JUHÁSZ VILMOS:

VILÁGTÖRTÉNET

24 térképpel.

PANTHEON KIADÁS

JUHÁSZ VILMOS;

VILÁGTÖRTÉNET

Copyright by Pantheon, Budapest, 1940

K. J. nyomda, VI. Lovag u. 20.

Ember már az úgynevezett *geológiai harmadkorban* élt a Földön. Valószínűleg a harmadkor vége felé lett emberré, amikor a jelenlegi mérsékelt égövben a trópusi éghajlat enyhén meleg klímának adott helyet. A harmadkori ember létezéséről egyelőre nincs egyetlen kézzelfogható bizonyítékunk sem, mert nem maradt fenn kétségbevonhatatlanul hiteles csontvázlelet vagy más emlék ebből a korból. Hol keressük az emberiség „bölcsőjét"? Valószínűleg ott, ahol az őserdei növényzet helyét a pusztai vegetáció foglalta el. Az ember-ős első otthona Belső-Ázsiának valamelyik határterülete lehetett. Az éghajlat és növényzet nagy változása egészen új feladatok elé állította az emberiség ősét. A harmadkori rétegekben talált *eolitokról* még most sem tudjuk határozottan megállapítani, hogy vajjon a természet formálta-e őket, vagy pedig az ember kezdetleges kőeszközei-e?

A harmadkor emberénél sokkal tisztábban áll azonban a *negyedkor* első szakaszának, a *jégkornak* embere.

A jégkor, körülbelül Krisztus előtt 600.000—20.000

Az ember őstörténetének ezt a leghosszabb korszakát több fokozatra osztják. Ezek alapján végigkísérhetjük az embert műveltsége egyes szakaszain. A felosztás alapjául a *kőeszközöket* vesszük. A felosztás a következő:

Praechelléen, Chelléen, Acheulléen	kb. 400.000—100.000?
Praemoustérien	
Moustérien	kb. 100.000—40.000?
Aurignacien	kb. 40.000—30.000?
Solutréen	kb. 30.000—20.000?
Magdalénien	kb. 20.000—15.000?

Az ősműveltségnek ezt az egész hosszú korszakát *régibb kőkorszak* (paleolitikum) néven ismerjük. Ebből a korból ma-

radtak fenn ugyanis a kezdetlegesebb, durvábban megmunkált csiszolatlan kőeszközök.

A régibb kőkorszak szakaszainak az időmeghatározása egészen bizonytalan; a különböző tudományos becslések annyira eltérők, hogy a fenti számok csak általános tájékozódásul szolgálnak.

Bármennyire érdekesek azonban a kőleletek, amelyek alapján a régibb kőkort szakaszokra osztjuk, mégis nagyon hiányos képet adnak a jégkor emberének műveltségi állapotáról. Hiszen ebben a korban az emberi munka fő nyersanyaga a *fa* volt, a fennmaradt leleteket viszont túlnyomórészt kőből alkották, vagy pedig kőbe vésték.

Miért nevezzük az emberi műveltség legősibb korszakát jégkornak? Helyesebb volna eljegesedés korának nevezni; Európa jelentékeny részét ugyanis jégtakaró borította és még ott is igen alacsony volt a hőmérséklet, ahová a jég nem hatolt be. A jég hol előretört, hol visszavonult. Az enyhébb időszakokból származnak minden bizonnyal azok a kőeszközök, melyek a jégkori ember európai műveltségéről tanuskodnak. Az eljegesedés korszakaiban viszont melegebb vidékekre húzódott az európai jégkor embere.

Nagyon kell hangsúlyoznunk az *európai* szót, sőt helyesebben mindenütt *Nyugat-Európáról* kell beszélnünk, ha a fenti beosztást vesszük alapul. Közép- és Kelet-Európában a jégkori leletek és emlékek részben eltérő fokozatokat mutatnak. Ha pedig érdeklődésünk más világrészekre irányul, ezeknek őskori leleteit bizony még ilyen hozzávetőlegesen sem csoportosíthatjuk időrendben.

Az emberi elme azonban nem elégszik meg a jégkori ember műveltségi fokozatainak felkutatásával. Azt is tudni szeretné, milyen lehetett ennek az embernek a külseje, a testalkata. Egészen a moustérien korig Európában és a föld legnagyobb részén valószínűleg az ú. n. *neandervölgyi ember* (homo primigenius) lakott. Ezt az egészen primitív alkatú embert azonban lassankint teljesen kiszorította a *homo sapiens*. Kínai és más leletek tanuskodnak a homo primigenius és a homo sapiens küzdelméről. Ez utóbbi a mai ember őse, aki Belső-Ázsiából vándorolt szerteszét a földön és Ázsiában még a jégkorszak folyamán három nagy alapfajra (alaprasszra) bomlott: a *fehérbőrű europoidra*, a *sárgabőrű mongoloidra* és a *sötétbőrű negroidra*.

Ez a három faj a mi kontinensünkön is felbukkan már a paleolitikum utolsó korszakában. Az *aurignaci, cromagnoni ősember* europoid jellegű. Ezek mellett viszont uralkodó faj Európában a sárgabőrű ember még a neolitikum alatt is, különösen Észak- és Kelet-Európában. Dél-Európában pedig kimutathatóan tart az egész korszakon át a negroidokkal való keveredés.

Őskori műveltségek

A jégkort a *geológiai jelenkor* (alluvium) követte. Ezzel a korszakkal kezdődik voltaképpen a homo sapiens uralma a földön. A népfajok mindjobban elkülönülnek s közben állandóan keverednek. Ezek a kevert emberfajták birtokukba vettek egy-egy nagy területet és itt lassankint egyéni műveltséget, ú. n. kultúrköröket alakítottak ki. Nagy népvándorlások indultak meg és így az egyes kultúrkörök vívmányai az egész földön elterjedtek. Különösen a jégkorból a jelenkorba vezető átmeneti korban, a mezolitikumban folytak ezek a nagy népvándorlások és tovább tartottak az újabb kőkorban, a neolitikumban is. Az egyes kultúrkörökben fokozatosan kiépülnek az alapvető társadalmi és életformák. Belső-Ázsia sztyepp-vidékein nomád pásztorok fedezik fel a patás állatok tenyésztésének módját. Itt alakulnak ki az apajogi, patriarchális pásztornomád társadalmak. Ezek a pásztornomádok az őrzői az egyistenhit többékevésbé tisztult hagyományainak. Ugyanakkor Dél- és Kelet-Ázsia ősnépei a földművelést fejlesztik ki. Ezeken a vidékeken épülnek ki az anyajogi, matriarchális társadalmi szervezetek. Az anyajogi műveltség korában az elhaló és feltámadó holdistent és a nagy istenanyát imádják, s ennek tiszteletével kapcsolatban kialakítják a vallásos szertartásokat és a dráma csiráit. Az erdős vidékeken vadásznépek laknak. Ezek *totemista* közösségekbe szervezkednek. A halandó embert a halhatatlan totemállat védelme alá helyezik és az örökifjú napistent imádják. Ez a három társadalmi forma és hordozóik, a különböző népfajok keverednek, kereszteződnek, kölcsönösen hatnak egymásra. Ebből a kereszteződésből alakulnak ki azután a fejlettebb, bonyolultabb társadalmi rendszerek. Az 5. és 4. évezredben Belső-Ázsiából pásztornomád hódítók törnek előre keletre, nyugatra és délnyugatra. Itt ősi földműves társadalmakat találnak s ezekre települnek. Így alapozzák meg a modern *államok* első őseit. Ez az összetétel igazán szerencsés. Távolkeleten az

öntözéses földművelés ekkor már igen fejlett, — az uralkodó termesztett növény a rizs — Közelkeleten elterjedt már az eke használata — itt a gabonanövényeken alapszik a táplálkozás — az állattenyésztés is komoly vívmányokat mutathat fel. Csakis ezek a tényezők együttesen teszik lehetővé, hogy a folyton szaporodó lakosság aránylag szűk területen megélhessen. A különböző tudományok is értékes támaszt jelentenek az állami élet fejlődésében. Mind nagyobb szerephez jut és tökéletesedik az *írás*, az *asztronómia* (kalendárium), a *hadászat*. A magas műveltségek vidékein, a nagy folyók mellékén, Egyiptomtól egészen Kináig kibontakozik az állami élet.

Megtaláljuk-e vajjon ezeknek a nagy népvándorlás korabeli műveltségeknek a nyomait Európában is? Természetesen megtaláljuk, csakhogy itt később alakult ki állami élet — a Földközi tenger partjain. A paleolitikum után következő átmeneti korszakban afrikai bevándorlók telepednek le Európában. Tőlük ered az *azilien* műveltség. Ugyanekkor Észak-Európában réntenyésztő vadászok csonteszközei terjednek el. Az első primitív földműveskultúra Kr. e. 10.000 körül virágzik a Keleti-tenger mellékén. Ez a műveltség talán az első Európában megtelepedett indogermánoknak köszönhető. Dél-Ázsiából újabb népek jönnek — *alpin* bevándorlók — és letelepednek szerte Európa hegyvidékein, elsősorban az Alpokban, de a Balkánon és a Brit szigeteken is. Ezek újszerű *cölöpépítményeket* szerkesztenek vizen és szárazon. Az európai tengerpartokon viszont monumentális kőépítmények emelkednek (dolmen, cromlech, talayot, nurahg). Ezeket is a bevándorló jövevények építik temetkezések céljaira. Érdekes és elég szemléltető képet kapunk az újabb kőkori Európa kulturális és népi változatosságáról, ha szemügyre vesszük és összehasonlítjuk az agyagművesség (kerámika) emlékeit. Az agyagedény az újabb kőkor anyajogi társadalmában nemcsak gyakorlati célokat szolgál, hanem valósággal jelképes foglalata a világegyetemnek s elsősorban a halottak kultuszában játszik szerepet. Milyen sokféle és gazdag ez a kerámika ! Különösen két fajta motivum uralkodik : Nyugat-Európában a *zsinórdíszes*, Kelet-Európában a *szalagdíszes* kerámika. Az utóbbi Magyarországtól egészen Kináig mutat népi és kulturális összefüggéseket.

A kultúra változatossága természetesen a nyelvekre is kiterjed, Kr. e. 5—3000 körül Dél-, Délkelet-Európa, Elő-Ázsia legtöbb népe az ú. n. *kaukázusi* nyelveken beszél. Ez a nyelvcsalád

ma sem tünt még el egészen. A baszkok és a Kaukázus egyes néptöredékei ma is őrzik. Az ősi kaukázusi nyelveket az egymást követő korszakok folyamán mindinkább elnyomja az indogermán nyelv. Az indogermánok valószínűleg Nyugat-Ázsiából kerültek elő és fokozatosan tért hódítanak Európában. Ez a térhódítás a *rézkorban* (Kr. e. 4000-től) kezdődik és folytatódik a *bronzkoron* (Kr. e. 2500-tól), a *vaskor első (halstatti kor* Kr. e. 1000-től) és *második (La Tène kor* Kr. e. 500-tól — Kr. e. 100-ig) időszakán át. A hallstatti korban terjednek el az *illirek* és jutnak Kelet-Európában uralomra a szkíták. A La Tène korban a *kelták* Európa törzsének urai. Ebben a korban már nagy történeti műveltségek virágzottak ki Európában, a Földközi-tenger mellékén, sőt részben el is virágzottak már.

A fémművesség éppúgy korszakot jelez az emberiségnek a természet és embertársai felett való uralmában, mint a háziállatok megszelidítése. Nagyon megnövelte a hadseregek átütő erejét és megteremtette az imperialista hódítás előfeltételeit.

Vannak a történelmi államoknak és műveltségeknek klaszszikus területei. Ezeken indult meg gyermekcipőben az állami élet és kultúra. Ezek a területek: Ázsia délnyugati, déli és keleti részei s a Földközi tenger Ázsiával szomszédos európai és afrikai partjai. Itt kezdődik a világtörténet.

Egyiptom

A világtörténelem ősi műveltségei között nem éppen az egyiptomi a legősibb. Van azonban ebben a kultúrában valami csodálatosan tiszta őseredeti jelleg s ez elszigeteltségének tulajdonítható. Ugyanez a vonás jellemzi a kínai kultúrát is.

Egyiptom faji története rendkívül változatos. Kr. e. 6000 körül *hamiták* vándorolnak be a Nilus vidékére Dél-Ázsiából és megalapozzák az egyiptomi papkirályságot. Új hazájukban *néger* őslakókat találnak; *semita* jövevények is özönlenek Egyiptomba kelet felől. Ezek a különböző fajtájú népek az idők folyamán természetesen mindinkább keverednek egymással. Említésreméltó dolog, hogy ugyanebben az időben a hamiták a föld más részein is alapítanak állami szervezeteket, — sőt hasonlókat, mint Egyiptomban, — de egészen más eredménnyel. Egyiptom hatalmassá fejlődik, Dél-Spanyolország, Északnyugat-Afrika és a Kanári-szigetek hamita államai viszont elszigeteltek maradnak.

4300. Amint említettük, a hamita állam fejei papkirályok voltak; istentiszteletük tárgya Hórusz, az istenkirály. Ők szervezik erős államma Egyiptomot a Nilus termékeny deltavidékén.
4000 körül épül ki a helyi istenségekből a nagyszerű egyiptomi pantheon.
4241 a világtörténet első pontos dátuma. Ebben az évben kezdődik az ú. n. Sziriusz-ciklus, amely rendkívül hosszú ideig (1461) évig tart.
3300. Egyiptom multjának első történeti korszaka ez. *Menesz király* nagy államalapítói tette egyesíti *Alsó-* és *Felső-Egyiptomot* és megalapítja az első történelmi dinasztiát. *(Thiniták).* Ez a lépés hosszú korszak kezdetét jelenti: az *Óbirodalom* kora Egyiptom igazi virágzásának ideje.
3100. Egyiptom már világhatalomra tör és hosszas harcba kezd. Két évezreden át küzd az előázsiai partvidék (Szíria, Palesztina) meghódításáért.
3000— 2800. Ez az időszak az egyiptomi művészet és tudomány első virágkora. Ekkor épülnek az első csodálatraméltó piramisok, ekkor lesz *Memfisz* Egyiptom szellemi középpontjává.
2700—2600. Egyiptom kezdi nagyhatalmi álmait megvalósítani: birtokába veszi Szíria és Líbya egy részét. Az ország különleges államrendszere, a *theokrácia* is kiépül s Aton-Rá, a napisten lesz a birodalmi istenség.
2100—1800. A virágzási első korszak befejeződött. Az Óbirodalom korában Egyiptom nagy kulturális és politikai haladást tett. Ennek a haladásnak az eredményeit most már össze kell foglalnia és rendszereznie kell őket. Ez a *Középső birodalom* korának feladata. Ekkor éri el Egyiptom kultúrája klasszikus korát és külső virágzásának tetőpontját. Memfisz lassankint teljesen elveszíti kulturális tekintélyét s az ország szellemi középpontja a felsőegyiptomi *Théba* lesz, Ozirisznak, az ősi feltámadásistennek: a halottak urának a városa. A területi hódítások is folynak s Egyiptom mindjobban terjeszkedik Nubia felé.
1792. Egyiptomot nagy megrázkódtatás éri. Az Elő-Ázsiából előtörő *hykszoszok* elárasztják és leigázzák az egész birodalmat. Ez a kaukázusi, indogermán és türk-mongol népegyveleg ekkor már uralomra jutott Elő-Ázsiában és megalapozta ott az ú. n. *Mittanni államot.*
1600—1350. Ez az *Újbirodalom* kora. Egyiptom belső élete lassankint a hanyatlás jeleit mutatja, bár a külső terjeszkedés annál erősebb lendületű. A belső hanyatlás különösen az osz-

tályellentétek kiéleződésében mutatkozik. Szociális forradalmakról, rabszolgalázadásokról vannak bizonytalan értesüléseink. A hanyatlás főoka: a veszedelmes kettősség, túlságos individualizmus és tradicionális merevség.

1600. A 17. dinasztia végre megdönti a hykszoszok hódító uralmát. Hatásuk azonban nem mosódik el az egyiptomi műveltségben, mert az idegen szellem már erősen tért hódított.

1550. Az Új birodalom korában a fáraó abszolut uralma alaposan megnyirbálódott. A hűbériség rendszere a főuraknak mind nagyobb hatalmat és önállóságot biztosított. I. Amenhotep fáraó azonban megtöri hatalmukat és visszaállítja a király és a bürokrácia abszolut uralmát. A birodalom belső megszilárdítása után a külső siker sem marad el: Egyiptom visszahódítja Nubiát.

1375—1370. Egyiptom ismét nagy szellemi változáson megy át. A régi polytheista mitológia kegyvesztett lesz és IV. Amenhotep fáraó az egyisten hitet nyilatkoztatja ki államvallásnak. Ez az egy isten *Áton*, a napisten s a király új neve: *Echnaton*. Ebben az időben nagy területi veszteség éri Egyiptomot: Szíria és Palesztina felszabadulnak uralma alól. Az új vallási felfogás áthatja az egész szellemi életet. A művészetben a hagyományos idealizmussal szemben tért hódít a realizmus.

1375. Az új államvallás kinyilatkoztatása nagy belső harcokat vált ki. A régi szellem hívei heves ellenállást fejtenek ki és győzelmet aratnak Echnaton reformjai ellen. Az ifjú *Tut-anch-Áton* fáraó kénytelen a győztes *Ámonnak*, az ősi szertartásokkal egybefonódott napistenségnek behódolni és felveszi a *Tut-anch-Ámon* nevet.

1350. Tut-anch-Ámon fáraó helyett Haremheb főhivatalnok kormányozta a birodalmat. Ez most megfosztja uralkodóját trónjától és magához ragadja az uralmat. Ismét érvényre jut az ortodox szellem: az új fáraó keresztülviszi az államrend megmerevedését. A belső sikertől felbátorodva kisérletet tesz, hogy az Echnaton uralkodása alatt elvesztett Szíriát és Palesztinát visszahódítsa, de kudarcot vall.

1315. Egyiptom ismét történetének új korszakához érkezett: I. Ramzesz megalapítja a 19. dinasztiát. Neki végre sikerül a régi területi veszteségeket helyrehoznia: visszahódítja Palesztinát és Libyát. Az állam belső berendezkedését is teljesen átalakítja; az eddigi hivatalnokállamot ő kezdi katonaállammá átszervezni s ez a folyamat utódai alatt megy végbe. Egyiptom szervezetét és életét ezentúl katonai szempontok határozzák meg,

a legfőbb törekvés pedig a nagyhatalmi helyzet biztosítása.
1290—1200. Ezekben az évtizedekben Egyiptom szakadatlan harcot folytatott nagyhatalmi helyzetéért a kisázsiai hettitákkal.
1200. A harcok tovább folynak III. Ramzesz alatt is, csakhogy ezúttal az ú. n. *tengeri népek* ellen (filiszteusok, szárdok, görögök stb.). Az ország belső életében az Ámon-papság jut egyre növekvő hatalomhoz.
1085. Ámon főpapjai egészen magukhoz ragadják az uralmat. Theokratikus kormányzat. A világi és egyházi hatalom egy kézben összpontosul és ezzel az utóbbi erkölcsileg korrumpálódik.
1000—700. Egyiptom történetének új fejezetéhez érkezünk. A hatalom birtokosai ismét változnak: az uralom libyai zsoldos vezérek kezébe kerül. Ezek az idegen zsoldosok alkotják Egyiptom első kasztját. Uralomra jutásuk után megszűnik a régi szervezet és államdogmává válik a kasztrendszer. A kasztrendszer célja nem egyéb, mint az idegen katonai uralkodó kiváltságos helyzetének biztosítása. A hatalmukat vesztett Ámon-papok kénytelenek Nubiába menekülni, de számüzetésük alatt sem tétlenek. Új papi államot szerveznek és fokozatosan visszaszerzik Egyiptomot. Helyzetük azonban nem szilárdulhat meg, mert asszír hódítók meghátrálásra kényszerítik őket. Vissza kell térniök Nubiába: itt ápolják tovább az egyiptomi vallásos és társadalmi hagyományokat. Ezek a tradiciók elkorcsosulva és mindinkább elnégeresedve tovább élnek Nubiában, illetve Etiópiában. Az egyiptomi hatás *Abesszíniában* mindvégig felismerhető volt ennek egész fennállása folyamán.
665—525. Ez a korszak újabb politikai és gazdasági fellendülést hoz Egyiptom számára. A Szaiszi dinasztia felszabadítja az országot az asszír és etióp uralom alól s Egyiptomot újra fontos katonai és gazdasági hatalommá teszi. A földmüvelés is fejlődésnek indul s ezt elsősorban II. Nekónak köszönheti, aki 600 körül hatalmas csatorna építésébe kezd. A csatorna összeköti a Nilust a Vörös-tengerrel. Mire Dárius száz évvel később befejezi a munkát, 200.000 rabszolga vesztette életét az építésnél. A korszak jellemző stílusa a tudatos, mesterkélt archaizálás. Ebben az időben az egyiptomiak a fő kereskedelmi közvetítők a Földközi-tenger melléke és Dél-Ázsia között.
570. *II. Ahmoze* (Amazisz) fáraó új külpolitikai kapcsolatokat ápol. Előnyösnek találja, hogy barátságot kössön a Földközi-tenger partvidékét gyarmatosító görögökkel. Ezek a kapcsolatok nagyon érezhető görög hatást váltanak ki Egyiptomban. Naukra-

tisz kikötőváros egészen a görög gyarmatosok befolyása alá jut. **525—332.** Egyiptom ismét elveszti önállóságát és perzsa uralom alá kerül.

Mezopotámia

A világtörténet szemszögéből a Tigris és Eufrátesz folyók vidékének a műveltsége még fontosabb, mint az egyiptomi. Az egyiptomi kultúra és történelem sokkal zártabb, egyoldalúbb és egységesebb, a babiloniai gazdagabb és minden történeti műveltség közül a legerőteljesebb sugárzású. Hatása Kelet-Ázsiáig, Észak-Európáig, Közép-Afrikáig terjedt, sőt az Újvilágba is beszivárgott. A *szumirok* műveltsége már a korai évezredekben hihetetlen magas fokra jutott. Szinte lélegzet elállító leletek kerültek napfényre az utóbbi évtizedek ásatásai nyomán *(Ur, Kish, Uruk, Nippur)*. Az is bebizonyosodott, hogy a szumir kultúra elemei nem mind eredetiek; részben Belső-Ázsiából, ill. Indiából származnak.

5000 körül törnek be a szumirok Mezopotámiába. Itt kaukázusi nyelvű és ú. n. előázsiai fajiságú őslakosságot találnak és hamarosan leigázzák őket. Valószínű, hogy már akkor semiták is éltek ezen a földön; annyi bizonyos, hogy az ú. n. össemiták ebben az időben is ott tanyáztak Észak-Arábia pusztai és sivatagi területein és innen nyomultak előre kelet, nyugat és dél felé. A szumirok hamarosan berendezkednek a meghódított országban és ott magas műveltséget teremtenek. Egymásután alapítják virágzó városállamaikat *Kish, Ur, Nippur, Lagasz, Larsza, Uruk*, stb.)

4148. Első kisérlet a városállam határain túlterjedő szumir impérium teremtésére. *Mezannipada* először egyesíti átmenetileg a szumir városállamokat.

3600—3200. A századok folyamán a mezopotámiai szumir műveltség állandóan fölfelé ível. Ebben a négy évszázadban éri el fénykorát. A kultúra és a gazdasági élet minden ága teljes virágjában áll: magas fokra emelkedett a földművelés, az ipar, a kereskedelem; virágzanak az elvont és a gyakorlati tudományok: a matematika, az asztrológia, az orvostudomány. Akárcsak Egyiptom, Mezopotámia is minden tekintetben a papfejedelmek és az egyház gyámsága alatt áll és művelődésének iránya is ezeknek köszönhető. Ők foglalják rendszerbe a szumirok elvont vallási képzeteit és mitológiáját. Ez a kor termeli ki Mezopo-

támia nagy irodalmi és képzőművészeti alkotásait: hőseposzokat, állateposzokat, csodálatos iparművészeti remekeket, amelyek Ur istenkirályainak kupolasirjaiból kerültek elő. Az írás is fejlődésének új állomásához érkezik: a képírás *ékirássá* alakul. Felülről jövő vallásos szinezetű reformkisérletek a virágzás anyagi terheit vállukon hordozó alsó néposztályok helyzetének javítására. A városok közül kettő játszik vezető szerepet: Ur és Kish között váltakozik a főuralom.

2700. Mezopotámia rövid időre ismét egyesül, sőt ezúttal Elő-Ázsia jelentékeny része is befolyása alá kerül. A városállamok egyesítésének műve Lugalzaggiszi uruki papkirálynak sikerül, aki legyőzi a szociális reform végrehajtását megkisérlő Urukaginát. Valószínűleg éppen ezek a mélyreható társadalmi reformok, amelyek részben a gazdag papság világi hatalma ellen irányultak, okozták a lagaszi papkirály bukását.

2685. Aránylag rövid ideig tart az uruki szumir birodalom egysége. Külső erők még létezésében is megrendítik, sőt meg is semmisítik. A győzelmes hódítók a semita *akkádok*, akik *Szargon* vezetésével törnek az országra. Szargon valószínűleg a szumir szolgálatban álló semita zsoldosok parancsnoka volt. Ázsia történetében szakadatlanul megismétlődik, hogy az uralkodó nomád harcosokból szervezett testőrséggel védekezik saját alattvalói ellen, ezek az idegen zsoldosok magukhoz ragadják a hatalmat és uralkodó felsőréteget alkotnak. A szumir műveltség hamarosan elterjed a győztes akkádok között és semita elemekkel bővül. Az új hódítók azonban a nagy kölcsönhatások ellenére is megtartják semita nyelvüket. Az ősi szumir kultúra a semita hatás alatt átértelmeződik és átértékelődik s ebben a formájában él tovább a *babiloniai műveltségben.* Szargon a világtörténelem első nagy hódítója: egészen a Földközi tengerig terjeszti ki az Akkád birodalom határait.

2594. Szargon nagy művét utódai folytatják: *Narám-Szin* uralkodása alatt az Akkád birodalom már Egyiptom határáig terjed. Hódítás hódítást követ. A király elfoglalja a délperzsiai Elámot — különféle ősnépek felett uralkodó szumirok államát. Lehetséges, hogy még Cyprus szigetét is sikerült a birodalomhoz csatolnia. Ez a kor kulturális szempontból is nagyon jelentős, mert a szumir és semita elemekből kivirágzik a nagyszerű babiloniai művészet.

2500—2300. Az ősi szumir városállamok nem nyugodtak bele valamennyien önállóságuk elvesztésébe. Uruk, Lagasz, Ur függet-

lenítik magukat az akkádok főhatalmától. A reakció kulturális téren is megindul a semita befolyás rovására.

2300. A feszültség végül mégis feloldódik: a szumirok és az akkádok fokozatosan egy néppé olvadnak össze. Mezopotámia ismét egyesül: *Szumir* és *Akkád* uralkodója *Urengur*, Ur királya. A két nép egyesített erővel visszaszerzi az akkádok elvesztett előázsiai hódításainak egy részét.

2300—2250. *Asszur*, a hegyvidék és a síkság találkozásánál alakult városállam. Asszur ősi hegyvidéki népesség fölé telepedett semita hódítók állama. Katonai színezetét az szabta meg, hogy a leigázott népesség sokkal nagyobb számú és egységesebb volt, mint a bevándorolt uralkodó felső réteg. Hirtelen komoly hatalommá fejlődik s jelentősége mind nagyobbá válik.

2086. Asszur semita befolyás alá kerül. I. *Puzurasszur* semita dinasztiát alapít benne, és az állam jelentősége egyre növekedik. Hamarosan nagy szerepet játszik abban az erőteljes küzdelemben, amelyet az előázsiai nagyhatalmak vívnak egymással.

2057. Mezopotámiát az akkádok beolvadása után is tovább fenyegetik a pusztai semita nomádok támadásai. Most nyugatról bevándorolt semiták — *amoriták* — dinasztiája igázza le s az új uralkodócsalád székhelye *Babilon* lesz. A szumir lakosság megint háttérbe szorul s a semita népelem fokozatosan túlsúlyba jut.

1950. Babilonia változatos történetének egyik legzavarosabb korszaka következik. A babiloniai városállamok hosszas harcokat folytatnak egymással. A városállamok egymás elleni háborúskodásának az amorita *Hammurapi* vet véget, aki ismét egyesíti Mezopotámiát és igyekszik egységet teremteni a semita és szumir jogi és társadalmi felfogás között. Nagyszerű törvénykönyve az ókori törvényhozás legteljesebb fennmaradt alkotása; nagy hatása volt a mózesi törvényalkotásra is.

1750—1200. Ettől az időtől kezdve Babilonia élete folytonos hányattatás. Szinte kézről kézre jár s így nem is csoda, hogy állami élete és műveltsége visszafejlődik. Rövid időre a kisázsiai *hettiták* hódítják meg, utánuk a keletről előretörő *kasszi-ták* alapítanak itt dinasztiát s közel félévezreden át tartják az uralmat.

1200—1120. Babilonia néhány évtizedre újból felszabadul az idegen uralom alól. Nemzeti királyok (*I. Nabukadnezár* 1146—1123) kerülnek a trónra s az ország megint virágzásnak indul. Békéje azonban nem lehet tartós, mert a folyton erősödő asszír hatalom állandó harcokba kényszeríti. Ez az idő a későbbi

asszír nagyhatalom fellendülésének első korszaka. Felvevőképessége egyre növekedőben van; lassankint indogermán népelemek szivárognak be a területére.

1116. Assziria rohamosan fejlődik. Királya, *I. Tukulti Apillezára (Tiglatpilezár)*, az új előázsiai hódító friss lendülettel veti magát a küzdelembe. Egymás után foglalja el Babilonia legnagyobb részét, Szíriát, Arméniát és Fönicia egy részét. Megalakul az asszír nagyhatalom, amely hosszú időn át lesz Ázsia rettegett zsarnoka. Az első nagy asszír király neve nem mehet egykönnyen feledésbe. Ő az asszírok áttelepítési politikájának kezdeményezője; ő az első, aki a leigázott területek népességét áttelepíti más vidékekre, hogy az ősi föld gyökereitől elszakadva, veszélytelenekké váljanak és az idegen környezetben beletörjenek szolgasorsukba; az ő korától kezdve ölti magára az asszír hadviselés a rendszeres és tervszerű kegyetlenség jellegét.

911—850. Asszíria királyai állandó harcban élnek Babilóniával és főként a szíriai semita — *arameus* fejedelmekkel. Nagy tehetségű uralkodók követik egymást a trónon: *II. Adadnirari, II. Asszurnászir-apli (Asszurnazurpal)* és *III. Szulmán Asszarid (Szalmanasszár)*. Erőszakos harcmodorukkal egyre több szomszédos birodalmat igáznak le s Izrael is asszír befolyás alá kerül.

745. Asszíria előretörése mind hatalmasabb arányokat ölt. *III. Tukulti Apilezárra (Tiglatpilezár)* meghódítja Babilóniát, Médiát és Arméniát *(Urartu)* s megtöri a szíriai és főniciai fejedelmek ellenállását. Beavatkozik az észak- és délpalesztinai zsidó állam, Izrael és Júda testvérharcába. Magában Asszíriában III. Tiglatpilezár a parasztság és városi polgárság helyzetén igyekszik javítani a papsággal szemben, amely megköti az uralkodói hatalmat. Az asszírok haditénykedéseiket szinte páratlan kegyetlenséggel hajtják végre. Ellenfeleiket sorra legyőzik, letiporják és önállóságuknak még a lehetőségétől is megfosztják. Az ilyen uralom azonban a történelem tanusága szerint fölöttébb bizonytalan, mert a leigázott, kifosztott népek alig várják és minden eszközzel siettetik felszabadulásukat.

722. *II. Szarrukin (Szargon)* alkalmazza legkíméletlenebbül az asszír irtóhadjáratok módszereit. Elpusztítja Szamáriát, az északpalesztinai zsidó államot és 27.000 izraelitát áttelepít Asszíriába és Médiába. Véget vet a hanyatló karkemisi hettita

királyságnak, 711-ben betetőzi élete művét és elfoglalja az elűzött babiloniai király trónját.

705. Az elnyomott Babilonia népe fellázad az asszír zsarnokság ellen, de a felkelés újabb kegyetlenkedéseket vált ki. *Szanhérib* bosszúhadjáratában nagy területek egész népességét kiirtja.

701. Asszíria világhatalomra való törtetésében természetesen Egyiptommal is szembekerül: folyik a küzdelem az előázsiai tengerpart feletti hegemóniáért. Egyiptom azonban kemény ellenfél: a harc eldöntetlenül végződik.

681. *Asszarhaddon (Asszur-aché-iddin)*, az új király nem követi elődeinek kegyetlen politikáját, hanem szelídebb módszerekhez folyamodik. Okul a babiloniai lázadásból s újra felépíti Babilont. Tudja, hogy az asszír uralom csak akkor lehet tartós, ha a meghódított lakosság együttérzésére és támogatására számíthat. Ezért igyekszik megnyerni uralmának a papságot és a néptömeget. Szíriát is asszír uralom alá hajtja s befolyását még a görög szigetekre is kiterjeszti.

671. *Asszarhaddon* uralkodásának vége felé aratja legnagyobb hadisikereit. Elfoglalja Alsó- és Felső-Egyiptomot, s a kincseket, a tudósokat, művészeket és iparosokat Asszíriába hurcolja. Az asszír győzelem azonban következményeiben nem jelentős, mert Egyiptom, néhány asszír helyőrség környékétől eltekintve, független marad.

668. Az asszir birodalom virágzásának utolsó korszakához érkeztünk. *Asszurbánapli (Asszurbanipál)* a hanyatló Asszíria szellemiségének igazi képviselője. Rajongással fordul a mult felé. Ninivei palotájában összegyüjti a szumir mult emlékeit. A jelenből az élvezetek érdeklik. *Szardanapál* néven mint a nagy életélvező él később az antik világ tudatában. Életfelfogását ninivei palotájának reliefjein is kifejezésre juttatja: megörökíti rajtuk életét, szórakozásait, hadi tetteit, kegyetlenkedéseit. Az ő uralkodása alatt ragyog fel utoljára az asszír nagyhatalom fénye: Egyiptomban rövid időre visszaállítja az asszír uralmat.

627—606. Asszíria csillaga végleg leáldozik, utolsó királyai teljesen tehetetlenek az ellenük szövetkező nagyhatalmakkal szemben, *Nabupolasszár* Babiloniában új *kaldeus*-dinasztiát alapít és *Kyaxarész*-szel, Média királyával közös akciót indít Asszíria letörésére. Az asszír királyok is kapnak alkalmi szövetségest I. Pszametik egyiptomi uralkodó személyében. A fáraó régebbi

ellenfeleit támogatja, mert magának akarja megszerezni az asszír nagyhatalmi örökséget. Asszíria sorsa azonban meg van pecsételve. Az egyesült babiloniai és méd seregek 614-ben elfoglalják Asszurt, 612-ben Ninivét és 605-ben megsemmisítik a menekülő asszír király utolsó seregét.

605. Az előázsiai nagyhatalmi harc még nem ért véget. *Nabukuduriuszur* (Nabukadnezár) babiloniai trónörökös Karkemis mellett megütközik az egyiptomi hadsereggel s a csata az ő javára dől el. Ez a győzelem fél évszázadra Babiloniát teszi a helyzet urává.

604. *II. Nabukadnezár* uralkodása a szumir műveltség utóvirágzásának kora. Új-Babilonia átveszi az asszír örökséget; kulturális életének középpontja Babilon, a korabeli világ legnagyobb városa, világkereskedelmi központ, amelynek kapcsolatai majdnem egész Ázsiát behálózzák. Az újbabiloniai birodalom — akárcsak ebben az időben a késő egyiptomi — felújítja az ősi vallásos szertartásokat és szokásokat.

539. A végső fellendülés korszakát a végső hanyatlás követi. Babilonia utolsó királya *Nabunaid*, nem vezér, nem államférfi, hanem a multba tekintő, régészkedő tudós. Az okiszi csatában kénytelen III. Kyrosz (Kurus) perzsa király előtt meghátrálni s a babiloniai sereg megsemmisül. Erre a királyával elégedetlen Babilon önként megnyitja kapuit Kyrosz előtt. Babilonia történelmi szerepe véget ért; az egykori világhatalom a perzsa birodalom legfontosabb, leggazdagabb tartománya lesz.

Zsidók, főniciaiak és ókori arabok

Egyiptom, Mezopotámia s az egész ókori „világ" történetében fontos szerepet játszottak a semita népek. Őshazájuk valószínűleg Irán; nomád pásztorkodó életmódot folytatnak s nyájaikkal egyik füves területről, sztyeppvidékről a másikra vándorolnak. Harcos természetük sem bírja a békés egyhelyben maradást és folytonos hódításokra készteti őket. Lassankint minden irányban szétszélednek: bevonulnak Észak-Arábiába, innen kelet felé Mezopotámiába nyomulnak be *(akkádok)*, nyugat felé pedig, a 3. évezred elején, ellepik Szíriát és Palesztinát. Ezek a nyugat felé özönlő *kanaániták* a meghódított területen változatos fajú és nyelvű őslakosságot találnak. A semita invázió előtt kaukázusi nyelveken beszélő előázsiai és talán török, türk

és mongol népek éltek ezen a vidéken, sőt valószínűleg indogermán bevándorlók is társultak hozzájuk. A semita hódítók elkeverednek az ősnépességgel és a századok folyamán újabb és egyre fokozottabb beáramlásukkal mindinkább felszívják azt. Kanaán elfoglalása után lassankint teljesen berendezkednek saját hajlamaik szerint. A palesztinai tengerpart védett pontjain és sziklaszigetein városokat alapítanak és hajózással, távoli kereskedelemmel foglalkoznak. Ezek a parti telepek *(Fönicia)* rohamosan fejlődnek és gazdagodnak s városaik hamarosan a tengeri kereskedelem középpontjai lesznek. *Zapuna (Rasz-Samra), Biblosz, Arad (Arvad), Tripolisz, Berut (Beritusz), Szidon (Szur), Tyrusz* mindinkább elkülönülnek a mögöttük elterülő országrészektől *(Kanaán-Palesztina)*. Kanaánban semita, türk, helyenkint indogermán uralom alatt álló kis fejedelemségek alakulnak. A főniciai városok elsősorban a fémkereskedelemnek köszönhetik gazdagságukat. A krétaiakkal (lásd Európa és Kis-Ázsia a történeti görögség korában) állottak szoros összeköttetésben s mikor a krétai birodalom elpusztult, átvették ennek messzeágazó kereskedelmi hálózatát. A főniciaiaknak nincs sajátos műveltségük, de hajóútjaik során megismerkedtek az idegen műveltségekkel, kitünő érzékkel tudják távoli népek, műveltségek elemeit egyesíteni és kereskedelmük fejlesztésére gazdaságilag hasznosítani. Mindig nyilvánvaló volt, hogy sokat köszönhettek az egyiptomi és babiloniai kultúrának, a legújabb ásatások azonban azt mutatják, hogy a krétai birodalom kultúrájának legalább ugyanilyen nagy hatása volt anyagi és szellemi életükre. Nagy felfedezésük a betűírás volt, amelyet az egyiptomi képírás és valószínűleg a krétai írás elemeiből fejlesztettek ki és a gazdasági életben vették különösen nagy hasznát.

2000 körül keletkeznek az első telepek Cypruson és a Kykládokon. Biblosz azért létesíti őket, hogy kereskedelmi kapcsolatait biztosítsa. A termékeny délarábiai partvidékeket is semita nomádok árasztják el.

1700 körül már virágzik a délarábiai semita kultúra. Dél-Arábiában a bevándorolt nomádok nagy birodalmak urai. A *Mineus, Szabeus, Katabán, Hadramauti* és *Himjári* birodalmak már fejlett társadalmi és gazdasági berendezkedést mutatnak. Az arábiai semiták is, miként a főniciaiak, tengeri kereskedelmet üznek. Eljárásukban, módszereikben is hasonló utakon járnak: a főniciaiak a Földközi-tenger nemzetközi kereskedelmének urai, a délarabok viszont az Indiai óceán partvidékének keres-

kedelmét tartják kezükben. A két semita nép egymással is állandó kereskedelmi összeköttetésben áll.

1450 körül válik Palesztina két nagyhatalom versengésének ütközőpontjává. Egyiptomi uralom alá kerül az ország, Babilonia viszont ugyancsak igényt tart Palesztina területére és megkezdődik az évezredes harc az elsőségért.

1250 körül Palesztina ismét semita bevándorlók uralma alá kerül. Az új hódítók, a nomád *héberek* eddig egyiptomi fennhatóság alatt állottak. Kivonulásuk után hazát keresnek és benyomulnak Palesztinába. Akadályt nem ismernek: sorban elfoglalják a kanaánita fejedelemségeket és birtokukba veszik az országot. Velük egy időben más, ismeretlen eredetű nép lepi el a palesztinai tengerpart egy részét. Lehetséges, hogy ezek a *filiszteusok* délindiai hamita származásúak voltak, szoros kapcsolatban állottak Krétával; ők adták Kanaánnak a Palesztina nevet. A héberek műveltségük egyetlen eredeti kincsével gazdagították a világot: Izrael törzsei őrzik meg és érvényesítik a pásztornomádok ősi egyisten hitét.

1400—1200. Ebben az időben már a Földközi-tenger mellékének minden kereskedelmi csomópontján keletkeznek föniciai kolóniák. Szidon egymás után alapítja telepeit Egyiptom majd minden fontos városában, Szíriában, a kisázsiai és görög partokon, a Fekete-tenger partjain és az Égei-tenger szigetein. Kimerészkedtek az Atlanti óceánra is, valószínű, hogy a nyugatafrikai szigeteken és partokon is voltak telepeik. Úgylátszik, az Indiai óceánon is hajóztak és kalózkodtak. Fő üzletágúk a fém- és szövetkereskedelem. Anglia és Spanyolország rezét, ónját — a bronzkorban vagyunk, a bronz pedig réz és ón ötvözete — közvetítik nyugatra. Ezeknek a településeknek általában nincs gyarmati jellegük, inkább azért alakultak, hogy a hajózást és az idegen népekkel való kereskedést biztosítsák. A föniciaiak ebben a korban teszik legnagyobb jelentőségű felfedezésüket is: betűírássá egyszerűsítik a képírást.

1300—800. Fönicia tengeri kereskedelme mind nagyobb területet hálóz be; Szidon szerepét a tyrusziak veszik át és számos kolóniát alapítanak. A szidoni kereskedelem befolyása akkor már a Földközi-tenger mellékének jelentékeny részére terjed ki. Ettől a területtől nyugatra épülnek ki a tyruszi telepek: Észak-Afrikában (Utika 1200 körül, Hippó, Karthagó 814-ben). Hispániában, a Baleárokon, Sziciliában, Szardiniában, Korzikában, Dél-Franciaországban (Marseille) és talán a nyugatafrikai par-

tokon is. Ezeket a messzeágazó tengeri összeköttetéseket Fönicia valószínűleg az elpusztult *krétai (minoszi)* birodalomtól vette át. **1010** körül Izrael törzsi életének vége szakad; *Dávid* megalapítja a nemzeti királyságot. Ebben az időben bontakozik ki a zsidó irodalom (Zsoltárok, Énekek éneke).

970. Dávidot fia, *Salamon* követi a trónon. Uralkodása alatt a kis ország hatalma tetőpontján áll. A király valósággal mesés, legendás hírű fényűzést fejt ki és hatalmas hadsereget tart fenn. Ugyanekkor áll a semita rokonnép egyik állama, Tyrusz is virágzása legmagasabb fokán. Királya, *I. Hirám*, szövetséget köt Salamonnal; a két uralkodó görög zsoldosokat is szerződtet és közös hódító expedíciót szervez az Indiai óceánban. Salamon egyéb semita kapcsolatokat is ápol; szoros összeköttetésben áll Dél-Arábiával *(Sába királynője)*.

1100—700. A semita befolyás ismét újabb területeket hódít. Nyugat felé *arameusok* árasztják el Szíriát, kelet felé pedig *kaldeusok* Mezopotámiát *(Új-Babiloniai birodalom)*. Az arameusok nagy kulturális hatása különösen nyelvüknek és betűírásuknak gyors elterjedésében nyilatkozik meg. A bibliai zsidóság korában Elő-Ázsia népei nagyrészt arameus nyelven beszélnek.

930. Salamon halála után Zsidóország egysége megbomlik és két részre szakad: az északi *Izraelre* és a déli *Judára*.

900—700. A kettészakadás után nagy hanyatlás mutatkozik a zsidók erkölcsi életében. Az egyistenhit és vele az ősi nomád kemény, egyszerű, fegyelmezett életforma megbomlik. A baráti Fönicia városi műveltsége romboló hatást gyakorol egyistent hívő rokonára. A királyi hatalom, az udvar a bomlasztó idegen szellemiség fő képviselője. Ebben a korban a próféták emelik fel tiltó szavukat a bálványimádás és romlottság ellen s a két zsidó ország erkölcsi megújulását követelik.

722. Az életmódja következtében meggyöngült zsidóság nem tud az asszír erőszaknak ellenállni és *III. Tiglatpilezár* fogságba hurcolja Izrael országának népét.

678. Tyrusz gazdasági ambíciója nem elégszik meg eddigi hatáskörével: elfoglalja Szidont s ezzel megszerzi a nemzetközi hajózás hegemóniáját. Tyrusz egyeduralkodó lesz a tengeren; kereskedelmének sugara Szenegáltól és Kelet-Afrikától egészen a Brit szigetekig és a Balti-tengerig ér.

600. Ebben az időben új tengeri birodalom kialakulása indul meg Észak-Afrikában. *Karthagó* teljesen önállósítja magát

Tyrusztól és megkezdi saját kereskedelmi hatáskörének kiépítését.

600—564. A hihetetlenül meggazdagodott Tyruszban osztályharcok dúlnak. A szerteágazó nagykereskedelemből ugyanis kizárólag a plutokrata királyok és arisztokraták húznak hasznot, az alsóbb néprétegek pedig teljesen elszegényednek. A királyság rövidesen megdől, a nyomorgók helyzete azonban mit sem javul. Tyrusz arisztokratikus köztársasággá alakul s a plutokrácia hatalma az eddiginél is szilárdabb lesz.

587. Másfél századdal Izrael asszír fogságba hurcoltatása után az új babiloniai birodalom Júdát is megsemmisíti. Elpusztul Jeruzsálem, az egyistenhit fellegvára s Nabukadnezár babiloniai király a legyőzött zsidó népet országába telepíti át. (Babiloniai fogság.)

540. A Földközi-tenger mellékén ekkor már komoly görög gyarmatosítás folyik. Ezzel a görögök érdekellentétbe kerülnek a két nyugati földközi nagyhatalommal: Karthagóval és az etruszkokkal. A nyilt ellenségeskedések során a fokaiak Alaliánál az egyesült karthagói és etruszk hajóhadtól vereséget szenvednek s kénytelenek tevékenységükről lemondani.

538. Az okiszi vereség után Babilonia beleolvad a Perzsa birodalomba. Ez a politikai változás a zsidók számára meghozza végre a várva-várt szabadulást: Kyrosz perzsa király megengedi, hogy visszatérjenek hazájukba. Politikai önállóságukat azonban nem nyerik vissza; Palesztina kicsiny tartomány lesz a nagy perzsa birodalomban, az Eufráteszen túli Szatrapia kebelében.

458—445. A félszázados babiloniai fogság után megváltozott lelkű zsidóság tér vissza ősi földjére. A nép vezetése mindinkább az írástudók, *Ezdrás* (Ezra), *Nehémiás* kezébe kerül. A zsidóság az ő reformjaik hatása alatt egyházi állammá lesz és szigorúan elkülönül a környező népektől. Lassankint elveszti lelki rugalmasságát, gyermekdedségét, természetességét és szellemisége teljesen megmerevedik.

409. A rohamosan fejlődő Karthagó egyik expedíciója elfoglalja Szicilia egy részét. (Karthagó további története a görög és római történelemhez kapcsolódik.)

400—200 körül Dél-Arábiában régen fejlett állami élet virágzik; Közép- és Észak-Arábiában is alakulnak önálló arab államok: *arabik, nabajátik, kedárok, szalamiak, nabateusok* állama.

345. Fönicia eddig szilárdan tartotta nagyhatalmi pozícióját Asszíriával, Babiloniával, Egyiptommal, Perzsiával szemben, a hellenizmus befolyásának azonban nem tud ellenállni. Nagy Sándor világhódító terveiből Fönicia elfoglalása sem hiányozhat s Tyrusz macedón uralom alá jut.

165—134. A hellenizmus hatása Palesztinát sem kerüli el. A zsidóság csak a makkebusok halált megvető bátorságának köszönheti, hogy a szeleukidák hellenizáló uralma alól felszabadul. A makkabeus-házból való fejedelmek mellett a jeruzsálemi templom főpapjai tesznek szert mind nagyobb befolyásra. A rituális elkülönülés szelleme megerősödik. Az északpalesztinai szamáriaiak „tisztátalanok". A zsidóság jelentékeny része már idegen uralom alatt, „diaszporában" él, de vallási és szellemi középpontjuk a jeruzsálemi szentély.

Kr. e. 100 — Kr. u. 300 kör. Dél-Arábia abesszín hódoltság alá kerül.

Kr. e. 63. Palesztina újra elveszti függetlenségét; *Pompejus* alatt római provinciává lesz.

Kr. u. 66—70. A zsidóság nem tud belenyugodni elnyomott helyzetébe, nemzeti és messiási tudata, népi kiválasztottsága fűti, a római uralomnak a zsidó hittel és ritussal ellenkező formaságai és szokásai, továbbá a római prokurátorok által gyakorolt gazdasági kizsákmányolás izgatják. A világnézeti pártok: a bibliai hagyományoknak és a szokásoknak a mindennapi életben való érvényesítéséhez szigorúan ragaszkodó farizeusok, a görög-római szellemiséggel egyességre lépő szadduceusok és a szociális forradalomra törekvő zeloták. Végre nyílt lázadás tör ki Palesztinában a római uralom ellen; a maroknyi zsidó nép azonban nem képes a hatalmas római túlerővel megbírkózni s a felkelés a zsidó önállóság megsemmisítésével és Jeruzsálem pusztulásával végződik.

Kr. u. 132—135. A megmaradt palesztinai zsidóság utolsó kísérletet tesz, hogy nemzeti létét és függetlenségét visszanyerje. A lázadást Barkochba vezeti; a kétségbeesett erőfeszítés azonban csődöt mond. Róma könnyüszerrel leveri a vakmerő ellenállást és Hadrianus Jeruzsálem helyén Aelia Capitolia néven új várost alapít.

Kr. u. 105. Róma Észak-Arábiában is hódít: a nabateusok országa *Arabia Petrea* néven római tartomány lesz.

Kr. u. 300 körül egész Arábia vallási és szellemi középpontja Mekka, a szent város.

Kr. u. **300—550.** Ebben az időben folyik a harc a himjáriak, az abesszínek és a perzsák között a délarábiai hegemóniáért.
Kr. u. **570.** A Dél-Arábiáért vívott harc eldől: Dél-Arábia perzsa tartomány lesz.

Irán

Az iráni medencét átlag 1300 méter magas és még ennél is hatalmasabb, nehezen járható hegységek veszik körül. Dél-Indiához hasonlóan öntözést és gazdálkodást űző ősi földműves műveltségek telepedtek meg termékeny területeken. Az évezredek folyamán Irán sok viszontagságot látott. Már az ősi időkben különböző nép-inváziók hullámzottak végig rajta. A hegyek között kaukázusi nyelveket beszélő törzsek éltek. Nyugat-Ázsia sztyepp-vidékéről *(Turán)* europoid és mongoloid pásztornomád népek törtek be területére (kászpiak, stb.).
5000—2000. Irán műveltsége egy vonalban fejlődik az óbabilóniai kultúrával. Ha azonban ősrégi művészetének emlékeivel foglalkozunk, szembeszökő különbségek is mutatkoznak a két műveltség között. Irán kaukázusi ősnépeire a Perzsa-öböl vidékén szumirok telepednek ugyan, de szellemi befolyásukat a már kialakult ősi kultúra erősen ellensúlyozza. *Szuza*, a neolitkori agyagművesség egyik legfontosabb lelőhelye; kerámikája rendkívül fejlett, mitológiai vonatkozásokban igen gazdag. A szumir hatás különösen a délperzsiai *elámiak* műveltségében és írásában mutatkozik, de még ezek is híven megőrzik kaukázusi nyelvüket. Az elámi állam berendezése egészen Mezopotámia mintájára történik. A szumir vezetés itt is apró városkirályságokat alapít.
2186. Az elámi birodalom városállamai egyesülnek és közös hadművelettel meghódítják Mezopotámia nagy részét. Az *Ur*-ban székelő szumir-akkád dinasztia megdől.
1500. Az iráni medence új bevándorlókat fogad be; Kaukázus és Kis-Ázsia felől fokozatosan indogermán jövevények szivárognak be és megkezdik terjeszkedésüket az iráni fennsíkon.
1925. Az elámi birodalom hatalma és ereje meggyengül; a leigázott Babiloniát *Hammurápi* felszabadítja az elámiak uralma alól.
1500—1200. Elám egy időre teljesen elveszti pozícióját, sőt függetlenségét is és a kászpi nomádok uralma alá kerül. Később azonban, midőn a babiloniai kasszita dinasztia gyengülni kezd,

Elám ismét erőre kap és tekintélyes birodalommá alakul. Befolyása Mezopotámiára is kiterjed.

1100—1000. Az indogermán népek egyre tömegesebben vándorolnak be Iránba. Idők multán nagy törzsszövetségekben egyesülnek és elhelyezkednek az iráni medence alkalmas vidékein: a *médek* Északnyugat-Iránban, a *perzsák* a medence déli részén, a *tochárok* pedig Turánban.

800—700. A médek eleinte asszír befolyás alá kerülnek, később azonban függetlenítik magukat és királyságban egyesülnek. A perzsák délebbre, a Perzsa-öböl vidékén telepednek meg az egyre gyengülő elámi birodalom szomszédságában.

1000—550. Az iráni árja népek kultúráját ősi vallásos elemek is befolyásolják. Fényvallásuk kialakítója a turáni eredetű *Zarathustra* (Zoroaszter) a mazdaizmusban élesen szembeállítja a jó és gonosz principiumot. Ez a környező népek hitétől teljesen elütő világnézet később az Achaemenida dinasztia alatt államvallássá lesz.

641. A perzsák terjeszkedési esélyei megnövekednek; Asszurbanapli asszír király megsemmisíti az elámi államot. Ezzel szabad az út nyugat felé.

620. Perzsia előnyomulását újabb államalakítói tett követi: *Achaemenész* perzsa fejedelem megalapítja az *Achaemenidák* dinasztiáját.

700—610. Média is nagyhatalommá fejlődik és az Új-Babiloniai birodalommal szövetkezve harcol régebbi elnyomói, az asszírok ellen. A háború Asszíria megsemmisítésével végződik. Közben azonban a nomád életformához való ragaszkodásuk mellett magas anyagi és szellemi műveltségű *szkiták (szakák)* zaklatják több ízben a médeket és rövid időre hatalmuk alá is kerítik országukat.

610. Az iráni államok közül egyelőre még Média a legerősebb; a médek még Perzsiára is befolyást gyakorolnak.

559—557. A perzsák nem hajlandók a testvérnép hűbéruralma alatt élni. *II. Kyrosz* (Kurus) perzsa király fellázad a méd Asztyagész ellen és hamarosan egész Irán hatalmába keríti.

546—529. Kyrosz első hadisikereitől fellelkesítve további hódító hadjáratot indít. Először Kroizosz lydiai birodalmát semmisíti meg, majd Babiloniát foglalja el. Az új ázsiai hódító néhány év alatt a Földközi tengertől az Indusig egész Elő-Ázsia ura lesz. Kyrosz igazán kiváló uralkodó egyéniség. Megszerzi és megalapozza a világtörténelem addig legnagyobb birodalmát.

Mint államférfi, intézkedéseivel az összes megelőző és egykorú államszervezeteket túlszárnyalja. Mint ember, össze tudja egyeztetni abszolút hatalmát humánus bánásmóddal.

525. Kyrosz utódainak uralkodása alatt Perzsia nagyhatalmi helyzete mindinkább megszilárdul. *Kambyszész* meghódolásra kényszeríti Föniciát, Cyprust és az Égei szigetek egy részét. Ezzel azonban nem éri be és a pelusiumi ütközetben megsemmisíti az egyiptomi haderőt. Nagyravágyó terveiben egy nagy-afrikai birodalom megalapítására gondol, de Egyiptomon kívül csak Libyát és Kyrenét sikerül leigáznia; Karthagó és Etiópia ellenálását már nem tudja megtörni.

521. A perzsa történelem egyik epizódja *Gaumata* mágus lázadása. Ennek leverése után az Achaemenidák dinasztiájának ifjabb ága kerül a trónra. *Dareiosz* uralkodása alatt Perzsia hatalma tetőpontján áll. A király újjászervezi az óriási birodalmat, amely most már egész Elő-Ázsián kívül India egy részét is magában foglalja. 23 satrapiát állít fel; ezek közül Babilon és India a leggazdagabbak. A király isteni tiszteletben részesül; ezt a vonást később a hellenizmus közvetítésével a római császárság is átveszi. A perzsa műveltség igen magas fokra jutott és egészen sajátos színt kapott. Sokban különbözik a görög kultúrától. Egyrészt jóval egyoldalúbb és személytelenebb, mint az, másrészt viszont magasabb fokban sikerült megvalósítania a béke és az emberiesség eszméjét, mint a görög városállamoknak. A birodalom szociális berendezkedési formája a kasztrendszer. Az uralkodó réteg a perzsa; ők alkotják a harcosok kiváltságos kasztját. A kitűnő államszervezetnek egy nagy veszélye van: hűbéri rendszerének bomlasztó hatása. A nagy hűbérurak hatalmi vágya könnyen részekre szakíthatja a birodalmat. Sokat írtak arról, hogy a görög szellem milyen nagy hatást gyakorolt a perzsa birodalomra, de épp oly bizonyos a perzsa minta nélkül Nagy Sándor birodalmát és a hellenizmus társadalmi és állami berendezkedését nem lehet elképzelni.

519—485. Itt-ott történnek is elszakadási kísérletek; Babilonia fellázad, de Dareiosz leveri a felkelőket. A szkiták is állandóan veszélyeztetik Perzsia nyugalmát. A király áthajózik a Boszporuszon és behatol egészen a Kárpátokig a szkiták területére; útja azonban nem hozza meg a kívánt eredményt. Újabb hadjáratai viszont sikerrel járnak: Thrákia, Makedónia, Thesszália sorra meghódolnak előtte s még Karthagó is elismeri Perzsia főségét. Dareiosz parancsára flotta indul az Indus torkolatától

Arábia körülhajózására. A görög államok viszont hallani sem akarnak a perzsa uralomról és Egyiptomban is lázadás tör ki.

485. *I. Xerxész* (Xiarsza) uralkodása alatt érkezik el az ókori világ és az egész világtörténet egyik legfontosabb állomásához. A király sikeresen leveri ugyan az egyiptomi felkelést, a görögökkel szemben azonban vereséget szenved. A görögök győzelme szabadítja fel Európát Ázsia felsőbbsége alól. Perzsia számára ez a vereség azonban távolról sem volt olyan jelentős, mint a görögökre nézve a felszabadulás. Talán még annyira sem volt fontos számára a görög államok elszakadása, mint az angol impérium részére az amerikai kolóniák leválása. Az angol világbirodalom továbbra is fennmaradt, sőt erősödött; ugyanígy a perzsa birodalom is még több mint egy évezredig Közelkelet legnagyobb hatalmassága marad.

499. *I. Artaxerxész* (Artaszatrasz) kénytelen-kelletlen elismeri a görögök függetlenségét. Uralma alatt lázadás lázadást követ, a tartományok és satrapák szakadatlanul villonganak.

414—405. Athén és Spárta küzdelmében II. Dareiosz Spárta mellé áll és újból fennhatósága alá vonja a kisázsiai görög városokat. Ugyanakkor azonban veszteség is éri: Észak-Egyiptom függetleníti magát a perzsa uralomtól.

359—348. A nagy birodalom nem tölthet hosszú időt lázadás és forrongás nélkül. *III. Artaxerxész* leveri a főniciaiak és zsidók felkelését és megreformálja a korrupt kormányzatot.

342. III. Artaxerxész visszahódítja az elszakadt Egyiptomot. Ez a külső siker azonban csak látszat. A perzsa birodalom bomlani kezd és hanyatlása feltartóztathatatlan. A tartományok lassankint nemzeti öntudatra ébrednek és nagy részük önállósul. A jellegzetes ázsiai háremgazdálkodás és az udvari intrikák a királyi hatalmat is megrontják. A tünetek ugyanazok, mint Kínában vagy a keletrómai császárságban: eunuchok főhatalomhoz jutnak, sőt több ízben királyokat tesznek el láb alól.

320—250. A bomlasztó erők és céltalan kapkodások teljesen megtörik Perzsia ellenállását; Nagy Sándor elfoglalja III. Dareiosz birodalmát. Ezzel a hellenizmus hatásköre erre a területre is kiterjed. A hellenisztikus kultúra azonban sohasem tud Iránban igazi gyökeret verni. Nagy Sándor halála után Perzsia Mezopotámiával együtt a *Szeleukidák* birodalmának részévé válik. Perzsia és a sorsában egy évezreden át többnyire osztozó Mezopotámia a nyugati és keleti kölcsönhatások közvetítői lesznek.

250. A hellenisztikus birodalmak gyengülni kezdenek. Itt az alkalom Irán felszabadítására. A valószínűleg mongol eredetű *pártus* törzsből való Arszakész ki is használja a kedvező helyzetet és megalapítja a Pártus birodalmat. Utódai, az *Arszakidák* átveszik az óperzsa nagyhatalmi örökséget, de háttérbe szorítják az óperzsa műveltséget és vallást. Kultúrájuk hellenisztikus és keleti elemek keveréke. A pártus birodalom annyira megerősödik, hogy eredményesen akadályozhatja meg a római birodalom kelet felé való terjeszkedését. Perzsia ettől az időtől kezdve Róma legkényelmetlenebb és legyőzhetetlen ellenfele lesz.

Kr. u. 226. A pártus birodalomban élő elnyomott perzsa népnek vezére támad. *Ardesir (Artaxerxész)* az Achaemenidáktól származtatja magát s az óperzsa birodalom feltámadását hirdeti. A hanyatló pártusok nem képesek a lázadás mindent elsöprő erejének ellenállni s újból a perzsák lesznek a hatalom urai. *Ardesir* királyi trónt kap és megalapítja a *Szasszanidák* dinasztiáját.

Kr. u. 226—640. A Szasszanidák uralma alatt az *Újperzsa birodalom* története szakadatlan küzdelmek sorozata. Legnagyobb ellenfele a Római birodalom, ennek bukása után pedig Bizánc. Perzsia egy évezreden át folytatja a Nyugat ellen a harcot és sikeresen egyensúlyozza ki Európa hegemóniás törekvéseit. A perzsa birodalom belső élete a törvény és a rend uralma nagy területen: Bizánctól az Indus folyóig és Turkesztántól Szíriáig béke és nyugalom uralkodik. A kultúra ismét virágzásnak indul. A Szasszanidák visszaállítják Zoroaszter régi fényvallását; ebből alakul ki a későbbi *Mitras-vallás*. Idők folyamán egyéb vallások is tért hódítanak a nép között: így a görög-perzsa és keresztény elemekből álló *manicheizmus*, sőt maga a kereszténység is. A Szasszanida műveltség hatásai messze ágaznak. Rányomja bélyegét a sztyepp-vidék pásztornomád és félkultúr népeinek műveltségére, az ú. n. népvándorláskori kultúrára, különösen pedig a honfoglalás előtti magyarságéra. A perzsa befolyás azonban kizárólag kulturális téren érvényesül, mert a nomád törzsek ellenállását sohasem tudják megtörni.

636—640. A Szasszanidák uralmát végül az arabok döntik meg. Perzsia arab hódoltság alá kerül. Az Arszakida és Szasszanida dinasztiák azonban nem tünnek le egészen, hanem a Káspi tenger partjain és kis hegyi fejedelemségek trónján egészen a 17. századig fennmaradnak. *III. Jazdegesd* az utolsó nagy király

Turkesztánba menekül. Itt gyilkosságnak esik áldozatul; fia Kínába emigrál, ott azonban hasztalanul igyekszik segítséget szerezni.

India az európaiakkal való érintkezés koráig

India a történelemelőtti korban számos népfajtának és kultúrának őshazája volt. Innen indultak ki részben azok az őskori nagy népvándorlások is, amelyek a különböző műveltségi fokozatok, kultúrkörök vívmányait elterjesztették a föld ismert részein. Itt fejlődött ki az anyajogi műveltségek több berendezkedése: így például valószínűleg a pamuttermesztés, a szövőszék, a baromfitenyésztés. Itt alakultak ki talán a megalitikus építkezések (dolmenek, piramisok) kezdetleges vagy fejlettebb formái. Innen áramlottak szét az asztronomiai ismereteknek és az írásnak ősi fokozatai, amelyek később Mezopotámiában és Egyiptomban tökéletesedtek. India a legelütőbb emberfajták települési helye volt; hazát adott az ősausztráliaiak és ősmelanéziaiak rokonaitól egészen a legkülönbözőbb mongoloid népfajokig minden embertípusnak. Ez a sokféle nép azonban csodálatos módon nem keveredik, nem kereszteződik egymással, hanem tökéletesen elkülönül. Indiában már ezekben az ősrégi időkben mutatkozik a rétegeződésnek az a jelensége, amely később *kasztrendszer* formájában él tovább és az egyes fajtákat meglehetősen elszigeteli egymástól. Érdekes ellentétként viszont távoli világrészek országaival mutathat fel India kulturális és népi összefüggéseket. Bizonyos többek között, hogy a *hamiták* Dél-Indiából vándoroltak Afrikába és hogy Ó-Európa földközitengeri műveltségeit szoros kapcsolat fűzi Dél-Indiának az árják bevándorlását megelőző kultúrájához.

India őstörténete ködbe vesző korok emlékeiből bontakozik ki halványan. A történelemelőtti leletek tanusága szerint India már a régibb kőkorban sűrűn lakott volt. Kr. e. a 6—5. évezredben Pendzsabban és Szindben neolitikus műveltség virágzott, amely rokon volt a korabeli iráni kultúrával. Valószínű az is, hogy az indiai ősműveltség Mezopotámia szumir hódítóinak és más rokon néptörzseknek befolyását sem kerülte el. India a történelem nagy nyugvópontja. Indiai népek és uralmak úgyszólván sohasem foglaltak el idegen területeket, viszont India szakadatlanul zsákmánya volt az idegen hódítóknak.

4000—2000. Ez az időszak az ú. n. *Indus-völgyi műveltség* kora.

Csodálatos leletek kerültek napfényre ebből a korszakból. A *Mohendzso-Dáro*-ban és *Harappa*-ban végzett ásatások eredményei gazdag városias civilizációról tanuskodnak. Megtalálhatók ezeken az emlékeken a szumir uralom előtti Irán és Mezopotámia neolitkori műveltségének nyomai és a későbbi szumir kultúra jegyei is. Az Indus-völgyi műveltség azonban a rokon vonások ellenére elüt az előázsiaitól; sajátos színezete valószínűleg a mai *dravidák* őseinek szellemiségét tükrözi. Az óindiai civilizáció rendkívül sokoldalúan fejlődött: gazdasági élete virágzó, írásbelisége magas fokon áll. A Husvét-szigeten, Óceánia legkeletibb szigetén ősrégi kőtáblákat találtak. A rávésett jelek az indusvölgyi írással mutatnak rokonságot. Ó-India művészi emlékei viszont egészen egyedülálló artisztikus felfogást árulnak el. A perspektiva és a térben való szabad mozgás ábrázolásában évezredekkel megelőzték a görögöket. A korszak vége felé már Indiába is benyomulnak az iráni indogermán jövevény törzsek rokonai és lassan dél felé hatolnak.

1500. Elő-Ázsiában ind harcos csapatok jelennek meg és benyomulnak a felső Eufrátesz mellékén elterülő *Mittanni* birodalomba. Közelebbit nem tudunk róluk; a feliratok csak arról emlékeznek meg, hogy indiai istenségeket tisztelnek.

900—600. Iránból újabb törzsek vándorolnak be Észak-Indiába s az árja elem fokozatosan megerősödik. A hódítók sorozatosan leigázzák az ősnépektől, különösen a magas műveltségű dravidáktól lakott területeket. Az indogermán népesség átveszi az indiai ősműveltség eredményeit, fajilag azonban óvatosan elkülönül a bennszülött lakosságtól. Igy épül ki fokozatosan a kasztrendszer. Az egész korszakon át folyik a harc a jól megszervezett dravidák és a folvton erősödő árja jövevények között. Végül is a bennszülött népréteg kénytelen megadni magát. A győztes hódítók a leigázott őslakosságra települve, számtalan kis fejedelemséget alapítanak. Ezek az országocskák szakadatlanul küzdenek a főhatalomért. Átmenetileg sikerül is egyiknek-másiknak nagyobb tekintélyre szert tennie. Így eleinte a *Pancsala*, később pedig a *Magadha* birodalom egyesít nagyobb területet uralma alatt. A politikai helyzet megváltozásával az indiai kultúra is átalakul. Az új műveltség szellemi középpontja az északindiai Pendzsab helyett a Gangesz völgye lesz. Az új áramlatok csak Dél-Indiát kerülik el; itt nagy területeken csaknem érintetlenül megmarad a tiszta dravida szellem és kultúra.

491. A hatalmi versengésből *Adzsatastru*, Magadha fejedelme

kerül ki győztesen. Országa első lesz az indiai birodalmak között. Kormányzása harcos és erőteljes. *Pataliputra* erődjét választja székhelyéül. Adzsatastru uralma több szempontból is igen jelentős korszak a hindu történelemben. Türelme tág teret enged a csirázó új vallási eszméknek, *Gautama Buddha* tanításának.

477. *Gautama Buddha* 29 éves korában hagyja el atyja fejedelmi vagy főnemesi udvarát és 25 éven át folytat tanító és térítő tevékenységet. Tanítása ősi aszkétikus tapasztalatokat foglal magában, az Én megsemmisítését hirdető világnézetet, amelyben alig van helye az istenségeknek. Halála után a Buddha-tan győzelmesen hódít; a kereszténység és az iszlám mellett a buddhizmus lesz a harmadik nagy világvallás.

500—100. A mesés gazdagságú India erősen foglalkoztatja a nagy világhódítók képzeletét. Csodálatos módon azonban egyik sem tud ott hosszú időre gyökeret verni. Északnyugat-India ideiglenesen I. Dareiosz perzsa király fennhatósága alá kerül. Perzsia meghódítása után ismét Nagy Sándor nyomul be Indiába, legyőzi Pórosz királyt és elfoglalja Északnyugat-India egy részét. Hadserege azonban hamarosan elvonul és a makedón hódító csak görög alkirályokat és helyőrségeket hagy hátra. A görög települések még évszázadokon át megmaradnak ugyan, de lakosságuk fokozatosan beleolvad a bennszülött népességbe.

317. A hatalmas magadhai dinasztia megbukik. *Csandragupta* indiai kalandor detronizálja Adzsatastru utódjait, legyőzi a görög helytartókat és első ízben egyesíti Indiát. Az egyesült haderővel megtámadja azután Szeleukoszt és elhódítja tőle a Perzsa birodalom keleti tartományait. A sikeres hadjárat befejezése után megalapítja a *Mauria* császárságot, amely Kr. e. 185-ig áll fenn.

261. Több ízben véres belső háborúk bontják meg a birodalom egységét. *Asóka* király, a Mauria dinasztia egyik sarja tízéves belső harc győzelmes befejezése után lelkileg teljesen átalakul. A szörnyű kegyetlenkedések olyan mély benyomást gyakorolnak rá, hogy áttér a buddhizmusra. Uralkodásának hátralevő részét a Buddha-tan terjesztésének szenteli. Segíteni akar a szegényeken, védeni akarja a gyengéket, gondoskodni kíván még az állatokról is. A buddhizmus terjedése a görög művészeti elemekkel egyesülve Indiában nagyszerű buddhista művészet fejlődését eredményezi.

Kr. e. 100—Kr. u. 300. A Mauria császárság bukása után Belső-Ázsiából hun-török hódítótörzsek törnek be Észak-Indiába. A jövevények a leigázott területen hosszabb-rövidebb életű birodal-

makat alapítanak *(indoszkiták, eftelíták)*. Uralkodóik közül a 2. században élt *Kaniska* a legnevezetesebb; ő a buddhizmus leghívebb pártfogója.

Kr. u. **320—600.** A hun-török hódítóhatalom napja leáldozik; a még fennálló fejedelemségeket a *Gupta*-dinasztia uralkodói győzik le, a harcos nomádokat pedig letelepítik és fokozatosan beolvasztják. A nemzeti visszahatás kora a vallási életet is forradalmasítja és gátat vet a buddhizmus további terjedése elé. Az ősi hinduista vallás visszahódítja egész Indiát s a hinduista műveltség is elterjedt Hátsó-Indiában és Indonéziában. Az Indiából kiszorított buddhizmus viszont Közép-Ázsiában, Kínában és Japánban terjeszkedik. A nemzeti reakcióval az indiai irodalom és művészet is virágzásnak indul, a kaszt-rendszer pedig teljesen kiépül.

600—800. A Gupta-dinasztia nemzeti birodalma felbomlik. India ismét számos részre szakad; egyrészt benyomuló török törzsek alapítanak itt fejedelemségeket, másfelől kisebb helybeli királyok versengenek egymással a főhatalomért. Délen a dravidák alkotnak az árja befolyástól majdnem független erős fejedelemségeket.

712. Arabok hódítják meg Szindet s ezzel az iszlám első ízben vonul be Indiába.

1001. Az indiai fejedelemségek harcai szakadatlanul folynak. A belső egyenetlenségek az iszlám hódítók malmára hajtják a vizet. *Mahmud Ghazi*, Afganisztán szultánja legyőzi *Dzsaipál* hindu királyt és elfoglalja Északnyugat-India legnagyobb részét. Mahmud uralma alatt a harcos iszlám saját földjükön elnyomott és megvetett rabszolgákká alacsonyítja le a hinduista vallás híveit. Megkezdődik a mohamedánok és hinduk máig tartó ellentéte, amely nemcsak politikai, hanem mélyreható világnézeti különbségek eredménye. (Az iszlám harcos, a hinduizmus békés, passzív világképe és morálja; a mohamedán uralkodik az állatvilágon és fogyasztja a disznó kivételével húsát, a hinduk tisztelik az állatot és a fogyasztásra egyáltalán nem használják fel stb.)

1030—1400. A muzulmán hódító inváziók egymást követik. Észak-India után Közép-India, majd Dekkan egy része is fennhatóságuk alá kerül. Térhódításukkal a hinduizmus helyzete mind nehezebbé válik. Eleinte a lakosság óriási többsége hű marad az ősi valláshoz és műveltséghez, de a delhi nagy mohamendán birodalom megalakulása után az iszlám mindjobban tért hódít.

A hun-török eredetű északindiai *radzsputok* államai és a délindiai erős dravida állam őrzik tovább az ind kultúrát.

1398. India újabb hódító prédája lesz. *Timur lenk (Tamerlán)* mongol uralkodó foglalja el területének jórészét, de hatalma nem bizonyul tartósnak.

1525. Timur leszármazottjai újból betörnek Indiába. *Báber* a panipáti ütközetben legyőzi a delhi szultánt, unokája, *Akbár* pedig megalapítja a *nagy mogul* birodalmat. Akbár nem követi a régebbi iszlám uralkodók példáját. Nem nyomja el a hindu lakosságot, hanem a mohamedánokkal azonos bánásmódban részesíti és teljes türelmet gyakorol. Az iszlám, a hinduizmus és a kereszténység elemeiből új vallást igyekezett alapítani. Uralma alatt nagy szellemi és anyagi virágzás indul meg.

A Távolkelet az európaiakkal való érintkezés koráig

Kína már a történelemelőtti korok homályában elég sűrűn lakott terület volt. Kína otthont adott a neandervölgyi ősembernek is (pekingi ősember lelet), de a homo sapiens, a mai ember kínai földön már ennek a kortársaként jelentkezik. A neolitkori Kína műveltségének emlékeit csak az utóbbi időben tárták fel. Ezek a leletek jelentős kapcsolatokat mutatnak az újabb kőkori keleteurópai, turkesztáni, iráni és előázsiai kultúrákkal. A történelemelőtti idők számos szellemi és anyagi vivmánya Dél-Kínából indult világhódító útra. Észak- és Dél-Kína ősnépei már a legrégibb korokban elég sűrűn lakott anyajogi államszervezetekben éltek és földműveléssel foglalkoztak. Eredetükre nézve Tibet, Hátsó-India és Indonézia őslakóinak rokonai voltak. Kr. e. 3000 körül Közép-Ázsiából pásztornomád hódítók törnek be Kínába és Észak-Kínában, a Hoangho középső folyásánál államot alapítanak. Ez a kis állam a későbbi nagy kínai birodalom magja. A beözönlő hódítók csaknem 3000 évig harcolnak a makacsul ellenálló ősnépekkel. Végül részben kiirtják, részben magukbaolvasztják őket, a megmaradtakat pedig a nehezen megközelíthető hegyvidékekre szorítják vissza. Csak ezután a hosszú megújuló küzdelem után tudnak a jövevények Kína területéből egységes államot kovácsolni. A kínai műveltség egyes elemeinek eredetéről semmi bizonyosat nem tudunk. A kínai hagyomány szerint kultúrájuk megalapozásának különböző mozzanatai a 3. évezred mitikus nagy császárainak működésében személyesülnek meg. A pásztornomád hódítók bizonyára sokat vettek át a

leigázott ősnépektől is, így pl. a fejlett öntözéses földművelést, a magas fokú írásbeliséget és asztronómiai ismereteket. Az árvizek elleni első védőművek is valószínűleg ebben az ősi korban keletkeztek, a hagyomány ezt a munkát *Jü* császárnak tulajdonítja. Ez az uralkodó alapítja meg a *Hszia* dinasztiát (2205—1766). Utódainak kormányzása alatt újabb hódító hordák lepik el Kínát. A birodalom még a következő *Sang* dinasztia (1766—1222) uralma alatt is sokat szenved a folyton ismétlődő pusztító betörésektől. A portyázó nomádok közül a mongol sztyeppeken tanyázó hun törzsek és a tibeti hegyi népek a legveszedelmesebbek. A kínai birodalom ezekben az időkben nem egységes, mert a császár hatalma csupán eszmei, hasonló a középkori pápai hatalomhoz. Kína számtalan egymással háborúskodó, versengő fejedelemségből áll. A Sang-korszak bronzkori kultúrája azonban a barbár hódítók befolyását meghazudtolva már sajátságosan kínai és az ország szétbomlott állapota ellenére is csodálatosan egységes.

Távolkelet másik nagy állama, Japán, több áramlatot, több műveltséget forrasztott össze. Első ismert őslakói, az ainók, valószínűleg Ausztrália bennszülötteinek rokonai, egybeolvadtak összibériai néptörzsekkel. Erre az ősrétegre két népvándorlás telepedett. Délről jövő maláji-polinéziai bevándorlók hozták magukkal a japáni életnek és szellemiségnek azokat az elemeit, amelyek különösen jellemzők erre a népre: a császárkultuszt és az arisztokratikus társadalmi szervezetet, a házépítést, az állattenyésztéstől való idegenkedést, a japáni sinto vallás mitológiáját stb. Ők adták meg a japáni élet *déli* és *tengeri* színezetét, hatásuk ennek megfelelően Dél-Japánban a legerősebb. A szárazföldről Korea és Mandzsuria felől pedig türk-mongol pásztornomád népek inváziója érte a japáni szigeteket. Ez a „szárazföldi „északi" hatás Északi-Japánban túlnyomó.

Kína

1122—249. Kína történetének első félig már történelmi időszaka, a *Csau*-korszak a feudalizmus virágkora. A császár hatalma Csau ország birtokán nyugszik. Fősége teljesen vallási jellegű — a császár Sang Ti égisten fia, az égi világrend földi közvetítője, — a birodalom számtalan kis fejedelemségre oszlik. Kína jellegzetesen földművelő ország. A társadalmi berendezkedés a földbirtok megoszlásán alapszik. A nagybirtokos osztály, a nemesség elkülönül a parasztságtól; a jobbágyok között a föld-

birtok elvileg egyenlően van felosztva. Ebben a korszakban Kína még távolról sem a világrésznyi birodalom; déli határa a Jang-ce-Kiang. Az ország belső nyugtalanságát a hunok és más török népek állandó betörései fokozzák. A területi megosztottság és a szakadatlan harcok azonban nem akadályozzák a szellemi gazdagodást: az irodalom és az ősi vallásos tanításokból kibontakozó filozófia klasszikus korát éli.

1100. Kína megteszi első lépését a külső nagyhatalmi terjeszkedés felé; a Sang dinasztia egyik hercege államot alapít *Koreában.*

550—500. A kis kínai fejedelemségek állandó testvérharcai végül is anarchiára vezetnek. Ekkor lép fel *Kung Fu-ce (Konfucius)* Kína nagy erkölcstanítója; tekintélyének teljes súlyával a morális kötelességekhez való visszatérést hirdeti. Ő foglalja rendszerbe hazájának vallási, erkölcsi és társadalmi szemléletét, amely máig is érvényes Kínában. Kung Fu-ce szerepe a kínai életben ugyanaz, mint kortársaié, a zsidó prófétáké Palesztinában, de befolyása az állam és a nép életére összehasonlíthatatlanul nagyobb.

517. Kung Fu-ce tanítása megújítja a kínai erkölcsi és társadalmi életet. Ugyanerre az időre esik Kína vallási megújhodása is. A hagyomány szerint *Lao-ce* elhagyja Kína területét és a határhágót őrző hivatalnoknak átadja a *Tao te king*-et. Ez a mű lesz a kínai vallásos világkép alapja; évezredekre szóló tanítása az emberi lélek megtisztulását kapcsolja egybe a világrend törvényszerűségével.

246. Az egyenetlenkedő kínai országrészeket a *Csung* dinasztia uralkodói egyesítik. *Si Hoang Ti* ténylegessé teszi a császári hatalmat, megszünteti a fejedelemségeket és az örökölhető nemességet s 36 tartományra osztja az újonnan megszervezett birodalmat. Teljesen szakít a régi renddel; ennek kifejezésére 213-ban elrendeli, hogy a régebbi irodalom minden termékét égessék el. Birodalmát hatásos védőművel akarja a barbároktól megvédeni: ezért nagy fal építéséhez kezd. A mű egyelőre csak egyszerű földsánc-rendszer; csupán másfél évezred mulva épül fel mai alakjában a nagy kínai fal.

Kr. e. 206—Kr. u. 220. Róma európai világhatalmával egy időben Kína Ázsiában tölti be a megfelelő szerepet. A paraszt-származású *Liu Pang* megalapítja a *Han*-dinasztiát és Kínát ázsiai világbirodalommá növeszti. A kínai befolyás Nyugat-Turkesztánig, Afganisztánig, Sziámig és az Indonéziai szigetekig

terjed. A Han császárok egyesítik Kung Fu-ce tanítását Hoang Ti elveivel és ezekből építik ki Kína állami rendjét: Kína hivatalnokállammá alakul. A régi kínai vallás mellett — égisten tisztelete, császárkultusz, őskultusz — lassankint a buddhizmus is hódít. A tömegek között azonban nem eredeti formájában, hanem egy megváltáshit (Mahajana) alakjában terjed el. Az új buddhista megváltáshit, amelynek számos szektája van, azt tanítja, hogy a nagy Buddhák az emberek iránti irgalomból, lemondtak a Nirvánában való megsemmisülésről és mindig új testet öltve, segítik a szenvedőket. Az ősi alapokon főként indiai, középázsiai stb. elemekkel gazdagodva és összefüggésben a buddhizmussal, kibontakozik a nagyszerű kínai művészet.

Kr. e. **104.** Kínának eddig folytonosan védekeznie kellett a hunok erőszakos betörései ellen. Végre sikerül a keleti hunokat levernie. A birodalom határa Perzsiáig terjed. A római birodalom és a Han császárok birodalma területileg mindjobban közeledik egymáshoz. Mind a kettő hatalmas területen teremt békét és biztonságot. A selyem a római birodalom legfontosabb behozatali cikke. A selyem karavánútjain Nyugat és Kelet szellemi javai is kicserélődnek.

Kr. e. **54.** Kína győzelme a keleti hunok fölött valóságos lavinát indít meg. A hunok a keleti nyomás elől nyugat felé húzódnak; ők váltják ki a nagy népvándorlást, amely megsemmisíti a római birodalmat és újjáalakítja Európát.

Kr. e. **25**—Kr. u. **106.** A kínaiak üldözése a hunokat egészen a Káspi és Aral tavakig szorítja és Európa felé kényszeríti.

Kr. u. **220**—**580.** Kínában az erős államrend korszakait mindig anarchia időszaka követi. Ezuttal is több önálló államra szakad ; ezek az országok Kínába betörő vagy már megtelepedett nomádok uralma alá jutnak (hun *Liao* dinasztia, tunguz *Vei* dinasztia). A szakadatlan belső harcok a lakosságot szörnyű nyomorba döntik és személyi biztonságát is állandóan veszélyeztetik. A kínai nép a védekezésnek hasonló eszközéhez folyamodik, mint a magyar alföld lakossága a török uralom alatt: fallal elkerített városokba húzódik. (Alföldi parasztvárosok alakulása.) Vallási téren is teljesen megbomlik az egység: a buddhizmus mellett elterjed a manicheizmus és a kereszténység is.

Kr. u. **284.** *Vu Ti* császár néhány évtizedre ismét egyesíti a kínai birodalmat. Udvarában megjelennek Heraklius római császár követei. Nem ők Nyugat első hirnökei a nagy fal mögött.

Már Kr. u. 166-ban érkeztek római kalmárok tengeren Kínába és Marcus Aurelius követeinek mondták magukat.
Kr. u. **300—600.** Kína szélső keleti „előfokán" Korea félszigeten államok alakulnak, amelyek felváltva tartoznak kínai és japán fennhatóság alá. Korea ebben a helyzetében a kínai kultúrát közvetíti Japán számára.
551. Közép-Ázsiában a türkök hatalmas birodalmat alapítanak, s terjeszkedésükkel Bizáncot és Perzsiát is fenyegetik.
589—618. *Kína* gazdasági élete veszedelmes hanyatlásnak indult, elerőtlenedése azonban csak átmeneti jellegű. A *Szui* dinasztia legkiválóbb uralkodója, *Jang Ti* gazdasági reformjaival ismét talpraállítja a birodalmat.
618—907. A *Szui* dinasztia után a *Thang* család kerül uralomra. Háromszázados kormányzásuk idejét méltán nevezhetjük Kína újabb fénykorának. Virágzik a szépirodalom és a művészet, elmélyül a vallásos élet, megszilárdul a központi hatalom. Kína ismét ázsiai nagyhatalommá lesz; újra ráteszi kezét Közép- és Kelet-Ázsiára. Kiterjedt uralma nem lehet maradandó, mert a birodalom területén új harcos államok alakulnak s útját állják Kína szellemi és politikai befolyásának. Az arabok elfoglalják Nyugat-Turkesztánt s az újgúr-törökök, a kazakkirgizek, a tibetiek és tangutok is nagy országok alapítói lesznek.
627. A türkök középázsiai hatalma Kína akciójára megsemmisül. *Tai Cung* császár négy hadjáratot indít ellenük s teljes győzelme után egészen a Káspi-tóig terjeszti ki a kínai uralmat. A császár újabb területeket is hódít birodalma számára: elfoglalja Kásmirt és Koreát s Tibetre is kiterjeszti a kínai befolyást. Ez a roppant birodalom erős centrális hatalmat kíván. Tai Cung ezért központosítja és biztosítja államának kormányzatát: megjegyzendő, hogy jogrendje hasonlíthatatlanul fejlettebb, mint a korabeli Európáé.
868. Ebből az évből való a legrégibb ismeretes kínai nyomtatvány.
907—1234. A második ezredév első két százada Kínára sok nyugtalanságot, küzdelmet, ínséget hoz. A korszak elején különböző dinasztiák versengenek egymással; közülük csak a *Szung* családnak sikerül rövid időre helyreállítania a birodalom megbomlott egységét. A nemzeti uralkodóházakat azonban betörő nomádok söprik el, s új dinasztiákat alapítanak. A hódító népek felveszik ugyan a kínai műveltséget, de reformjaik ellentétbe jutnak a régi államrend híveivel. A tradiciók őrzői mereven ragaszkodnak a régi rendszerhez és magatartásukkal minden méltányo-

sabb vagyonelosztásra és radikális földreformra irányuló kísérletet meghiúsítanak.

1234—1368. Kína a világbirodalmat alapító mongolok (az ú. n. *tatárok)* uralma alá kerül s ázsiai világbirodalmuknak egy része lesz. A kegyetlenségéről és pusztításáról híres *Jüan* dinasztia Kínában emberségesen uralkodik. *Kublaj kán* alatt éri el a mongol birodalom fénykorát. Ismét virágzik a kínai irodalom és művészet, fejlődik a közlekedés (Császár-csatorna). Ebben a korban jelennek meg az első európai misszionáriusok Kína székvárosában, Pekingben.

Japán

Kr. e. 660. A japán császárság megalapítása a hagyomány szerint *Dzsimmu* tenno (mikádó) nevéhez fűződik. A császárt a mitosz Amaterászu napistennő fiának tartja, ezért az ősi *sinto* vallás isteni tiszteletben részesíti az uralkodót. Az új japáni állam igen kicsi; hosszú ideig mindössze Hondo sziget déli részére terjed ki uralma, s állandóan harcolnia kell a sziget északi részén élő ainókkal. A másik két déli japáni sziget egyelőre még önállóan maláji törzsek birtokában van; ezek alkotják később a japániak maláji rétegét.

Kr. e. 400—Kr. u. 400. Japán időlegesen befészkeli magát Koreába s ezáltal kínai kulturális áramlatok hatása alá kerül. Műveltsége, irodalma, képzőművészete, közigazgatása teljesen kínai mintára alakul át. Fokozatosan átveszi a kínai kultúra és civilizáció vívmányait (buddhizmus, írás, selyemtenyésztés, tea, stb.).

Kr. u. 400—794. A császári hatalom elszánt küzdelmet folytat a nagy nemzetségekkel, akik örökletessé teszik a főhivatalokat. A császár hatalma magánbirtokain alapszik. Ebben is, egyéb dolgokban is nagyon nagy a hasonlóság a középkori Japán és az árpádkori Magyarország politikai fejlődése között.

621. *Szuiko* császárné, a buddhizmust államvallássá teszi. Ezzel Japán kulturális és vallásos élete új alapokra épül. Az ősvallás, a sinto és a buddhizmus nem ellenségek, hanem kiegészítik egymást.

645. A kínai befolyás végül a japáni államszervezetet is átalakítja. A császári hatalom végül letöri a nemzetségfők befolyását és a *Taikva* reform Japánt centralizált állammá teszi; a császár állandó székhelye *Nara*. A központosítást újabb reformok követik, a nincstelenek helyzetén földosztással igyekeznek segíteni.

710—794. A nép azonban a gazdasági újítások ellenére is nagy nyomorba jut. A *Nara-korszak* ragyogó, de dekadens udvari élete, az asszonyuralom pazarlása a végsőkig kihasználja az alsóbb osztályok anyagi erőit. Sokat ront a helyzeten a nagy nemzetségek, különösen a Fudzsivarák erőszakos kapzsisága, akik magukhoz ragadják a királyi birtokokat.

795—1186. A *Hejan-korszakban* a császári hatalom ismét háttérbe szorul, mert a Fudzsivara-család örökletesen bitorolja a régensséget. Kormányzásuk alatt alakulnak ki a nagy japáni városok, így az ország székhelye *Hejan (ma Kjótó).* A Fudzsivarák egyeduralmát később más családok hatalomra jutása dönti meg. A *Minamotók* és a *Tairák* önálló oligarcha államokat alapítanak és új katonai nemesség kialakítóivá lesznek. Kulturális befolyásuk alatt az irodalom és a festészet virágzásnak indul. A japáni középkor műveltségének és művészetének sok rokonvonása van az európai középkoréval (lovagi szellem, vallásos szubjektivizmus, udvari élet).

1185. Az újonnan kialakult katonai nemesség az udvari nemesség rovására mind nagyobb befolyáshoz jut. Szellemisége lassankint teljesen áthatja a vezető réteget és az államot.

1186. A nagy nemzetségek versengésében ez az év hozza meg a *Minamotók* végleges győzelmét a *Tairák* felett: az ország leghatalmasabb hűbérurai és Japán koronázatlan uralkodói lesznek.

1186—1333. A *Kamakura-korban* a császári hatalom még mindig a régi passzív szerepet játssza. A korszak első felében a Minamotók kormányoznak, majd rokonaik, a *Hod-zsó*-k lesznek *sógunok* (főhadvezérek). A hadsereg feje ugyanis az állami hatalom birtokosa is egyuttal, mert Japánban teljesen a katonás szellem jutott uralomra és az önfegyelmezést hirdető buddhista szekták közösen alakítják ki a katonai kaszt életfelfogását.

1274—1280. Japánt mongol betörés fenyegeti. Szerencsére Kublaj kán Japánba igyekvő hajóhadát a tengeri vihar elpusztítja és így a veszély megszűnik. A csodálatos megmenekülés után Japán hosszú ideig, egészen a 19. századig mentes marad minden ellenséges inváziótól.

1333—1573. Ebben a korban megint igen erős hasonlatosság fedezhető fel a japáni és a korabeli magyar politikai helyzet között. A viszonyok határozottan az Anjouk uralmát megelőző zavaros állapotokra emlékeztetnek. Japán történetét ebben az időben császárok, ellencsászárok és sógunok küzdelmei tarkítják. A lakosság itt is, akárcsak Kínában, a gyötrő bizonytalanság elől

védett nagyvárosokban keres menedéket. A városok kialakulása az eddig megvetett kereskedőréteget juttatja befolyáshoz a katonai nemesség rovására. A középosztály fokozatos gazdagodása fájdalmasan domborítja ki a parasztság hanyatlását és elszegényedését. Az új nagyvárosi műveltség lassankint az egész szellemi életre rányomja bélyegét.

1543. Japánban Xavéri Szt. Ferenccel a kereszténység is megjelenik és hamarosan tért hódít. A térítés hatására Nagaszaki keresztény város lesz.

1573—1603. A kimerítő belső harcok századai után Japán végre újból egységes lesz. *Nobugana* hűbérúr legyőzi az oligarchákat s az *Asikaga* sógunokat megfosztja hatalmuktól. Az ellenállás utolsó erősségét, a gazdag buddhista kolostorok hatalmát is megtöri és hadvezérei, *Hidejosi* és *Tokugava Ijejaszu* segítségével egyesíti az országot.

1582. *Nobunaga* centralizációs művét Hidejosi nagyfejedelem (tai-ho) folytatja. Parvenü uralkodók mintájára minden olyan mozgalmat üldöz, amely a legtávolabbról is veszélyeztetheti abszolút uralmát; ezért a kereszténység terjedését is megakadályozza. A hatalom birtoka hódítói ambiciókat kelt benne; háborút indít Korea meghódítására, serege azonban súlyos vereséget szenved a kínaiakkal szemben.

Európa és Kisázsia a történeti görögség koráig

A nagy ázsiai birodalmak kialakulásával egyidőben Európa és Kisázsia is amazokkal bizonyos fokig rokon változatos műveltségek színtere. Hispánia, Itália, a Balkán, Földközi szigetek, Dél-Oroszország és Kisázsia már Kr. e. 4—3. évezredben kultúrterületek, ahol erősen anyajogi alapokon nyugvó állami és társadalmi berendezkedések fejlődtek ki. A különféle kultúrák hordozóit később a görögök és a rómaiak különböző nevekkel jelölik. Az ő elnevezéseik alapján Észak-Hispániában az ibérek, Dél-Hispániában a turdetánok, a délfrancia partokon és Észak-Itáliában a ligurok, Dél-Itáliában és Sziciliában a siculok és sicánok, a görög szárazföldön, a Kykládokon és a kisázsiai partvidéken a pelaszgok és lelegek laktak. Ezek a többé-kevésbé bizonytalan elnevezések már keverék népeket jelölnek. Felismerhetők azonban kaukázusi és hamita nyelvi áramlatok, amelyeket Európában egy-egy nagy Délázsiából kiinduló népvándorlás terjesztett el.

Európa középső övezetében az Atlanti-óceántól egészen a délorosz sztyeppvidékig már a 3. évezredben indogermán népek tanyáznak. Ez az indogermán nyelvű népesség mongoloidokkal keveredett. Észak-Európa urai ugyancsak mongoloid népek s velük együtt élő ú. n. arktikus törzsek. Közép-Európában indogermán nyelvcsaládhoz tartozó, de kevert fajiságú népek laknak: illírek, trákok, a későbbi itáliai indogermánok és görögök. Ezeket a később délre nyomuló népeket ebben az időben a mai Délkelet-Németország, Ausztria, Magyarország és Csehország fogadja be.

3500—3000. A kaukázusi nyelvű előázsiai ősnépek Észak-Mezopotámiában és Kisázsiában fejlett műveltséget teremtenek. A kulturális központ *Gusana (Tel Halaf)*, fontos régészeti lelőhely; az itt talált művészeti emlékek a későbbi *hettita* művészet ősei.

3000—1500. E korszak kisázsiai kultúráját Trója első öt rétege tárja fel, amelyek az újabb négy réteggel együtt Heinrich Schliemann ásatásai nyomán kerültek napfényre. A leletekből az tűnik ki, hogy Trója ebben az időben már fontos kereskedőváros: közvetítő Magyarország, a Balkán és Elő-Ázsia között.

3000—2200 A 20. század ásatásai Kréta szigetén is nagyszerű kultúrát tártak fel. A görög hagyomány ezt a műveltséget *Minosz* király nevéhez fűzi és virágzásának idejét *ó-minoszi* műveltség korának nevezi. Ez a nagy kulturális fellendülés a primitívebb anyajogi szervezetű szigeten ázsiai bevándorlók hatására indul meg. Kréta egyre gazdagodó hajós és kereskedő nép központja lesz és gazdasági befolyását a Földközi tenger egész mellékére kiterjeszti. Különösen a délspanyolországi *Tartesszosz* lakosaival tart fenn szoros kapcsolatot; a krétaiak az ő közvetítésükkel hozzák keletre Hispánia és a Brit szigetek érceit. A krétai ásatások valaha sűrűn lakott városok romjait hozták felszínre, erődítéseket azonban nem találtak. A többféle krétai írást még nem tudták a tudósok megfejteni.

2300. Kisázsiában bevándorló semiták alapítanak kereskedőkolóniákat. Ezek a telepek, különösen *Kanis* (ma: *Kültepe)* fontos kereskedelmi központokká fejlődnek. A gyarmatosítók bonyolult gazdasági szervezetet dolgoznak ki s élénk kereskedelmi levelezést folytatnak. Kereskedelmi életüknek ezek a dokumentumai mindmáig fennmaradtak. A semitákkal egy időben indo-

germán hódítók hatolnak be Kisázsiába és ott az előázsiai ősnépekre települve, fejedelemségeket alapítanak.

2200—1500. Krétában a minoszi kultúra fénykorát éli. Ekkor épül fel a világhírű *knosszoszi* királyi palota *(Labyrinthos)*. A palota berendezése nagy fényűzésről, meglepő kényelemről és higiénéről, stílusa egyedülálló impresszionisztikus művészetről tanuskodik, amely éppúgy elüt a későbbi előázsiai és egyiptomi, mint a későbbi ógörög művészettől. Egyiptommal és Babilóniával elénk szellemi és gazdasági kapcsolatban állottak. Az utolsó évek ásatásai kiderítették, hogy a krétaiak Kisázsiában és Szíria-Palesztinában településeket, valószínűleg kereskedelmi állomásokat létesítettek, amelyek a szárazföldre átplántálták a sajátságos krétai életstílust.

2000—1500. Az európai Földközi tengermellék képe teljesen megváltozik. Nagy indogermán népvándorlás indul meg Dél-Európa felé, a graecoitalikok népvándorlása. A trákok a Balkán félsziget keleti részét szállják meg, az illirek tőlük nyugatra telepednek meg. A görögök több egymást követő csoportja Görögországot szállja meg. A latinok, szabinok, oszkok valószínűleg Dalmácián át vándorolnak be Közép-Itáliába. Kisázsia is új népek hazája lesz: itt telepednek meg a *frigek* és a *myzek*. Az indogermán bevándorlók mindenütt egyszerű életmódot folytatnak; mint pásztorok és földművelők élnek patriarchális szervezetű közösségeikben.

1900. Kisázsiában és Sziriában új birodalmak alakulnak. *I. Dudhalias* király egyesíti a kisázsiai hettita városállamokat és megalapítja az *Ó-hettita* birodalmat. Az új állam kormányzata hűbéri rendszeren nyugszik, a király jellegzetes keleti felfogás szerint isteni tiszteletben részesül. Amig a szomszédos Asszíriában az indogermán és semita hódítók az irányadók, addig a hettita államban az indogermán bevándorlás dacára, az őslakók szellemi alkata marad uralkodó. Szíriában is fejedelemségek alakulnak; lakosságuk felső rétege indogermán, a köznép előázsiai. A kis államok közül csak *Mitanni* ér el később nagyhatalmi pozíciót.

1700—1200. A nagy déleurópai népvándorlások során Közép-Itáliába új honfoglalók érkeznek. Az etruszkok, a kisázsiai lydiaiak és káriaiak rokonai, valószínűleg Kisázsia déli partjairól, vagy a Kykládokról jöttek, nevüket pedig alighanem Thera szigetétől vették. Őshazájukból jellegzetesen előázsiai műveltséget visznek magukkal; ennek alapelemeit azután görög hatás alatt

fejlesztik tovább. Letelepedésük után kis városállamokat alkotnak Itáliában és széleskörű kereskedelmi kapcsolatokat teremtenek. Az előnyös összeköttetések révén a városok vezető rétege nagy vagyonra tesz szert.

1500—1100. Itália mellett Görögország területén fejlődnek új európai műveltségek. A hellén törzsek teljesen birtokukba veszik az országot s a szárazföldön harcos lovagi kultúrát teremtenek. A lovagvárak urai rabszolgaságba vetik az őslakókat s rablóhadjáratokat vezetnek idegen partvidékekre. A fejedelmek közül az argoszi *Mykéne* ura jut a legnagyobb hatalomra; uralmát egyidőben kiterjeszti az egész égei világ fölé. A görög hódítók a hahanyatló, *újminoszi* korát élő Kréta szigetét is befolyásuk alá kerítik. A hellén műveltség viszont krétai hatás alatt áll, bár csupán külsőleg, mert szellemileg teljesen különbözik a minoszi kultúrától. — Európa alacsonyabb műveltségű vidékei: a roppant területű Dél-Oroszország és a középső Duna-völgye a *szkiták* hatalmas népszövetségének birtokába jut. A birodalom szellemisége nem mondható egységesnek, mert ez a népegyveleg minden irányból felvett kultúrhatásokat és népelemeket. — Ebben az időben áll virágzása tetőpontján a *hatodik Trója*, a homéroszi eposzok gazdag, jól megerősített városa, mely a korabeli Kisázsia életében fontos szerepet tölt be.

1850—1700. Elő-Ázsia legnagyobb része a hettiták uralma alá kerül. Királyuk, *I. Hattusilis* elfoglalja Észak-Szíriát, megszállja Babiloniát és végetvet az amorita dinasztia uralmának.

1700. A szíriai Mitanni birodalom is fénykorát éli; ebben a korban a Földközi világ legnagyobb hatalmasságának számít.

1600—1250. Kisázsia két nagy versenytársa: a Hettita birodalom és a Mitanni állam döntő harcba kezdenek; a háború a hettiták győzelmével végződik. A nyertes fél azonban nem soká élvezheti békéjét, mert most az egyiptomiakkal kell küzdenie a kisázsiai hegemóniáért. A korszak harcos és zsarnoki uralmai között a hettita kormány az emberségesség szigete. III. Hattusilis törvénykönyve sokkal humánusabb, mint Hammurapié. A fejlett hettita tudomány és művészet helyzeténél fogva közvetítővé lesz az előázsiai és görög kultúra között.

1300 körül görög hódítók vetik meg lábukat déli Kisázsia és Palesztina partjain is.

1200—1000. A Földközi tenger mellékének képe ismét új alakot ölt. A nagy *égei vándorlás* alkalmával újabb indogermán törzsek özönlik el Görögországot és Kisázsiát, megsemmisítve a

Hettita birodalmat. Ezzel a nagy népmozgalommal függ össze a szárazföldi görögség győzelmes hadjárata a hatodik Trója ellen; ez a homéroszi eposzokban megénekelt *trójai háború* történeti alapja. Trója pusztulása után menekülő kisázsiai vándorok hatolnak be Közép-Itáliába (*Aeneas*-monda). A görögök újabb áradata megsemmisíti Kréta minoszi kultúráját és a szigeten kezdetleges viszonyokat teremt. Egyiptomot, Libyát és Palesztinát is megrázkódtatás fenyegeti. Az égei vándorlást a harcos dór görögök zárják le, akik Makedóniából és Thesszáliából a Peloponnészoszba költöznek. Ez a primitív viszonyok közt élő nép vet véget a fényűző mykénei kultúrának és a görög földön egyszerű, patriarchális életkörülményeket teremt. A mykénei kortól a dór vándorlásig terjedő időszak a görögség mitikus korszaka: a héroszok kora. Ekkor indulnak meg az első távoli hajóutak, melyek a görög mitoszban az Argonauták mondájában szerepelnek. A mykénei kor lovagi világa és az égei vándorlás idejének patriarchális viszonyai érdekesen keveredtek Homérosz nagyszerű eposzaiban.

A történeti görögség

Az ókori Európa kultúrájának igazi atyja, a görögség, nem élt egységes birodalomban. Állami életének alapja mindvégig a *pólisz*, a városállam története pedig a városállamok szakadatlan politikai és szellemi vetélkedése. A babiloniai városállam egy istenkirály dinasztiája körül kristályosodik ki, a görög pólisz, a szabad polgári réteg körül. A versengés hullámai felváltva, hol az egyik, hol a másik küzdő felet dobják a felszínre s a hegemónia váltakozva *Athéné, Spártáé, Thébáé, Korinthoszé*. Az egyes póliszokat soha nem fogja össze egységes kormányzat; a görögség csak akkor válhat egy nagy birodalom szellemi vezetőjévé, amikor önálló állami léte megszűnik. A görög világnak ez a különös feldaraboltsága meghatározza az egyéni élet formáját is. A kis államokban mindenki fontos, mindenki érvényesülhet; a város minden egyén működését és annak összes életmegnyilvánulásait szemmel tartja. Az antik görögség utólérhetetlen művészettel egyensúlyozza ki az egyéni szabadságot és a közösséghez való legszorosabb hozzátartozást. Ha meg akarjuk érteni a görög demokráciák szellemét, tudnunk kell, hogy a szabad görög polgárok között az osztálykülönbség sokkal kisebb volt, mint a keleti középkori vagy újkori államokban. A görög ember mindig még az

arisztokratikus és oligarchikus kormányzat alatt is, szabadságának és teljes egyenjogúságának tudatában élt és a szakadatlan osztályharcokat is csak ez az életforma tette lehetővé. Az egyenlőség azonban kizárólag a szabad görög polgárra vonatkozott; a gazdasági élet rabszolgamunkán alapult. A demokrácia a vagyoneloszlásban is megnyilvánult; az antik világ más államaiban, Keleten, vagy Rómában a vagyonkülönbségek sokkal nagyobbak voltak, mint a görögök között.

950. kör. Attika lakói, az ión görögök kolonizálják a Kykládokat, a keleti Szporádokat és Libya partvidékét. A gyarmatosítók itt 12 várost alapítanak. Még fontosabb kisázsiai kolonizációjuk az itteni új települések közül *Milétosz* a legtermékenyebb gazdaságilag is, szellemileg is: ez a város maga is hamarosan egész sor kolóniát szervez az északi Égei- és a Fekete-tenger partvidékén. Az analógiákat kereső elme önkéntelenül is összehasonlítást tesz a görög kolóniák és az újkori európai gyarmatok között. A különbség már az első pillantásra szembeszökő: a mai gyarmatok életét ugyanis az anyaországtól való teljes politikai és gazdasági függés és szellemi alárendeltség jellemzi, a Földközi-tenger és melléktengereinek partvidékén alapított görög városállamok viszont anyagilag is, szellemileg is önállóak és egyenrangúak az anyaország póliszaival. Az összes görög alapítású és görög lakosságú városállamok együttesen alkotják tehát az *ókori görög világot.*

Ugyanaz a csodálatos kiegyensúlyozottság, amelynek jegyében a görögség politikai és társadalmi élete kibontakozott, jellemzi a görögök vallását is. Az extázis, a vallásos megszállottság, önkívület és orgia istene Dionyszosz, szövetséget kötött Apollóval, a mérték a rend és a harmónia istenével. Jellemző, hogy mind a kettő idegen istenség — Dionyszosz thrák és kisázsiai, Apollo lydiai — és mégis kettőjük szövetsége fejezi ki leghívebben a görög szellemet. Az extatikus dionyszoszi és a harmonikus apollói szellem egyesüléséből születtek a görög szellem halhatatlan alkotásai, a vallásos mítosz, a tragédia, a líra, a filozófia.

820. A spártai dór államban a primitív társadalmi közösségek számos jellemző vonása él tovább. A hódításra alapozott állam belpolitikai helyzete rendkívül nehéz, mert a lakosságnak csak a felső rétege szabad görög s a népesség nagy részét a leigázott őslakók alkotják. Ezért él Sparta állandósított háborús készenlétben, ezeket a viszonyokat próbálja *Lykurgosz* új törvényeivel

szabályozni. A törvényhozó az állam élére két királyt állít, a voltaképeni hatalmat azonban teljesen a harcosok közösségének kezébe adja.

776. Ez az év a görög időszámítás kezdete. Ekkor rendezik ugyanis Zeusz tiszteletére az első olympiai sportversenyt s ezt később is négyévenkint megismétlik.

A patriarchális királyoktól kormányzott 12 attikai városállam közül Athén lesz a vezető. A királyság később megszűnik s arisztokratikus köztársasági államformának ad helyet. Athént egymással vetélkedő nagykereskedő-családok *(Alkmaionidák, Medontidák)* kormányozzák életfogytiglanra szóló *archon*-i hatalommal. Utóbb azonban a szabadok közössége (népgyűlés, *bulé*), tíz évre csökkenti az archonok uralmának időtartamát.

734—708. Dél-Itáliában és Sziciliában új települések keletkeznek *(Szyrakuszai, Tarentum, Akragasz, Gela)*. A korinthoszi és spártai dórok által alapított városokban hamarosan nagy anyagi és szellemi fellendülés következik be.

683. Az athéni arisztokratikus kormányzat mindinkább függetlenül a nemzetségek befolyásától és lassankint a népközösség felügyelete alá kerül. Az archonok működését az *Areopag* ellenőrzi. — Ebben az időben alapozza meg I. Perdikasz király görög törzsek egyesítésével a *Makedóniai államot*. A demokrata, magas kultúrájú görögök lenézik az új ország harcos államrendjét és egyszerűbb életformái miatt félig barbárnak tekintik.

660—650. A mykénei kor hatalmas *Argosz*-át Spárta teljesen háttérbe szorítja és Peloponnészosz első hatalma lesz. A Fekete-tenger partjain, Dél-Itáliában és Sziciliában újabb kolóniák keletkeznek. Megarai dórok, iónok, achájok egymás után alapítják *Byzantyont, Szybariszt, Krótónt, Kymét* stb.

632. Athénben *Kylon* kísérletet tesz, hogy önkényuralmat alapítson, de mozgalmát az Alkmaionidák véresen leverik.

630. Thera szigetének dór lakosai az északafrikai parton *Kyréné* kolóniát alapítják.

741—612. Spártának újra nagyobb területre van szüksége, hogy elfoglalhassa azt a vezető helyet, amelyre törekszik. Két háborút is indít az áldozatul kiszemelt Messzéne ellen s végül sikerül is a hősiesen védekező államot elfoglalnia.

650—550. Egyes városállamokban tyranniszok váltják fel az arisztokrácia uralmát. A *korinthoszi, megarai, szykioni, számoszi* önkényuralmak azonban egyáltalán nem jelentenek szociális visszaesést. Ellenkezőleg, a zsarnokok által kormányzott államok

a nagy néptömegek szükségleteit nagyobb mértékben elégítik ki, mint az arisztokratikus oligarchiák.

620. Az önkényuralmak szellemiségének hatása alól Athén is csak nehezen vonhatja ki magát. *Drakon* azonban lehetetlenné akarja tenni, hogy a városban tyrannisz alakulhasson s ezért keményen oligarchikus alkotmányt léptet életbe. — A görög kolonizáció ebben az időben sem szünetel; a fokisziak a Földközi-tenger nyugati partvidékén megalapítják *Massziliát* (Marseille). A további görög gyarmatosítást azonban Karthagó terjeszkedése itt megakadályozza.

594. Drakon szigorú rendszabályai Athént teljesen kiszolgáltatták az arisztokrácia hatalmaskodásának, a polgárság anyagi helyzetét pedig aláásták. Végre *Szólón* megtöri az oligarchák hatalmát és megmenti az athéniakat az eladósodástól. Az új törvényhozó megreformálja a hadsereget és megszilárdítja a demokráciát. Viszont a leigázott őslakók utódai, a metoikok és a rabszolgák továbbra is jogtalanok.

560. Athénban is az oligarchia és szolgaság ellentéte a tyranniszt juttatja uralomra. Az önkényuralom alapítója, *Peiszisztratosz*, előrelátó gondoskodásával, továbbfejleszti Szólón szociális intézkedéseit. Uralma alatt az athéni kulturális élet is felfelé ível; a tyrannosz pártfogolja az irodalmat és a művészetet.

630—550. A görög szellemi élet általános fellendülése. A lydiai királyok fennhatósága alatt álló kisázsiai kolóniák Athén mellett a szellemi virágzás központjai. Megindul a görög bölcseleti és természettudományos gondolkodás és a történetírás. A szellemi haladás mellett gazdasági téren is tovább tart a fejlődés. A görögség valósággal bekeretezi a Földközi-tengert kolóniáival és lassankint magához ragadja Föniciától a kereskedelmi vezetést. A népesség egyre növekvő sűrűsége különben is fontossá teszi a déloroszországi gabonabehozatalt. Ez a terület lesz mindvégig „Görögország magtára".

555. A hatalmasodó görög államok megtorpannak egy nagy és gazdagságáról híres ellenfél előtt. Kroiszosz lydiai király Milétosz kivételével aláveti az összes kisázsiai görög városokat. Az uralkodó a szárazföldi görög államokra is ki akarja terjeszteni befolyását és céljának elérésére az egyetlen hatásos fórumot: a delfoi jósdát veszi igénybe. Lydia a görög művelődés továbbfejlesztésében is tevékeny szerepet játszik; ez a birodalom közvetíti az előázsiai művészet újabb eredményeit a görögségnek.

550. Spárta megalapítja a peloponnészoszi szövetséget és ennek a révén Görögország legerősebb állama lesz.

Előázsia és Görögország a perzsa háborúk korában.

547. Kyrosz perzsa király a Halysz folyónál legyőzi Kroiszoszt. Lydia perzsa tartománnyá lesz, a kisázsiai görög városok pedig közvetlen kapcsolatba kerülnek az új perzsa nagyhatalommal.

545. Kisázsia görög városai perzsa uralom alá kerülnek; függésük azonban csak politikai természetű, belső életüket és a görögséggel való kapcsolatukat alig érinti. A korszak legnagyobb tengeri hatalma Számosz szigete; itt a dúsgazdag és szerencsés Polykratész alapított önkényuralmat. A görög szellemi kapcsolat egy nagy, részekre tagolódó, területileg szétszórt világot fog össze. A görög egység kifejezői az olympiai naemeai játékok, Apolló delfói jóshelye és Apolló meg Artémisz szentélye Délosz szigetén.

510. Az athéni önkényuralom a polgárság akciójára megdől. Vezérük, az Alkmaionida *Kleiszthenész* demokratikus irányban továbbfejleszti Szólón reformjait és Peiszisztrátosz intézkedéseit. Az új kormányzat nagy ellenállásra talál az arisztokráciánál, amelyet Spárta is támogat. A népfelkelés azonban győztesen kerül ki a küzdelemből és új törvényeket diktál. Az államhivatalnokokat ezentúl sorshúzás útján jelölik ki. Azokat az államférfiakat, akik a közösség rovására túlságos hatalomra tesznek szert, titkos népszavazás útján száműzik *(osztrakizmosz)*.

500. Athén és Spárta a kisázsiai kérdésben is egymással ellentétesen foglalnak állást. Athén támogatja az elnyomott görög városok szabadságharcát a perzsák ellen, Spárta azonban féltékeny a gazdag kereskedő és tengerhajózó póliszok hatalmára és távoltartja magát a küzdelemtől.

495—494. Az ioniai kisázsiai görögök felkelése teljes letöréssel végződik. Milétoszt, a lázadás vezetőjét, a perzsák lerombolják és az Égei tenger szigeteire is kiterjesztik fennhatóságukat.

493. Themisztoklész athéni archon belátja, hogy a perzsák ellen az állam csak akkor védekezhet, a vezetése alatt álló görög közösség fennállását csak úgy biztosíthatja, ha megalapozza Athén tengeri hatalmát. Athén ugyanis mindenképen a perzsákkal szemben kifejtendő ellenállás természetes vezetője. Themisztoklész álláspontját végül az egész kormányzat magáévá teszi; az archon következő lépése az, hogy Athén kikötőjét, *Peireioszt* megerősíti és kiépíti a tengeri hajóhadat.

490—477. Ez a tizenhárom év a görög—perzsa háborúk kora. A görögök hősies erőfeszítése nem marad eredménytelen: a póliszok egyszersmindenkorra felszabadulnak a perzsa hatalom bilincsei alól. A görög győzelem azonban egyébként is világtörténeti

jelentőségű esemény, mert nélküle Európa, a nyugati világ még hosszú időre a Kelet függvénye maradt volna.

490. *Arisztidész* és *Miltiadész* vezetése alatt az athéniak Marathonnál megsemmisítő vereséget mérnek a számukat messze túlhaladó perzsa seregre.

487. Athén győzelmét a belpolitikai életben a demokrácia további nagy fellendülése követi. A kimagasló nagy egyéniségeket letörik, még a győztes hadvezérek sorsa is a bukás: *Miltiadészt* népe halálra ítéli, *Arisztidészt* száműzi.

481—480. Az első nagy görög győzelem a perzsa nagyhatalom szemszögéből csekély jelentőségű. *Xerxész* 300.000 főnyi hadseregét Görögországba vezeti s a nagy nyomás súlya alatt a legtöbb görög állam meghódol. Az ellenállás vezetői Athén és Spárta. A spártaiak Leonidász király vezetésével hősi halált halnak a *Thermopylai* szorosban. A perzsa király Peloponnészosz kivételével egész Görögországot meghódítja s Athént is lerombolja. A sikeres támadás után azonban a perzsák a tengeren ismét súlyos vereséget szenvednek. Az egyesült görög flotta *Themisztoklész* vezetésével *Szalamisznál* körülzárja és megsemmisíti a perzsa hajóhadat. Xerxész kénytelen hadseregével Ázsiába visszatérni. A felszabadult athéniak megkezdik elpusztított városuk újjáépítését, de alig fognak munkájukba, máris megtámadják őket a perzsák s lerombolják az épülő várost. A spártai és athéni sereg erre újból egyesül, üldözőbe veszi Mardoniász Boiotiába visszavonuló seregét és Plataiánál megsemmisíti. A szárazföldi győzelemre tengeri diadal következik. Az egyesült görög hajóhad *Mykálénál* döntő csapást mér a perzsákra s felszabadítja a szigeteket és a kisázsiai görög városok egy részét. — A görögök minden vonalon nagy hadisikereket könyvelhetnek el. A sziciliai görögség Geron, szyrakuszai kényúr vezetésével Hyméránál megsemmisítő vereséget mér a karthagóiakra s ezzel ugyancsak akadályokat állít Ázsia nyugati terjeszkedése elé.

478—477. A diadalmas görög flotta most már nem áll meg, hanem további hódításokra indul s elfoglalja Kyproszt, Byzantiont. A tengeri akció vezetése teljesen Athén kezében van. A vezérállam főhatalma alatt megalakul az *attikai tengeri szövetség*, amelynek eszmei középpontja és kincstára a *déloszi* szentély.

478. A délitáliai görögök is terjeszkednek. Hieron szyrakuszai kényúr a *kyméi* tengeri ütközetben legyőzi az etruszk hadat és ezáltal a rómaiak előretöréséig Dél-Itália görög kézben marad. A perzsák, kathagóiak, etruszkok elleni tengeri győzelmek

messze kiható következménye: a tenger görög és európai marad.
477—405. A külső ellenség legyőzése s a görög befolyás kiterjesztése után Athén és Spárta egymással került szembe a *Peloponnészoszi háborúban.* A két vezető állam élet-halálharcot vív egyazon célért: Görögország egyesítéséért, csakhogy az egységet mindegyik a saját főhatalma alatt képzeli el. A küzdelem külsőleg sikertelen és az elkeseredett harc felőrli a háborúskodó felek erejét. A roppant erőfeszítés azonban más téren nagyon előnyösnek bizonyul, mert nagy mértékben elősegíti a görögség szellemi és emberi képességeinek kibontakozását. Különösen Athén lesz a háború első idején szellemi és gazdasági középpont és akkor még komoly reményei vannak arra, hogy az óhajtott egységet megvalósítsa.
464. Spárta már készül az Athénnal való nagy leszámolásra, de egyelőre a messzéneiek lázadása akadályozza szándéka végrehajtásában.
462. Athénben az oligarchikus párt békét akar kötni Spártával, azonban kisebbségben marad. *Periklész* győzelemre segíti a demokráciát és szellemi középponttá teszi Athént. Demokratikus diktatúrája alatt Athén nagy gyarmatbirodalom ura lesz s a befolyó új adók révén Görögország leggazdagabb pólisza. Viszont az államháztartásra is újabb terhek nehezednek, mert ezentúl fizetnie kell a szabad polgárok politikai tevékenységét. A város ebben az időben minden gyengeség és baj ellenére a demokrácia fogalmának ad maradandó tartalmat, az építészetben és a képzőművészetben, a tragédiában, a filozófiában megvalósítja az egész emberiség szellemi hőskorát.
457—451. Az első peloponnészoszi háború Athén győzelmével és tengeri hatalmának megerősödésével végződik.
447. Boiotia elpártol az athéniektől és a *koróneiai* ütközetben győzelmet arat fölöttük. Veresége után Athén kénytelen szárazföldi főhatalmáról lemondani és csak tengerfeletti uralmát tarthatja meg. A kimerítő harcok után mindenki nyugalomra vágyik; a két versengő állam, Athén és Spárta 30 évre békét köt egymással. A háború szünetelése nagy szellemi fellendülést hoz; virágba szökkenti a bölcseletet, a természettudományokat, a történetírást. Athén nagy kulturális vonzereje rengeteg idegent csábít a világvárosba s a régi keretek felbomlásával, az ízlés túlfinomultságával együtt a dekadencia első jelei mutatkoznak.
433—421. Jóval a békekötésben megállapított időtartam vége előtt megindul a *második peloponnészoszi háború.* Athén és

Spárta vezetésével megkezdődik a küzdelem a demokratikusan és oligarchikusan kormányzott városállamok között. A harc azonban egyik fél számára sem hozza meg az óhajtott győzelmet. Az athéni demokráciát belsőleg a felelőtlen *demagógok* garázdálkodása veszélyezteti; Spárta viszont nem tudja nagy diadalait kihasználni; annyit azonban elér, hogy megingatja Athén hegemóniáját. A háború *Nikiász* békéjével végződik.

418—405. *A harmadik pelopponészoszi háború* Athéntól a tengeri főhatalmat is elragadja. A *sziciliai hadjáratban* az athéni flotta teljesen megsemmisül; a *dekeleiai háborúban* a spártaiak benyomulnak Attikába. Athéntól teljesen elpártol a szerencse; szövetségeseinek és gyarmatainak egy része cserben hagyja, Spárta viszont támogatásra talál a perzsáknál, akik Athéntól, mint tengeri hatalomtól jobban tartanak. Athén belső élete is a bomlás útján van: a hanyatló demokrácia késhegyig menő küzdelmet vív az egyéni érdekeket hajhászó oligarchiával *(Alkibiadész)*. Az *aigoszpotamoi* tengeri ütközet a háború végleg Spárta javára dönti el. A győztesek a spártai államforma és társadalmi rend híveit juttatják mindenütt uralomra: az athéniaknak alárendelt államokban megszüntetik a demokráciát és oligarchikus uralmat alapítanak spártai parancsnokság alatt. Magát Athént is körülzárják s a testvérnéptől fenyegetett város kénytelen megadni magát. A vesztes állam összes birtokait elveszíti, hajóhada megsemmisül s 30 zsarnok oligarchikus kormányzását kell tűrnie. A spártai protektorátus megbénítja Athén életét; Spárta viszont, amelynek állami és társadalmi élete a görögség sokkal kezdetlegesebb állapotát tükrözi és ezt is egyoldalúan fejlesztette tovább, képtelen a letört politikai, gazdasági és szellemi erőt pótolni. Ezért Athén tengeri uralmának és nagyhatalmi jelentőségének megsemmisülésével a görögség önálló világpolitikai szereplése is véget ér.

403. Athén egyetlen nagy erőfeszítéssel előzi a 30 zsarnokot s a spártai helyőrséget és visszaállítja a demokráciát Thraszibylosz s a Thébába menekült emigránsok vezetése alatt. A legyőzött és megalázott Athén felszabadul, de nagyhatalmi pozíciójának örökre vége. Kárpótlásul ezentúl szellemi horizontja tágul és gazdagszik s a görög műveltség egyetlen központjává, *Szokratész, Platón*, a nagy történetírók, szónokok és képzőművészek városává lesz.

409—389. Karthagó és Szyrakuszai hosszú harcot folytatnak

Szicilia birtokáért. Végül Dionysziosz sziciliai kényúr sikeresen egyesíti csaknem az összes délitáliai városállamokat.

395. Athén nem tud hatalmának elvesztésébe belenyugodni és Thébával szövetkezve, Spárta ellen vezeti a görög városállamokat. A testvérharcból Perzsiának van haszna, amely mind nagyobb mértékben gyakorol gyámkodást a görög világ felett és arra törekszik, hogy a görög államok egyike se legyen olyan erős, hogy az egységet helyreállíthassa, magához ragadja a kisázsiai görög városokat s az ellenfeleket *Antalkidász békéjére* kényszeríti. A megegyezés azonban egyik állam számára sem biztosítja a hegemóniát.

380. Athén és Théba szövetségének nagy politikai fontossága van. A két állam befolyása alatt ugyanis a szigeteken is, a szárazföld jórészén is helyreáll a demokrácia és újból megalakul az athéni tengeri szövetség, noha régi jelentősége nélkül.

371—367. Most rövid időre a demokratikus *Thébáé* a főhatalom. Athén és Spárta, a régi ellenfelek szövetkeznek a közös versenytárs ellen és együttes erővel véget vetnek uralmának.

360—337. Makedónia amolyan határszéle a görög világnak, a görögök félig barbároknak tekintik lakosait. A szűkebb értelemben vett Európa és Oroszország viszonyára gondoljunk. A makedóniai dinasztián belül kegyetlen testvérharc dúl. Végül a 25 éves *Filipposz (Fülöp)* ragadja magához az uralmat és Makedóniát néhány év alatt a görög világ legnagyobb hatalmasságává teszi. Gyors sikerének titka zseniális hadseregreformjában rejlik, amely a személyes harc helyett a zárt hadrendre fekteti a súlyt. Ez a görög hatalom egészen más jellegű, mint a póliszoké, mert nem egy város uralmán, hanem az elfoglalt területen nyugszik. Makedónia befolyása a görög városállamok hanyatlásával egyidejűleg emelkedik.

357—342. Filipposz természetesen úr akar lenni az egész görög világ felett. Csak a kedvező alkalmat várja, hogy beleavatkozhasson a görög ügyekbe. Nem kell sokáig várakoznia. A fokisziak kirabolják a delfói jósdát és Fülöp a szentségtörők megsemmisítésének ürügyén a görög világ protektoraként léphet fel. A győzelem után már nem áll meg, hanem tovább harcol Athénnal és Spártával. A többi városállamok tehetetlenül szemlélik a küzdelmet. Filipposz egymásután foglalja el az északi Égeisz görög városállamait, majd Trákiát egészen a Fekete-tengerig. Hódításaival felbomlasztja az athéni tengeri szövetséget és támogatja a peloponnészoszi államok szövetségét Spárta ellen.

340—337. Athén minden erejének latbavetésével felveszi a küzdelmet a makedón nagyhatalom ellen. A demokrácia nevében indul a harcba, de a görögségnek csak kis része áll mellette. A háború sorsát Filipposz fia, az ifjú Alexandrosz (a későbbi *Nagy Sándor*) dönti el. A *khaironeiai* ütközetben a makedónok megsemmisítik Athén és a szövetséges államok hadseregét. Filipposz a korinthoszi nemzetgyűlésen az egyesült görögség fővezérének választatja magát a perzsák ellen. Ezek után csupán a délitáliai görög városok és néhány távoli kolónia tartják meg függetlenségüket; a görögség önálló politikai léte megszünt, a görög világ a makedón birodalom tartozéka lett.

A hellenizmus

A görög világ autonóm politikai története véget ért. Helyette a görögök, akik kifejlesztették a személyiséget és megteremtették ennek európai fogalmát, a katonás, kemény, közösségtől még el nem szakadt makedónokkal együtt alkotják egy világbirodalom vezető rétegét. Ez a világbirodalom a keleti nagy birodalmaknak és ugyanakkor a görög póliszok műveltségének örököse; az első euráziai birodalom, amely Nyugatot és Keletet egybeforrasztotta. Nagy Sándor világbirodalma hamarosan kisebb-nagyobb országokra bomlik, de a szellem ugyanaz marad: félig görög, félig keleti. A két világfelfogás közül a görög a „támadó" fél; a keleti a nagyon szívós, végül passzívan győzelmes „védekező". Ezért nevezzük ezt a korszakot a *hellenizmus* korának. De éppen, mivel a hellenizmus mint szellemi áramlat tovább él és messze hatol, nem köthető egy korhoz és egy országhoz. Kettősségénél fogva közvetítő szerepet játszhat két világ között: Rómának átadja a görögség és Kelet szellemi javait, másrészt görög elemekkel gazdagítja a Távolkelet kulturális fejlődését. Például India, Kína és Japán képzőművészete el sem képzelhető hellenisztikus hatások nélkül.

336—324. Fülöp, a makedón birodalom nagy alapítója meghódítja Kisázsiát. További nagyhatalmi terveit fiának, a 20 éves Alexandrosznak hagyja örökül, aki Arisztotelésszal, a plátóni bölcseletnek, a görög szellem legnagyobb alkotásának örökösével és továbbfejlesztőjével neveltet. A fiatal uralkodó trónralépése után leveri a lázadó görögöket és lerombolja Thébát. A többi görög pólisszal, kiváltképpen Athénnal viszont kíméletesen, sőt tisztelettel bánik. A birodalom más pontjai felől is felkelések

híre érkezik. Sándor átkel a Dunán és hadjáratot indít a lázadó balkáni törzsek ellen.

334—333. Nagy Sándor első hatalmi célja a görögség nagy ellenfelével, a Perzsa birodalommal való leszámolás. Átlépi a Helleszpontoszt, a *granikoszi*, majd az *isszoszi* csatában megütközik a perzsákkal és nagy győzelmet arat. Diadala egész Kisázsiát birtokába juttatja.

332. A makedón hódító Föniciát és Palesztinát is elfoglalja s Egyiptomot felszabadítja a perzsa uralom alól; hatalmát még Libya és Kyréne fölé is kiterjeszti. Útjában a legváltozatosabb kulturákkal és vallási szokásokkal találkozik s ő mindezeket tiszteletben tartja. Mindenütt hódol a legfőbb helyi istenségeknek: Jeruzsálemben Jahvenak, a libyai Siva oázisban Ámonnak, az egyiptomi világ hagyományaival leginkább összeforrott főistenségnek, aki fiának jelenti ki. Ezzel a magatartásával plasztikusan kifejezi az új hellenisztikus szellemet, a görög és ázsiai világkép egységét. A birodalom új szellemi középpontját is uralkodójának köszönheti. A király a Nilus deltájánál megalapítja *Alexandreia*-t *(Alexandria)*; ez lesz Athén helyett a Földközi Eurázia világvárosa.

331. Nagy Sándor a *gaugamelai* és *arbelai* csatában végleg megsemmisíti a perzsa nagyhatalmat. Elfoglalja Mezopotámiát, Nyugat- és Dél-Perzsiát s felveszi Ázsia nagykirályának címét. Ezzel birodalmát a korabeli egyetlen földközi nagyhatalom, a perzsa birodalom örökösének és jogutódjának nyilvánítja. Csodálatos alkalmazkodási képességével egészen hozzáidomul a keleti szokásokhoz és az istenkirályság külsőségeivel véteti körül magát. A nyughatatlan Görögország államai közül hol az egyik, hol a másik mozgolódik. A makedón sereg vezére, *Antipatrosz*, *Megalopolisznál* leveri a spártaiak felkelését.

330. Nagy Sándor egyre tovább hatol Kelet felé; meghódítja Irán keleti és Turkesztán nyugati felét (Baktria). A meghódított területeket mindenütt megszervezi: városokat alapít görög intézményekkel és makedón helyőrséggel.

327. Nagy Sándor végre eléri vágyainak célját és birodalmának legszélsőbb pontját, elfoglalja India nyugati részét és ott is görög városokat alapít.

324. Keleti hódító útja után az uralkodó végre visszatér Szuszába és hozzáfog birodalmának átalakításához. A változatos nyelvű, kultúrájú és vallású országokat hellenisztikus szellemben akarja egybeforrasztani. Elő-Ázsiában 70 görög várost alapít;

Görögországban kibékíti a demokratikus és oligarchikus pártokat. Az egyesített birodalom székhelyévé Babilont teszi.

323. A makedón nagyhatalom egysége Nagy Sándor személyéhez van kötve. A világhódító halála után a birodalom szétesik. A bomlásnak induló hellén világbirodalom részeit az önálló fejedelmekké előlépő vezérek, a *diadochok* kormányozzák. A zavaros helyzetet az elégedetlenkedő görögök is ki akarják használni és újabb függetlenségi mozgalmat indítanak. A felkelés azonban a *lamiai háborúban* megbukik és ez a vereség a póliszok önállóságának még külső, formai kereteit is végleg lerombolja. Görögország szellemi középpontja egyelőre továbbra is Athén marad, mellette azonban mind nagyobb kulturális szerephez jut Alexandria.

320—200. Nagy Sándor birodalmának vezérei, a diadochok *(Ptolemaiosz, Antigonosz, Lyszimachosz, Demetriosz, Szeleukiosz,* stb.) dinasztiákat alapítanak. Ők is, meg utódaik is, az *epigonok* folytonosan harcban állnak egymással; a háborúskodások folyamán a hellenisztikus világ külső képe állandóan változik. A területi átalakulásokból három nagy állam kristályosodik ki: Kisázsiában, Szíriában és Mezopotámiában a *Szeleukidák,* Egyiptomban a *Ptolemaioszok* és a Balkán déli részén a *makedónok (Antigonidák)* birodalma. Görögország a makedón állam kebelébe tartozik, csupán egyes városállamok szövetségei tesznek szert átmenetileg némi politikai önállóságra. A déli Balkánon még egy ország kezd fontos szerepet játszani: az *Épeiroszi* királyság, amely Itália felé szeretné hatalmát és befolyását terjeszteni. Kisázsiában önálló államok keletkeznek — a fontosabbak *Pergamon, Pontus* és *Arménia.* Ezek igazi hellenisztikus országok; orientális nemzeti sajátosságaikat igyekeznek öszhangba hozni az egyetemes görög kultúrával. Nyugat-Perzsia 250-ig a Szeleukidák birodalmához tartozik, ekkor azonban a minden irányban terjeszkedő *pártusok* uralma alá kerül. A hellenizmus Kelet-Iránban, Nyugat-Turkesztánban és Északnyugat-Indiában is tartja pozícióját; ezeken a területeken alakul ki görög uralom alatt a *Baktriai királyság.* Az új birodalom rendkívül jelentős görög-indiráni keverékkultúrát termel ki, de a belsőázsiai hun és türk nomádok s a pártusok foglalásai az érdekes kelet-nyugati műveltséget fokozatosan elsorvasztják. A hellenisztikus államokban a kor uralkodó eszméje, a kultúrkeveredés minden téren megvalósul. A gazdasági élet vezetése keleti kereskedők, főleg szirek, zsidók és egyiptomiak kezében van. A vagyonkülönbségek sokkal

nagyobbak, mint az antik görög világban. A nagykereskedelemben is élénken résztvevő dinasztiák birtokában óriási vagyonok halmozódnak fel, ugyanakkor pedig a parasztság és a nagyvárosi proletárréteg a legnagyobb nyomorban él. Az uralkodók vallásos tiszteletében is két ideál egyesül: az egyik az istenkirályság keleti eszméje, a másik a görög hérosz-kultusz. A szellemi központ Alexandria, mellette azonban új világvárosok alakulnak: Sziriában *Antiochia*, Mezopotámiában *Szeleukia* és *Kteszifon*. A görög műveltség továbbra is vezető helyen áll, de keleti elemek beolvadása folytán új korszakához ér a görög irodalom, a zene, a képzőművészet. A művészetben a harmonikus szépség ideáljának helyét mindinkább az érzéki szépség, a külső megjelenés ábrázolásának törekvése foglalja el. A tudományos élet is fejlettségének magas fokára jut: virágzanak a természettudományok, a matematika, a földrajz, az orvostudomány és a filológia.

280. Magyarország területéről *kelták (gallok)* nyomulnak be a Balkán félszigetre és új hazát alapítanak Kisázsia északi részén (Galatia).

247—228. A két hellenisztikus nagyhatalom, az egyiptomi Ptolemaioszok és a Szeleukidák küzdenek a földközi világ feletti hegemóniáért. A harc a Ptolemaioszok győzelmével végződik; a nyertesek meghódítják Sziriát, Palesztinát, Kisázsia egy részét és biztosítják Alexandriának az Indiával való kereskedés előjogát.

220—200. A Ptolemaioszok hatalmi helyzete rövid ideig tartó fellendülés után lefelé ível. Át kell adniok kisázsiai hódításaikat, Sziriát, Főniciát, Palesztinát a Szeleukidáknak. Sziriában *Nagy Antiochosz* átmenetileg egyesíti Észak-Kisázsia kivételével egész Elő-Ázsiát Indiáig és Turkesztánig. Nagyarányú terjeszkedése folytán azonban összeütközésbe kerül Rómával, a nyugati Földközi világ nagyhatalmával. A római birodalom máris hatalmában tartja az egyiptomi Ptolemaioszokat s rajtuk keresztül a keleti Földközi világot.

A köztársasági Róma

A római forumon talált sírok tanusága szerint a későbbi Róma helyén az indogermán *italikusok latin* ágának már Kr. e. 1000 előtt volt települése. Az alsó Tiberisz-menti dombokra latin falvak települtek; ezek mintegy Kr. e. 700 körül egyesültek és megvetették Róma alapjait. Ez a vidék lett később Itália eszmei középpontja. Itália viszont eszmei tengelye lett az egész Földközi

világnak. Alapítása idején Róma későbbi jelentősége még nem nyilatkozik meg. Az új település egyik a sok kialakuló latin város közül. A latin törzsek ebben az időben egyébként még nem foglalnak el kivételes helyet Itáliában; velük egy színvonalon állnak Közép-Itáliában a rokon *szabinok* és *umber-oszkok*. Ezek az egyszerű földműves- és pásztortársadalmak szerencsés helyzetben vannak, mert észak felől az *etruszkok*, délről pedig a *görög városállamok* hatalmi és szellemi befolyása alatt állnak. Mind a két állami s társadalmi szervezet és műveltség különösen Rómára hatott korán és igen erősen. Róma feltétlenül ennek a két magasfokú kulturális hatásnak köszönheti, hogy primitív parasztteleplésből igazi állammá lett. Az bizonyos, hogy kedvezőtlen tényezők is akadtak bőségesen, ezek azonban inkább erőpróbát jelentettek a fejlődő város számára. A kibontakozó római hatalom elég sok politikai hatalommal találja magát szemben. Az etruszk államot Kr. e. az 5. századtól a *kelták* fenyegetik; ez az észak felől szorongató ellenség Nyugat- és Közép-Európában már megvetette a lábát. A délitáliai görögség a *karthagóiak* nyomása alatt áll. Itália keleti partjain az Adriai tenger tulsó partjáról illir törzsek telepednek meg: északon a *venétusok*, délen a *jazygok*. Rómának tehát sok itáliai néppel, idegennel és rokonnal és kívülről támadó ellenségekkel kell felvennie a harcot.

753. A hagyomány szerint ebben az évben alapítja *Romulus* és *Remus* Róma városát. Az ikrek a monda alapján Aeneas leszármazottai voltak, aki Trója pusztulása után Kisázsiából Itáliába hajózott. Az alapítás dátuma körülbelül megfelel a történeti valóságnak; a 8. század elején egyesülhettek a hét domb latin és szabin vagy szamnit (umber-oszk) telepei etruszk befolyás alatt városi közösséggé. Ezek a népek már a városalapítás előtt együttéltek ezen a vidéken, noha vallási felfogásuk és gyakorlatuk nem mindenben egyezett. A latinok elhamvasztották, a szabinok, vagy szamnitok viszont elkorhasztották halottaikat. A római népesség három ősi osztálya *(Ramnes, Tities, Luceres)* bizonyára a három városalapító népelemnek, a latinnak szabinnak és etruszknak felel meg. Ebből az őslakosságból alakult ki a *patricius* osztály; véneiknek gyülekezete a *senatus* támogatta az etruszk eredetű királyt. A később bevándorolt szabadok, kisbérlők, törpebirtokosok, vagy pedig a nagyparasztok földnélküli kliensei lettek a *plebejusok*. Valószínű, hogy az italikusoktól leigázott földközi ősnépességet már ekkor is rabszolgasorsban tartották. A rabszolgák politikailag és emberileg teljesen jogtalanok voltak.

A politikai jogok eleinte nagyon élesen elhatárolódnak a két szabad társadalmi osztály, a patriciusok és plebejusok között; az állam életében kizárólag a patriciusok vesznek részt. A köztársasági Róma belső története a plebejusok szakadatlan küzdelme az egyenjoguságért. A korábban bevándorolt plebejusok hamarosan ki is harcolják jogaikat. Róma hatalmának rohamos növekedésével azonban mindig újabb jövevények özönlenek a városba; ezeknek következetes politikai elnyomása állandó feszültségben tartja az állam belső életét. Az új városközösség kezdetben főként az etruszkok szellemi befolyása alatt áll, akik állandóan magukba szívják a görög műveltség eredményeit. A rómaiak istentisztelete, a papi szervezetek, a jóslási és egyéb szertartások is lényegében az etruszkoktól valók, a görög isteneket is régi latin vagy etruszk istenségekkel azonosították. Azonban újabb kutatások szerint a Tiberis-menti kisváros már történeti szereplésének kezdetén közvetlenül sokat meritett a görög világból. A fiatal város aránylag rendkívül fejlett törvényhozása is közvetlen görög hatásra mutat. A görög hatások fő közvetítője Róma fennállásának első korszakában Kymé (Cumae) délitáliai görög város szibillája, jósnője, akinek olyan nagy hatása volt a római világ kibontakozására, mint Delfoi jósnőjének a görögére.

750—530. Róma történetének első ideje a *királyok kora.* Ez az államforma etruszk hatásra honosodott meg az új államban s a királyok neve is részben etruszk. Ez az intézmény mintegy közvetítő szerepet játszott az etruszk protektorátus és a latin népesség között. A királyság megszűnésével együtt Róma az etruszk hatás alól is felszabadult.

715. Romulust a békésen uralkodó szabin *Numa Pompilius* követi a trónon. A hagyomány ennek a királynak tulajdonítja az első templomépítést és a papi testületek megszervezését.

674. Az első hódítás a hagyomány szerint a harcos *Tullus Hostilius* király nevéhez fűződik. Az államfő elpusztítja az *albalongai* telepeket, lakosaikat pedig áttelepíti Rómába. A csekély számú népesség megszaparodása tette azután lehetővé Róma további erőszakos terjeszkedését.

641. *Ancus Martius* király követi elődje módszerét és újabb leiombolt latin községek népességét telepíti át városába. Uralkodása alatt Róma a tengerparton (Ostia) is megveti a lábát.

616. Az etruszk Tarquinii városállam uralkodó nemzetsége meghódítja Rómát. A Tarquiniusok újabb etruszk kulturális áramlatot hoztak magukkal; ők kezdik meg az első nagyobb építkezé-

seket. Róma anyagi helyzete is fellendül; jómódú bevándorlók, talán etruszk kalmárok friss gazdasági vérkeringést indítanak meg. Ezekből a gazdag jövevényekből alakul ki a patriciusok és plebejusok közé ékelődő *lovagi rend.*

578. Az államilag rendezett hadügy felé az etruszk *Servius Tullius* teszi meg az első lépést. Vagyoni cenzus szerint szervezi meg a hadsereget; az állam kicsinységéhez képest meglepően nagyszámú katonaságot tud kiállítani.

510. Az idegen hatalom egyes túlkapásai arra késztetik a patriciusokat, hogy elűzzék a Tarquinius nemzetséghez tartozó királyt és felszabadítsák Rómát az etruszk uralom alól. Az állam köztársasággá alakul, alkotmánya azonban szigorúan arisztokratikus. A vezetés két *praetor*, később *consul* kezében van, akiknek feladata nagyrészt katonai jellegű. A kormányzásra a senatus hivatott; ez a testület kizárólag patriciusokból és a közéjük befogadott lovagi családokból *(conscripti)* áll.

509. Rómát ismét etruszk iga fenyegeti. *Porsenna*, Clusium városállam fejedelme arra kényszeríti, hogy területének egy részét átengedje. Róma el akarja kerülni az újabb etruszk protektorátust, ezért szövetkezik az etruszk hatalom egyik ellenségével, a délitáliai Kyméval *(Cumae).*

496. Róma tovább is kiépíti védekezését és csatlakozik a 30 várost egyesítő latin szövetséghez.

494. A patriciusok, a hatalom birtokosai a plebejusokat állandó katonai szolgálatra kényszerítik s így anyagi helyzetüket teljesen aláássák. Az elszegényedett és politikailag, gazdaságilag egyaránt az uralkodó rétegnek kiszolgáltatott lakosság emigrál Rómából és új várost akar alapítani. Elhatározásukat csak akkor másítják meg, amikor egy józan felfogású patricius, *Menenius Agrippa* védelmébe veszi ügyüket. Az ő indítványára elengedik a plebejusok adósságait és érdekeik védelmére *tribunusi* hivatalt állítanak fel.

491. A plebejusok folytatják az egyenjogusításért vívott küzdelmet. *Coriolanus* patricius melléjük áll s a plebejusok egy részével az ellenséges *volscusokhoz* csatlakozik. A megmozdulás eredménye az, hogy a plebejusok bejutnak a senatusba s egyéb állami és papi hivatalokba, sőt *Spurius Cassius* consul az állami földeket is kiosztja a plebejusok és a latin szövetségesek közt. Ezzel a lépésével azonban annyira maga ellen ingerli a patriciusokat, hogy azok hivatalos évének leteltével kivégeztetik.

451. A plebejusok újabb engedményeket csikarnak ki az önké-

nyesen kormányzó patriciusoktól: a törvényeket *decemvirek* írják össze.*(Tizenkéttáblás törvény).* Jellemző, hogy a római népnek, amely a jog terén alkotta a legmaradandóbbat, törvénykönyv az első irodalmi emléke. A tizenkéttáblás törvény az ifjúság tankönyve volt, amelyből nemcsak jogi szellemet, hanem stílust is tanult.

443. A patriciusok okulnak az állami földek szétosztásán és sokallják a plebejusok befolyásának növekedését s ezért új ellenőrző szervet állítanak fel. A *censori hivatal* biztosítja a patriciusok befolyását a közvagyonra és lehetővé teszi, hogy az ellentétes politikai pártállású személyiségeket megrendszabályozzák.

396. Róma támadó lépéssel igyekszik legnagyobb versenytársát visszaszorítani. *Camillus* diktátor elfoglalja *Veiit*, az etruszkok egyik legfontosabb városállamát.

384. Néhány év mulva azonban minden oldalról betörő ellenség végveszéllyel fenyegeti a szárnyait próbálgató kis államot. Az Észak-Itáliát megszálló *kelták* előretörnek Közép-Itáliába és *Alliánál* súlyos vereséget mérnek a római seregre. A hódítók a fellegvár (Capitolium) kivételével az egész várost elpusztítják. Közben az etruszk-szabin szövetség is szorongatja Rómát. A minden oldalról körülzárt ország csak hadseregének teljes újjászervezése által tud további ellenállást kifejteni.

362. Tíz évig tart a plebejusok harca az egyenjogúságért. Végre meghozzák az új törvényeket, amelyek igyekeznek meggátolni a plebejusok eladósodását és a patriciusok további birtokszerzését. A patriciusok ugyanis kihasználták kedvező politikai jogaikat és az állami földek kisajátításával növelték hatalmukat és vagyonukat. Nem is engedik át egykönnyen előnyös helyzetüket; *praetori hivatalt* állítanak fel és így továbbra is döntő befolyást gyakorolhatnak az ítélkezésre. Taktikájuk azonban nem bizonyul eredményesnek. A plebejusok szívósan állják a harcot és egymásután bekerülnek a részben ellenük felállított hivatalokba *(dictator, praetor, censor)* is. A jómódú plebejusság teljesen beolvad a patricius társadalomba. Az osztályellentét azonban azután sem szűnik meg, csak áttolódik. A polgári rétegek ugyanis adósságaik és katonakötelezettségük folytán mindinkább elszegényednek és az elégedetlenség állandóan szembeállítja őket a hatalmaskodó hivatali nemességgel *(optimaták).*

343—338. Az egyenjogúságért folyó harcok során Róma a szamnit szövetséggel is ellenséges viszonyba kerül; később ismét szövetkezik velük és a követelődző latinok ellen fordul. A *trifánumi*

győztes csata után a rómaiak feloszlatják a latin városszövetséget, de bizonyos polgárjogot és a további hódításokban való részességet biztosítanak a vesztes félnek.

326—321. A szerencse forgandó: a második szamnit háborúban a római sereg lesz csatavesztes.

318—312. A szamnit győzelem azonban csak rövid időre fosztotta meg Rómát vezető helyétől. A *tarracinai* ütközetben a rómaiak megverik a szamnit sereget és visszaszerzik latiumi pozíciójukat. A külső egyensúly helyreálltával az állam belpolitikája is nagy lépést tesz a haladás utján. *Appius Claudius* censor az eddigi törvényekkel ellentétben a földnélküli lakosságnak is teljes polgárjogot ad. Egyéb érdemei is vannak: ő építi meg a *Via Appiát*, amely utat nyit a római seregeknek dél felé, a gazdag délitáliai görög városok (Magna Graecia) irányába. Dél-Róma számára a „nagyhatalmi világtáj".

310—304. A rómaiak teljes győzelmet aratnak az etruszkokon és a szamnitokon. Hatalmukat megtörik, de a római hadierő növelésére szövetséget kötnek velük.

298——290. Az etruszkok, szamnitok és a délitáliai indogermán törzsek még egy utolsó felkelést kockáztatnak meg a rómaiak ellen. Róma azonban megsemmisítő győzelmet arat felettük; ezzel és az első kolóniák felállításával megszilárdítja uralmát Közép-Itáliában.

281—276. A Via Appia kiépítése Róma hódító törekvéseit dél felé irányítja. Dél-Itáliában gazdag, jól felfegyverzett és sűrű népességű, de egymás között teljesen megoszlott görögség áll ellen úgy-ahogy a karthagóiak támadásainak. Róma ebben az időben szellemileg már nagy mértékben a befolyásuk alatt áll, az etruszkok hanyatlása óta a délitáliai görög városok révén kapcsolódik bele a nemzetközi kereskedelmi forgalomba. Róma kihasználja a görög államok kedvezőtlen helyzetét és haderejével ostrom alá veszi *Tarentumot*. A szorongatott város *Pyrrhoszt*, az illir Epeirosz királyát hívja segítségül; a szövetséges uralkodó megveri ugyan a római sereget, de közben maga is olyan súlyos veszteségeket szenved, hogy kénytelen visszavonulni. *(Pyrrhoszi győzelem)*. A rómaiak most Karthagóval szövetkeznek a délitáliai görögség ellen.

276—266. Róma serege újból megütközik Pyrrhosszal és *Beneventumnál* fölényes győzelmet arat. A szamnitok és a délitáliai törzsek, sőt a délitáliai szárazföld görög városai is sorra meghódolnak Róma uralma előtt. A rómaiak azonban csak politikai

hatalmat gyakorolnak a városok fölött; a görög szellemiséget kímélik. Neapolis (Nápoly) például még a császárság alatt is szinte tiszta görög város. Szicilia nagy része karthagói befolyás alatt áll, csupán Szyrakuszai védi még itt a görög önállóságot. A római és karthagói terjeszkedés körei mind közelebb jutnak egymáshoz; az összeütközés elkerülhetetlenné válik.

250—230. A Rómába került görög rabszolgák, akik ezentúl a római vezetőréteg gyermekeit nevelik, megismertetik a rómaiakkal a görög irodalom alkotásait. Livius Andronicus lefordítja latin nyelvre Homérosz Odysszeiáját, továbbá görög tragédiákat és komédiákat és ezzel új irányt ad a latin irodalom fejlődésének.

270—218. Róma nagy tengermelléki hódításai veszélyeztetik a karthagói érdekeket. Mindkét nagyhatalom a Földközi világ tengelyén alakul ki s ha Róma *tengeri* hatalom akar lenni, szükségképen meg kell semmisítenie ellenlábasát. Az esélyek körülbelül egyformák. Karthagó hadvezérei tehetségesebbek ugyan, államának szervezete azonban nem kedvez a hadviselésnek. A birodalomnak nincs polgársága s így nemzeti hadserege sincs. Az egész ország lényegében dúsgazdag nagykereskedők szövetkezete, akik kíméletlenül kifosztják és rabszolgasorsban tartják a bennszülött tömegeket. Hadserege is főképen a leigázott népesség katonáskodásra kényszerített fiaiból áll. Ezeknek harci készsége ugyancsak messze elmarad a római katonák halált megvető bátorsága és erős fegyelme mögött. Karthagónak mindenesetre lett volna egy védhetetlen sakkhuzása ellenfelével szemben. Ha szövetkezik Róma összes Földközi vetélytársaival, Makedóniával, a Szeleukidákkal, a Ptolemaioszokkal, egész biztosan megsemmisítheti a veszedelmes új hatalmasságot. Csakhogy a többiek egymást jobban gyülölték, mint a félelmetes új ellenséget.

264—241. Az *első pun háborúban* a rómaiak a karthagóiak ellen sorozatos tengeri győzelmeket aratnak *Mylaénél* és *Eknomosznál*. *Attilius Regulus* és *Manlius Volso* afrikai expedíciója viszont szerencsétlenül végződik. Végül mégis Róma diadalmaskodik; *Lutatius Catullus* az *Egáti szigeteknél* megveri a karthagói hajóhadat és birtokába veszi Sziciliát. Ez a sziget lesz az első római *provincia*, az első, Rómába semmiképp be nem olvasztott, hanem meghódított gyarmatként kezelt terület; lakosságának többsége jogtalan és teljesen ki van szolgáltatva a római hivatalnokok önkényének.

238. A második római provinciát, az egyesített *Sardiniát* és *Corsicát* a rómaiak béke idején foglalják el Karthagótól. A szi-

getek régi birtokosai azonban nem hajlandók Földközi hegemóniájukat elveszíteni s ezért a római példa hatása alatt idegen földekre merészkednek. Eddig az idegen vidékeken alapított föniciai és karthagói telepek nem terjedtek ki a mögöttes területekre, csak amolyan kereskedelmi raktárak voltak. *Hamilkar Barkas* vezérletével meghódítják Hispania egy részét és karthagói provinciává teszik.

229—220. A római katonai és polgári kolóniák és a *Via Flaminia*, az új hadiút kedvező tényezőkké lesznek a római hódításokban. A terjeszkedő nagyhatalom elfoglalja az Adriát veszélyeztető kalózok fészkeit és birtokába veszi a keltáktól lakott Észak-Itáliát.

218—201. A *második pun háborúban* a karthagóiak megelőzik Róma afrikai támadását. Abból az elgondolásból indulnak ki, hogy az ellenséget legbiztosabban saját földjén lehet megsemmisíteni. Hamilkár fia, *Hannibál* átkel a Pireneusokon és az Alpokon és szinte meglepetésszerűen Itáliában terem. A terv sikerül: a pun hadvezér a *Ticinus*, a *Trebia*, majd a *Trasimenus* tó mellett megveri a római seregeket és csaknem egész Itáliát elfoglalja. Hannibál a *cannaei* ütközetben teljesen megsemmisíti az ellenséges haderőt; Róma már a pusztulás küszöbén áll. Ebben a reménytelen helyzetben mutatkozik meg a polgárainak erejére és személyes bátorságára felépült Róma fölénye az idegen zsoldosokra utalt Karthagó felett. A *Scipiók* elfoglalják Hispania jórészét, azután szövetséget kötnek a numidiai királlyal. Róma visszaadja a kölcsönt Karthagónak. Mialatt Hannibál nem tudja bevenni a kitünően megerősített fővárost, a római sereg is saját földjén támadja meg ellenségét, ahol annak helyzete sokkal bizonytalanabb, mint Rómáé a maga területén. Szyrakuszait, amely a görög önállóságot védte Karthagó ellen és most az utóbbival szövetkezett az itáliai görögség még veszedelmesebb új ellenfelével szemben, a rómaiak elfoglalják s vele egész Szicilia római provincia lesz. Archimedészt az ókor legnagyobb fizikusát és technikusát a benyomuló rómaiak ölik meg. A sziget túlérett városi élete — Syrakuszainak virágkorában állítólag egymillió lakosa volt — teljesen megsemmisül, agrárterület lesz, amely Rómát van hivatva ellátni és a római vagyonokat gazdagítani. A győzelmes római sereg az ifjabb *Cornelius Scipio* vezérlete alatt tovább hatol Hispaniába. *Hasdrubal* karthagói vezér is átkel az Alpokon, *Metaurusnál* megütközik a rómaiakkal és csatát veszt. Scipio közben egész Hispaniát elfoglalja; azután kiköt Kar-

thagónál s a *zamai* ütközetben megsemmisíti Hannibál seregét. A háború befejeződött és Róma megerősödve, nemzeti öntudatában megszilárdulva kerül ki belőle. Területe nagy és gazdag tartománnyal gyarapodik: bekebelezi *Hispaniát;* ez az első nagy leigázott területe, provinciája; nagyobb kiterjedésű, mint egész Itália. Igaz, hogy szívós és szabadságszerető bennszülött törzsei több mint másfél évszázadig ellenállanak a pacifikálásnak, egészen addig, amíg a Rómától leigázott területek kizsákmányolása és kiszolgáltatottsága lényegesen enyhül. Ekkor Hispania Róma egyik legvirágzóbb provinciája lesz, amely kiváló írókat és uralkodókat ad a birodalomnak. A letört Karthagónak ki kell szolgáltatnia hadiflottáját s ezzel formálisan is lemond tengeri hatalmáról. A pun háború győzelmes befejezése, annak területi és gazdasági eredményei alapozzák meg Róma világhatalmi helyzetét a Földközi világban. Ezek a hódítások nagy belső átalakulással is járnak, amelyek szinte rákényszerítik Rómát Kelet meghódítására.

200—146. A római terjeszkedési politika átcsap a keleti Földközi világra és sorra veszi az itteni hatalmakat. Egyenetlenségük és elpuhultságuk szolgáltatja ki őket Rómának. Először VI. Fülöp makedón király ellen fordul; a *kynoszkefalai* ütközetben *Quinctius Flaminius* megveri a makedón sereget. Ezúttal is, később is a Szeleukidák ellen, a pergamoni király segélykérése adja az okot a beavatkozásra. Róma Fülöp összes birtokait elveszi, csak Makedóniát hagyja meg legyőzött ellenfelének. A görög államokat viszont szabadoknak nyilvánítja, csak főhatalmat gyakorol felettük. A makedónok sorsában nemsokára a Szeleukidák is osztoznak. Királyuk, *Nagy Antiochosz* Nagy Sándor birodalmát igyekszik felujítani s keleti hódításai során betör Görögországba is. Itt azonban a római haderővel kerül szembe és a *Thermopylai* ütközetben csatát veszt. A rómaiak legyőzik hadiflottáját, majd a Scipiók vezetésével átkelnek a Helleszpontoszon s *Magnesiánál* Antiochosz szárazföldi seregét is megverik. A letört királynak le kell mondania Kisázsia legnagyobb részéről és ezzel nagyhatalmi terveiről is. Róma az elfoglalt területeket adófizető „szövetséges" államokká teszi. A Szeleukida birodalom egy évtized mulva újra feltámad, le is győzi egyiptomi támadóit, de területi foglalásokról le kell tennie. A nagy ellenség, a római haderő akadályozza a nilusi ország megszállásában. Utolsó kísérletként a két legyőzött tengeri hatalom, a makedónok és a Szeleukidák szövetkeznek egymással a rómaiak ellen, de *Aemilius Paulus*

győz a *pydnai* ütközetben. A végső vereség után Makedónia is, Illíria is római uralom alá kerül. Róma azután újabb ürügyet keres, hogy Görögországot is római tartománnyá tehesse. A beavatkozásra a görög városállamok egyik belső háborúja ad alkalmat. Róma elpusztítja *Korinthoszt*, kereskedőinek egyetlen komoly vetélytársát a Földközi tengeren, Görögországot pedig bekebelezi Makedónia római provinciába. A győzhetetlen tengeri hatalmasság egyelőre még megtűri az összezsugorodott Sziria és Egyiptom önállóságát, de hadvezérei, adószedői, vállalkozói és kereskedői gazdaságilag annyira kifosztják ezeket az országokat, mintha máris római provinciák lennének. Róma valójában a Földközi világ korlátlan ura.

184. Róma belső életében is harc folyik; két áramlat küzd egymással *Portius Cato* censor és a *Scipiók* politikai párviadalában. Egyelőre Portius Cato győz, aki a konzervatív római életformát, a hódító katonaállam kemény és igénytelen szellemét képviseli, de mégsem tudja az új hellenisztikus szellem további térhódítását megakadályozni.

149—146. A numidiaiak megtámadják Karthagót; a punok védekezése jó ürügyet szolgáltat Rómának, hogy régi ellenfeleit most már végleg megsemmisítse. Scipio Aemilianus megtöri a város elkeseredett ellenállását és beveszi Karthagót. A rómaiak rendkívül kegyetlenül bánnak el a leigázott országgal. A várost eltörlik a föld színéről, összes polgárait rabszolgának adják el. A karthagói műveltséget azért sikerült teljesen megsemmisíteni, mert soha nem igyekezett gyökeret verni azon a földön, ahol megalapozta uralmát. Karthagó területéből alkotják *Africa* provinciát, Róma későbbi nagy gabonamagtárát.

150—110. Róma hódító sikerei, világbirodalommá alakulása az állam belső életére sem maradhatott hatástalan. A társadalmi rend nagy válságba jut. Az állandó háborúk és a külpolitikai terjeszkedés növelik és a polgárok tömegétől függetlenítik a főhivatalnokok hatalmát; a hódítások és a provinciák kormányzása nagy vagyonokhoz juttatja őket. A főhatalomban egymást felváltó nagyurak egészen a császárok koráig folytonosan harcolnak, vetélkednek egymással és Rómát oligarchikus állammá alakítják át. A nagy tömegek a kisszámú dúsgazdag *nobilitas*-szal szemben proletársorsra jutnak. Az oligarchák pusztulásra ítélik a kis parasztbirtokokat s helyükbe nagy patriciusi mammutbirtokokat harácsolnak össze, a rabszolgagazdálkodással mindinkább háttérbe szorítják a szabad munkát s uzsorakölcsöneikkel egyre

erősebb anyagi és erkölcsi függésben tartják a rájuk utalt népet. A belső bomlasztó folyamat kisérő jelenségeihez tartozik még a rabszolgák szörnyű elnyomása, ami rabszolgaháborúkhoz vezet. Az elszegényedett szabad polgárság végül mégis szószólókra talál: a két önfeláldozó *Gracchus* magára vállalja ügyük védelmét. Először az idősebbik, *Tiberius Sempronius Gracchus* lép ki a porondra és szociális reformokkal igyekszik nyomorgó polgártársain segíteni. Célja az, hogy a nobilitástól visszaszerezze az állami földeket és ezekből parasztbirtokokat alapítson. Az oligarchák azonban nem tűrhetik veszedelmes ellenfelük tevékenységét és *Scipio Nasica* vezetésével meggyilkolják. *Caius Sempronius Gracchus* folytatja bátyja munkáját. A polgárjogot nem sikerül ugyan kiterjesztetnie Itália minden lakójára, de a földosztás elrendelését kivívja. Az ifjabb Gracchus is bátyja sorsára jut: az oligarchia őt is megőleti. Az arisztokraták uralma helyreáll és a felosztott közföldek is hamarosan visszakerülnek a nagybirtokosok kezébe. Az új Róma mintegy átveszi a leigázott hellenisztikus birodalmak gazdasági életrendjét, az osztályok közti roppant nagy különbséget és a gazdagok nagy luxusát.

120—113. Ebben az időben új indogermán törzsek jelennek meg a Földközi világban: a *germánok*. Őshazájuk ismeretlen: Európába vándorlásuk után egyre erősebb nyomást gyakorolnak a középeurópai kelta övezetre, megszállják Skandináviát és majdnem egész Németországot. Végül átkelnek a Rajnán is, maguk előtt tolva a keltákat, akik a déleurópai kultúrát közvetítik számukra. A germánok ebben az időben még társadalmi egyenlőség alapján élnek. A törzsfőnök hatalma csak háború esetére szól, a törzs életét szabad férfiak gyülekezete irányítja. Később nagy szerep jut a törzsfő harcos kíséretének: ebből a rendszerből fejlődik ki a középkorban a hűbériség intézménye. A törzsek szakadatlanul háborúskodnak egymással; csak egyes tehetségesebb fejedelmeknek sikerül őket néha rövid életű államalakulatokban egyesíteni. Az északi törzsek előretörnek és nagy áradásuk vándorlásra kényszeríti a *Jütlandban* lakó *kimbereket* és a *Holsteinben* élő *teutónokat*. A hazájukból kiűzött néptömeg a sűrűn lakott német vidékeken keresztül a Duna mellékére vonul. Itt találkozik szembe a rómaiakkal és a *noreiai* ütközet nagy germán győzelemmel végződik.

111. *Jugurtha* numidiai trónbitorlót Róma meg akarja fosztani hatalmától, a vakmerő uralkodó azonban elfogja az ellene kül-

dött római sereget. Sorsát mégsem kerülheti el: a plebejus eredetű *Marius* consul megveri és Rómában megfojtatja.

107—101. A római haderő gyengülni kezd; a *kimberek* és a *teutónok* első nagy győzelmük után még négy római sereget semmisítenek meg. Az erélyes és ügyes Marius azonban megreformálja a hadügyet és sikerül is *Aquae Sextiae*-nél a teutónokat, *Vercellae*-nél pedig a kimbereket megvernie. Marius az eddigi optimata hadvezérekkel szemben egészen új vezértípust személyesít meg. Plebejus származásának hátrányait katonai tehetségével kellett ellensúlyoznia és a háborúkban alulról küzdötte fel magát. Eredeténél fogva természetesen az elnyomott nép pártján áll. Róma immár proletárállam; a néhányszáz nagybirtokos és főhivatalnok patricius és a néhányezer nagykereskedő és vállalkozó lovag Róma egész vagyonát kezében tartja. A lakosság összes többi rétegei nincstelenek; belőlük kerül ki a katonaság is, mert a gazdagok kivonják magukat a hadiszolgálat alól. A kiszolgált katonákat, a *veteránokat* az állam Itáliában, vagy a meghódított kolóniákon telepíti le. Ennek az elnyomott proletártömegnek a helyzetén akar Marius pártja segíteni; meg akarja törni az optimaták uralmát és gazdasági reformintézkedésekre, elsősorban földosztásra törekszik. A párt munkája azonban kemény ellenállásba ütközik és végül meg is bukik. Az optimaták Mariust saját hívei előtt lehetetlenné teszik, a törekvéseit folytató *Livius Drusust* pedig meggyilkolják.

91—62. Róma uralmát kelet felől komoly veszedelem fenyegeti. *Mithradatész*, Pontus királya szövetkezik *Tigranész*-szal, Arménia uralkodójával és Kisázsia legnagyobb részét magához ragadja. Az új hódító a hellenizmus védőjeként lép föl és valósággal lázba hozza a földközitengeri görögséget. Az elnyomott nép felszabadítóját látja benne a római zsarnokság alól és lelkesedésében átadja neki Trákiát, Makedóniát és Görögországot. A király egy napon az elfoglalt területeken lakó összes rómaiakat leöleti. Róma természetesen megtorló hadjáratot indít Mithradatész ellen. A néppárt Mariusnak követeli a hadak fővezérségét, mert ez lehetővé tenné reformjai végrehajtását. Az ellenpárt azonban nem engedi át hatalmát, sőt az erőszaktól sem riad vissza. *Sulla* consul légiói élén beveszi Rómát és a legkeményebb formában Róma természetesen megtorló hadjáratot indít Mithradatész ellen. vezeti seregét, több ütközetben legyőzi, majd lemondatja minden hódításáról és a görög hadiflottáról. Sulla távollétében azonban ismét kitör Róma utcáin a harc; *Cornelius Cinna* vezetésével a

végsőkig elkeseredett proletárság jut uralomra. Sulla hazatér, leveri a lázadást és diktátori hatalommal megalapozza az oligarchák rémuralmát. Az optimata uralom többi áldozatai a szamnitok és etruszkok is fellázadnak elnyomóik ellen, Sulla azonban példátlan kegyetlenségű irtóháborúban veri le felkelésüket. Sulla a római hódítás módszereit a rómaiakra is kiterjeszti, bennük nem lát egyebet, mint győztes pártja szabad prédáját. A terror Marius híveit sem kíméli; a párt tagjait, közöttük sok senatort és lovagot megtizedeli, birtokaikat proscribálja. A senatus hatalma egyre növekszik, a népgyűléseké (comitiák) viszont formaivá süllyed. A Marius-pártiak már csak a provinciákban fejtenek ki fegyveres ellenállást; legnevezetesebb vezérük *Sertorius* az egész birodalmat a későbbi császárság szellemében akarja megreformálni. Hispaniában a bennszülött törzsek függetlenségi törekvéseire támaszkodva, szervezi meg a Sulla uralmával szemben való ellenállást. Mozgalma azonban rövid életű, seregét *Pompeius* semmisíti meg. A teljes elnyomatásban és jogtalanságban tartott rabszolgák is fellázadnak; vezérüket, a trák *Spartacust Licinius Crassus* veri le. A felkelés letörése után a rabszolgák szinte állati sorban élnek; elnyomóik a cirkuszi játékokban, amelyek az ősi etruszk halotti emberáldozatokból alakultak ki, kiszolgáltatják őket a tömegek legalacsonyabb ösztöneinek. Példátlan helyzetük csak a késő császárkorban, a kereszténység hatására javul. Időközben Mithradatész sem marad tétlen: elfoglalja Bithyniát és további hódításokra készül. *Licinius Lucullus* azonban Cabiránál megveri seregét, őt magát pedig előzi országából. A sikeres hadjárat után Lucullus Tigranész seregével is megütközik és a Tigrano-certai csatában győzelmet arat. Katonái között azonban lázadás tör ki; ez visszavonulásra kényszeríti és összes hódításai elvesznek. Rómában tűrhetetlenné válik a terror. Végre azonban akadnak tekintélyes férfiak, akik áthidalják az oligarcha uralom és a néppárt végleteit; Pompeius és Crassus megszüntetik a Sulla-féle diktatórikus alkotmányt és igyekeznek rendet teremteni a nyugtalankodó birodalomban. Pompeius három évre elnyeri a katonai diktaturát és a Földközi tenger partjait megtisztítja a kalózoktól. Azután újabb háborút indít Mithradatész ellen s elfoglalja Pontust és Arméniát. Pontus Paflagoniával és Bithyniával együtt római provincia lesz; ez a tartomány alkotja később a Kelet-római császárság magvát. Az elszegényedett optimaták Catilina vezetésével összeesküvést szőnek, Cicero azonban leleplezi őket és az alacsonyabbrangú összeesküvőket elítélteti. Catilina fegy-

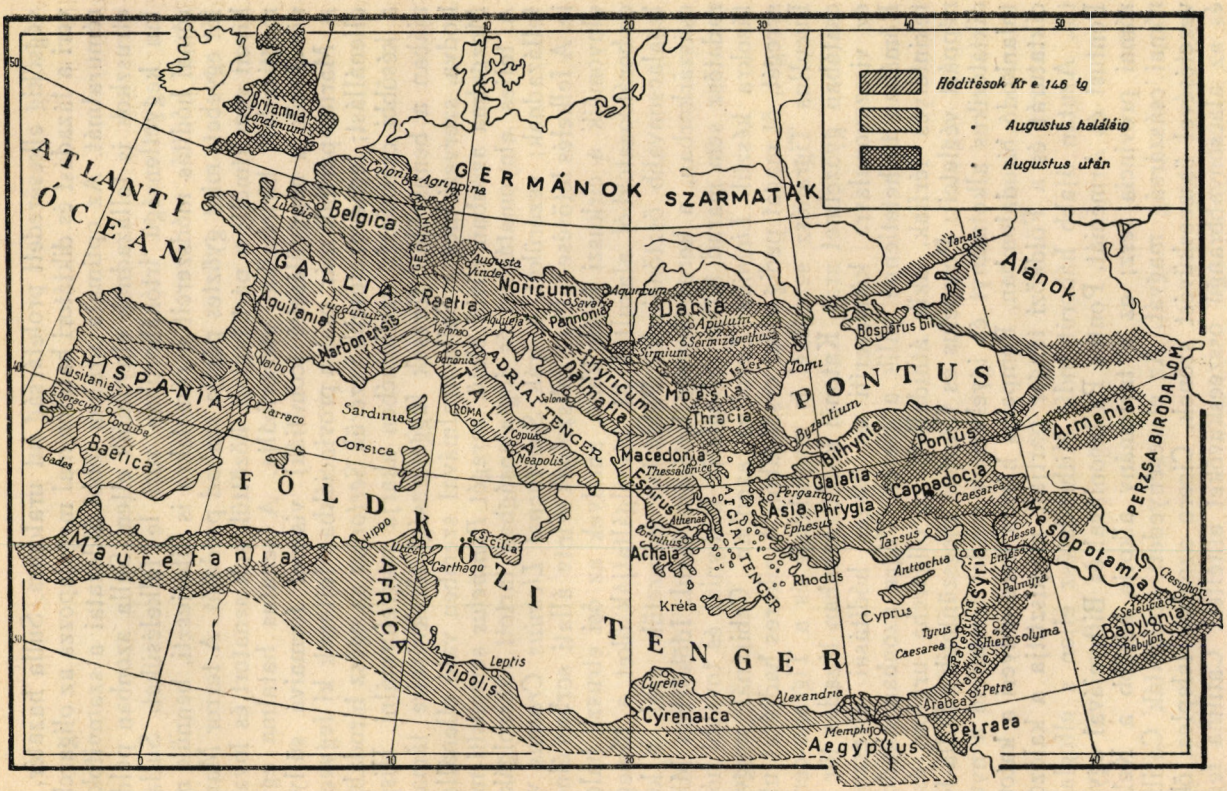

A Római Birodalom növekedése.

veres ellenállástól sem riad vissza, de züllött csapatait Pistoriánál leverik. Pompeius sikeres hadjáratai révén Elő-Ázsia ura; a keleti tartományokat úgyszólván újra rendezi és Sziriát, a Szeleukida birodalom maradványát is római provinciává szervezi.

61—50. Keleti hódító útja befejeztével *Pompeius* az egész birodalom politikai újjászervezésére gondol. Róma feletti uralmát két másik férfiúval osztja meg. Az egyik Crassus, aki eddig is segítőtársa volt; a másik *Caius Julius Caesar*, aki részese volt a Catilina-féle összeesküvésnek, de megmenekült az elítéltetéstől és teljesen eladósodott. A triumvirátusban voltaképen az oligarchikus uralom korlátozódik néhány személyre. Ez a rendszer kétségtelenül hasznára volt mind a birodalomnak, mind a széles néprétegeknek. Caesar a meghódolt kelták tartományait, a mai Észak-Itáliát és Provence-ot kapja proconsuli tartományul. Nyomban hozzálát a kelta Gallia meghódításához. A gallokat ekkor már a szüntelenül előretörő germánok nyugtalanítják. Caesar meg akarja akadályozni Gallia elözönlését és a germánok ellen indul. A Mülhausen mellett vívott csatában leveri ellenfelét és így útját állja a germán népvándorlás második nagy hullámának. Azután meghódoltatja a kelta belgákat a gall tengerpart népeit és az aquitánokat. Ily módon egész Gallia római uralom alá kerül; a hódító nép hatása alatt a gallok népi, gazdasági, de főképen szellemi élete nagy mértékben átalakul. A későbbi Franciaország latinizálása az európai történet egyik legfontosabb eseménye. Gallia elfoglalása után Caesar az ősnépekkel elkeveredett keltáktól, tehát a gallok rokonaitól lakott Britanniát is meghódoltatja s a Földközi műveltség hatósugarába vonja. A gallok még nem adták meg magukat véglegesen az idegen hatalomnak; Gallia egyesült kelta törzsei *Vercingetorix* vezetésével fellázadnak, de Caesar *Alesiánál* leveri a fölkelést. A győzelmes hadjáratok révén Caesar nagyszerűen kiképzett, vakon engedelmeskedő hadsereg ura lesz. Hatalma felébreszti a senatus féltékenységét s ez erélyesen követeli, hogy Caesar adja át légióit és mondjon le a helytartóságról. A triumvirátus másik tagja, Pompeius a senatus pártján áll. A két vezér ellentéte nem annyira személyes, mint elvi természetű. Itt nem csupán arról van szó, hogy az optimata uralom egyetlen személyiségre való korlátozásával, melyikük ragadja magához az uralmat. Pompeius szeme előtt a klasszikus római hagyományok lebegnek; ő a senatussal együtt akar kormányozni principatust óhajt. Caesar törekvése viszont az, hogy az abszolút uralom és a széles nép-

tömegek szövetsége révén a birodalom teljesen újjáalakuljon. **49—44.** Julius Caesar „elveti a kockát", átlépi a *Rubicont*, amely határt alkot tartománya és Itália között s beveszi Rómát. A senatus-párt menekülni kénytelen; Caesar a Pompeianusoktól megszállott tartományokat, Hispaniát, Siciliát és Africát is elfoglalja. *Farszalosz*-nál megütközik a senatus-párt és Pompeius seregével és fölényes győzelmet arat. A főhatalom máris az övé; bizonytalan időre ráruházzák a diktátorságot és Caesar nyugodtan üldözőbe veheti ellenségeit. Pompeius futva menekül; Caesar követi Egyiptomba s a Nilusnál leveri az egyiptomiak felkelését. Távozása után Kleopatra lesz Egyiptom uralkodónője. Caesar ötnapos hadjáratban („Veni, vidi, vici") kiűzi Kisázsiából Farnakész boszporuszi királyt és villámgyorsan visszatér Rómába. Megkegyelmez ellenfeleinek, azután tovább rohan Africába s ott a *thapsusi* csatában legyőzi pártelleneit. Végül átkel Hispaniába s a *mundai* ütközetben a senatus és Pompeius pártjának utolsó ellenállását is leveri. Uralma végre szilárd; a győztes hadvezér visszatérhet Rómába s átadhatja helyét a zseniális államszervezőnek. Caesar teljesen átalakítja a birodalom kormányzatát; felveszi az *imperator* címet és megkezdi a köztársaság abszolutisztikus állammá való szervezését. A legfontosabb hivatalokat saját személyében egyesíti, a senatust pedig tanácsadó testületté fokozza le. A hatalmukat féltő senatorok azonban időszerűnek látják, hogy nagy ellenfelüket eltegyék láb alól. Caesar éppen a parthusok elleni háborúra készülődik, mindőn az összeesküvők az áldozat kegyencének, *Julius Brutusnak* vezetése alatt meglepik és megölik. **43—30.** A senatus abban reménykedett, hogy Caesar halálával visszaállíthatja uralmát. Azonban csalódik, mert a meggyilkolt imperator örökségét ketten is igénylik: *Antonius* consul és *Julius Octavianus*, Caesar fogadott fia. A két vezér *Aemilius Lepidussal második triumvirátusban* egyesül s csapataik a senatus-párt haderejét *Filippi* mellett két csatában leverik. A triumvirek felosztják maguk között a birodalmat. A Kelet Antoniusnak, a Nyugat Octavianusnak. Africa a jelentéktelen Lepidusnak jut. A harcnak a caesari örökségért, a birodalom feletti abszolut uralomért most már Antonius és Octavianus között kell eldőlnie. A küzdelem kimenetele a harcoló felek óvatosságán, lélekjelenlétén és erején múlik. Antoniust behálózta a Kelet és Kleopatra varázsa; Egyiptomban valósággal a keleti kényurak életét éli. Hatalmi esélyeit az is csökkenti, hogy a parthusokkal szemben vereséget szenved. Octavianus viszont flottájával uralkodik a Földközi tengeren és

egész befolyását latba veti vetélytársa ellen. Sikerül is Antoniust a birodalom ellenségének nyilváníttatnia és hadsereget vezet ellene Epeiroszba. Az ütközet eredménye nem lehet kétséges. Octavianus hadvezére, *Vipsanius Agrippa* az *actiumi* csatában megveri Antonius flottáját. Antonius Egyiptomba menekül Kleopatrához és ott öngyilkos lesz. Octavianus győzelmének a személyes vonatkozásokon kívül nagy történeti jelentősége is van. Ez döntötte el ugyanis a birodalom nyugati felének felsőbbségét a keleti fölött. Ha Antonius győz, az Imperium *keleti* világbirodalommá alakul.

Kr. e. **29**—Kr. u. **14**. Octavianus *Caesar* címmel megalapozza a római császárságot. Octavianus Caesar formailag a pompeiusi principatus örökösének a római alkotmány, a senatusi uralom hívének vallja magát, ezért visszautasítja a császári címet s a senatus jogkörét látszólag érintetlenül hagyja. Lényegileg viszont Julius Caesar abszolutisztikus elvei szerint uralkodik és az *Augustus* (fenséges) jelző az ázsiai istenkirályság mintájára a római császárok isteni tiszteletének alapjait veti meg. Új rendszere a provinciáknak csak jelentéktelen részét hagyja meg a senatus kormányzata alatt; nagy többségüket az uralkodó személyes tisztviselői igazgatják; Augustus hivatalnokai sokkal emberségesebben bánnak a polgárokkal, mint a római nobilitas korrupt uralma. Az „Augustusi béke", amelyért alattvalói annyira tisztelték, azt jelentette, hogy a birodalmon belül megszűnt vagy enyhült a jogtalanság és erőszak garázdálkodása. A külső béke viszont nem állt helyre, a határokon állandóan folyt a harc. A háborúk többször veszélyeztették a birodalmat, de Róma végül mégis csak erős területi gyarapodással került ki belőlük, különösen Európa felé. Augustus békekorszaka meghozza a latin irodalom fénykorát. A római műveltség immár nem egyszerű szolgai követője a görögnek, hanem társa, sőt nem egy vonatkozásban örököse és továbbfejlesztője.

Kr. e. **15—9**. A külső harcok során *Tiberius* és *Drusus* leigázzák az alpi népeket; sikereik három fontos provinciát juttatnak Róma birtokába: *Raetiát* (Svájc), *Noricumot* (Austria) és *Pannoniát* (Horvátország és Dunántúl).

Kr. e. **12—6**. Drusus és Tiberius a germánok ellen is vezetnek hadjáratokat a Rajna és a Duna vidékére. A harc komoly eredményekkel jár: a rómaiak megszállják és biztosítják a Rajna mindkét partját és a dunai határvonalat. Drusus győzelmesen nyomul előre a belső germán területen, de fáradozásai ellenére

sem tudja az Elba vonalát a birodalom északi határaként biztosítani. Tiberius második győzelmes hadjáratában a Majna mentén tanyázó *markomannokat* a mai Csehország területére szorítja. Itt alapít azután *Marbod* fejedelem hatalmas, de rövidéletű germán birodalmat.

Kr. u. 4—5. Marbod ellen megint csak Tiberius vezet hadjáratot és pedig teljes sikerrel. A háborút azonban félbe kell szakítania, mert a pannoniai törzsek együttesen fellázadnak. A felkelők ellenállása rendkívül szívós: csak hároméves küzdelem után sikerül a tartományt pacifikálni.

Kr. u. 9. 13 nagy germán törzs fellázad *Varus* germániai helytartó kemény uralma ellen. Vezérük a *cheruszk* fejedelem fia, *Armenius*. A germánok a teutoburgi erdőben meglepik és teljesen megsemmisítik Varus légióit. A hadifoglyokat germán szokás szerint kínzások között feláldozzák az isteneknek. A győzelem Armeniust további lépésekre készteti; a többi germán törzseket is egyesíteni igyekszik vezetése alatt a rómaiak ellen.

A kereszténység Európa megtéréséig

A római császárság első évtizedeiben Palesztinában egy keleti kis provinciában, a szűk zsidó közösség körében élt és meghalt egy ember, a kereszténység hite szerint egyúttal Isten fia, az egyisten természetének és személyiségének részese, akinek működése, tanai és kereszthalála az emberiség történetének legnagyobb és még távolról sem befejezett szellemi és erkölcsi forradalmát váltotta ki. *Jézus Krisztus* életének és halálának, a keresztény egyház alapításának világtörténeti jelentőségét elsősorban az szabja meg, hogy az egyén teljes erkölcsi megujulását követeli, anélkül, hogy a hívőt a buddhizmus módjára szembeállítaná a közösséggel, a környező világgal, az emberi élet adottságaival. A krisztusi tan nem szünteti meg a természeti törvényt, hanem természetfölöttivé teszi és megszenteli azt.

A kereszténység keleti eredetű, de elterjedése csakhamar nyugati irányt vesz. Egyesül először a görög-római antik, majd a népvándorláskori germán életfelfogással és társadalmi szervezettel és döntő módon befolyásolja a nyugati világ történeti fejlődését.

Kr. u. 30. Jézus Krisztust Pontius Pilatus helytartósága alatt Jeruzsálemben kereszthalálra ítélik és megfeszítik.

Kr. u. 35. Pál, aki születéshelyén, Tarszoszban zsidó létére ala-

posan megismerkedett az antik műveltséggel és eddig a kereszténység ellensége volt, Jézus apostolává lesz.

Kr. u. **45—58.** Pál, a népek apostola, három nagy és viszontagságos térítő útra megy a Földközi tenger keleti mellékén *(Filippi, Athén, Thesszaloniké, Efezosz, Korinthosz* stb.).

Kr. u. **60—70.** Ebben az időben keletkeznek *Máté, Márk* és *Lukács* evangéliumai *(szinoptikus evangéliumok).*

Kr. u. **63—66.** Pál első ízben raboskodik Rómában; fogsága két évig tart. Kiszabadulása után újabb missziós útakra indul Hispaniába és a Keletre.

Kr. u. **63.** Az „Apostolok cselekedetei" újszövetségi történeti könyvének keletkezése, amely elbeszéli Krisztus mennybemenetelét, a Szentlélek eljövetelét, az apostolok térítő működését.

Kr. u. **64.** Róma nagy égése után Nero a keresztényekre tereli a gyujtogatás gyanuját; ez a vád váltja ki az első római keresztényüldözést. A görögök és rómaiak ebben az időben még nem különböztetik meg a zsidókat és a keresztényeket; a láthatatlan Isten tisztelete miatt mind a kettőt sötét praktikákkal gyanusítják. A későbbi keresztényüldözések főoka: a keresztények nem hajlandók résztvenni a római császárok isteni tiszteletében, mert ez a Birodalom szellemével, hatalmi rendszerével való azonosulás kifejezése. A kereszténység ezt az erőszakon, zsarnokságon alapuló és erkölcsi eszméivel ellenkező hatalmat nem ismerheti el s ezért elhalt hitvallóinak földalatti birodalmába, a *katakombákba* huzódik vissza a nyilvános élettől. *Péter apostol* az első római püspök vagyis pápa is az első nagy üldözésnek esik áldozatul.

67. *Szent Pál* apostoli működésének is vértanuhalál vet véget. Ez a nagy tanító, aki Jézus kereszthalálában látja minden kegyelem forrását, tevékenységével az egyházi élet kiépítője lett.

90 körül keletkezik a Jelenések könyve, amelyet János evangelistának tulajdonítanak. Az Ujszövetségnek ez az utolsó könyve a kereszténység történeti szemléletének első kifejezése.

95—100 körül Efezoszban írja meg *Szent János* evangéliumát Krisztus istenségének bizonyítására s ez egyúttal vitairatul is szolgál a gnosztikus szekták ellen.

95 körül *Szt. Kelemen* római püspök hatalmánál fogva rendezi a korinthoszi egyházközség belső viszályát.

100—150. A római birodalomban most már mindenfelé keletkeznek keresztény egyházközségek; Trajanus uralkodása alatt a provinciákban újabb keresztényüldözések kezdődnek.

140 körül virágzik a keresztény gnoszticizmus; ez az irány a hellenisztikus görög és keleti vallásos képzeteket igyekszik a kereszténységgel összeegyeztetni. *(Marcion, Valentinus, Basilides),*
180 körül szerkeszti *Celsus* kereszténységellenes munkáját, amely a kereszténységet elsősorban állam- és társadalomellenességgel vádolja. Ez a kor nagyon sok hasonló szellemű iratot termelt ki, de Celsusé valamennyi közül a legfontosabb.
190—230. Erre az időre esik az első nagy keresztény teológusok *(Irenaeus, Tertullianus,* az alexandriai iskola: *Origenész, Clemens)* működése.
201. Hiteles említés szerint ez évben indult meg *Edesszában* az első keresztény templom építése.
250 körül kezdődik Decius császár nagy keresztényüldözése. A császárnak a római szokás szerint isteni tisztelet jár s ez nem csupán császárkultusz, hanem kötelező politikai aktus. A keresztényeket is kényszeríteni akarják, hogy a császárszobrok előtt áldozzanak, de ők megtagadják az engedelmességet.
250—260. A nagy üldözések a krisztusi hit elterjedését akadályozás helyett elősegítik. A kereszténység az Alpok és a Duna völgye vidékére is lejut és ott virágzó hitéletet teremt.
260—300. Ezekben az évtizedekben már remeték népesítik be Egyiptom és Sziria pusztáit és vadonait *(Remete Szt. Antal). Szt. Pachomius* tanítványait közös szabályok követésére kötelezi és ezzel megalakul az első szerzetes család.
306. Ez az év jelentős ujítást hoz a papság életében: az *elvirai* szinódus kimondja a papi coelibátust. Erre az időre esik az arméniai egyház megalapítása is.
300—320. A kereszténység hódító útja során Britanniában is gyorsan terjed.
300—311. Az új hit tanai létében támadják meg a római császárság eddigi formáját. A kereszténység lelki befolyásának erősödése kemény ellenállást vált ki a veszélyeztetett hatalmasságok táborában. Megindul *Diocletianus* rettenetes keresztényüldözése a birodalom egész területén, majd *Galeriusé* Keleten. A hívek tízezrei halnak vértanuhalált az üldözések alatt, de mártiromságuk megpecsételi a kereszténység eszmei győzelmét. Az impérium utolsó leszámolási kísérlete az új szellemi hatalommal véglegesen kudarcot vall.
311. Ezt a kudarcot a császárok intézkedéseikkel be is vallják: *Galerius, Licinius* és *Constantinus (Nagy Konstantin)* türelmi rendeletet adnak ki.

313. A türelmi rendeletet újabb kedvező lépés követi; a *milánói ediktum* elismeri a kereszténység egyenjogúságát a többi vallásokkal.

320—380. Ebben az időszakban üti fel a fejét az első nagy eretnekség, az *arianizmus*. Az arianusok tagadják Krisztus istenségét és a kereszténységet az antik-germán hőskultusz irányában próbálják átértelmezni. Ezért az arianus kereszténység éppen a népvándorlás korának germán törzsei közt terjedt el legjobban.

325. Az arianizmus gyorsan tért hódít és veszedelmes egyházszakadás magvát hordozza magában. A *nicaeai* zsinat azonban a Krisztus istenségét valló *Athanasziosz*-féle tanítást teszi dogmává és elítéli az arianus vallást. A zsinat *Nagy Konstantin* befolyása alatt áll és együttműködik a császárral. Konstantin belátja, hogy a kereszténység az egyetlen szellemi erő, amely a barbár támadásoktól fenyegetett birodalom egységét fenntarthatja. Ezért államvallássá teszi a kereszténységet. Ennek a császári határozatnak más körülményektől eltekintve nagy művelődéstörténeti fontossága van. A kereszténység azzal, hogy államvallássá lesz, átmenti az antik műveltség hagyományait a népvándorlás győzelme után a középkorba. Az viszont természetes, hogy alkalmazkodnia kell az állami szervezet követelményeihez és az adott társadalmi rend igényeihez.

337. Konstantin császár közvetlen halála előtt maga is megtér és felveszi a keresztséget.

350 körül a teológia nyugaton keleti hatás alatt indul fejlődésnek. *(Szt. Hilárius, Szt. Jeromos, Szt. Ambrus).*

361—363. Az utolsó keresztényüldözés *Julianus* császár *(Apostata)* uralkodása alatt lángol fel. A hittagadó császár a kereszténység megsemmisítésére törekszik.

370—400. A szerzetesi életforma nyugaton is tért hódít *(Szt. Jeromos, Szt. Ambrus, Nólai Szt. Paulinus).*

380. Julianus Apostata halála után a kereszténységet végleg államvallásnak nyilvánítják ki. Császári ediktum kötelezi az alattvalókat a megkeresztelkedésre.

340 körül Wulfila arianus püspök a nyugati gótok között térít; hogy munkáját hatékonyabbá tegye, lefordítja a Bibliát gót nyelvre.

388. Az egyház megtiltja, hogy keresztények zsidókkal házasságot kössenek.

390—430. Erre az időre esik Szt. Ágoston működése. Megtérése után pap, majd az északafrikai Hippo város püspöke lesz s az ókeresztény korszak legnagyobb egyháztanítója.

400—420. A keresztény vallás a nyugati térhódítással egyidőben kelet felé is elterjed: a római birodalom nagy ellenfelének, a perzsa birodalomnak a területén is tért hódít.

400 körül hanyatlásnak indul a mitras vallás, amely egy időben nagyon elterjedt és a kereszténység vetélytársa volt. Pannoniában is számos Mithraneumot, Mithras szentélyt tártak fel az ásatások. Hanyatlásának egyik külső oka, hogy a kereszténységgel szemben a nőket teljesen kizárta a vallási közösségből. Az első hiteles Szentírás-fordítás is ebből az időszakból való. Szent Jeromos lefordítja a Bibliát latinra s az ő *Vulgatája* lesz a katolikus egyházban mértékadó.

420—440. Ujabb szakadárság veszélyezteti az Egyház egységét. A nesztoriánusok tanítása szerint Krisztusban más az isteni és más az emberi személy. Az új tanítás különösen keleten terjed el meglepő gyorsasággal.

420—450. Perzsia is a keresztényüldöző államok sorába lép. Csupán a nesztoriánus eretnekséget tűri s ez szabadon terjedhet Belső-Ázsia és Kína felé.

440 körül működik *Szt. Patrik*, Irország nagy térítője. Irország a további keresztény tanítás egyik kiindulópontja lesz.

450—680. Az eretnekségek minden oldalról támadást indítanak Krisztus egyháza ellen. Az új tan, a *monofitizmus* az arianizmus ellentéteként az Üdvözítő kizárólagos intenségét hirdeti. A vallási harc, hasonlóan a későbbi reformációhoz és a többi egyházszakadáshoz, nagy politikai küzdelmeket vált ki. (Egyiptom, Abesszinia, Örményország, Szíria, stb.)

484—519. A fel-felbukkanó eretnekségek, véleménykülönbségek végül a keleti és nyugati egyház szakadásához vezetnek. A kisebb keleti egyházak (szíriai, egyiptomi és abesszíniai, kopt, indiai stb.) után a bizánci, keletrómai egyház is elszakad a nyugati katolikus egyháztól, amely a római pápa kormányzása alatt áll. Amig azonban a kis keleti egyházak eretnek tanításokat fogadnak el, addig a bizánci egyház tanítása lényegében azonos marad a katolikus egyházéval. Az alapvető és sorsdöntő különbség, hogy a bizánci keleti egyház legfőbb fejének az uralkodót ismeri el, tehát alárendeli magát a világi hatalomnak. A közeledési kísérletek azonban szakadatlanok a római katolikus és a bizánci keleti egyházak között; az utóbbi több alkalommal, így a 9. század elején alárendeli magát a római pápa főségének. A két egyház eltávolodásának történetileg is igen súlyos következményei vannak; elsősorban ez okozza, hogy a Keletrómai

birodalom, később pedig a Balkán és Oroszország szellemileg is, politikailag is nagymértékben elszakad a Nyugattól.

529. Szt. Benedek megalapítja a *Monte Cassino*-i kolostort. A bencések rendkívül nagy befolyást gyakorolnak később a középkori Európa szellemi, sőt anyagi fejlődésére. A tevékeny szerzetesek semmiféle munkától, sem fáradságtól nem riadnak vissza; a népvándorlás korának jövevény népei között ők terjesztik az antik anyagi civilizáció, mezőgazdaság és kultúra eredményeit.

517. A térítő szerzetesek munkája és fáradsága nem vész kárba. A népvándorlás barbár népei sorra felveszik a keresztséget. Először a burgundok, majd 589-ben a nyugati gótok és longobárdok lépnek be a katolikus egyházba.

600. Az egyház hatalmi köre kiszélesedik és határozott alakot ölt. *Nagy Szt. Gergely* pápa biztosítja a pápai primátust az egész nyugati és részben a keleti kereszténység felett. A szellemi uralom mellett a pápaság világpolitikai befolyása is erősödni kezd. **596**-ban indul meg a térítés az angolszászok között.

631. A toledói zsinat érdekes és az egyházi hatalom középkori értékelésére jellemző határozatot hoz: a gót-spanyol államot alárendeli a spanyol egyházi szervezetnek.

680—710 között folyik a bajorok és svábok térítése.

719—754. Az angolszász *Szt. Bonifác* és *Villibrod* Közép- és Dél-Németország egész lakosságát megtérítik, csupán a frizek és a szászok egy része nem keresztelkedik meg.

800—900. A keleti egyház elszakadási törekvései még a vallási ábrázolásokra is kiterjednek és megindul a két évszázados képüldözés. Az eszmék küzdelme mögött hatalmi harc is lappang: a képeknek a templomokból való száműzését követelő bizánci uralkodók a szerzetesség hatalmára és a hívek feletti befolyására akarnak halálos csapást mérni. A mozgalom eredménye éppen ellentétes a kitűzött céllal: a keleti hívek ezentúl fokozottan tisztelik a vallásos ábrázolásokat.

756—781. Az Egyház most már politikai területhez jut; a frank *Pippin* és fia, *Nagy Károly* megalapozzák az Egyházi Államot, amely már ekkor magában foglalja Közép-Olaszország jelentékeny részét.

845—870. A keresztség lassankint a szlávoknak is közös kincsévé lesz. Egy részük már régebben keresztény volt; a Dunántúl és a későbbi Ausztriában megtelepült. A térítő szerzetesek hatására egyszerre 14 cseh herceg keresztelkedik meg; *Cirill* és *Method* eredményesen térítenek a morvák között. Végül

a bolgárok kerülnek sorra; *Borisz* bolgár cár is felveszi népével együtt a keresztséget. A bolgár kereszténységért a római egyház *(I. Miklós* pápa) küzd a bizánci egyházzal *(Fotiosz)*. Itt végül a keleti egyház marad a győztes. A germánok után a szláv pogány tömb is beolvad a keresztény közösségbe. Csakhogy a Balkánon és Kelet-Európában a keletrómai császárnak segítő, hatalmi törekvéseit alátámasztó ortodoxia megakadályozza, hogy a szláv népek egységesen a nyugati egyházhoz csatlakozzanak.

920—940. *A cluny-i reform* átalakítja az Egyház magatartását. Szigorúbb lesz az egyházi élet, a világi törekvések és hatások pedig elmaradnak. Az új rendszer rendkívül megszilárdítja a pápaság hatalmát. A reform világi eredménye is jelentős, mert a megerősített egyházi rend támogathatja a fejedelmeket a hatalmas hűbérurakkal szemben.

942-ben kezdi meg *Pilgrim* passaui püspök térítését a magyarok között.

955. Olga orosz nagyhercegnő Bizáncban veszi fel a keresztséget s ez a választása Oroszországot a keleti egyház felé sodorja.

995—1000 között vezeti be *Olaf Trygvasson* király Norvégiába a kereszténységet, de ez csak a XI. század folyamán gyökerezik meg a skandináv államokban. Izland normann lakosainak nemzetgyűlése, az Alting is elhatározza a kereszténység felvételét. Az újvilágot először felfedező normannok is keresztények.

990—992. Lengyelország is meghódol a kereszténységnek és alárendeli magát a Szentszéknek.

997—1000. *Szt. István* királyi koronát és apostoli felhatalmazást kap *II. Szilveszter* pápától s ennek alapján megszervezi a magyar katolikus egyházat.

989. *Vladimir* kievi fejedelem is megkeresztelkedik s a keleti egyházat államegyházzá teszi Oroszországban.

A kereszténység egy széthulló zürzavaros világ közepette nagy missziót teljesített. Átmentette a népvándorlás korába az antik világ szellemi javait, megsemmisítette az egyházszakadással fenyegető arianizmust és átfogó, katolikus szellemével megakadályozta Európa teljes szétesését a népvándorlás forgatagában. Az apostoli munka ezer évig tart. A 8. századig Észak- és Dél-Európa teljesen keresztény; a 9—10. században a keresztény hit Skandináviától Lengyelországon és Magyarországon keresztül egészen az orosz nagyfejedelemségig újabb területeket hódít. Az ezredév végén a pogányság csak még egyes, történelmi áramlásoktól kevésbbé érintett pontokon (Baltikum, Északkelet-

Németország és Európa legkülsőbb perifériáin) tartja magát. Ezek a területek azonban kiesnek a korabeli történelemből s így a nyugati világ krisztianizálása lényegében befejeződött.

A Római császárság a későrómai nagy átalakulásig

A népszerű, anekdotikus történetírás különös előszeretettel foglalkozik a római császárok egyéni életének eltévelyedéseivel. Tacitus gyűlölködő tolla borzalmas képet hagyott az utókorra *Tiberius, Caligula* vagy *Nero* alakjáról. Valóban ezek az emberek megrészegültek példátlan hatalmuktól és a birodalom vezető rétegével, elsősorban pedig saját dinasztiájuk tagjaival szemben súlyos gonosztetteket követtek el. A történelmi távlat azonban másként mutatja a római császári kor igazi képét. A 70—100 milliós tömeg részére a császárság hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetet teremtett, mint a hódító köztársaság, különösen Augustus közvetlen utódai. — Még az Augustust követő Julius-Claudiusi dinasztia fent említett hírhedt „embertelen" császárai is hoztak számos olyan intézkedést, amelyek előnyösen befolyásolták alattvalóik nagy tömegeinek életkörülményeit és megakadályozták a belső anarchiát.

Kr. u. **14—21.** Armenius nagy teutoburgi győzelme után Tiberius és Germanicus több sikertelen hadjáratot indít a germánok ellen, mert nyomásuk egyre erősebben ostromolja a Rajna és Duna vonalát. Eredménytelen kísérletek után a rómaiaknak végre le kell mondaniok a szabad Germánia meghódításáról. Rajtuk kívül eső okokból azonban mégsem alakul ki tartós germán birodalom; a két egymással vetélkedő fejedelem, Arminius és Marbod ereje felőrlődik az egymás és Róma ellen folytatott küzdelemben.

43. *Claudius* császársága alatt a birodalom ismét terjeszkedik. *Plautius* és *Flavius Vespasianus* újból meghódoltatják és provinciává szervezik Dél-Britanniát. Róma területe Afrikában, a keleti Balkánon és Kis-Ázsiában is növekszik.

37—41, 54—68. *Caligula* és *Nero* kegyetlenségükkel válnak ki a császárok közül. Legyilkoltatják számos családtagjukat és az előkelő rómaiak hosszú sorát s a legdurvább eszközökkel hajhászszák a népszerűséget.

41—68. Arminius és Marbod tervezett nagy germán birodalmát *Italicus* cheruszk fejedelmi sarj akarja végre megvalósítani. Műve azonban ezúttal is csak kísérlet marad, mert az egységesítés és

kiegyenlítés a törzsek állandó testvérharcai miatt neki sem sikerül.

68—69. A galliai, hispaniai és rajnai légiók fellázadnak Nero uralma ellen és Sulpicius *Galbát* kiáltják ki császárnak. A szenátus kapva kap az alkalmon, hogy a zsarnokot megsemmisítse és Nerót a haza ellenségének nyilvánítja; a császár erre megöli magát. Galba vissza akarja állítani a hadseregben a régi római fegyelmet, de a pretoriánusok (testőrök) kényelmetlennek találják és megölik. A praetorianusok a császár személyének védői, akaratának közvetlen végrehajtói, de gyakran, ha az uralkodói hatalom erőtlen, a császárok ellenőrzői, börtönőrei, gyilkosai s utódjának kijelölői. Halála után egyszerre két ellencsászár is lép fel. Galba gyilkosai *Salvius Othót*, Nero egyik cimboráját emelik a trónra, közben azonban a rajnai légiók *Aulus Vitelliust* kiáltják ki császárnak. Végül Vitellius leveri Othót. Most sem áll azonban versenytárs nélkül, mert a keleti légiók *Flavius Vespasianus* mellé sorakoznak, aki Judeában a zsidó felkelők ellen harcol. Vespasianushoz csatlakoznak a dunai légiók is, elfoglalják Rómát és megölik Vitelliust. A zürzavarban Civilis, a germán batávok fejedelme fellázad a rómaiak ellen, egyesíti a rajnai és a belga törzseket és kikiáltja az önálló gall császárságot. Civilis terve azonban a kelták egyenetlenségén és a germánok elleni gyülöletén mégis meghiusul. A rómaiak visszafoglalják Galliát és a Rajnán inneni Germániát s csak a Rajnán túli területen tartja magát egy ideig a batáv uralom.

69—96. A *Flaviusok* dinasztiája megint rendezi a birodalom kuszált belső életét. Vespasianus, Titus és uralkodása elején a később elfajzott Domitianus is szigorúan ragaszkodnak az egyszerűbb életformákhoz és a jobb erkölcsökhöz. Igy elejét veszik annak, hogy a császári hatalom az orientális kényuralmak jellegét öltse magára, takarékos és megvesztegethetetlen kormányzásukkal pedig rendbehozzák a birodalom pénzügyeit.

78. *Agricola* meghódítja egész Britanniát; a kelta ellenállás védőbástyáját, a *Druidák* legfelsőbb papi kasztját is kényszeríti, hogy megegyezzen a római uralommal. Csak a skótokkal nem bír; ezek az egész római császárkor alatt megőrzik függetlenségüket.

96—192. A Flaviusok kihalása után az *adoptált császárok* és az *Antoniusok* kora, „az ókori emberiség boldog korszaka" következik. *(Nerva, Trajanus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus).* A római császárságnak ez az időszaka

nem viselte méltatlanul a fent idézett dícsérő szólamot. Commodus kivételével, aki személyében egyesítette a Claudiusok legrosszabb tulajdonságait, kegyetlenségét és zsarnokságát, ezek az uralkodók valamennyien azon fáradoztak, hogy népeiket boldogítsák és életüket megkönnyítsék. Az örökbefogadási rendszer rendkívül előnyösnek bizonyult, mert lehetővé tette, hogy a császár, tekintet nélkül a vérségi kapcsolatra, azt a férfiút jelölje ki utódául, akiben törekvéseinek méltó letéteményesét látja. Az így kiválasztott uralkodók azután modern szellemben, egy nagy birodalom fejlett és bonyolult gépezetével, de ugyanakkor a patriarchális királyság atyai gondoskodásával és családiasságával kormányoztak. Különösen bölcs mértéket tartottak a birodalom európai és ázsiai, nyugati és keleti tényezői között.

96—97. *Nerva* rendezi a birodalom pénzügyeit; az elkényeztetett praetorianusok azonban zúgolódnak a császár takarékossága miatt. Nerva segítőtársa, *Ulpius Trajanus* végül sikeresen leveri lázadásukat.

98. Trajanus sem riad vissza a reformoktól, különösen ott, ahol a nép jólétéről és nyugalmáról van szó. Új, megbízható emberekkel szervezi újjá a kormányzatot, mellőzve a régi római erőszakosságot és kegyetlenséget.

98—104. *Decebalus* uralma alatt egyesítette a trák dákok Kelet-Magyarországon lakó törzseit és a germán törzsekkel szövetkezve, többször legyőzte Domitianust s a rómaiakat adófizetésre kényszerítette. Végül Trajanus rendezi a dák ügyet is; két háborút indít ellenük, megsemmisíti Decebalus birodalmát és a keleti Tiszántúlt, Erdélyt és Havasalföldet *Dacia* néven római provinciává egyesíti.

114—123. Trajanusnak messzemenő hódítási tervei vannak; fel akarja támasztani Nagy Sándor birodalmát, római uralom alatt. Az ő célja is, akárcsak Nagy Sándoré, a nyugati világ nagy ellenfelének, a Perzsa birodalomnak és Indiának az elfoglalása és beolvasztása, ami Ázsiában is vezető helyet biztosított volna a római birodalomnak. Elfoglalja Arméniát, a parthusoktól elragadja Mezopotámiát s provinciákat alakít belőlük, de a később levert kisázsiai lázadások meghiúsítják nagy terveit.

117—129. Trajanus utódját, *Hadrianust* a császárné adoptálja. Az új uralkodó rendkívüli alapossággal mélyed el a birodalom ezernyi részletügyében; bejárja annak egész területét, ellenőrzi a provinciák kormányzását és megreformálja az egész közigaz-

gatást. Folytonos utazgatásai mindennél élénkebben fejezik ki uralkodásának patriarchális szellemét.

138. *Antoninus Pius* mellékneve uralmának különös szelídségét és türelmességét jelzi. Ez a császár igazi szociális uralkodó; élete végéig a rabszolgák helyzetének megjavításán, a szegénygondozás és a közoktatás megreformálásán fáradozik.

161. Antoninus Pius halála után adoptált utóda, a plebejus eredetű *Marcus Aurelius* kerül a császári trónra. Életét nagy önfegyelemmel a sztoikus filozófia erkölcsi elveihez szabja. Ezt a szellemet hadseregébe is beoltja. A „filozófus" császár szinte egész uralkodását kénytelen hadszíntereken tölteni.

165—180. Marcus Aurelius hadjáratokat indít a mind kényelmetlenebbé váló germánok ellen. A germánok, élükön a *markomannokkal* és a *quadokkal*, a Duna vonalán támadják meg a birodalmat. Nemsokára a Duna—Tisza közét lakó *jazygok* és *szarmaták* is csatlakoznak hozzájuk. Marcus Aurelius hadjáratai váltakozó szerencsével folynak. A Dunától északra eső területeket és a Duna—Tisza közét nem sikerül pacifikálnia, a Duna vonalát azonban megvédi. A hunok már ekkor állandó nyomást gyakorolnak a gótokra s ez a dunamenti germánokat és szarmatákat mindig újabb előretörésekre készteti.

180—181. Marcus Aurelius fia, *Commodus* sem képes visszaszorítani a felbolygatott dunavidéki germánságot. Egyre több és több szorongatott germán törzs telepedik le a rómaiak beleegyezésével a birodalom területén. A harcos balkáni illir törzsekkel együtt mind nagyobb számban kerülnek be a birodalmi hadseregbe. A katonaság germanizálása és illirizálása viszont morális szempontból rendkívül hátrányos, sőt veszélyes, mert ebben a haderőben a politizáló tábornokok céljaik megvalósítására mindenre kész eszközhöz jutnak.

193—235. A Septimiusok kora *(Septimius Severus, Caracalla, Heliogabalus, Alexander Severus)* új irányt jelent a birodalom szellemi életében. Uralmuk alatt mindinkább erősödik az orientális hatás. A rómaiakat nem elégíti ki erősen formalisztikus vallásuk, sem a külsőséges gyakorlati célokra kihasznált görög istenhit és mitológia. Az antik vallásos hit már nem ad lelki táplálékot. Az extatikus, orgiasztikus keleti kultuszokhoz fordulnak, hogy feltámadás és újjászületés utáni vágyuk kielégüljön. Ezért hódítanak a keleti misztérium-kultuszok, a kisázsiai Kybelé és Attisz, a szíriai Atangitisz és a szír városok Jupiterrel azonosított „Bál"-jai, az egyiptomi Izisz és Szerápisz tisztelete. A had-

sereg hatalma növekszik s ezzel együtt a barbár befolyásé is. Erre vezethető vissza az a császári intézkedés is, amely az idegen származású alattvalók tömegeit a rómaiakkal egyenjogúsítja.

193. *Septimius Severus* teljesen eltörli a senatust és uralmát kizárólag a hadseregre alapozza. Ezzel a lépésével előkészíti a későbbi császárok despotikus uralmát.

212. Caracalla császár hirdeti a *Constitutio Antoniniana*-t, amely a birodalom minden szabad alattvalójának biztosítja a római polgárjogot. Ezzel az alkotmánnyal teremti meg az uralkodó a közigazgatás és bíráskodás előtti egyenlőség előfeltételét.

213. A germán egység-terv megint kísért; a gótok átmenetileg nagy birodalmat létesítenek az Oderától egészen a Volgáig. Caracalla legyőzi az új államszervezők szövetségeseit, de Észak-Daciáról kénytelen végleg lemondani.

218. Az orientális hatások túlsúlya a római életben a kicsapongó szír *Heliogabalus* uralkodásával kezdődik. Az emesai napistennek ez az ifjú főpapja a szír kultuszokat és szokásokat vezeti be Rómába.

Alexander Severus, aki ifjan jut uralomra, keményen igyekszik a birodalom kormányzatát és a hadsereget a régi római fegyelemmel és erkölcsökkel átitatni. A jogrendet és közigazgatást, minden állami erkölcs alapját kiváló jogászok *(Ulpianus, Paulus)* közreműködésével próbálja helyreállítani. Reformjait azonban nem tudja kívánsága szerint megvalósítani, mert katonái fellázadnak szigorúsága ellen és megölik.

235—268. A birodalomnak most már szakadatlanul védekeznie kell a barbárok ellen. A folytonos harcok túlságosan megnövelik a hadsereg hatalmát és így nagy társadalmi eltolódásokra adnak alkalmat. A nagyravágyó tábornokok az egyes hadtesteket arra használják fel, hogy általuk a császári trónra kerüljenek. Közöttük nem egy jelentékeny egyéniség van, akik kemény kézzel megfékezik a belső zürzavart és távoltartják a külső ellenséget. A katonacsászárok túlnyomó nagy része illir eredetű, tehát a dunavölgyi és balkáni népek fia s elsősorban illir nemzetiségű hadseregre támaszkodnak. A birodalom fő támadói a germán törzsek, amelyek egyre nagyobb egységekben lépnek fel és meghódítják az első római provinciákat. Velük szemben a birodalmat nem rómaiak és itáliaiak védik, hanem a Dunavölgye és a Balkán népei, akik friss erejüket és katonai képességeiket teljesen az Impérium szolgálatába állítják.

235—237. Az első támadók a gótok, akik átkelnek a középső

Dunán és meghódítják a Fekete-tenger római fennhatóság alatt álló görög városait. *I. Maximinus Thrax* császár csak nagy nehezen tudja betörésüket visszaverni.

248—249. A keleti gótok azonban újból átlépik a Dunát és megismétlik támadásaikat. Ugyanakkor a *vandálok, bastarnok* és más germán törzsek már Bizánc előtt állnak, de az utánuk nyomuló *nyugati gótok* és *gepidák* támadásai visszatérésre kényszerítik őket.

251. A gótok harmadszor is elárasztják a Balkánt és megsemmisítő vereséget mérnek *Decius* császár seregére. A vesztes uralkodó és utódai kénytelenek a barbároktól szégyenletes békét vásárolni.

253. A germánok között ez időben két törzs játszik vezető szerepet: nyugaton a *frankok*, keleten pedig a *gótok*. A két nép kétfelől egyszerre rohamozza meg a római birodalmat. A frankok végigharácsolják Galliát egészen a Pireneusokig, a gótok pedig, ugyanakkor teljesen kifosztják a déli Balkánt és egy gót flotta végigrabolja a Fekete-tenger partvidékét.

256—262. Újabb gót inváziók lepik el Kisázsiát és Görögországot; a prédaéhes katonák a városokat teljesen kifosztják.

260. A római lakosság mindig újabb megpróbáltatásokon megy át. A barbárok mellett most már az új *Szasszanida* perzsa hatalom is megtámadja a birodalmat. *I. Szapor* király elfogja *Valerianus* császárt, az egyetlen római uralkodót, aki ellenséges fogságba került. A perzsák elpusztítják Szíriát és Kisázsiának egy részét; az ostromlott városok közül csak *Palmyra*, a sivatagi kereskedelem központja védekezik sikerrel.

268—284. A birodalom helyzete nem túlságosan kecsegtető; széthulló ereje gyöngének bizonyul a minden oldalról betörő barbár támadások ellen. Végre az *Aureliusok* dinasztiájának erélyes katonacsászárai visszaállítják a birodalom egységét és intézkedéseikkel mintegy előkészítik a Diocletianus-féle nagy átalakulást. Az állam a súlyos helyzetben mélyen belenyúl a magánéletbe, különösen a magángazdaságba (a céheket kötelezik meghatározott mennyiségű árú előteremtésére, ármaximálás stb.).

270. A visszatérő fegyelem és egység meghozza a maga kézzelfogható gyümölcsét. A rómaiak végre sikeresen állnak ellen a germán ostromnak; a *Nis*-i csatában és az *Atosz* melletti tengeri ütközetben először mérnek súlyos vereséget egy gót néparadatra.

A győzelem hordereje jelentékeny, a gót szárazföldi sereg 120.000 emberből, a flotta pedig 6000 hajóból állott.

271. A római haderő teljesen visszanyeri régi erejét. *Aurelianus* császár sorozatos ütközetekben megveri a germán *alamannokat, markomannokat* és *vandálokat;* az utóbbiakat letelepíti Pannonia határán.

273. Palmyra, az észak-arab sivatag gazdag kereskedővárosa a gót támadás visszaverése után függetleníti magát a rómaiaktól és terjeszkedni kezd Elő-Ázsiában. Aurelianus azonban egyetlen hadjáratban visszahódítja az elszakadt provinciát, leveri a palmyraiakat, uralkodónőjüket, *Zenobiát* pedig foglyul ejti.

276. Aurelianus utódja, *Probus* császár folytatja a germán hadjáratokat és sorra leveri a vandálokat, burgundokat és gepidákat. Győzelme azonban kétes értékű, mert a leigázott germánok újra tömegesen kerülnek be a hadseregbe s így a katonaság még jobban germanizálódik. A császár a germán hadifoglyokat is a birodalom határain belül telepíti le és ebből is súlyos veszedelem hárul a birodalomra. A frank kolonisták egy része ugyanis kezébe keríti az egész feketetengeri római flottát és végigrabolja a Földközi-tenger partjait; a kalózok csak a Rajna torkolatánál szállnak partra.

A későrómai császárság és népvándorlás

A köztársasági Róma után a császárkor nagy felszabadulást hozott a birodalom elnyomott, elszegényedett tömegei számára. A császárok törekvése az volt, hogy Rómát fokozatosan a szabadok országává tegyék. A hatalom azonban lassankint a hadsereg kezébe ment át s a katonaság uralma a császári méltóságot is az erőszak játékává tette. A reakció az Aureliusokkal kezdődik; szigorúságuk és fegyelmük megmenti a birodalmat a teljes felbomlástól és az anarchiától. Az új folyamat azonban végül megint csak hatalmi eltolódásokra vezet. *Diocletianus* császár uralkodása alatt a birodalom a szolgák országa lesz. Az impérium gyökeres átszervezése után voltaképen csak egy szabad ember marad: a császár. Az ő személyét már életében isteni tisztelet övezi. Ennek az isteni szférába emelkedésnek az a célja, hogy a trón ne lehessen a hatalmi vágyak, egyéni ambiciók játékszere. A vallásos kultusz viszont teljesen távoltartja alattvalóitól s a közvetlen hatalmat a polgári és katonai bürokrácia gyakorolja helyette, amely ellenőrzi az alattvalók minden életnyilvánulását. Az állam-

érdek teljesen megbéklyózza a magángazdaságot. Ez a folyamat azonban nem a kisembereknek, elsősorban a parasztságnak válik előnyére, amelynek védelmére szánták, hanem a bürokráciából kialakuló új mammutbirtokos rétegnek. A szabad parasztbirtok mindinkább megszűnik s helyt ad a földbérleti rendszernek, amely előkészíti a talajt a hódítók és velük a középkori hűbériség számára. A vallásos szférákba emelkedett császárság először az antik mitológiát igyekszik megújítani és hatalmi törekvéseivel egybekapcsolni. Ennek a nevében üzen hadat a kereszténységnek. Midőn azonban az antik mitológiának ez a saját érdekében való kiaknázása csődöt mond, a hanyatló pogányság helyett az egész birodalmat behálózó friss kereszténységre támaszkodik. Egyetlen szabad ember, egyetlen császár azonban kevés ahhoz, hogy egy kívülről állandóan veszélyeztetett roppant birodalmat vezessen; ezért a kormányzás négy uralkodó között oszlik meg, akik a birodalom egy-egy része felett gyakorolják a főhatalmat. Az impérium nyugati és keleti felének érdekei ismételten szétválnak s a birodalom végül *Nyugatrómai* és *Keletrómai császárság*-ra bomlik.

A világtörténet egyes fel-felbukkanó közösségeinek lényegében ugyanaz a sorsuk, az életpályájuk, mint az egyes embereké. Népek születnek, birodalmak pusztulnak, országok átalakulnak, egymásbaolvadnak. A folytonos, szinte törvényszerű változások, az emberi és népi nyughatatlanság a nagy történelemelőtti és történeti népvándorlásokban nyilatkozik meg legplasztikusabban. Az a *népvándorlás*, amely a Nyugatrómai birodalmat megdönti, csak egy a sok közül. A nyugati germán népvándorlás új történeti kort teremt s teljesen átalakítja Európa képét. Megnyitói a *hun-türk* népek, akik keleti nyomás hatására Európába vándorolnak; a népek nyugatra áramlását pedig a hunokkal rokon *magyarok* honfoglalása zárja le. A türk népek államszervezésének és a germánok nyugatra vándorlásának kísérő jelenségeként lassan a *szlávok* is elterjednek Kelet-Európában; ezen a részen hirtelen betörések egyáltalán nem voltak. Ázsiában ezzel szemben máig sem szünetelnek a keleti nomád és félnomád inváziók a kultúrterületek felé. — A germán népvándorlást követő századokban nagy *arab népvándorlás* indul meg s ez ismét teljesen elszakítja a nyugatot a kelettől. Az arabok beözönlését a türk és mongol népek hódító terjeszkedése követi. A *„tatárjárás"* néven ismert mongol invázió egészen Magyarországig söpri végig Európát; az *oszmán törökök* terjeszkedése pedig csak Bécs előtt tor-

pan meg. A népvándorlások újra szakadást idéznek elő Kelet és Nyugat között: a két kultúra évezredes harcot folytat egymással a kereszténység és az iszlám jegyében.

A germán népvándorláskor küzdelmei nem csupán a barbárok és a rómaiak között folynak. A bevándorló törzsek egymással is harcban állnak s a háborúk folyamán egyes csoportok megsemmisülnek, ill. más, erőteljesebb népekbe olvadnak bele. A kialakuló világ, a korai középkor államai a római birodalom területén keletkeznek; ezek a győztes germán népek a birodalmat inkább átalakították, mintsem elpusztították. A kultúra egyes területein hanyatlás mutatkozik ugyan — a városi élet elsatnyul, az intenziven megművelt földek pusztaságokká válnak — de ezt az átalakulást már a későrómai világ gazdasági válsága hathatósan előkészítette. A római kormányzat az utolsó időkben szörnyű adóterhekkel sujtotta a lakosságot, amely főként a kisbirtokos parasztságra nehezedett, a földműves kis parasztbirtok elsorvadt, a túlnyomóan állattenyésztő nagybirtok határtalanul megnövekedett. Az erdő és a legelő fokozatosan tért hódított a szántóföldde szemben.

296. Egymást öldöklő ellencsászárok anarchiája után végre a diktatorikus *Diocletianus* kerül a trónra. Erős kézzel fogja össze a birodalmat s a császári hatalom számára vallásos tiszteletet követel. Hogy uralmának isteni természetét ezzel is kifejezze, felveszi a *Jovius* — Jupiter családjához tartozó — nevet. A birodalom két részre bomlik. Diocletianus a keleti rész kormányzatát tartja fenn magának s *Nikodémiát* teszi meg székhelyévé. A nyugati rész felett *I. Maximianus* uralkodik; fővárosa *Mediolanum (Milánó).* A kettészakadás a régi fővárost nagyon érzékenyen érinti; Róma ezzel sokat veszít jelentőségéből.

293. Diocletianus belátja, hogy a külső támadásokat csakis az uralkodó állandó jelenlétével és a fenyegetett területek kézben tartásával lehet visszaverni. Ezért most már négy részre osztja a császárságot. Új uralkodótársai: *Galerius,* aki *Sirmiumból* (Mitrovica) kormányozza a Duna vidékét és a Balkánt és *Constantius,* aki *Trier*-ben *(Augusta Treverorum)* székel és Gallia, Hispania s az egyelőre elveszett Britannia ura. A két új caesar feladata az, hogy a barbároktól különösen fenyegetett területeket elsősorban a Rajna és a Duna vonalát összetartsa és a támadásokat kivédje.

307. Diocletianus lemond a császárságról; utána már hat Caesar

osztozik a birodalmon. Közülük *Constantinus (Konstantin)* a legtehetségesebb; az ő erejére hárul a germán határok védelme.

308. A Rajnán-túli germán törzsek különösen a Belgiumba betörő *frankok* állandóan nyugtalanítják a birodalom életét lázongásaikkal. Konstantin borzasztó kegyetlenséggel töri le felkelésüket; hogy pedig bármikor betörhessen területükre, Kölnnél a Rajnán kőhidat épít.

312—332. Az erőskezű Konstantin nem sokáig viseli a részleges hatalmat. Egymásután legyőzi és eltávolítja uralkodótársait és visszaállítja a birodalomban az egyeduralmat. Győzelmes csatái és Róma ellen a *milviusi hídnál* vívott ütközete után („In hoc signo vinces"), a kereszt jele alatt vonul be az örök városba. Konstantin keresztény nő fia volt és már ekkor felismerte annak a kereszténységnek a jelentőségét, amely még a Diocletianus-féle szörnyű üldözéseket is diadalmasan kiállta s rohamosan terjedt a birodalomban. Világosan látta, hogy csak az új hit tarthatja fenn az impérium egységét az antik világkép erőinek általános bomlásában.

321—322. A germánok elleni védelem kiépítése mind fontosabbá válik. Konstantin visszaveri a jazygok, majd a gótok pannoniai és moesiai (északi Balkán) betöréseit, de adót fizet *Alarich* gót királynak és az ifjú gót harcosokat felveszi a római hadseregbe.

332. A császár az újabb gót betörést is győzelmesen veri vissza és megtagadja a további adófizetést. Azután teljesen átszervezi a kormányzatot. Hallatlanul nagy bürokratikus gépezetet alkot; egyedül az udvari bürokrácia létszáma meghaladja a tízezret. A nagy államháztartás természetesen nagy költségekkel is jár; a kiadásokat a kormányzat egy mindenre kiterjedő súlyos adó- és monopóliumrendszer segítségével fedezi.

348. *Atanarich* gót király hatalmas birodalmat alapít a Duna, Volga és Elba között. Hódító útján leigázza a szlávokat és a gótokon kívül még számos nagy germán törzset *(rugiak, longobárdok, svábok, markomannok)*. A zsarnok uralkodó minden erejével üldözi a gótok közt már nagyon elterjedt kereszténységet.

357—363. Az apostata *Julianus* császár visszaállítja a birodalomban a pogányságot. Uralma alatt a Rajnán-inneni Germánia egy része a sváb törzsek kezébe jut, Belgiumot pedig a frankok foglalják el. A caesar nagy erőfeszítés árán végre helyreállítja a rajnai határt.

363. Julianus utódja, a tehetséges és erőskezű *Valentinianus* a kereszténységet újra államvallásnak nyilvánítja. A közigaz-

gatás megkönnyítése céljából ismét kettéosztja a birodalmat s a keleti rész kormányzásával fivérét *Valens*-t bízza meg.

375—379. Atanarich nagy gót birodalma igen rövid életű; utódja *Ermanarich (Ermanrich)* király a Don folyónál szembekerül *Balambér* kán hun seregével és súlyos vereséget szenved. A gót iga alatt élő szláv és germán törzsek legnagyobb része hun iga alá kerül s az egységes gót nép ismét keleti és nyugati gótokra szakad. A nyugati gótok keresztény része átkel a Dunán és a rómaiak beleegyezésével a birodalom területén telepszik le. A korrupt hivatalnokok azonban vérig sanyargatják a szerencsétlen jövevényeket; ezek végre nem bírják tovább a kegyetlen bánásmódot és fellázadva borzalmasan kifosztják Trákiát és Makedóniát. A rómaiakkal vívott ütközet a gótok javára dől el; mindkét fél retteg azonban a hunoktól s további szembenállás helyett inkább békésen megegyeznek. A keresztény nyugati gótok Trákiában és Makedóniában telepednek le, a hunok elől menekülő keleti hordák pedig Kisázsiában.

391—393. A későrómai császárok hosszú sorából kiválik *I. Theodosius*. Uralkodása elején legyőzi a frankokat, majd erélyesen lép fel a pogányság ellen. Valamennyi pogány templomot bezáratja és a pogányokat eltiltja a hivatalviseléstől.

395—410. A nyugati gótok lassankint hatalomhoz jutnak a birodalomban. Theodosius halála után a fiatal *Alarichot* kiáltják ki királlyá. Rablógazdaságukkal annyira tönkreteszik Trákiát és Makedóniát, hogy kénytelenek más kizsákmányolható terület után nézni és végigrabolják Görögországot. Alarich egyetlen méltó ellenfele a birodalomban a vandál *Stilicho*, aki vezéri hatalma alatt tartja az elgermanizálódott nyugateurópai hadsereget. Mint Honorius nyugateurópai császár gyámját azonban folytonosan udvari féltékenységek és gyanusítások akadályozzák abban, hogy Alarich-hal erélyesen szembeszálljon. A gót király működési területe egyre bővül; Illiria főparancsnokává nevezik ki s így alkalma nyílik, hogy gótjait a római arzenálokból fegyverezze fel.

400—410. Végül mégis kitör a harc a két barbár vezér között. Alarich benyomul Itáliába s ott gót birodalmat akar alapítani. Ezzel a harcok az impérium szíve felé tolódnak. A gótok szörnyű pusztítást visznek végbe Itáliában, de Stilicho leveri őket és kénytelenek Illiriába visszavonulni. Honorius nem mer tovább Rómában maradni, hanem a járhatatlan mocsarakkal körülvett Ravennába helyezi át székhelyét. Alarich példáját csakhamar *Radagais* is követi; keleti gót, vandál, markomann és burgund

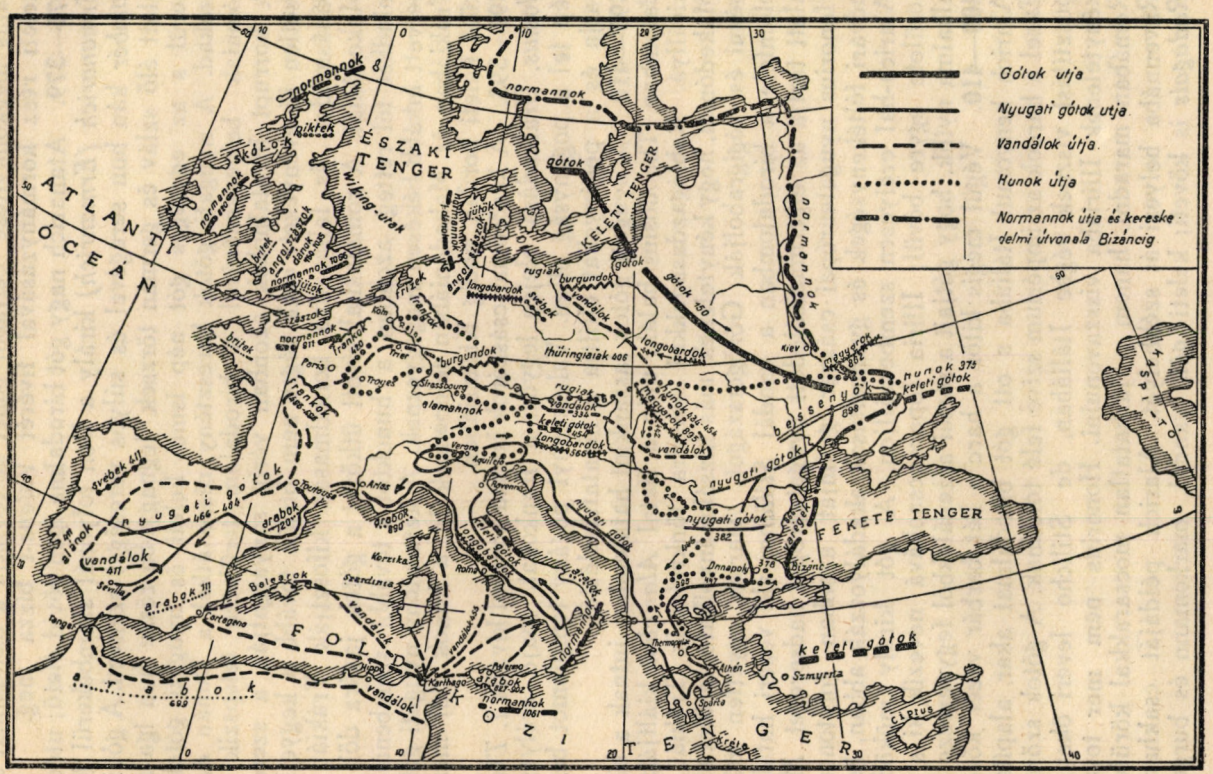
Gótok útja
Nyugati gótok útja
Vandálok útja
Hunok útja
Normannok útja és kereskedelmi útvonala Bizáncig
ÉSZAKI TENGER
KELETI TENGER
ATLANTI ÓCEÁN
FEKETE TENGER
normannok
gótok
nyugati gótok
keleti gótok
hunok 375
vandálok
frankok
burgundok
longobardok
alemannok
bizánc
Szmyrna
Ciprus
Kréta
Szicília
Szardínia
Korzika
Karthágó
Tarragona
Trier
Reims
Párizs
Troyes
Strasbourg
Verona
Aquileia
Arles
Toulouse
Kijev
Novgorod
Dnyeper
Dnyeszter
Don
Volga
Rajna
Duna
Elba
Visztula
Odera
Weser
Loire
Szajna
Rhône
Pó
Ebro
Guadalquivir
Tajo
Duero
Pireneusok
Alpok
Appenninek
Balkán
Kárpátok
Ural
Kaukázus
Kaszpi-tenger
Fekete-tenger
Földközi-tenger
Atlanti-óceán
Északi-tenger
Balti-tenger
Fehér-tenger
Barents-tenger
Jeges-tenger
Vaskapu
Gibraltár
Dardanellák
Bosporus
Hellespont
Szicíliai-szoros
Otranto-szoros
Gibraltári-szoros
Wiking-utak
Selyemút
Borostyánút
Rómától Bizáncig
Rómától Galliáig
Rómától Germániáig
Rómától Britanniáig
Rómától Hispániáig
Rómától Afrikáig
Rómától Perzsiáig
Rómától Indiáig
Rómától Kínáig
Rómától Etiópiáig
Rómától Arábiáig
Rómától Egyiptomig
Rómától Szíriáig
Rómától Palesztináig
Rómától Görögországig
Rómától Macedóniáig
Rómától Illíriáig
Rómától Pannóniáig
Rómától Dáciáig
Rómától Moesiáig
Rómától Thrákiáig
Rómától Bithyniáig
Rómától Pontusig
Rómától Armeniáig
Rómától Mesopotámiáig
Rómától Asszíriáig
Rómától Babilóni

seregével végigszánt Itálián. Stilicho azonban ezúttal is közbelép és megsemmisíti a pusztító hordát. Azután szövetkezik eddigi ellenfelével, Alarich-hal; az ő támogatásával meg akarja hódítani a keletrómai birodalmat. Tervét azonban nem válthatja valóra, mert udvari ellenségei megöletik. Halála után Alarich ismét betör Itáliába. Most már nincs senki, aki szembeszálljon vele s a gót király háborítatlanul foglalhatja el és rabolhatja ki Rómát. Innen Dél-Itáliába vonul és Afrika meghódítását tervezi, de halála megakadályozza a kivitelben. Utódja, *Athaulf* feleségül kapja *Galla Placidiát*, Honorius császár hugát s népét a rómaiak beleegyezésével Galliában telepíti le. Athaulf nyugati gót birodalma az első germán állami szervezet a római birodalom területén és voltaképen az első nyugati nemzeti állam.

416. A rómaiak végleg feladják Britanniát s a Temze vidéke szász tengeri rablók birtokába kerül.

420. A római birodalomról egymás után hullanak le a provinciák, mint az emberi testről a fagyott tagok. *III. Valentinianus* alatt két kiváló hadvezér, a germán *Aetius* és a római *Bonifatius* küzd a Nyugatrómai birodalom uralmáért. Bonifatius segítségül hívja *Geiserich* vandál királyt és támogatása fejében az afrikai provincia harmadrészét ígéri neki. Geiserich azonban jobb vásárt akar csinálni; átkel a gibraltári szoroson, szövetkezik a római nyomást gyűlölő mórokkal és elfoglalja *Africa* tartományt, a mai Tuniszt és Kelet-Algirt. Ez rendkívül érzékeny veszteséget jelent a rómaiakra nézve, mert Africa eddig a birodalom legvirágzóbb területe volt, ahol nagy városok épültek s még ebben a zűrzavaros és gazdaságilag hanyatló korszakban is intenzív földművelés folyt. Bonifatius erdeménytelenül védekezik az áradat ellen, amelyet nagyravágyásában ő maga szabadított el s visszatér Itáliába. Itt az áruló vezér Aetius hadával kerül szembe és elbukik; az udvar azonban a győztest is száműzi és az a hunokhoz menekül.

406. A bátor és harcias hun zsoldosok már a negyedik század végén kezdtek római szolgálatba állni és segítették a vendéglátó államot a germánok elleni védekezésben. A rómaiak Pannonia legkeletibb részét engedték át a hunoknak, abban bízva, hogy a friss, elhasználatlan erővel megóvhatják Pannonia többi részét és Noricumot a germán foglalástól.

430—453. A hunok nomád keretek között, de magas műveltségi fokon éltek évezredeken át a későbbi Mongólia területén. Kr. e. a 2—1. évezredben a hun nép a Kínai birodalom legveszedelme-

sebb ellensége volt. Végre Kr. e. 200 körül *Mao-tun* nagykán a hun törzseket egy csomó leigázott néppel együtt nagy állammá egyesítette. A Sárga-tengertől az Aral tóig terjedő birodalom azonban igen rövid életű volt; felbomlása után a hunok sorsa rendkívül viszontagságossá vált. A *Hán* császárok terjeszkedése és hadi expedíciói, a Belső-Ázsiában kialakuló avar (züan-züan) birodalom nyugat felé szorította őket. Végül átnyomulnak Európába, megsemmisítik a gót birodalmat, leigáznak egy csomó germán törzset és Kelet-Európában hatalmas birodalmat szerveznek. Királyuk, *Rua*, székhelyét a Duna-Tisza közére teszi; innen kormányozzák utódai is hatalmas örökét. Halála után birodalma két fia között oszlik meg, *Attila* azonban megöli fivérét, *Bledát* és magának biztosítja az egyeduralmat. Hatalmát újabb területek hódításával növeli; megszerzi a rómaiaktól a Dunántúl nyugati részét, magas évi adó fizetésére kényszeríti a Keletrómai birodalmat s uralmát kiterjeszti a későbbi Ausztria, Csehország és Dél-Németország germán törzseire is. Attila udvarában rómaiak és germánok egyaránt nagy szerepet játszanak. A hun műveltség, amely évszázadokkal ezelőtt Kelet-Ázsiában már bizonyos fokig a hellenisztikus kultúra hatása alatt állott, most teljesen germán befolyás alá kerül, s csak sámánisztikus ősi hitét őrzi meg érintetlenül. A kegyvesztett Aetius ismét visszatérhet a birodalomba s Gallia helytartója lesz. Hun kapcsolatait ellenben tovább ápolja, sőt Attila segítségével semmisíti meg *Gundikar* király Burgund birodalmát. Ez a harc a *Nibelung*-ének tárgya. A burgundokon aratott győzelem után Attila kelet felé fordul és végigpusztítja Arméniát, Szíriát, Mezopotámiát és Perzsiát. Azután betör a Keletrómai birodalom európai tartományaiba, két bizánci hadsereget megsemmisít és kényszeríti II. Theodosius császárt, hogy a két Moesiát, vagyis a Balkán északi részét átengedje és roppant aranyadót fizessen a hunoknak. Attila valóban mind a négy világtáj felé megsuhogtatja a mitikus „Isten kardját". Balkáni sikerei után 600.000 emberrel a Nyugat meghódítására indul. Támadását nem csupán a Nyugatrómai birodalom ellen irányítja; le akarja igázni azokat a germán népeket is, akik már megtelepedtek, vagy megtelepedni készülnek a Nyugatrómai birodalom területén és kivonták magukat az ő főhatalmuk alól. A Nyugatrómai birodalmat védő ellenséges germán hadakat régi barátja, Aetius vezeti. Attila oldalán küzdenek viszont a még meg nem telepedett, a római birodalom területei felé törő germán törzsek. A vérfürdőnek is

beillő *catalaunumi* csata eldöntetlenül végződik, de Attila súlyos veszteségei miatt kénytelen visszavonulni. Amint újból erőre kap, megtámadja Itáliát s elfoglalja az Adriai tenger legfontosabb kikötőit. Beveszi és elpusztítja a gótoktól védett *Aquilejá*t. A város lakosai futva menekülnek s a lagunák között megalapítják a későbbi Velencét. A következő lépés Róma kifosztása lenne. Bölcs Leó pápa és egy égi jelenés azonban visszavonulásra késztetik Attilát. Majd pestisjárvány tör ki seregében s fel kell adnia Itália meghódítását.Hazatér birodalma székhelyére s megesküszik Ildikó burgund királylánnyal. Nászéjszakájának hajnalán holtan találják nyoszolyáján.

454. Attila halála után fiai nem tudnak megegyezni apjuk örökségén. A germán törzsek kihasználják a hun trónörökösök egyenetlenségét és fellázadnak. A felkelők a gepidák és a keleti gótok vezetése alatt ütköznek meg a hunokkal s a *netadi* csatában teljes győzelmet aratnak. Közép-Európában tökéletesen megsemmisül a hun hatalom; a széteső birodalom fölött váltakozva a gepidák, a rugiak és a keleti gótok gyakorolnak főhatalmat. Az egyes germán törzsek lassankint állandó letelepedési helyet választanak; a *thüringek* Közép-Németországban alapítanak önálló államot, a délnémetországi *svábok* pedig a *frankok* főhatalma alá kerülnek. A kiszorított hunok Dél-Oroszországba vonulnak vissza; később az *avar birodalom* egyik népréteget alkotják, majd pedig beolvadnak a balkáni *bolgárságba* és a *magyarságba*.

467—470. Római területen a nyugati gótok alapították Dél-Galliában az első germán államot. *Eurich* király vezérlete alatt meghódítják Gallia legnagyobb részét és benyomulnak Spanyolországba. Itt igazán erős és maradandó államot szerveznek; a gót uralom nagy hatással lesz a Pireneusi félsziget egész további fejlődésére.

475. A nyugatrómai császárság már puszta címmé satnyult, hordozói bábokká lettek a germán és római hadvezérek kezében. *Orestes* patricius kiskorú fiát ülteti a császári székbe; ez a szegény gyermek, *Romulus Augustulus* az utolsó nyugatrómai császár.

476—480. A Nyugatrómai birodalmat védő itáliai germán sereg *Odovaker*-t *(Odovakar)* kiáltja ki vezérének. Az új hadvezér elfoglalja Ravennát és leteszi az utolsó római császárt. Ezzel a római látszaturalom is megől. Odovaker az első germán uralkodó Itália fölött. Vele kezdődik a germán uralom Itália felett,

amelynek folytatói *Theoderich*, a *longobárdok*, a *középkori német császárok*, a *normannok*, végül pedig a *Habsburgok*. Az új uralom alatt az ősi latin kultúra egybeforr a germán szellemmel s a kettő egyesüléséből alakul ki itt is, Galliában is a középkori társadalmi rend és életforma.

481. Az összes gótok és a tőlük függő germán törzsek (gepidák, longobárdok, bajorok) *Theoderich (Theodorich)* keleti gót király uralma alatt egyesülnek.

Theoderich központi hatalmat akar szervezni s ezért Itália meghódítására készül. Egyidejüleg más germán birodalom is alakulóban van. A frankok eddig apró államokra szakadtan éltek a mai Belgium, a Rajna-vidék és Észak-Franciaország területén. *Meroving* házból való fejedelmeik egyik sarja, *Chlodvig*, kegyetlen harcok és gyilkosságok árán egyesíti népét és elfoglalja Gallia utolsó megmaradt részét.

488—489. Theoderich befejezi háborús előkészületeit és benyomul Itáliába. A *veronai* ütközetben teljesen megsemmisíti Odovaker seregét s a sorsdöntő győzelme után germán neve *Berni Detre (Dietrich von Bern)*. Bern ugyanis Verona germán elnevezése. Odovaker később új erőre kap és szövetkezik a burgundokkal; Theoderichet viszont a délfranciaországi nyugati gótok segítik. Az új háború megint csak Detre győzelmével végződik. A harcokat követő békeszerződés értelmében a két király kölcsönösen uralkodnék Itáliában. Theoderich azonban lelkiismereti furdalás nélkül megszegi szavát: Ravennában körülzárja Odovakert és egy lakomán sajátkezüleg megöli. Ezeket a testvérharcokat a germán költészet nagy epikai erővel énekli meg.

493—500. Theoderich végre ellenfél nélkül áll és egész Itália ura. A legtöbb germán uralom példájára hadserege kizárólag germánokból, gótokból állott, a polgári kormányzást viszont kizárólag rómaiakra bízta, akik államát a minden zivatart túlélő nagyszerű római jogi gyakorlat alapján igazgatták. Latin alattvalói tisztelték, mert hitet, biztonságot teremtett, megvédte őket a germán hordák pusztító betöréseitől és a keletrómai császárság hivatalnokainak túlkapásaitól és önkényétől. Legfőbb vágya az, hogy gótjait társadalmilag és műveltségileg egybeolvassza a meghódított félsziget amúgy is eléggé germanizált népével. Célját azonban vallási akadályok miatt nem érheti el: Itália népe katolikus, Theoderich és a gótok viszont arianusok. A király azonban nem veszi figyelembe ezt a szempontot és a latin kultúrában keresi azt az erőt, amely a germánságot és a

rómaiságot összeforraszthatná. Ezért egyetemeket alapít, minden rendelkezésére álló eszközzel támogatja a latin irodalmat s a korabeli itáliai művészet is nagyszerű egységet teremt a germán, római, bizánci és keleti elemek között. Theoderich Itália földjébe akarja ültetni népe egy részét s e célból kisajátítja számukra az ország területének egyharmadát. Kormányzása székhelyéül Ravennát tartja meg s onnan gyakorol főhatalmat a nomád germán törzsek nagy része felett. Uralma egészen Skandináviáig terjed; csupán a megtelepedett délnémet törzsek, elsősorban az *alemannok* vonhatják ki magukat fennhatósága alól. Ellenállásukat végül is nem Detre, hanem a riválisa Chlodvig töri meg. Frankjai egészen a későbbi Nyugat-Magyarországig kolonizálják a délnémet törzsek területét s vezető réteget alkotnak a leigázott lakosság fölött. Chlodvig célja ugyanaz, mint Theoderiché, ő azonban ügyesebben fog hozzá a megvalósításhoz. Népével együtt áttér a katolikus hitre s ezzel nagy előnyre tesz szert a többi itáliai germán dinasztiák felett. Az arianizmushoz ragaszkodó germánok ugyanis nem olvadhatnak soha egybe a hithű katolikus itáliai népességgel. Viszont Chlodvig és Meroving utódai a közös vallás révén a régi latin és gall s a jövevény germán népekből is egységes birodalmat alakítanak ki és biztosítják a frank uralom folytonosságát.

507. I. Chlodvig szövetkezik a délfranciaországi gót birodalom elnyomott katolikusaival; segítségükkel legyőzi a nyugati gótokat és elfoglalja franciaországi területüket. A kiszorított nyugati gótok ezentúl csak Spanyolország uralmát tartják kezükben.

520—530. A volt Nyugatrómai birodalom területén befejeződött a népvándorlás okozta nagy átalakulás: új államok keletkeztek germán felsőréteggel s latin, vagy latinizált bennszülött tömegekkel. Urak és alattvalók azonban még nem alkotnak egységes nemzetet. A latinok ősidők óta városlakók, a kelták, ibérek paraszti sorban élnek, a germánok pedig mindinkább feladják szabadságukat a gazdag főemberekkel szemben. A különböző népek és osztályok társadalmi felfogása még távolról sem kristályosodott ki egységes állami renddé. A nemzeti egységet leginkább a frank uralkodóknak sikerül megvalósítaniok, ezért természetes, hogy ott fejlődik ki a középkor uralkodó társadalmi rendje, a hűbériség. Az új germán államok közül a keleti gótok itáliai, a nyugati gótok spanyolországi s a vandálok afrikai állama a legjelentékenyebb. Az uralkodó réteg mindenütt germán: a latin és bennszülött lakosság szinte elkülönülve él. A

későbbi Angliát szintén germán törzsek szállják meg — *szászok, angolok, jütek* — egységes germán államot azonban nekik sem sikerül ott létrehozniok. AI walesi, irországi és skóciai kelták egy időre megőrzik még nemzeti önállóságukat. A kelta élet e késői korszakát eleveníti fel az *Artus* király személyéhez és udvarához fűződő lovagi mondák színpompás világa. A Keletrómai birodalmat ez időben *Justinianus* rendkívül megszilárdítja; a Nyugat szellemi egységét viszont az ókori Róma egyetlen szellemi és politikai örököse, az emelkedő befolyású pápaság tartja fenn.

532. A Merovingok birodalma egyre nagyobb területen terjeszkedik. A frankok meghódítják a keleti gótokra támaszkodó *burgund királyságot* s ezzel már Dél- és Közép-Németország legnagyobb részét birtokukban tartják.

543—553. Itália területén élet-halálharc folyik a keleti gót birodalom és Bizánc között. A keleti gótok a nyugatrómai, európai eszmét képviselik ugyan, de túlságosan gyökértelenek még Itáliában; így az elkeletiesedett Bizánc a birodalom hagyományainak örököseként léphet fel ellenük. A bizánci vezérek valójában egyet őriztek meg a római tradiciókból: a harcmodort s a nagy katonai tehetséget. *Belizár* és *Narses* azonban éppen úgy meghódítandó és kifosztandó idegen területnek tekintik Itáliát, mint a gót *Vitigis, Badvilla* és *Teja* királyok. E pusztító hadjáratok során semmisülnek meg leginkább a római műveltség emlékei: Rómát a gót Badvilla, Neapolist a bizánciak fosztják ki. A keleti gót hatalom, a frankok egyetlen komoly vetélytársa a háború után eltűnik. A megmaradt gótok egy része az itáliai népességbe olvad, a többi északra húzódik vissza s a frankok fennhatósága alá kerül. Itália majdnem teljes egészében bizánci uralom alá jut. A keletrómai hatalom azonban már valóban egészen „keleti" s idegen az elgermánosodott Nyugaton. A távolságot az is növeli, hogy Bizánc úgy bánik Itáliával, mint egy meghódított provinciával. Egyetlen gyökeres, bár egyelőre még szerény politikai hatalom van Itáliában, a pápáé, aki a zivataros időkben mind nagyobb politikai befolyást is gyakorol Rómára és környékére.

533—534. A keleti gótok itáliai államával egyidőben a vandálok afrikai birodalma is megsemmisül. A vandál uralom már régen nem volt életképes; egy teljesen elpuhult és degenerált felső réteg zsarnokoskodott a bennszülött népesség fölött. Belizár a bizánci hadsereg élén megsemmisíti uralmukat és Keletrómai

tartománnyá szervezi a volt Africa provinciát. A történelem érdekes fordulata, hogy a Keletrómai császárság egy időben hódítja meg az egykori nagy ellenfelek, Róma és Karthagó területét. A foglalás azonban csupán Afrikában eredményes; a bizánci fennhatóságot itt csak az iszlám afrikai diadalútja szünteti meg.

548. A Frank birodalom két részre bomlott: a déli *Neusztriá*-ra és az északi *Ausztráziá*-ra, amelynek súlypontja a későbbi német területen volt. *Theodebald* ausztráziai fejedelem a bajorokra (bajuvarok) is kiterjeszti fennhatóságát, de meghagyja őket nemzeti fejedelmeik *(Agilolfingek)* közvetlen fősége alatt. A frankok később is a bajorokkal együttműködve terjeszkednek tovább a Dunavölgyében.

540—555. A germán Itália, különösen a svábok és a gótok le akarják rázni magukról a bizánci uralom nyűgét és megkísérlik az ország felszabadítását. Narses azonban leveri a felkelést és seregével Itália legészakibb részét is megszállia.

560 kör. A kettészakadt Frank birodalom a Merovingok és vazallusaik testvérharcai folyamán most már négy részre bomlik. A szellemi középpont ebben az időben már *Páris*, a birodalom egyetlen számottevő városa.

540—580. A középázsiai Züan-züan birodalom mongol avarjai a törökök elől nyugat felé vonulnak és a hun törzsekkel megerősödve elárasztják Dél-Oroszországot. Szövetséget kötnek Justinianus bizánci császárral s hódító útra indulnak, amelyen feltámasztják Attila birodalmát. A Volgától az Elbáig és a Dunáig meghódoltatják a szláv, bolgár és germán törzseket; legnagyobb fejedelmük *Baján* nagykán még az ausztráziai királyt is legyőzi s fennhatóságát Németországra is kiterjeszti. A leigázott területek műveltsége sok új vonással gyarapodik az avar uralom alatt; az avar kultura keleti és hellenisztikus elemeket közvetít a Nyugatnak.

573—590. Az Európában mind nagyobb hatalomra jutó avarok más népekkel is szövetkeznek azzal a céllal, hogy így újabb területeket szerezzenek. *Alboin* longobárd király is hatalmas szomszédja támogatását kéri, hogy túlságosan szaporodó népe számára Dél-Pannoniában új területet foglalhasson. Az avarok valóban megtámadják az itt tanyázó gepidákat, de földjüket maguknak tartják meg. Alboin tehát kénytelen népe számára más hazát keresni. Egyesíti népével a még ógermán területen élő alsóelbai longobárdokat, bevonul Itáliába és majdnem az

egész félszigetet elfoglalja. Csak néhány ellenálló város *(Róma, Ravenna, Génua, Velence)* marad meg bizánci kormányzás alatt. Az itáliai longobárd állam székhelye az északi Pavia, mert ez közel fekszik a germán világhoz. A keletrómaiak szövetkeznek a frankokkal és minden erejükkel azon vannak, hogy visszaszerezzék az elvesztett Itáliát, amelynek birtoka a nyugati világban is vezető helyet biztosított volna számukra, de csak azt érik el, hogy a longobárdok a latin kultúrával átitatott Provence-ot is elhódítják a frankoktól. A keleti gótok után a longobárdok Itália második germán honfoglalói, de sokkal mélyebb gyökeret eresztenek a latin földbe, mint letűnt rokonaik, sőt hatásuk a bizáncinál is jóval tartósabb. Ők az elsők, akik valóban elkeverednek az itáliai latin népességgel és így nagy mértékben hozzájárulnak a középkori és újkori Itália faji képletéhez. Longobárd, nagy lombárd az Alpokon innen, a német világban annyit jelentett, mint itáliai, a latinság örököse és nem egészen jogtalanul. Az egybeolvadás elsősorban annak köszönhető, hogy az ariánus hódítók pártolják a katolikus egyházat, később pedig át is térnek alattvalóik hitére. A gazdasági megoszlás úgy alakul, hogy a longobárdok a földbirtokok tulajdonosai, a megművelést viszont latin bérlőkre bízzák. Ez a bérleti rendszer Olaszországban és Spanyolországban máig is fennmaradt.

550—620. A keleti gót birodalom megsemmisítése után a bizánciak a nyugati gótok spanyolországi uralmával is le akarnak számolni. Arra számítanak, hogy itt is ugyanúgy, mint Itáliában az ariánus gót urak és a katolikus alattvalók vallási ellentéte meg fogja könnyíteni terveik megvalósítását. Vállalkozásuk azonban eredménytelen marad; a Pireneusi félszigetből csak egy keskeny parti sávot sikerül birtokba venniök s ez is hamarosan néhány kikötőre zsugorodik.

560—630. Kelet-Európa fokozatosan és észrevétlenül a *szláv* népek birtokába kerül, akik Németország keleti területeit is megszállják. Hosszú ideig szkíta, germán, hun, majd avar fennhatóság alatt állnak. Voltaképen mint az avarok klienseinek szolganépének sikerül a Kárpát-medence és az északi Balkán felé terjeszkedniök. Önálló történetük akkor kezdődik, amikor az északnyugati szláv törzsek a *morvák* és a *csehek* vezetésével felszabadulnak a hanyatló avar uralom alól. Királyuk, *Samo*, frank kalmár, az avarok legyőzése után szláv országot alapít. Állama a germánok és avarok között keskeny sávban a Keleti-tengertől egészen az Adriáig terjed; székhelye *Vineta*, a Keleti-tenger

partján, Észak-Európa egyik legfontosabb kereskedelmi központja lesz. A szláv műveltség földműves jellegű, nem pedig pásztornomád, mint a hun-türk népeké. Régi hagyományos szokás szerint föld- és házközösségben élnek egymástól elszigetelt telepeiken. Ők őrízték meg legtöbbet az indogermánok közül Európa történetelőtti népeinek kulturális hagyatékából és életformájából.

630—700. A frank és longobárd birodalmakban az egységes uralom fokozatosan hanyatlik. A királyi család tagjainak és a főembereknek egymással való szakadatlan vetélkedése teljesen lezülleszti a királyi hatalmat. A germán birodalmakban a viszony uralkodó és alattvaló közt személyes jellegű s ennek folytán tehetségtelen és degenerált fejedelmek uralkodása magát a fejedelmi méltóságot is erősen kikezdi. A longobárdoknál fejedelmi sarjak kis hercegségeket alapítanak és önállósági törekvéseikkel aláássák a birodalom egységét. A frankoknál viszont az erőtlen fejedelmek helyett okos és erőszakos főemberek ragadják magukhoz a kormányzást és a hadvezetést. Ezek a *major domus*-ok kezdetben a királyi vagyon és udvartartás főintézői; később a magyar nádori méltóságnak megfelelő helytartói hivatalt kapnak, de sokkal nagyobb hatalommal. Egy-egy tehetséges major domus olykor az egész frank területet egyesíti kormányzása alatt („középső" Pippin). A nagyurak hatalmi harcai és a királyi hatalom gyengülése már az új *hűbéri* társadalom kialakulását jelzi.

710—715. A spanyolországi nyugati gót birodalom belső életét is hasonló harcok dúlják fel. A válság annyira gyengíti a gótok ellenállását, hogy afrikai területeiket (a mai Észak-Marokkó) nem tudják a mohamedán inváziótól többé megvédeni. *Tarik* (Gibraltar = Gebel al Tarik) felhasználja az ország belső egyenetlenségét és 500 harcossal kifürkészi a terepet. Azután ismét átkel a tengerszoroson, megütközik a nyugati gótokkal és a *Yerez de la Frontera*-i csatában megsemmisíti haderejüket. A győzelem után rövid idő alatt csaknem az egész Pireneusi félszigetet elfoglalja. A mohamedán hódítók gyors és tetemes sikereiket elsősorban a nagyszámú zsidóság támogatásának köszönhették. A nyugati gótok Spanyolországa volt ugyanis az első középkori állam, ahol a főpapság befolyására komoly zsidóellenes intézkedéseket léptettek életbe s a zsidókat teljesen kiközösítették a társadalomból. Az ázsiai és északafrikai mohamedán néptömeg éppoly belső egyenetlenségben élt, mint az európai germánok. A spanyolországi mohamedán helytartók afrikai urai és legfőbb

uralkodójuk a kalifa szakadatlan hatalmi versengésben igyekeztek egymást letörni; ezeknek a harcoknak köszönheti a keresztény világ, hogy az északpireneusi hegyek között a nyugati gótok kis fejedelemsége meg tudta őrizni önállóságát és később a katolikus Spanyolország magva lett.

715—732. A germán népek széthullását erős kéz állítja meg. *Pippin* fia *Martell Károly* egy meroving árnyékuralkodó nevében hosszú harcok után ismét egyesíti a frank birodalmat és leveri a frank állami rend ellen lázadó szabad frízeket és szászokat. A mohamedán előretörés Spanyolországból francia földre csap át. Az arabok elfoglalják Dél-Franciaországot is, sőt Aquitania egy részét is megszállják. Martell Károly alapos előkészület után egyesíti a birodalom haderejét s a *tours*-i és *poitiers*-i ütközetben döntő győzelmet arat a kétszer akkora mohamedán sereg fölött. A súlyos emberveszteség miatt azonban kénytelen visszavonulni; egyelőre csak annyit ér el, hogy az arabok további térhódítását megakadályozza, viszont Provence-ot nem tudja visszafoglalni. Érdekes, hogy az arabok, noha uralmuk csak rövid volt, tartós hatást gyakoroltak a délfrancia provence-i műveltségre. Lehetséges, hogy régibb népi kapcsolatok, vagy pedig később sem szünetelő összefüggések kedveztek az arab befolyás elmélyülésének. Annyi bizonyos, hogy az arab és provençal népköltészet és zene feltűnő rokonságot mutat és a délfrancia albigens eretnekség is mohamedán hatásról tanuskodik.

742—751. Martell Károly a germán jognak megfelelően felosztja a frank birodalom kormányzatát fiai között. Az *ifjabb Pippin* azonban eltávolítja fivéreit s ismét az egész birodalom major domusa lesz. Ugyanekkor a longobárd birodalom élére is erőskezű uralkodó kerül. *Aisztulf* longobárd király igyekszik országa egységét helyreállítani s a bizánci birtokban maradt területeket és Rómát elfoglalva egész Itáliát egyesíteni. Terve részben sikerül; birodalmához fűzi az önállósult középitáliai longobárd hercegségeket s elfoglalja Bizánctól az *exarchatus*-t (Ravenna vidékét). Hatalmi terjeszkedése által azonban összeütközésbe kerül a pápaság érdekeivel. A pápa ekkor már nem csak a nyugati kereszténység vallási feje, hanem egyúttal Róma világi ura is. A germán társadalmi felfogás szerint szellemi hatalom nem képzelhető el reális világi hatalom nélkül. S így a pápaságnak nemcsak Róma birtokát kell megvédenie, hanem arra kell törekednie, hogy mennél nagyobb területet szerezzen meg az itáliai földből. Ezért kerül szembe a longobárd hódítási igé-

nyekkel. Pippin az utolsó Merovingok eltávolítása után új frank dinasztiát akar alapítani s uralma törvényesítéséhez szüksége van az egyházfő tekintélyére. Viszontszolgálatképen kényszeríti a longobárdokat a frank fennhatóság elismerésére s így megvédi a pápaság érdekeit. Azután nagy földterületet ajándékoz a pápának, amely a kialakuló *egyházi állam* magva lesz. Ő maga nem veszélyezteti a pápai hatalmat, mert Itáliában semmiféle reális hatalomra nem törekszik. Ily módon közel kerül egymáshoz a nyugati világ legnagyobb szellemi és világi hatalma. A keleti kereszténység ekkorra már teljesen elszakadt a nyugatitól s délitáliai birtokai révén állandóan veszélyezteti a pápaságot. Élete végén Pippin kétfelé osztja egységes, erős birodalmát: a nyugati részt *Károly*-ra, a keleti részt *Karlmann*-ra hagyja. Rendezett állam ez, az egyetlen hatalom, amely átveheti a nyugatrómai birodalom örökségét.

A Bizánci birodalom

A középkori Európa hatalmi mérlegében jelentékeny súllyal szerepelt a Keletrómai vagy amint fővárosáról nevezték, Bizánci birodalom. Történetileg nehezen magyarázható, hogy miképen élte túl ez az impérium több mint egy ezredévvel a Nyugatrómai császárságot. Valószínű, hogy annak köszönhette évezredes fennállását, ami a legjobban megkülönböztette a nyugati fejlődéstől. Ez a tényező a politikai és szellemi, világi és vallási hatalom egysége. A keletrómai császár egyúttal birodalmi egyházának feje volt. Ez hallatlan erőt jelentett, noha súlyos hátrányai is voltak. A birodalom szervezete és szellemi élete ugyanis megmerevedett s a fejlődés mindinkább elakadt. Viszont nyugaton a római szent birodalom és a pápaság, a politikai és a vallásos hatalom legalább elvileg függetlenek voltak s ez biztosította rugalmasságukat.

A bizánci birodalom területén a legkülönbözőbb népek laktak, akik felett egyetlen város, Bizánc gyakorolta a főhatalmat; a Keletrómai császárság ebben teljesen Róma példája szerint rendezkedett be. Még a császárnál is hatalmasabb volt az udvar, amely a császárokat letaszította és fölemelte. Uralma abszolút volt; a főváros népességének kivételével úgy bánt a főleg keleti tarka lakossággal, mint a meghódítottakkal. A bonyolult katonai bürokrácia révén a kormányzás teljesen katonai jellegű. Ez a rendszer, illetőleg a csodálatosan képzett bizánci hadsereg és a

nagyszerűen kiépített diplomácia tartotta fenn az imperialista birodalom politikai egyensúlyát. Diplomatáinak bevált módszere az volt, hogy megosztotta és egymás ellen uszította ellenségeit. A Keletrómai császárságnak egymásután is, egy időben is számos ellenféllel kellett sakkjátszmát folytatnia. A játék egy kivételével elég sikeresen ment, az az egy azonban végzetes lett. 1. Bizánc állandó ellentétben áll a nyugati világgal, amely a birodalom pusztulását megelőző időkben átmenetileg valóban megbódítja a császárságot. 2. A türk-mongol nomádok, különösen a bolgárok inváziói nem egyszer fenyegetik megsemmisüléssel a birodalmat. 3. A Szasszanidák perzsa birodalma a Földközitenger felé igyekszik előretörni, ezzel viszont útját állja Bizánc keleti terjeszkedésének. 4. Az impérium keleti irányba előretolt helyzeténél fogva az iszlám népvándorlás ütközőpontjába jut s ez életébe kerül. Bizánc lesz az egyetlen keresztény állam, amelyet az iszlám végképen meg fog semmisíteni. A bizánci kereskedelem egészen a középkor derekáig Nyugat és Kelet legfőbb gazdasági közvetítője; ettől kezdve a nagy olasz kereskedővárosok, Velence, Génua és Pisa veszik át szerepét. Fontos kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn Európa nomád és félkultúr népeivel is. A bizánci tudomány, irodalom és művészet egyáltalán nem az a satnya, élettelen és porlepte képződmény, aminek egy időben, amikor még alig foglalkoztak vele, tekintették. Szerencsésen olvasztotta egybe az antik műveltség hagyatékát az előázsiai keleti kereszténység elemeivel. Amit így létrehozott ismétlődésében és merevségében éppoly nagyszerű volt, mint pl. az iszlám vagy India művészete. A Nyugatra éppúgy termékenyítően hatott, mint az iszlám világra. Az újkori európai művészet és az egész renaissance szellemiség a bizánci hatás nélkül el sem képzelhető.

532. *Justinianus* röviddel trónralépése előtt feleségül veszi Theodora hetérát és feleségét császárnővé koronáztatja. Viselkedése és uralma nagy elégedetlenséget vált ki alattvalói között; a *Nika* felkelés, a kocsiversenyeken vetélkedő cirkuszi párt mozgalma, mindennél világosabban fejezi ki a tömeghangulatot. *Justinianus* nejétől bátorítva véres kegyetlenséggel veri le a lázadást és valóságos romhalmazzá teszi a fővárost. A politikai elégedetlenség ezentúl csak a vallási pártokon és szektákon keresztül törhet utat.

531—562. A Szasszanidák terjeszkedése egyre jobban akadályozza a bizánciak távolkeleti gazdasági kapcsolatait; a császár

ezért három háborút is indít a Perzsa birodalom ellen. A hadjáratok eredményeként megszerzi Antiochiát, a kelet felé irányuló kereskedelem központját. Az impérium orientális befolyásának biztosítása után Justinianus nyugat felé fordul és megindítja itáliai és germán hadjáratait (lásd fentebb).

622—628. Az iszlám megalapításával egy időben *Heraklius* bizánci császár a perzsák ellen vezetett háborúban elfoglalja Kisázsiát, Szíriát és Palesztinát. Benyomul a Perzsa birodalom mélyébe s hadi útjáról mérhetetlen kincsekkel megrakodva tér haza. Jeruzsálem visszafoglalása után nagy zsidóüldözés indul meg a birodalomban, amely éppen az első középkori nyugati zsidóüldözés idejére esik.

638—650. A Földközi-tenger keleti partvidéke felett uralkodó Bizánc először találja szembe magát a nagy mohamedán arab népvándorlással s ez a találkozás máris nagy veszteséggel jár. A birodalomnak le kell mondania Egyiptomról, az állam fő magtáráról, majd Libyáról, Ciprusról és Arméniáról is.

530—600. A bizánci műveltség antik elemei ellenére lényegesen különbözik a görög-római kultúrától. A Justinianus korabeli művészet alkotásai a keleti kereszténység szellemiségének hatása alatt készültek. Az egész birodalomban nagyszerű építkezések folytak: magában Bizáncban *(Hagia Szófia templom,* stb.), Makedóniában, Kisázsiában, Palesztinában *(Szaloniki, Efezosz, Jeruzsálem, Trallész, Myra* stb.). A keletrómai uralom alatt álló különböző népcsoportok legkiválóbb tudósai, művészei, teológusai, költői mind Bizáncba sereglenek s teljes ragyogásában bontakoztatják ki a sajátos bizánci kultúrát.

711—850. *III. Leó (Iszauriai)* császár, Bizánc egyik legkiválóbb katonauralkodója megtiltja és üldözi a képek és szent ereklyék túlzássá fajult tiszteletét. A *képrombolásnak* azonban gazdasági és politikai okai is vannak; éppen ezért oly szenvedélyes mindkét vitázó fél részéről. A keleti szerzetesség és egyház ugyanis túlságosan nagy hatalomra tett szert a politikai életben és óriási vagyonhoz jutott. A császár ezt nem nézi jó szemmel; ő és roppant tehetséges, de sötét jellemű utóda, *VI. Konstantin* is le akarja törni az egyházi uralmat. Sikeresen végre is hajtják a képrombolást, de *Iréne* császárné, aki jellemileg nem nagyon különbözik elődjétől, néhány évtized mulva visszaállítja a képek tiszteletét. A nagy képvitát teljes belső anarchia követi. *I. Theophilus* helyreállítja végre az abszolút császári hatalmat, a törvények uralmát és a jogbiztonságot s megint a legnagyobb kegyet-

lenséggel üldözi a képtisztelőket. Halála után azonban *Theodora* császárnő véglegesen diadalra juttatja az ortodoxiában a képek tiszteletét. A képvita egyetlen pozitív eredménye az, hogy nagyon megerősíti az uralkodó politikai és vallási hatalmát a klérus és a szerzetesség rovására.

829. *Theophilus* császársága alatt éli a bizánci kultúra második fénykorát. Az impérium hadereje nem tudja ugyan az arabok újabb foglalásait megakadályozni, az udvar azonban nyugodtan versenyre kelhet a kalifák bagdadi udvarával az irodalom, művészet és tudomány pártolásában. Kb. ugyanebben az időben indul meg nyugaton a frank birodalomban a *Karoling* kulturális renaissance s Kínában a *Tháng* császárkor nagy szellemi fellendülése. A 9. században tehát az egész óvilágban nagy kulturális megújulás észlelhető.

550—1000. Bizánc ellenfelei állandóan szaporodnak és hatalmasodnak. Folytonos harcokat kell folytatnia az észak felől előnyomuló szláv és türk népekkel. A 6—7. század fordulóján Bizáncnak fel kell adnia a Száva—Duna vonalát. A szláv népek elárasztják a Balkán északnyugati részét; az északkeleti Balkánon pedig türk-bolgárok alapítanak erős államot. Ez utóbbi nép a környezet hatására rohamosan elszlávosodik. A bolgárok a 8—9. század folyamán háromszor is veszélyeztetik Konstantinápolyt, Simeon cár pedig egészen Drinápoly vonaláig kiterjeszti a Balkánon Bolgárország uralmát. Végül Bölcs Leó császár szövetkezik Árpád, magyar fejedelemmel s az ő segítségével a bizánci hadsereg és diplomácia a 9. század vége felé teljesen megsemmisíti a bolgár birodalmat. A győzelem után a bizánci fennhatóság határvonala északon ismét a Duna.

867. Ebben az időben perzsa Szasszanida eredetű uralkodó kerül a császári trónra. *I. Basilius* újból egyesíti Elő-Ázsiát egészen az Eufráteszig. A birodalom belpolitikáját is reformálja; újjászervezi a közigazgatást s helyreállítja a törvény uralmát. Ezzel igazán fontos szolgálatot tett az annyira heterogén népességű és bürokratikus berendezésű impériumnak.

944. A keletrómai tudományos élet ismét nagyon fellendül. *Konstantinosz Porfyrogenetosz* (bíborban született) császár maga is a legkiválóbb bizánci történetírók közé tartozik. Széles történeti szemlélete rendkívül szelíd és kegyes uralkodóvá teszi s így dicséretes kivétellé a despotikus kegyetlenséggel kormányzó császárok között.

800—1100. A mohamedán-arab népáradat már megsemmisí-

tette egyik nagy keleti vetélytársát, a Szasszanidák perzsa birodalmát. Most teljes erejével a Keletrómai birodalom ellen fordul. Az arabok sokkal veszedelmesebbek, mint Bizánc eddigi ellenfelei, mert új állami szervezetek keretein belül is megőrízték a nomád hódítók lelkületét. Azonkívül gazdasági szempontból is súlyos az arab hódítások következménye: ez az ambiciózus nép ugyanis nemcsak politikai, hanem gazdasági, kereskedelmi szempontból is kihasználja az elfoglalt területet. Magának sajátítja ki a Nyugat és Kelet közötti kereskedelmet s ebben Bizáncnak csak másodrendű szerepet szán. Ebben a súlyos válságban a Keletrómai birodalom ugyancsak nagy belső erőről és felkészültségről tesz tanuságot. A 9. század elején az arabok nagy rohama után a bizánciak Európán kívüli területeik nagy részét elvesztik; mégis csodálatos módon sikerül földjüket Afrika kivételével egészen a 11. század végéig a mohamedán népvándorlásoktól megvédeniük. A Keletrómai birodalom igazán nagy szolgálatot tett a középkori Európának, mert Spanyolország meghódítása után még évszázadokig fel tudta tartóztatni az arabok beözönlését s így a keresztény Közép-Európa fejlődése biztosítva volt. A bizánci hatalom még Szicíliát, Ciprus szigetét és Szíriát is vissza tudta foglalni időlegesen az araboktól.

1000—1200. A szomszédos Bizánc és Magyarország élénk politikai összeköttetésben állnak egymással. Bölcs Leó és Árpád fejedelem szövetsége óta kapcsolatuk egyre mélyül. Ez a magyarázata annak a nagy kulturális hatásnak, amelyet a Keletrómai császárság a honfoglaló magyarok műveltségére gyakorolt.

1050—1100. Alig hódította vissza Bizánc az araboktól Szicíliát és délitáliai birtokait, máris két újabb ellenséggel kell megbirkóznia. Az imént visszafoglalt területeket a tengerpartokon terjeszkedő északi hajós hódítók a *normannok* ragadják el tőle s benyomulnak a Balkánra is. Keleti és déli Kisázsiát viszont a szeldzsuk törökök özönlik el és megalapítják ott az *Ikonioni szultánságot*. A kiváló *Komnenosz* császárok vezetése alatt a bizánciak az új ellenségekkel is dacolnak. A délitáliai birtokok végleg elvesztek ugyan, de a Balkánról kiszorítják a normannokat s a szeldzsukoktól is megvédik Kisázsia nagyobb részét.

1143—1180. *Mánuel* császár újabb módszerrel próbál a keleti támadások ellen védekezni. Szoros kapcsolatokat épít ki a nyugati világ és Bizánc között, sőt nyugati zsoldosokkal szervezi újra a keletrómai hadsereget. Ez az összeköttetés Nyugatot is igen erősen befolyásolta. A hűbéri és lovagi Európa felső rétegének életformája határozottan bizánci ízlés hatása alatt állott.

A bizánci birodalom nagysága és hanyatlása

1140—1200. Nyugati és északi ellenfelei továbbra is szorongatják Bizáncot; a birodalom sikeresen védekezik ellenük, sőt nemzetközi tekintélyét sem veszíti el. A gyűrű azonban mindjobban összeszorul körülötte. A szeldzsuk ellenségtől a keresztes hadjáratok révén megszabadul ugyan, de most nyugat felől új veszedelem közeledik. Velence kettős játékot űz nagy gazdasági vetélytársával. Előbb Bizánc segítségével szorította vissza a normannokat, most pedig normann szövetséggel kényszeríti Bizáncot, hogy gazdasági privilégiumát elismerje. Ezzel rendkívül súlyos csapást mér a birodalom gazdasági életére. A feszültséget az is fokozza, hogy északon a bolgárok ismét erősen terjeszkedő államot alapítanak és veszélyeztetik a birodalom balkáni helyzetét.

1204—1264. Velence mindenáron a maga számára akarja biztosítani a keleti kereskedelem kiváltságát s ezért politikailag is megsemmisíti a Keletrómai császárságot. A negyedik keresztes hadjáratban *Dandolo* doge Konstantinápoly ellen vezeti a velencei hajósokat. A keresztesek elfoglalják a fővárost és megalapítják a *Latin császárságot;* a trónt *I. Balduin* flandriai hűbérúr nyeri el. Velence egyszeriben nagy hatalomhoz jut; a balkáni vazallus fejedelemségeken kívül megszerzi Dalmáciát, az Ióni szigeteket és Krétát. Legnagyobb nyeresége azonban az, hogy a levantei kereskedelem európai részről az ő kiváltsága lett. Bizánci uralma viszont nem lehet hosszú életű. Hiába foglalta el a fővárost, a görög császárság vallási, politikai és katonai egységéből fakadó ereje oly nagy, hogy szűkebb területen bár, de tovább él *(Nicaeai császárság* Kisázsiában) és fokozatosan visszaszerzi a nyugatiak kezébe került területeket. Végül *Laszkarisz* VII. János bevonul Bizáncba s megalapítja a *Palailogosz (Paleologosz)* házat, a birodalom utolsó dinasztiáját. A nyugati feudalizmus tehát megbukott a keleti abszolutisztikus monarchikus eszmével szemben, amelynek örökségét az újkor első századaiban nagy mértékben átveszi.

1270—1446. A Keletrómai birodalom hatalmának napja végleg leáldozik. A tartományok élete úgyszólván teljesen független a fővárosétól, a keletrómai műveltség ekkor már csak Bizáncra szorítkozik. Velence még mindig nem adta fel hódító szándékait, de vetélytársa, Génua minden erejével Bizánc rendelkezésére áll és megvédi a birodalmat. A keleti kereskedelem azonban már teljesen kicsúszott Bizánc kezéből s az olasz városok kiváltságává lett. A gazdasági hanyatlás csak előhírnöke annak a politikai

veszedelemnek, amely a birodalmat északról, de különösen délről fenyegeti. Északon a 13—14. században *II. Urosz* és *Dusán* királyok alatt *Nagy-Szerb* birodalom alakult, amely a Balkán félsziget nyugati részén terjeszkedett és Makedóniát is elfoglalta. Kelet felől a bolgárok léptek fel támadóan, délen pedig a szeldzsuk törökök helyébe az *oszmán törökök* léptek. A tragikus csak az volt, hogy a törököket maguk a belső harcoktól legyöngült bizánciak hívták Európába. A kért segítséget meg is kapják tőlük, mert az oszmánok *Demotikánál* valóban súlyos vereséget mérnek a Nagy-Szerb birodalom csapataira, a győzelem után azonban természetszerűleg Bizánc ellen fordulnak. Egymásután foglalják el a Keletrómai császárság európai területeit; a *rigómezei* és *nikápolyi* török győzelem után Bizánc közvetlen környékén kívül az egész Balkán az oszmánok hűbérese lesz. Bizánc immár földnélküli városállam. Társadalmi rendje és műveltsége ebben az időben válik olyan merevvé, élettelenné, amilyennek a köztudat a Keletrómai császárságot tartja. A birodalom belsőleg is, külsőleg is csak védekezik. Rövid időre el is tolódik Bizánc meghódításának utolsó fejezete, *Timur-lenk* mongoljai Angoránál leverik a török sereget. A görögök ekkor kihasználják a kedvező helyzetet és visszafoglalják Makedóniát. A mongol invázió lezajlása után azonban a törökök újból erőre kapnak és visszaszerzik, sőt megsemmisítik a Bizáncon kívül még egyetlen ellenálló görög államot is. A főváros most már csak a szultán kegyelméből tengődik.

1453. *II. Mohamed* végre elérkezettnek látja az időt Konstantinápoly bevételére. Palailogosz *XIII. Konstantin* a város védelmében maga is hősi halált hal. Unokahuga, *Szófia, Iván* orosz nagyherceg felesége lesz. Ezentúl az orosz cárok az ortodoxia fejei és a leszármazás jogán is keletrómai császároknak tekintik magukat. Az oszmán törökség Bizánccal együtt a birodalom állami és társadalmi intézményeit is örökli s azokat a maga félig nomád struktúrájára alakítja át.

Az iszlám népvándorlás Konstantinápoly meghódításáig

Az iszlám *Mohamed* **műve.** A próféta keresztény és zsidó hatások alatt feltámasztotta a pásztornomádok ősi egyistenhitét. Ennek a nevében egyesítette a semita arabok harcokban felőrlődő apró törzseit és aktivitásuknak vallásos tartalmat és rendkívüli

feszítő erőt adott. A nagy arab népvándorlást éppen az különböztette meg az európai germán népvándorlástól, hogy vallásos cél szolgálatában állt és hogy kezdettől fogva tervszerű volt. Az iszlám harcias egyistenhite teljesen betölti és áthatja a katonás, hódításra törő néptörzsek lelkületét. Szuggesztív ereje oly nagy, hogy még a nem semita türk törzsek is, mint az elpuhult arabok utódai, az iszlám nevében terjeszkednek, hódítanak és folytatják a küzdelmet a nyugati világgal. Az iszlám népek fejlődésére azonban még más tényezők is hatottak. A középkori Európa igyekezett politikailag is. szellemileg is elzárkózni a nomád világtól; az iszlám birodalmak viszont északról és délről, a belsőázsiai, arábiai, iráni és afrikai pusztai és sivatagi vidékek felől állandó nomád invázióknak voltak kitéve. Megtelepedetteknek és nomádoknak ez a kölcsönhatása máig is jellemzi az iszlám világ politikai és szellemi életét.

610—632. Mohamed, az iszlám alapítója, az arab Kureis (Kurais) törzs fejedelmi családjának egyik oldalágából származott. Ez a törzs már a Mohamed fellépését megelőző században székhelyét, *Mekkát* tette az arabság szent helyévé és szellemi középpontjává. Mohamed az Egyisten *(Allah)* kinyilatkoztatásaira építi új harcos hitét s így vallásos köntösbe öltözteti uralmi törekvéseit. Az új vallásalapító prófétaként lép fel, de saját törzsében kevés megértésre talál. Csak néhány rendületlen híve van, köztük unokaöccse *Ali* és a befolyásos *Omár*. Törzse üldözései elől *Medinába* menekül s ott új, egyszerű és lendületes, az arabok harcos szellemének nagyon megfelelő tanaival sok hívet szerez. Mohamed futásával *(hidzsra)* kezdődik a mohamedán időszámítás. Új működési területén sok harcost gyüjt és hívei élén elfoglalja Mekkát. Most már a hatalmas Kureis törzs is elfogadja tanait, teljes szellemi és politikai tekintélyével az iszlám zászlaja alá szegődik. Halála idején már majdnem egész Arábia elismeri Mohamed prófétai, egyben katonai és politikai hatalmát.

632—640. Mohamed halála után veje, *Abu Bekr* lesz az első kalifa, vagyis a próféta vallásos, katonai és politikai hatalmának utódja. A hívők egy része azonban Mohamed unokaöccsét, *Alit* kívánja vezérének. Megindul az arab mohamedán népvándorlás. Már Abu Bekr kétéves uralma alatt egészen az Eufráteszig terjed az arab hódítás és az iszlám uralom. Utódja, Omár öt év alatt meghódítja Mezopotámiát, Szíriát, Főniciát és Palesztinát. Majd kelet felé fordul a győzelmes áradat s hódító kard-

jával az első vereségeket méri a Keletrómai birodalomra. Bizánc után a hanyatló erejű Perzsa birodalom kerül sorra. A *kadésziai* döntő csatában *Szád* arab hadvezér megsemmisíti a hős *Rusztán* perzsa haderejét s egymásután elfoglalja a perzsa tartományokat.

644—650. Az iszlám áradat most már megállás nélkül halad előre diadalútján. Omár utódai, az *Omajjádok* néhány év alatt elfoglalják Egyiptomot és Libyát, észak felé pedig Arméniát. A kalifa Medinát választja székhelyéül s nem tagadja még meg a nomád trőzsfők egyszerű, igénytelen életformáját. A hódításokból származó mérhetetlen vagyon egyelőre nincs hatással életkörülményeire. A leigázott népek területeit helytartók kormányozzák; a prófétai tekintély oly erős, hogy ezek a nagyurak hatalmuk ellenére is mindig engedelmeskednek a kalifának.

656—661. Az iszlám egysége azonban hamarosan veszélyben forog. A helytartókat a közvetlen hatalom és a meghódított területeken szerzett gazdagság végül mégis megrészegíti és ellenszegülő magatartást tanusítanak a központi uralommal szemben. De maga a kalifátus is harcok tárgya lesz. *Ali* és az Omajjádok jelöltje *Muávija* között kell eldőlnie a küzdelemnek a próféta örökségéért. Alit ellenfelei megölik s így végül a nagy diplomáciai tehetségű Muávija lesz a kalifa. Az iszlámnak külsőleg meghódolt perzsák belső ellenállása most már Ali háttérbe szorított, üldözött családja körül összpontosul és Ali fiát, Hasszánt nyilvánítják kalifának. Alit pedig, sőt későbbi leszármazottait is valóságos isteni tiszteletben részesítik. Ali isteni tiszteletében a perzsák és a többi beolvasztott előázsiai népek elnyomott vallásos képzetei — ősi hite az üldözött, szenvedő és feltámadó Istenben — találnak útat. Mozgalmuk a *siiták* nagy egyházszakadására vezet; velük szemben a *szunniták* kizárólag a próféta egyenes leszármazottait ismerik el és többé-kevésbbé ragaszkodnak Mohamed tiszta tanításához. Az iszlám keretén belül később is számtalan szekta keletkezik és politikailag is nagyjelentőségű, olykor forradalmi hatású vallásos népmozgalmak rázkódtatják meg a mohamedán világot. Ezek a jelenségek ugyanolyan okokra vezethetők vissza, mint a siita egyházszakadás. Az iszlám hitre tért népek ugyanis ősi vallásos képzeteiket és gyakran egyúttal szociális törekvéseiket igyekeznek összeegyeztetni a mohamedán tanítással.

664—685. Az arab népvándorlás a belső harcok ellenére is tovább hódít. Gyors egymásutánban elfoglalja kelet felé Indiá-

nak eddig perzsa uralom alatt álló részét, nyugat felé Észak-Afrikát a mai Algírig, észak felé pedig Kisázsia egy részét. Végül magát Konstantinápolyt is ostrom alá fogja; a várost főként a máig is ismeretlen összetételű *görögtűz* menti meg. Muávija erre békét köt a bizánciakkal és lemond Kisázsiáról, viszont megtartja Arméniát, Szíriát, Palesztinát, Egyiptomot és az afrikai hódításokat, Bizáncot pedig évi adó fizetésére kötelezi. Az iszlám birodalom szinte természetellenes hirtelenséggel nőtt naggyá. Így nem is csoda, hogy a frissen meghódított tartományokban felüti fejét a zűrzavar és anarchia, a győztes réteghez tartozók egyéni erőszakoskodása, egymással vívott harca a hatalomért és vagyonért, a legyőzöttek gazdasági passzivitása. Muávijának azonban sikerül végre bizonyos fokig rendet és törvényes állapotokat teremtenie. Halála után ellenben ismét teljes erővel tör ki a belső harc. Erkölcstelen utódja *I. Jezid* ellentétbe kerül Ali második fiával, *Husszeinnal*. A két párt között elkeseredett küzdelem indul meg; Ali sorsát fia sem kerülheti el; az ellenségeskedés Husszein megöletésével végződik. A gyillkosság után mindenfelé lázadás tör ki az Omajjádok gyűlölt uralma ellen. Az elégedetlen alattvalók és a siiták felkelését végre az Omajjádok egyik oldalági rokona, *Abd el Malik* kalifa veri le. Lecsillapítja a feldúlt kedélyeket és egységesen megszervezi az egész birodalmat. Türelmes kormányzásával nagy mértékben hozzájárul a különböző eredetű nomád, orientális és antik összetételű iszlám műveltség kialakításához.

700—730. Az iszlám népáradat most már minden irányban terjeszkedik. Nyugaton egészen Spanyolországig hatol és a Pireneusi félsziget elfoglalásával benyomul Európába. Keleten indiai és belsőázsiai hódításai révén szomszédos lesz a Kínai birodalommal. Az iszlám hatalom egyelőre lényegében roppant katonai és rablóállam; a harcos felső réteg a végsőkig kifosztja a leigázott idegen alattvalókat. A meghódított országok népeinek helyzetén azután a 8. század elején uralkodó kalifák adóreformjai sokat enyhítenek.

750—770. A kalifátus az Omajjádokról az *Abbasszidákra* száll. Az új kalifa-dinasztia minden tekintetben szakít az elődök elveivel és hagyományaival. Szembefordulásuk uralmuk elején vérengző kegyetlenkedésekben nyilatkozik meg. Különösen az Omajjádok és a prófétától származó Imámok és híveik ellen folyik az üldözés. Az erőszakos *Manszur* kalifa Mezopotámia ősi kultúrterületén megalapítja *Bagdad* városát s ide telepíti át

székhelyét. Ezzel mintegy nyilvánosságra hozza, hogy szakít a nomád tradícióval és a babilóniai és perzsa magas kultúrák örököseinek tekinti magát. A kalifák Bagdadban nagyszerű udvari életet alakítanak ki s a város tengeri kikötőjével, Baszrával az iszlám világ egyik nagy politikai, kereskedelmi és szellemi központjává fejlődik és máig is az marad.

780—820. Az arab kalifátus *Hárún al-Rasid*, Nagy Károly kortársa alatt éri el virágkorát. A kalifa mesés pompát fejt ki és rendkívül bőkezűen bánik a művészekkel, költőkkel és tudósokkal. Ez felejteti el az utókorral uralkodásának zsarnoki jellegét. A bagdadi arab kultúra teljesen eredetietlen, de kitűnően ért hozzá, hogy az idegenből hozott műveltségi elemeket egybeforrassza és gazdagon kiépítse. Ezidőben keletkezik az *Ezeregyéj;* ez a mesefüzér páratlan gazdagsággal színezi ki a főleg indiai eredetű mesekincset. Már ebben az időben kibontakozik az arab tudomány, amely az antik világ, elsősorban a görögség szellemi hagyatékát egyezteti össze az iszlám teológiájával és gazdagítja sok részleteredménnyel. A kalifa vallási és politikai hatalma folytán valósággal isteni magasságokba emelkedik; mellette a *vezir* kezdi gyakorolni a közvetlen kormányzást. A régens azonban még sokáig nem sajátíthatja ki az uralmat úgy, mint a frank *major domus*-ok, vagy a japáni *sogunok* teszik. Spanyol földön *Abd el Rahman*, az Omajjádok sarja önálló kalifátust alapít. Cordobai udvara pompában, életélvezetben és szellemi téren egyaránt bátran felveheti a versenyt a bagdadival.

850—950. Az óriási birodalom részekre bomlik, a kalifák központi hatalma lehanyatlik. A helytartók Észak-Afrikában, Egyiptomban és Perzsiában önálló dinasztiákat alapítanak. A bagdadi udvarban mind nagyobb befolyáshoz jutnak a türk testőrparancsnokok; a kalifák ugyanis sokkal szívesebben bízzák hatalmuk megvédését az idegen türk zsoldosokra, mint a politikailag érdekelt arabokra. A kalifátus az idők folyamán fokozatosan elveszti politikai jelentőségét és inkább az iszlám legfőbb szellemi hatalmaként szerepel.

900—1100. Az iszlám világ mindkét kalifátusa átadja világi hatalmát a vezireknek. A bagdadi kalifák a Bujidák perzsa eredetű veziri dinasztiájának foglyai. Egyiptomban pedig a *Fatimidák* önálló siita kalifátusa is fokozatosan szellemi hatalommá alakul. A Szíriától egészen Spanyolországig terjedő birodalmon a vezirek mint *szultánok* gyakorolják a tényleges uralmat.

1059—1212. A spanyolországi cordobai kalifátus helytartói

ugyancsak függetlenítik magukat a főhatalomtól és önálló fejedelemségeket alapítanak. (Granada, Saragossa, Jaen, stb.). A túlzott fényűzés és az erkölcsi lazulás azonban nagyon meggyengíti az arab fejedelmek ellenálló erejét. Hanyatlásukkal párhuzamosan halad a keresztény fejedelemségek erősödése, ami arra készteti az arab urakat, hogy az *almoravidák* puritán harcos szektáját hívják segítségül. Ezek a berberek (mórok) kezdetben igen szigorú életet élnek és sikerül is a kereszténveket visszaverniük és egész arab Spanyolországot egy időre egyesíteniük. A környezet hatására azonban lassanként veszítenek szektárius szigorúságukból s helyüket új harcos puritán szektának, az *almohádoknak* kell átengedniük. Ez utóbbiak legnagyobb uralkodójuk, *Almanzor* vezérlete alatt megverik a spanyolokat és ismét felvirágoztatják a nyugati kalifátust. A kereszténység azonban már ebben az időben mind előbbre tör és a hanyatló arab-mór világ ezentúl védekező helyzetbe szorul. De még a hatalmi hullámvonal lejtőjén is nagy értékek letéteményese a nyugati iszlám. A fejlett ipar, az intenzív földművelés és az előrehaladott városi civilizáció nagy gazdasági előnyt ad a mór Spanyolországnak a kereszténnyel szemben. A két tábor közelharca viszont a kereszt jegyében küzdő félnek szolgált előnyére, mert az életük egyszerűbb, igénytelenebb és keményebb volt és inkább tudtak áldozatokat hozni. A mohamedán lovagság elleni viadalokban fejlődik ki a spanyol lovagi szellem.

1080—1200. Az iszlám világ általános bizonytalanságában és zűrzavaros állapotában egy fanatikus rablószervezet gyakorol rémuralmat egész Elő-Ázsia felett. Az *asszaszinok* (hasisevők) szektája a rablást és kegyetlenkedést eszmei cél lobogója alatt űzi: a hitetlenség ellen folytat harcot a hanyatló arab mohamedánság között, amelynek az élete mindinkább eltér Mohamed tanításától. A perzsa asszaszinok terrorista hatalmát a mongolok, a szíriaiakét az egyiptomi mamelukok semmisítik meg.

1000—1100. Egyik türk törzs *Szeldzsuk* vezetésével nagy befolyásra tesz szert a kalifák birodalmában. A kalifák új testőreikbe helyezik minden bizalmukat és jogosan, mert a szeldzsukok megszabadítják őket a Bujida vezirek uralmától és helyreállítják hatalmukat. A kalifa uralma azonban ezentúl is csak látszólagos, valójában az uralkodás a türk zsoldosok vezéreire, Szeldzsuk utódjaira szállott. Bagdad, a kalifátus fővárosa teljesen hatalmukba kerül, önálló államuk székhelye lesz. A kalifátus ismét kizárólag vallási méltósággá szűkül. A szeldzsuk törökök

az iszlám harcos elveinek megfelelően terjeszkedni kezdenek a Keletrómai császárság felé. Elfoglalják Szíriát és Palesztinát s bevonulnak Jeruzsálembe. A Szentföld az iszlám kezére kerül; ez a gondolat nagyon sérti a nyugati középkor univerzális keresztény világképét, amely a Megváltó működésének helyét a világ középpontjának tekinti. Ez a keresztény fájdalom a keresztes hadjáratok központi vezéreszméje. Bizánc, a keresztesek és az új mohamedán dinasztiák a kimerítő harcokban hamarosan felőrlik a bagdadi, szíriai és kisázsiai (ikonioni) szeldzsuk szultánságok erejét. Tartós birodalmat seholsem hoznak létre, erősen nomád színezetű műveltségük azonban értékes új elemekkel gazdagította az iszlám kultúrát.

1080—1250. A nyugati világ a kereszt jegyében teszi meg első hódító kísérleteit az iszlám világ ellen; a keresztes hadjáratok vezetői saját földjükön támadják meg mohamedán ellenfelüket. A nyugati ostromok színhelye, Elő-Ázsia és Egyiptom ebben a korban már rég kicsúszott a kalifák kezéből. A kalifátus csupán szellemi hatalom, de nem abban a nagyon is reális és politikai értelemben, mint a keresztes hadjáratok megszervezői és irányítói, a pápák. A tényleges hatalom egymással versengő túlnyomóan török eredetű szultánok kezén van. A keresztény lovagsággal szemben tehát voltaképen türk zsoldosvezérek irányítják az ellenállást.

1170—1260. Az egyiptomi Fátimidák kalifátusának uralma megdől. A türk *Szaladdin* szultán megalapítja az *Ejjubidák* dinasztiáját s megszerzi Egyiptomot, Szíriát és Palesztinát. Szaladdin kiváló hadvezér és emberséges uralkodó. Ő lesz a keresztesek legveszedelmesebb ellenfele. Uralma azonban ugyanabban a betegségben szenved, mint a többi iszlám államalapítás. Hatalma nem egységes, nem szilárd, alattvalóival nem tud egybeforrni. Halála után a tényleges uralom kis fejedelmek kezébe kerül. Ez a késői arab-iszlám kultúrvilág alapjában életelvező kalmárok társadalma, akik a katonáskodást is idegeneknek engedik át s a földdel nem sokat törődnek. Passzivitásuk következtében a földművelés rohamosan visszafejlődik s a megműveletlen területek egyre nőnek. Ennek a hanyatló iszlám világnak kell a mongol invázióval szembeszállnia.

1192—1227. A Bajkál tótól keletre a nomád jakka törzs fiatal fejedelme egy csomó szomszédos mongol törzset egyesít uralma alatt. *Temudzsin*, az ifjú hódító uralomra jutása után megsemmisíti és bekebelezi a nesztoriánus keresztény keraitok országát,

majd összehívja mongol harcosait. Az összesereglett mongolok népgyűlése, a *kurultáj* minden mongol, türk és tatár nép legfőbb uralkodójának, *Dzsingisz kán*-nak kiáltja ki Temudzsint. A mongol tömeg elárasztja és meghódoltatja Közép-Ázsia félnomád tunguz-türk, tangut, stb. birodalmait s uralma alatt egyesíti a földrész bensejének egész roppant sztyeppövezetét. Ebből a sztyeppövezetből törtek előre eddig is a nomád népek inváziói a kultúrterületek felé s ott birodalmakat alapítottak. Dzsingisz kán az eddig egymással elkeseredetten harcoló, különböző eredetű néptörzseket egyetlen harcos tömeggé szervezi meg. Rendkívül fegyelmezett „tatár" seregével azután kelet felé fordul; a Mennyei birodalom a sok belső harctól rendkívül legyengült már: Dzsingisz kán rajtaütésszerűen támadja meg és elfoglalja Nyugat-Kínát. Majd megindul nyugat felé s megsemmisíti a *Khvarezm* birodalmat, amely Irán nagy részét és Turánt egyesíti uralma alatt. Ezzel az egységes mongol világhatalom odaérkezett a belső harcoktól feldúlt és elpuhult arab-iszlám világ határához. Dzsingisz kán és hadvezérei meghódoltatják még Északnyugat-Indiát, a Kaukázust és az orosz sztyeppvidék keleti részét. Az ellenszegülő népeket embertelen kegyetlenséggel irtja ki s hatalmas területeket kultúrvidékekből pusztasággá változtat. Ami azonban birodalmának szervezettségét illeti, ez egységben és rendezettségben messze meghaladja a korabeli európai országokét (kitűnő postaszolgálat, teljes belső béke, alávetettség a központi feltétlen hatalomnak). Minden vallással szemben türelmes, viszont megköveteli a komoly istenhitet. A mongol uralom pozitív és negatív következményekkel járt, de mindenképen korszakalkotó hatást gyakorolt az egész kultúrvilágra. Előnye az volt, hogy Ázsia nagy részének egyesítésével lehetővé tette a nyugati és keleti műveltség kölcsönhatását; ezt az arab világ eddig megakadályozta. A mongolok Kisázsia számos kulturális vívmányát hozták nyugatra és viszont. A nyugati világ például tőlük tanulta a lőfegyverek kínai eredetű használatát. Uralmuk nagy hátránya viszont az volt, hogy szörnyű néppusztításukkal visszanomádosították Ázsia nagy részét; ezzel azután hathatósan előkészítették Kelet nagy kulturális és politikai hanyatlását a Nyugattal szemben.

1227. *Dzsingisz kán* halála után birodalma négy részre bomlik. *Batu* örökli a nyugati részt (Dél-Oroszországot és Turkesztánt), *Csagatáj* Közép-Ázsiát, a pusztai félnomád népek övezetét, *Ogotáj* Kelet-Ázsiát a nagykáni méltósággal, *Tuluj* pedig Per-

zsiát, az Il-kánok későbbi birodalmát. A főhatalmat Ogotáj nagykán gyakorolja; hódító útjaikat a kánok közösen tervezik ki.
1237—1248. Batu kán átkel a Dnyepren. Hihetetlen gyorsasággal megsemmisíti az orosz fejedelemségeket és egész Oroszországot vazallusává teszi. Azután továbbszáguld nyugat felé és végigpusztítja Lengyelországot, Magyarországot és Bulgáriát; a *liegnitzi* csatában tönkreveri Henrik sziléziai herceg lovagi seregét. A Nyugatot csak az menti meg, hogy Batu a nagykán halálának hírére vissza akar térni *Karakorumba*, Mongólia fővárosába. A váratlan visszavonulás inkább a tőlük annyira idegen nyugati világtól való félelmet takarta. Ugyanígy torpannak meg később a Bizánci birodalom és földközi világ küszöbén is. A nagykáni méltóságot *Güjük (Kujuk)*, majd *Möngke (Mangu)* örökli.
1250—1260. A mongolok tovább folytatják a Nyugat és Kelet felé való világhódítást. *Hulagu* kiírtja az asszaszinok szektáját, azután Bagdad ellen vonul. A kalifa azonnal megadja magát; a mongolok azonban ennek ellenére sem kímélik a várost, hanem lerombolják a korabeli világ legnagyobb és leggazdagabb városát, lakóit pedig jobbára kiírtják. Rövid idő alatt Mezopotámiát egészen sztyeppvidékké, pusztasággá, vagy éppen sivataggá változtatják, még pedig oly alaposan, hogy ezek a területek máig is megőrízték ezt a jelleget. Szíria elfoglalása után Egyiptomra törnek, itt azonban kudarcot vallanak. A mamelukokkal kerülnek szembe, akik az *andjaluti* csatában az első vereséget mérik a mongol seregekre. A mamelukok, az Ejjubida szultánok türk és kaukázusi rabszolgatestőrei, a többi türk testőr és zsoldos csapathoz hasonlóan kezükbe kerítik a hatalmat és megdöntik a dinasztia uralmát. Kormányzásukat nagy kegyetlenség, de kétségtelen szervező és katonai tehetség jellemzi. Korlátlan hatalmuknak a török foglalás vet véget, de befolyásuk Egyiptomban a 19. század végéig megmarad. *Hubiláj (Kubláj)* kán Tibetet és Kína nyugati tartományait hódítja meg; végül három oldalról támadja meg a Szung császárok uralma alatt álló Dél-Kínát.
1260—1300. A Dzsingisz-dinasztián belül háborúk folynak a nagy kán örökségéért. Kubláj kán trónra lépésével végre befejeződik az ellenségeskedés és megtörténik a békés osztozkodás. Batu örökösei kapják a délorosz-nyugatturkesztáni *kipcsak* birodalmat. Ez a félnomád állami szervezet *Aranyhorda* néven még 200 évig fennáll és erős hatást tesz a cárok birodalmának kialakulására. A kipcsak mongolok leszármazottjai, a déloroszországi

tatárok ma is fontos elemei e terület népességének. *Csagatáj* belsőázsiai kánsága több fejedelemségre oszlik, *Hulagu* pedig az *Ilkapátust*, vagyis Perzsiát és az előázsiai hódításokat kapja. Kubláj hatalmába keríti egész Kínát és megalapítja a *Jüán* dinasztiát. Ő helyezi Pekingbe a birodalom székhelyét s ő építi ki a fővárost méltó keretek közt. Meghódítja Délkelet-Ázsiát és Kóreát, de Japán ellen küldött hajóhadait egy tájfun tökéletesen megsemmisíti. A mongol kánok és családjaik vallási téren megoszlottak. Kubláj és utódai buddhisták lettek, a kipcsak és Il-kánok viszont mongoljaikkal együtt a mohamedán vallásra tértek. Kubláj nagyon emberségesen uralkodott; kormányzása alatt Ázsia nagy része kivételes békeállapotnak és jogrendnek örvendhetett. A rend, amelyet uralkodása az azelőtt minden biztonságot nélkülöző roppant területeken teremtett, lehetővé tette Európa és a Távolkelet közötti kapcsolatokat és ezáltal az európai látókör kitágulását és így közvetve a felfedezésekhez és a fehér ember világhódításához vezetett.

1260—1326. A mongolok mindent elsöprő áradata elől igen sok nomád törzs menekül nyugat felé. Így hajtják Közép-Ázsiából Észak-Perzsián és Örményországon keresztül Kisázsiába az *oghuz* törökök néhány törzsét, akik a nagy török birodalom megalapítói lesznek. Érdekes, hogy szinte láncszemekként fonódnak egybe a történelem évszázados kihatású áramlatai. Az oghuz törökök az ikonioni Szeldzsuk szultánok szolgálatába állnak s Ankara körül telepednek meg. Hamarosan nagy befolyásra tesznek szert és vezérük, *Oszmán* megdönti a vendéglátó szultánok uralmát. A hatalom birtokában elfoglalja Bizánc kisázsiai területeit és állandó hadsereget szervez. Az oszmánok oly fölényes erőre tesznek szert, hogy hadaikkal az iszlám világban csak a mongolok és a mamelukok seregei vehetik fel a versenyt. A *török hódítás* sorsára döntő jelentőségű volt, hogy elsősorban nem délkeletre, Elő-Ázsia felé igyekezett terjeszkedni, mert itt az Il-kánok és a mamelukok zárták volna el útját. Előretörésük útvonala az ázsiai hódítók szokásától eltérően északnyugat, a Balkán, Európa volt.

1326. Oszmán utóda, *Urkhán* szultán kiépíti a nagyszerű török hadszervezetet. A könnyű lovasság a *spáhik (szipahik)* privilegizált katonarétegéből áll; ez a birodalom uralkodó osztálya. Egyetlen hivatásuk a katonáskodás, hadiszolgálatuk fejében a meghódított területeken hűbéri birtokot kapnak, amelyet a leigázott „hitetlen" bennszülöttekkel, gyaurokkal műveltetnek. A birtok személyhez kötött, nem örökletes, ezért a fiaknak ismét

katonai érdemekre kell szert tenniük, ha boldogulni akarnak. A gyalogság zömét *janicsárok* alkotják. A meghódított keresztények gyermekadójából vagy zsákmányoló hadjáratokon foglyul ejtett fiú gyermekekből kerül ki a janicsár-gyalogság. Ezek eredeti közösségüktől megfosztva s a neofiták vallási fanatizmusával eltelten vakon engedelmeskednek feljebbvalóik parancsának. A gondolat voltaképen régi; az arab-iszlám világban már általánossá lett az a szokás, hogy az uralkodók idegen türk testőrcsapatokat fogadtak meg. Maguk az oszmánok is ennek köszönhették hatalmukat. A különbség csak az volt, hogy a janicsárok seregét nagy körültekintéssel szervezték meg, nehogy veszedelmesekké váljanak uraikra.

1330—1400. Az oszmán törökök északnyugati hódító útjukon elfoglalják a Balkán félsziget nagy részét. Európai megtelepedésükkel párhuzamosan kifejlődik egymással összefonódott állami, társadalmi, katonai és vallási szervezetük. Az új állam világhatalomra törő elődjeinek mintájára imperialisztikus hódításra rendezkedik be. Sorsa azonban a hasonlóság ellenére sem egyezik a rövid életű türk és mongol birodalmakéval. Tartós fennmaradását elsősorban az biztosítja, hogy állandó kölcsönhatásban volt a nyugati világgal. Már az első időkben nagyon sokat vett át a Keletrómai császárság szervezetéből és kultúrájából, amelynek örökébe lépett és később is mindig újabb meg újabb nyugati hatások frissítették fel. Másodsorban végig, még a központi hatalom leromlása után is sikerült megőriznie európai mintára alakult, de a pásztornomádok harcos hagyományait őrző hűbéri katonai szervezetét. Végül pedig nagyjelentőségű tényező volt az is, hogy a török lakosság egy része Anatóliában, a birodalom szívében telepedett meg és egész lelkével a földhöz kapcsolódott. Innen a legnagyobb megrázkódtatások idején is erőt tudott meríteni s ezt a területet még akkor is meg tudta tartani, amikor már összes hódításai elvesztek. A törökök nem vegyültek el leigázott alattvalóikkal, akiknek földmunkájából és adójából éltek, de az iszlám hitre tért idegen fajúak nagy szerephez jutottak a birodalom kormányzásában. A török a kereskedelemtől és az ipartól irtózott, úgyhogy ezeket a foglalkozásokat teljesen a leigázott népek fiainak, görögöknek, örményeknek, andoknak s mindenféle levantei keverék népségnek engedte át.

1392—1405. A hanyatlásnak indult mongol világbirodalom teljes régi hatalmával és erejével feltámad. A *Csagatáj* nemzetségből származó *Timur lenk* eszmei alapot ad uralmi törekvéseinek.

Fanatikus mohamedán s az iszlám elpuhult híveinek büntető kardjaként lép fel. Rendkívüli politikai és hadvezéri tehetséggel meghódítja az Il-kánok birodalmát és a Kipcsak, Csagatáj és Jüan mongol birodalmakkal is elismerteti főségét. Páratlan kegyetlenségű mészárlásokkal és pusztításokkal egészíti ki a régi mongol hordák romboló munkáját. Másrészről viszont csodálatos kulturális virágzás bontakozik ki hatása alatt. A nyugati Turkesztán városaiban, különösen székhelyén, *Szamarkandban* nagyszerű tudományos, irodalmi és művészeti fellendülést indít meg. A mongol vaskéz hatalmas területeket tart elviselhetetlen nyomása alatt. Timur lenk meghódoltatja India nagy részét és Bizánccal s a délindiai bennszülött birodalmakkal is elismerteti főségét. A kipcsak mongolok legyőzik a litván nagyfejedelmet, a lengyeleket és a balti népeket. A mongol hatalom egyetlen komoly ellenfele az oszmán török birodalom, amely ezidőben már Kisázsia és a Balkán nagy része felett uralkodik. Timur kardja azonban legnagyobb vetélytársára is győzelmesen csap le; az *angórai* csatában megveri *I. Bajazid* szultán seregét, az uralkodót elfogja s így rövid időre megállítja az oszmán törökség terjeszkedését. Timur hatalma azonban nem lehetett tartós; egyrészt azért nem, mert uralma még a nagy kultúrterületek meghódítása után is megőrízte nomád jellegét. Másrészt az ásta meg a mongol világhatalom sírját, hogy alkotója a közvetlen kormányzást úgyszólván teljesen a vazallus fejedelmekre bízta. Timur lenk halála után a mongolok, mint politikai tényező, letűnnek a világtörténet színpadáról.

1405—1453. A mongol hatalom gyors hanyatlása szabaddá teszi Elő-Ázsiában az utat az oszmán török hódítás előtt. A magyarok hősiesen védekeznek ellenük a Duna vonalán és sikerül is egyelőre megakadályozni nyugati terjeszkedésüket. Kelet felé azonban szabad az út; *II. Mohamed* szultán elfoglalja Konstantinápolyt s a török birodalom a Keletrómai császárság örökébe lép.

A keresztény Európa a középkorban. A nyugati hűbériség

A népvándorláskori barbárok és az európai kultúrnépek összeolvadása a népi sajátosságok és a keresztény-antik kulturális örökség szintézise által új társadalmi berendezkedéseket termelt ki. A római birodalom egységét Nagy Károly csak rövid

időre támaszthatta fel a frank birodalomban, amely Európának mintegy gerincét foglalta magában. Az európai keresztény közösség tartós egyesítése senkinek sem sikerülhetett, mert a középkor állami és társadalmi élete, sőt műveltsége is egy új alapvető szociális intézmény hatása alatt állott. Ez a döntő tényező a félig germán, félig latin eredetű *hűbériség*. Ez az intézmény voltaképen két egyén személyes viszonyán alapszik. A *hűbéres* (vazallus) a *hűbérúr*-tól hűbéri adományt kap, többnyire földbirtok formájában, s ennek fejében hűségre és hadiszolgálatra kötelezi magát. Ez a rendszer annyira széttördeli az egyes országok társadalmát, hogy a nemzeti egység és az állami hatalom a középkori Európában semmiképen nem tud megerősödni. A hűbéri rendszer a fejedelemtől kiindulva hatalmas láncba fűzi a középkori nemességet. A hűbéri viszony kezdetben csak személyre szóló és magánjogi jellegű volt és személyes kapcsolatánál fogva csak a hűbérúr és a vazallus haláláig szólt. Később azonban mindinkább örökletessé és közjogivá válik s így részekre bontja a nyugati világot. A hűbériség uralmát a városi élet kezdetlegessége is elősegíti. A korai középkorban, Kr. u. 1000 körül a nyugati világnak London, Páris, Róma és egy-két itáliai városi közösség kivételével alig van városa. A nyugati országok teljesen a hűbériség befolyása alá kerülnek, csupán a nyugati világ perifériáin, különösen Magyarországon, veszíti el hatását. Egyetlen hatalom van csak, amely szellemi egységénél fogva ellenállást fejthet ki a hűbéri rend kötöttségével szemben s ez az *Egyház*. A középkori Európa másik nagy intézménye a hűbériség kiegészítője, a *lovagság*. Ez a hűbérbirtok intézményével összeforrott katonai rend, a hűbérurak szolgálatában áll, de gyakran védi meg a királyságot is a nagy hűbérurak hatalmaskodásával szemben. A lovagok azonban a középkor állandó harcaiban olykor teljesen függetlenítették magukat, olyannyira, hogy a közösségtől teljesen elszakadva, sőt a társadalommal a legélesebben szembekerülve rablásból tartották fenn magukat. A *lovagvár* a középkori Európa egyik jellegzetessége lesz.

A középkori keresztény műveltség célja Isten dicsőítése és a léleknek a természetfeletti dolgokhoz való vezetése, nem pedig a földi ember szolgálata vagy ábrázolása. Az ember csak annyiban érdekli, amennyiben a lélek Istent tükrözi. Már a római császárkor ókeresztény művészete, irodalma és tudománya teljesen alárendeli magát a vallásnak. Ennek a nyugati keresztény műveltségnek, amely a népvándorlás kora után megszilárdul

és uralkodik forrásai: az antik világnak, Rómának a szellemi hagyatéka: a bizánci kultúra, amely az antik örökséget egyoldalúan tovább fejlesztette; Közelkelet, Elő-Ázsia szellemi élete, amelynek talajából a kereszténység magva kisarjadzott; végül pedig a népvándorlás germán, szláv és török-mongol törzseinek őseredeti műveltsége. A szellem azonban, amely mindezeket a hatásokat egybeforrasztotta és önmaga körül kikristályosította, az egyház szelleme volt. A középkori ember legfőbb tanítómesterei a szentek, akik életükkel példázzák az egyházban tovább működő evangéliumi tanítást. Az első nagy kisérlet a különböző kulturális hagyatékoknak a keresztény szellem tüzében való egybeolvasztására a Karoling királyok korának műveltsége, az úgynevezett Karoling renaissance. Jelentőségét azért nem értékelik kellőképen, mert monumentális emlékei, elsősorban templomépítkezései javarészt elpusztultak. A Karolingok korszakát követő évszázadok műveltsége és művészete — a román művészet — mindent befogadott, amit a pogány műveltségek különböző körei ráhagyományoztak, de mindezt szigorúan alárendelte a keresztény hit szellemének. A hit világa, amelyet a bölcselet, az irodalom, az építészet, a képzőművészet, a zene dicsőített, zárt, tökéletes világ volt, amely kívül állott a földi siralomvölgyön.

771—797. *Károly* trónra lépése után fivérének Karlmannak és a longobárd királynak szövetségével áll szemben. Öccse halála után, megfosztja annak fiait a trónörökléstől s egyesíti a frank birodalmat. Fő ellensége az Itálián uralkodó longobárd hatalom, de egyéb támadások ellen is kell védekeznie. A szászok ugyanis ősi jogaikra hivatkozva *Wittekind (Widukind)* vezetésével fellázadnak Károly uralma ellen. Ez a felkelés voltaképen a régi szabadságához ragaszkodó pogány germánság tiltakozása a keresztény és a birodalmi rend megkötöttsége ellen. A harc mindkét fél részéről határtalan kegyetlenséggel folyik. A szászok a kolostorokat és a templomokat rombolják le, Nagy Károly pedig az ősi germán szentélyeket. A szászok végső kétségbeesésükben a még nem latinizált skandináv-germán pogányság segítségét veszik igénybe. Ellenállásuk azonban végül mégis megtörik. Károly irtóhadjáratának végén a szász nemesség legnagyobb részét lemészároltatja, a megmaradtakat pedig erőszakosan megtéríti; Widukind maga is megkeresztelkedik. Közben elérkezett az idő, hogy a frank birodalom uralkodója külső ellenségével is leszámoljon. A longobárd hatalom egyre fenyegetőbben lép fel

a pápával szemben. Az egyházfő Károlyt hívja segítségül, aki leigázza a longobárd birodalmat és felveszi az Itália királya címet. Ezzel két nagy nyugati királyság ura lesz s mintegy a kereszténység világi feje. Megvédi a pápa szellemi uralmát, sőt politikai hatalomhoz juttatja. Oltalmába veszi a kereszténységet a spanyolországi arab kalifátussal szemben s eredményesen szélesíti ki a keresztény Nyugatot kelet felé. Terjeszkedése következtében szembe kerül az *avarok* hatalmas, de már hanyatló birodalmával s felveszi velük a harcot. Két kegyetlen hadjáratban csaknem teljesen kiirtja az avarságot; a megmaradtak részben keletre menekülnek, részben megkeresztelkednek és alávetik magukat a frank fennhatóságnak. Ennek ellenére az avarság területének, a Dunavölgyének túlnyomó nagy része továbbra sem tartozott uralmi köréhez. Az avarok leigázása után Károly a bukott hatalmat uraló szlávokat is meghódoltatja, noha a szlávok lakta területeket nem sikerül voltaképen birodalmába beolvasztania. A frank hadjáratok kettős célja a kereszténység elterjesztése és a germánság uralomra juttatása csak bizonyos határok közt valósult meg.

797—800. A nagy hadjáratok befejezése után a messze tekintő uralkodó szeme előtt újabb cél lebeg. Mint a nyugati világ feje azon fáradozik, hogy megalapozza és elterjessze az új latin keresztény kultúrát. III. Leó pápát, akit ellenségei elűztek, visszavezeti Rómába. A pápa erre a karácsonyi szertartások közepette a Szent Péter templomban római császárrá koronázza. Ez a koronázás az egész középkoron át szimbolikusan fejezi ki az Egyház szellemi fejének azt a jogát, hogy ő jelölje ki a nyugati kereszténység világi fejét.

814—911. *Nagy Károly* célkitűzése az volt, hogy a keresztény Európát lehetőleg egységbe kovácsolja. Viszont a centralizáció mellett tért engedett azoknak a hűbéri, feudális erőknek, amelyeknek ezt az egységet előbb-utóbb szét kellett robbantaniuk. Különösen akkor tett végzetes lépést, amikor birodalmát a germán hűbéri jogi felfogásnak megfelelően szétosztotta örökösei között. A halálát követő évszázadok története úgyszólván a karoling országok állandó küzdelmeiből áll. A változó birtoklásokból végre három uralom jegecesedik ki: a *nyugati frank*, a *keleti frank* és a *longobárd-itáliai* királyságok. Ez a három terület: Franciaország, Németország és Olaszország szabta meg kölcsönös kapcsolatai által a középkori és nagyrészt az újkori kontinentális Európa fejlődését. A három állam közül a lombárd-itáliai királyság a

legkevésbé erős és egységes; megalakulása után azonnal szembe kerül a pápa világi hatalmával, amelyet pedig éppen a Karolingok építettek ki, azonkívül az Itáliában még mindig birtokokkal rendelkező Bizánccal s nemsokára az önállósuló gazdagodó városi köztársaságokkal. Itália megosztottsága növeli ugyan kulturális erejét, de politikailag kiszolgáltatja az egységesebb hatalmak területi igényeinek. A három frank utódállam a Karolingok között oszlik meg; általában közepes uralkodók. Említésre méltók *Berengár* Itáliában, *Kopasz Károly* a nyugati frank birodalomban, *Arnulf* pedig a keleti frank birodalomban. Ez utóbbi uralkodó rövid időre egyesítette is uralma alatt Nagy Károly birodalmának jó részét. A keresztény germán kultúrközösséget a belső megosztottságon kívül három külső ellenség is fenyegeti: a *normannok*, a *szlávok* és a *magyarok*.

800—950. A normann pogány germán hajósnép harcosoknak *(vikingar)* nevezte magát. Megalapították a svéd, dán és norvég királyságokat. A fejedelmi hatalom nagyon laza volt. A fejedelemségek lényegében az egyenlő jogú szabad harcosok szövetségéből állottak. A hódításokban a norvégiai vikingek játszottak vezető szerepet, akik terméketlen, regényes hazájukban szinte szükségszerűen a tengeri életre voltak utalva. A 9. század elején indulnak meg hajóikon s nagy kalózútjaik és honfoglaló népvándorlásaik elárasztják az európai kultúrterületeket. Amikor először megjelennek a szűkebb Európában, pogány vadsággal pusztítják végig az angol, francia és német tengerpartokat. Üldözni vagy éppen megsemmisíteni nem lehet őket, mert északi hazájuk teljesen kívül esik a korabeli Európa horizontján és a fjordok útvesztője teljes védelmet ad visszatérő hajóiknak és otthoni nagyon megosztott és magas műveltségi fokon álló életüknek. A normannok azonban nem csak honfoglaló harcosok és rettegett tengeri rablók, hanem kitűnő kereskedők is. Észak felől éppúgy közvetítik a kapcsolatot Kelet és Nyugat között, mint Bizánc dél felől; a kelet-nyugati érintkezés művészetükön is nyomokat hagyott. Európa horizontján kívül estek, de az annyira távoli Bizánccal és az iszlám országaival élénk kereskedelmi kapcsolatot tartottak fenn s ezt a közbenső nagy kelet-európai területeken katonai és kereskedelmi állomásokkal biztosították. Így került a honfoglalás előtti magyarság is nagy mértékben érdekkörükbe. Flottájuk ellenállhatatlan és csodálatraméltó gyorsasággal tűnik elő a későn eszmélő országok partjainál. Így törnek rá Britannia népére is és a legtöbb angolszász

fejedelmet meghódolásra kényszerítik. Hamarosan leigázzák fél Angliát és ott *Guthorm* királyuk uralkodása alatt berendezkednek. Lassanként azonban az angolszászok is erőre kapnak és *Nagy Alfréd* királynak sikerül az *eddingtoni* csatában győzelmet aratnia a normann király fölött. Guthorm népével együtt megkeresztlekedik és *Ethelstan* néven Alfréd társuralkodója lesz. Az angol társadalom végül mégis normann hatásra alakul át, ezt a változást azonban csak egy későbbi normann invázió viszi végbez. Más normann kalózhadak a nyugati frank birodalom óceáni partvidékeit pusztítják és rabolják; mélyen betörnek a Rajnavidékre s Lüttichnél megerősített tábort létesítenek, ahonnan állandó rablóhadjáratokat indítanak. Még Párist is kifosztják. Egy részük az invázió folyamán itt is megkeresztelkedik. A keleti frank birodalomban is próbálkoznak, de *Arnulf* király nagy lőweni győzelme után visszavonulnak. Annál többet háborgatják viszont a nyugati frank birodalmat; *Együgyű Károly* a békesség kedvéért 911-ben állandó letelepedésre átengedi nekik Normandiát. Itt a francia királyok leghatalmasabb hűbéresei lesznek s nagy területre terjesztik ki uralmukat. A svédországi normannok sorra meghódoltatják a Keleti-tenger szláv törzseit, akik *varégeknek* (szövetségesek) nevezik őket. Azután *Rurik, Signintr (Sineus)* és *Thorwardr (Truvor)* vezetésével elfoglalják *Novgorodot*, a keleti szláv területek legnagyobb kereskedelmi központját. Később tovább terjeszkednek dél felé, egészen a Fekete-tengerig egyesítik a szláv törzseket és megalapítják Oroszországot. Flottájuk hamarosan megjelenik Konstantinápoly előtt.

840—906. A *szláv népek* a keleti frank birodalom határterületén élnek nagyobbrészt a frank királyok vagy hűbérurak főségének alávetve s a Keleti-tengertől a Dráváig terjedő övezetet alkotnak. Állandó érintkezésük a nyugati világgal a germán keresztény Európa hatásának teszi ki őket. Egy részük már keresztény, mint a frank fennhatóság alatt álló balatonvidéki szláv fejedelemség. Életmódjuk az ősi földműves kultúra talaján áll: elszigetelt közösségekben élnek s így igen nehezen jutnak el nagyobb állam kiépítéséig. Végül azonban Ratiszláv hercegnek sikerül Csehországban, Morvaországban és az északnyugati felvidéken a frank birodalomtól független fejedelemséget alapítania. Önállóságát a frankok csak hosszú harcok után, 870-ben törik meg. A következő évben azonban *Szvatopluk* ismét nagy szláv birodalom alapját veti meg Csehországtól az északnyugati felföldön át egészen Galíciáig. 874-ben megveri a bajor seregeket

és bekebelezi Pannonia északi részét. 891—93 években Arnulf frank király szövetkezik a még Etelközben élő magyarokkal és megtámadja Szvatoplukot; a szláv fejedelem azonban legyőzi az egyesült frank-magyar sereget. Végre 894-ben Szvatopluk halála után Arnulf, valószínűleg ismét a magyarok szövetségében, megütközik a szlávokkal s ezúttal sikerül is a nagyszláv birodalmat megsemmisítenie. Morva- és Csehország s a felső Dunavölgy Arnulf birtokába kerül, a felföldi és északdunántúli részeket viszont a magyarok foglalják el. A szláv birodalom Galíciára zsugorodik össze s a *besenyők* két év mulva ezt is megsemmisítik. A szláv népesség azonban nem olvad be a főhatalmat gyakorló országok lakosságába, mint a normannok; ez utóbbiaknál a fajrokonság nagyon megkönnyíti a keveredést, a szláv réteg viszont állandó veszedelmet jelent a germán világ határain.

895—907. A *magyarság* finn-ugor, türk és mongol törzsek egyesüléséből alakult ki. Krisztus után 100 körül az Ob vidékén, Nyugat-Szibériában a hunok uralma alá kerülnek. Attila birodalmának bomlása után is megmaradnak Attila keletre visszatérő nemzetségének fősége alatt, mint a déloroszországi hun-bolgár birodalom alattvalói. A 6—9. században avar, türk, majd kazár uralom alá kerülnek, de törzsi és népi önállóságukat mindig megőrzik. Kazár fennhatóság alatt a Don—Dnyepr—Kubán közén élnek. Anyagi és szellemi életükre főként a hun, török és perzsa (szasszanida) és kaukázusi (alán) befolyásnak volt nagy hatása. A kazár birodalom bomlása után a besenyők üldözése elől az aldunai Etelközbe vonulnak. Már a 892. morva és a 894. pannoniai hadjáratokon alkalmuk volt megismerkedni a Dunavölgye viszonyaival, ahol később hazát alapítottak. Két év mulva a bolgárok és a besenyők támadása etelközi szállásaik elhagyására kényszeríti a magyarokat; ekkor többségük az oroszszlávok földjén át a Vereckei szoroson, egyrészük pedig az erdélyi szorosokon és a Cserna-Temes völgyén keresztül a Kárpátok medencéjébe vonul. Leigázzák *Zalán* fejedelem alsótiszavidéki bolgárait, akik a magyarok ellenségének, Simeon bolgár cárnak főhatalma alatt állottak. Azután Arnulffal szövetkezve megtámadják a Nagy-Morva birodalmat és meghódítják annak Nyitra- és Vág-menti részét. Egy másik magyar sereg 899-ben a Balaton-vidéki keresztény-szláv fejedelemséget semmisíti meg és megszállja a Dunántúlt. A magyarság később letelepedése súlypontját is ide, az új haza Nyugattal határos területére teszi át. Kiépítik a gyepürendszert, amely idegen támadások ellen körül-

bástyázza az új hazát. Valószínű, hogy a honfoglalók a szlávokon kívül türk-mongol néptöredékeket is találnak a Duna-medencében (avarok), ezeket fokozatosan beolvasztják. A honalapító magyarság életformáját tekintve harcos pásztor-nomád nép; másrészt a földművelést sem hanyagolja el, csakhogy földjét a szolganéppel műveltetі. Az is bizonyos, hogy a honfoglalás után is kiterjedt keleti gazdasági kapcsolatokkal rendelkezett. Az új haza ezúttal is csak szállást ad a magyaroknak, nem pedig nyugodt otthont. Az arabok, a népvándorláskori germánok és a normannok példájára zsákmányoló hadjáratokra, ú. n. kalandozásokra indulnak. Egyik magyar sereg már 899-ben végigrabolja Lombardiát; tehát az első nagy nyugati kalandozás megelőzte a honfoglalás befejezését. Ezek a zsákmányolások nem csupán a harci szenvedélyt elégítették ki, hanem egyúttal az úri osztály magas igényeit is. Vallásuk lényegében a középázsiai pásztornomádok sámánizmusa, de magába szívhatott perzsa, buddhista, sőt keresztény elemeket is. Egy részük már a déloroszországi őshazában megkeresztelkedett. Kisebbsége valószínűleg már a honfoglalás idején görögkeleti keresztény volt.

A Duna-medencében letelepedő magyarok felett a frank irányítás alatt álló bajorok akarnak fennhatóságot gyakorolni. A magyarság kivédi ezeket a törekvéseket, sőt ellentámadásba megy át. Magyar seregek meghódítják *Ostmarkot*, amelyet még Nagy Károly alapított, a frank-bajorok pedig meglehetősen elhanyagoltak. 907-ben a honfoglalás befejezése után Magyarország nyugati határa az Enns folyóig terjed. A határontúli nyugati világ az *„Operencia" (Ob der Enns)*.

908—933. A magyarok zsákmányoló kalandozásai évről-évre szabályosan megismétlődnek. Legfontosabbak a következők: 910. Svábföld és Felső-Olaszország, 913. Bajorország, 915. Thüringia és Szászföld, 917—19. Lotharingia és Észak-Franciaország, 920—24. Felső-Olaszország és Burgundia. A korabeli nyugati keresztény világ a magyarok betöréseit a korszak legnagyobb megpróbáltatásának tekinti.

912. A normann *Rurik* fia *Igor* a Volga, a Fehér- és Fekete-tengerek között hatalmas területet egyesít uralma alatt; a birodalom székhelye *Kiev*. Igor Oroszországa, eszmei határait tekintve, korának egyik legnagyobb birodalma, ezek a határok azonban csupán a normann-orosz urak zsákmányoló expedícióinak szélső pontjait jelzik.

918—19. A hűbériség decentralizáló hatása leginkább Németország egységét bontja meg. A keleti frank birodalomban egyes

nagyobb területek *(Szászföld, Bajorország, Frankföld, Lotharingia, Svábföld)* hercegei úgyszólván teljesen függetlenítik magukat a központi királyi hatalomtól. A mai Észak-Németország ekkor még nem tartozik a német királysághoz, hanem laza szervezetben élő szláv törzsek birtoka s részben normann fennhatóság alatt áll. A német uralkodók közül végre a királlyá választott *Henrik* szász hercegnek sikerül bizonyos fokig elismertetnie főségét a független hercegekkel.

929—33. *I. Henrik* király a nehezen fenntartható német egységet arra használja fel, hogy megvédje országát a betörő magyarokkal és az ismét megerősödő cseh és morva szlávokkal szemben. A magyarok harcmodorával nem tud megküzdeni, ezért kilenc évre fegyverszünetet köt velük s adófizetésre kötelezi magát. A kilenc év lejártával a magyarok újból betörnek Németország területére, ezúttal azonban ők húzzák a rövidebbet. A *riadei* csatában Henrik a kalandozások korának első súlyos vereségét méri rájuk. A német király a *lenzeni* ütközetben az egyesült szlávokat is legyőzi s önállóságukat megszünteti. A *Przemyslidák* cseh uralkodóháza birodalmi hercegi rangot kap; ezáltal a cseh-morva szlávság nagy szerephez jut a német történelemben, anélkül, hogy a németségbe olvadnaü.

936. I. Henriket fia, *Ottó* követi a trónon; Aachenben koronázzák királlyá s a szertartáson Lotharingia, Frankföld, Svábföld és Bajorország hercegei mint örökletes udvari főméltóságok szerepelnek.

920—40. A pápaság válságos korához érkezik; Róma feudális patrícius családjai ütőkártyának és játékszernek használják fel hatalmi versengéseikben.

937—38. A magyarok félelmetes kalandozásaik során Burgundia, Franciaország, Itália és a Szászföld lakosságát rémítik halálra váratlan betöréseikkel.

951—62. A helyi olasz hatalmak mind fenyegetőbben lépnek fel a pápasággal szemben. A pápának, akárcsak Nagy Károly idejében, ismét szüksége van egy erős keresztény hatalom védelmére. A tehetetlen francia királyság nem alkalmas erre a szerepre, ezért a német birodalomra hárul a pápaság s ezzel a nyugati kereszténység oltalmazásának feladata. Viszont a német király is rászorul a pápa eszmei támogatására; csakis az általa megszentelt római császári korona tekintélye emelheti a német uralkodót az önállóságra törekvő hatalmas hercegek fölé, csakis ez adhatja meg neki azt a jogot, hogy bizonyos fennhatóságot gya-

koroljon a keresztény Európa felett. Ottó 951-ben Olaszországba megy, meghódolásra kényszeríti *II. Berengár* longobárd királyt és megkoronázza magát a longobárd királyi koronával. 962-ben másodszor is Berengár ellen vonul és leveri Lombardiát. A győzelem után a pápa az örök városban római császárrá koronázza. Ezzel újból életre támad a Karolingok római császársága és mint Szentbirodalmi Német-római császárság áll fenn tovább egészen a 19. századig. I. Ottó itáliai hadjáratával kezdődnek a német királyok nevezetes olaszországi útjai. Céljuk az eszmei világi fennhatóság elnyerése a keresztény Európa felett; a megvalósítás azonban gyakran óriási erőbefektetésbe kerül.

953—55. I. Ottó fia, *Liudolf* sváb herceg fellázad apja ellen és behívja a magyarokat országába. Ottó azonban a *Lech-mezőn* ezúttal másodízben győzi le pogány ellenfeleit. Ez a vereség oly súlyos (gyászmagyarok), hogy a megrendítő tapasztalatok hatása alatt a magyar fejedelem beszünteti a kalandozásokat. Ottó király új, egyházi fejedelmeket állít a hercegségek élére; a kölni és mainzi érsekek a hercegekkel egyenrangú világi hatalomhoz jutnak. Az egyházi fejedelmek az uralkodói hatalom támaszai a világi fejedelmek önállósági törekvéseivel szemben.

955—76. A lechmezei vereség után a magyarok fokozatosan feladják a lajtántúli területeket. Az Ostmark helyén 955-ben *osztrák* fejedelemség (őrgrófság) alakul; az őrgrófi hatalmat a *Babenbergek* kapják. Uralmuk alatt ez a frank-bajor kolonizációs terület nagy virágzásnak indul.

963—65. I. Ottó harmadszor is útrakel Itáliába s végleg megtöri Berengár ellenállását. Éppen ez időben javában folyik a személyi harc a pápai trónért. Ottó beleavatkozik a küzdelembe *VIII. Leó* pápa javára és leteszi *V. Benedek* ellenpápát. Ez a lépés politikai és szellemi szempontból egyaránt veszedelmesnek bizonyult s évszázadokon át dúló nem éppen épületes viszályok kezdeményezője lett. A császár, akit a pápa jelölt ki és koronázott meg, védelmező, lovagi szerepe által döntő világi befolyást, sőt hatalmat nyer ugyanezen pápaság fölött és eldöntheti személyes szavával a saját érdekeibe vágó pápaválasztás kérdését.

967—72. Ottó negyedik olasz útján minden erejét latba veti, hogy Bizánc délitáliai birtokait megszerezhesse, kísérlete azonban eredménytelen marad. A kudarc után más módszerhez folyamodik, házassági kapcsolatot teremt a Keletrómai birodalom és Németország között. Ez az összeköttetés jelentékeny ered-

ménnyel jár, mert közelebb hozza egymáshoz a keleti és nyugati császárságokat.

970—1050. Az új *orosz birodalmat* külső és belső megrázkódtatások fenyegetik. Dél felől a pásztornomád besenyők törnek be a délorosz sztyeppövezet vidékére; az országon belül viszont az uralkodó nemzetség testvérharcai bontják az egységes Oroszországot kis fejedelemségekre. *Nagy Vladimir* cár félti országát a bomlasztó erők gyengítő hatásától és arra törekszik, hogy a birodalmat ismét egyesítse s a különféle szláv, türk, finn-ugor, stb. népelemeket egybeolvassza. Felismeri az új hit nagy egységesítő erejét; ezért kortársához, Szt. Istvánhoz hasonlóan megkeresztelkedik és nagy kegyetlenséggel irtja ki az ősi pogány törzsi kultuszokat.

960. Az Elba, Balti-tenger, Bug és San folyók közt tanyázó szláv-lengyel törzsek legnagyobb része egyesül és *Meskó* herceget választja fejedelmévé. Ez a történelmi aktus valószínűleg normann hatás vagy befolyás alatt ment végbe. Meskó fejedelem hamarosan megkeresztelkedik, alattvalói azonban többnyire pogányok maradnak.

973. A kalandozások kudarca után *Géza* fejedelem belátja, hogy a magyarság csak akkor tarthatja magát Európában, ha alkalmazkodik a nyugati életformákhoz. Békét köt tehát I. Ottó császárral, keresztény papokat hív be az országba és családjával együtt maga is megkeresztelkedik. A népet ő még nem kényszeríti a kereszténység felvételére, ez a feladat fiára vár. Célja az, hogy az ősi törzsi szervezettel és a nemesség főhatalmával szemben erős centrális hatalmat szervezzen. Nagy munkája közben ismeri fel igazában a kereszténység nagy központosító erejét. Fáradozása olyan sikerrel jár, hogy fiára, Istvánra már erős fejedelmi uralmat hagyhat.

976—83. A szicíliai arabok előzik a bizánciakat Dél-Itáliából s elfoglalják *Apuliát* és *Kalabriát*. Az iszlám veszedelem hírére *II. Ottó* Itáliába siet és megütközik a hódítókkal. A összecsapás a nehézkes germán hűbéres lovasság súlyos vereségével végződik. II. Ottó egyéb terveit sem valósíthatja meg; nem sikerül véglegesen megszüntetnie az itáliai bizánci befolyást és a keletrómai uralom alatt álló Velencét sem tudja elfoglalni.

986—99. A hűbériség *Franciaországban* is hallatlanul meggyengíti s mindössze néhány városkára szorítja a királyi hatalmat. *Hugo Capet* azonban, a leghatalmasabb hűbérúrnak, *Francia* hercegének fia, előzi végre az árnyékuralkodót és elfoglalja a

királyi trónt. Utódai viszont ugyanúgy, mint elődei a hatalmas vazallusok szeszélyétől függnek. Capet trónfoglalásával a Karolingok eltűnnek a történelemből.

992. Lengyelország Magyarországgal párhuzamosan válik erős nemzeti királysággá. Vitéz *(Chrobry) Boleszláv* lengyel fejedelem, majd (1024—25) király, Lengyelországot az északnyugati szlávság nagyhatalmává teszi. Meghódítja Nyugat-Oroszországot és uralmát a Saale folyótól egészen Kievig terjeszti ki. Boleszláv éppúgy erőszakkal téríti meg népét, mint két nagy keleteurópai kortársa: Szt. István és Nagy Vladimir. A három uralkodó működése folytán három nagy nemzeti állam épül ki a keresztény-germán világ határszélén: *Magyarország, Lengyelország* és *Oroszország*. Ezek a hatalmak fogják Kelet-Európa történetét megszabni. Mind a három a nyugati világ szellemi befolyáas alatt áll, szervezetük azonban nem hűbéri, hanem patriarchális és így mintegy közvetítésre van hivatva a keleti és nyugati eszmék és életformák között.

996—1002. *III. Ottó* királyt *V. Gergely* pápa Rómában császárrá koronázza. Az ifjú uralkodó teljesen bizánci származású anyjának hatása alatt áll. Nagy eszmét dédelget lelkében: egész Európát egyesítő keresztény világbirodalmat akar létesíteni, amely a pápa szellemi és a császár világi irányítása alatt áll. Az uralkodót teljesen áthatja a korszak szigorúan aszkétikus iránya, amely a szellem erejével akar a világ felett uralkodni és amelynek képviselői a nagy vezető egyházi férfiak: *Adalbert* prágai érsek, a magyarok és a szláv-poroszok térítője és *Gerbert* reimsi érsek, 997-ben már *II. Szilveszter* néven pápa. Ez az új korszellem a franciaországi *Cluny*-i kolostorból indult ki, gyorsan elterjedt Franciaországban és jótékony hatásával megtisztítja a hivatásától letért szerzetességet. III. Ottó a meg nem értett uralkodók közé tartozik, még a nem túlságosan hitbuzgó Rómában is népszerűtlen. Fiatalon hal meg, anélkül, hogy nagy terveiből valamit is megvalósíthatott volna.

1000. Géza fejedelem fia és utódja *István* már kezdetben igen erélyesen lát hozzá Magyarország mgszervezéséhez. Leveri Koppány lázadását, amely a pogányságot és a törzsi szervezetet akarja visszaállítani; majd elküldi követét II. Szilveszter pápához s királyi koronát meg pápai felhatalmazást kér tőle, hogy a magyarországi katolikus egyházat megszervezhesse. Ez a lépése kapcsolta országát sorsdöntően a nyugati világhoz és szakította szét azokat a szoros szálakat, amelyek eddig Magyar-

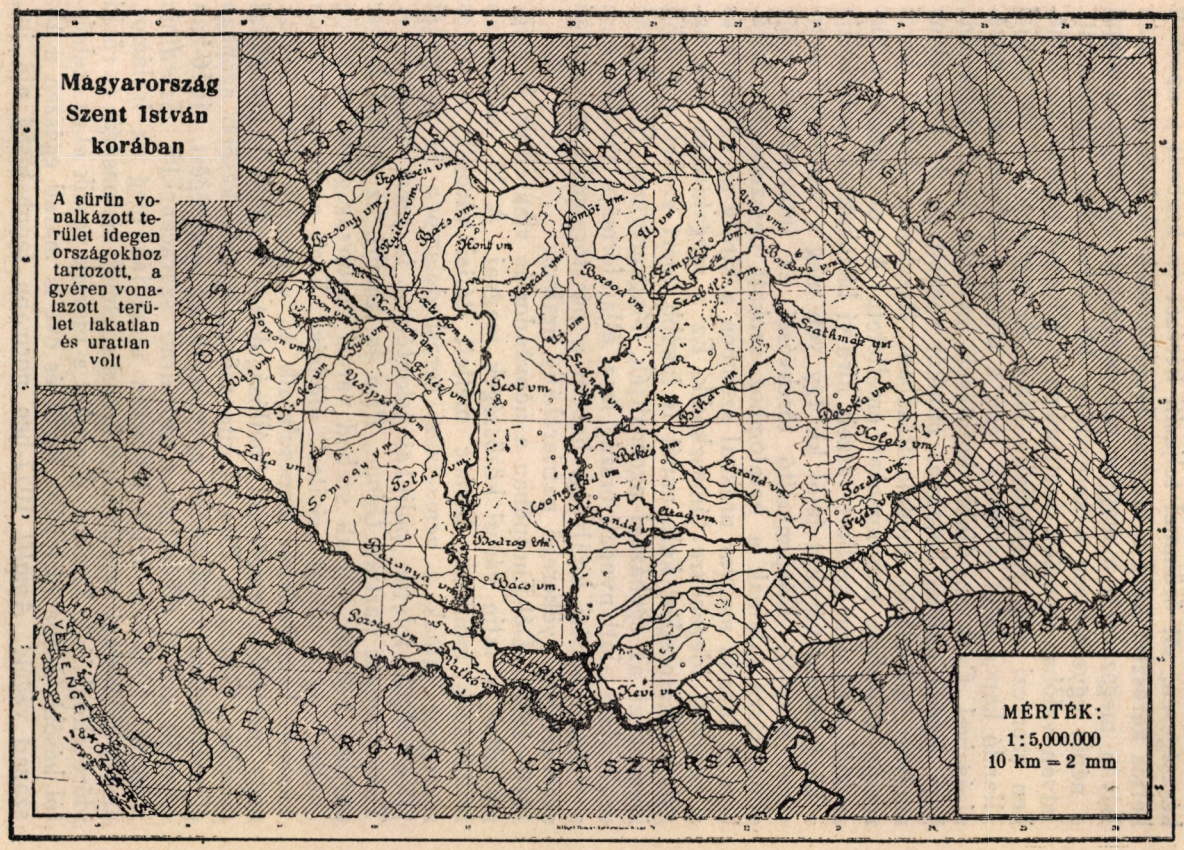
Magyarország Szent István korában
A sűrün vonalkázott terület idegen országokhoz tartozott, a gyéren vonalazott terület lakatlan és uratlan volt
MÉRTÉK:
1:5,000.000
10 km = 2 mm

országot Bizánc hatalmi és szellemi körébe vonták. A pápa készségesen, sőt örömmel teljesíti kérését és koronát s apostoli kettős keresztet küld a magyar fejedelemnek. A koronázás után István megszervezi a magyar püspökségeket, apátságokat alapít s népét egyetemesen a keresztény hit felvételére kényszeríti. István valóban apostoli szellemben a Cluny-i reform szellemében szervezi meg a gondjaira bízott új egyházat; ő és papjai állandó kapcsolatot tartanak fenn a Cluny-i reform nagy egyéniségeivel. Csak az újabb kutatások nyomán kezd feltárulni, hogy István milyen hatalmas munkát végzett az új keresztény magyar műveltség megalapításában. Északolasz-dalmát korai román stílusban templomokat emeltetett. Az országnak a törzsektől meg nem szállott részeit királyi birtokoknak nyilvánítja s középpontul várakat jelöl ki. Így veti meg a vármegyei szervezet alapját. Központosító törekvései és intézményei nagy ellenállásra találnak a hatalomhoz szokott nemzetségfők körében. A lázadó magyar urakkal szemben a király az egyházra és a behívott idegenekre támaszkodik. Ez a magatartása még nagyobb elkeseredést kelt, annál is inkább, mert ezeket a gyűlölt idegeneket az egyházzal azonosítják. Magyarország Szt. István uralkodása alatt nyugati ország lesz, államformája azonban nem a nyugati hűbéri királyság, hanem a pásztornomád társadalmi szervezetben gyökerező patriarchális uralom.

1010—1080. Dél-Európában a népvándorlás viharaiban is megmaradtak a latin városi közösségek magvai. A 11. században fejlődésnek indulnak. Bizánc mellett itáliai városok is fontos szerephez jutnak a nemzetközi kereskedelemben és gazdasági jelentőségük folytán politikai tekintélyre is szert tesznek. A Tirreni-tenger partján *Génua*, *Pisa* és *Amalfi*, az Adriai tenger partján *Velence* válnak szabad városi köztársaságokká, a görög „pólisz" és a római „civitas" utódaivá. Ezek a városok éppen hasznos kereskedelmi kapcsolataik és vagyonuk által tudják nagy mértékben megőrizni önállóságukat a feudális hatalmakkal szemben. Génua és Pisa eleinte szövetségesek, később azonban elkeseredetten vetélkednek egymással az elsőségért. 1016-ban egyesült erővel elhódítják a mór-arab szaracénoktól *Szardínia* szigetét; 1042-ben saját területén támadják meg az iszlámot, amely kalózaival veszélyezteti kereskedelmük biztonságát és rövid időre elfoglalják *Tuniszt*. *Korzikát* a pisaiak veszik el az araboktól, később Génua birtokába kerül és övé is marad egészen a 18. század végéig. *Amalfi* 1077-ben normann fennhatóság alá jut,

gazdasági virágzása azonban csak 1135—37-ben szűnik meg. Ekkor esik áldozatául a vetélkedő pisaiak támadásának, akik beveszik és kirabolják Amalfit. Egyébként ugyanez a sors éri a 13. század elején Pisát is Génua részéről. Bizánc gazdasági bukása után Velence és Génua maradnak a kelet felé irányuló tengeri kereskedelem urai, egyúttal azonban egymás elkeseredett versenytársaivá is válnak. Velence ez időben rázza le a bizánci gyámság nyűgét és egyelőre csak az Adria mellékén s onnan Ausztria, Magyarország és a Balkán felé törekszik gazdasági vezető szerepre. Ennek a kapcsolatnak a jele *Urseolo* doge rokoni összeköttetése Szt. István királlyal. Mind a négy kereskedő-köztársaságot nagykereskedő és hajósvállalkozó családok szűk és zárt köre kormányozza.

1016—1066. A normannok meghódítják Angliát; ez a vikingek legnagyobb jelentőségű honfoglalása. Az angolszászoknak egyszer már sikerült a normann inváziót visszaszorítaniuk, *Nagy Kanut* dán király azonban újabb normann sereget vezet Angliába és meghódítja az egész szigetet. Ez az első teljes normann hódítás csak politikai jellegű s az angolszász állam szervezetét és társadalmi rendjét nem érinti; a skandináv normannok állami élete ugyanis, éppenúgy mint az angolszászoké, a közemberek szabadságán, nem pedig a jobbágysággal kapcsolatos hűbériségen nyugodott. Nagy Kanut Norvégiát is meghódítja s hatalmas északi államot alapít. Halála után azonban birodalma szétbomlik és *Hitvalló Edward* Angliából is kiűzi a dánokat. Az angolszász uralom ezúttal nagyon rövid ideig, mindössze két évtizedig tartja magát. 1066-ban *Vilmos a Hódító, Ördög Róbert* normandiai herceg fia áthajózik a szigetre, a *hastingsi* csatában megveri *Harald* angolszász király seregét és Anglia trónjára lép. Ez a normann hódítás már állandó és végleges marad s teljesen átalakítja a szigetország belső életét. Anglia új urai ugyanis keresztények és már teljesen magukévá tették a francia hűbéri rendszert. Természetes tehát, hogy az elfoglalt földön is feudális államberendezkedést alkotnak. Az angolszász nemességet visszaszorítják, a szabad közemberek pedig jobbágyi sorba kerülnek. A francia nyelvű normann uralkodóréteg azonban egészen rövid idő alatt egybeolvad fajilag rokon angolszász alattvalóival. Az állami és társadalmi rend francia-normann, de az életforma, a népi közösség gondolkodásmódja angolszász. Ha megvonjuk a jogos párhuzamot Anglia és Magyarország állami életének fejlődése között, azt tapasztalhatjuk, hogy tempóban is, intenzitásban

is különbségeket találunk. Eredetileg mindkét ország patrimoniális, harcos szabad közembereken nyugvó társadalmi rend alapján állott; Magyarországon a hűbériségbe való átmenet igen hosszú idő alatt és nagyon tökéletlenül ment végbe, mert a keleties patriarchális királyság hatalma útjában állt, Angliában viszont egyszerre történt a változás.

A normannok már a 10. században kalózutakat tesznek a Földközi-tenger partvidékein. 1016-ban megtelepednek Dél-Itáliában és kiszorítják onnan a bizánciakat. Két fejedelemséget alapítanak: az egyiket *Apuliában* és *Kalabriában*, a másikat *Campaniában Aversa* székhellyel. 1059-ben az apuliai, rövidesen pedig az aversai normann fejedelem is a pápát ismeri el hűbérurául. Ez a lépés a normannok délitáliai szereplésének világpolitikai jelentőséget kölcsönöz. A pápák ugyanis érzik már, hogy kapcsolatuk a német császársággal nem minden tekintetben előnyös. A császár hatalma megvédi ugyan a pápaságot más országok erőszakos befolyásától, ezzel szemben viszont ő maga igyekszik olyan befolyást gyakorolni rá, amely az egyházfő kezét teljesen megköti. Ezért fordul a pápa a normannokhoz, hogy katonai erejükre támaszkodva szükség esetén szembefordulhasson a császárral. Ellenszolgáltatás gyanánt viszont legitimást ad az új jövevényeknek, fejedelmeiknek pedig eszmei támaszt nyujt hatalomra törő alattvalóikkal szemben.

1024. A szász uralkodóház kihalása után az összes német törzsek fejedelmei *Konrád frank herceget* emelik a német királyi trónra; az új uralkodó megalapítja a frank *(száli)* dinasztiát.

1031—46. *Magyarországon* a pogányság, a törzsfői szervezet és a nemzeti öntudat elkeseredett harcot folytat a kereszténységgel, az erős királyi hatalommal és az idegen befolyással. István király halála után a velencei Péter kerül a trónra; belőle teljesen hiányzik a nemzeti érzés. Arra is hajlandó, hogy idegeneknek szolgáltassa ki az országot; amikor alattvalói detronizálják, hűbéri esküt tesz III. Henrik német királynak s az ő katonai segítségével igyekszik visszaszerezni királyságát. Az Árpádházi örökösök veszik fel a küzdelmet az idegen főhatalmi törekvésekkel; *Endre* maga áll a nemzeti felkelés élére s a győzelem után trónra lép. A harc eredménye kettős: egyrészről a kereszténység diadalmaskodik a pogányság, a központi királyi hatalom, a törzsfői, nemzetségfői önállósági törekvés felett; másrészről az ország felszabadul az idegen befolyás alól és biztosítja függetlenségét a szomszédos Német birodalom hatalmi kísérleteivel

szemben. A lajtántúli területről azonban végleg le kell a magyarságnak mondania, mert az a Babenbergek uralma alá kerül. **1039—61.** A német-római császár az egyházat minden áron a hűbériség rendszerébe akarja kényszeríteni, holott az egyház és feje, a pápa semmiképen nem került hűbéresi függő viszonyba a császári világi hatalommal. *III. Henrik* erőszakos beavatkozásai miatt nyílt harc indul meg a kereszténység egyházi és világi feje között. A császár mint Bajorország, Karintia és Frankföld hercege mintegy a territoriális hűbéri hatalmon keresztül szilárdítja meg saját uralkodói hatalmát. Területadományozásaival az egyházi méltóságokat is erős hűbéri függésbe hozza s ezt a viszonyt szeretné a *pápával* szemben is fenntartani. A pápaságot ezidőben világi érdekektől fűtött személyi harcok bomlasztják; Henrik erre alkalmas időpontban megjelenik Itáliában a *sutri* zsinattal a pápát is, a két ellenpápát is letéteti és *II. Kelemen* néven egyik német hívét ülteti a pápai trónra. Pártfogoltjának halála után ismét ő léptet fel német ellenpápát a törvényes egyházfővel szemben, ennek halála után pedig egymásután háromszor avatkozik be hívei javára a pápaválasztásba. Henrik erőszakos fellépése természetesen reakciót vált ki az egyháziak körében és megindul a két évszázados *investitura* harc. Az investitura az az aktus, amellyel a hűbérúr hűbéresét a hűbéri javakba, tehát az általa adományozott földbirtok tulajdonjogába beiktatja; ezt a német császárok az általuk kinevezett egyházi javadalmasokra is alkalmazták. Miután az egyházi tisztség mindig össze van kötve világi javadalmakkal, a császár tetszése szerint rendelkezhet az egyházi tisztségekkel. Ilyenformán a pápa szellemi irányítása az egyház fölött, legalább is a Német birodalomban, üres jelképpé süllyedt. A császár azonfelül más módon is a világi érdekek bilincseibe akarja az egyházat verni; az investitura fejében pénzbeli vagy egyéb ellenszolgáltatást követel, ezt viszont az egyház mint *simoniát*, az egyházi rend áruba bocsátását különösen elítéli. Ha a küzdelemben a császárságnak sikerül álláspontját egészen a pápai trónig keresztülvinnie, akkor az egyház a bizantizmushoz hasonlóan teljesen a világi hatalom érdekeinek játékszerévé válik. Idáig azonban nem fejlődhetett a dolog, mert az egyházi reformpárt, Hildebranddal, a későbbi *VII. Gergely* pápával az élén új, megtisztult álláspontját juttatja érvényre. Eléri, hogy egy világi befolyástól mentes egyházi testület, a *bíborosok kollégiuma* választ pápát *II. Miklós* személyében. A pápaság azonban csak elméletileg győz az investitura-

harcban; azokat a javakat ugyanis, amelyeket a világi hatalom az egyháznak ajándékozott és amelyekhez az természetesen ragaszkodik, elvei fenntartásával nem birtokolhatja. A küzdelemben tehát mindkét fél vereséget szenved: a császári főhatalom eszméje a *Hohenstaufenek*-kel bukik meg, a pápaságé pedig *VIII. Bonifác*-cal, akinek hatalmi igényei ellentétbe kerülnek a erősödő állameszmével.

1040—1084. Amint Lengyelország az északi szláv államok között foglal el első helyet, úgy lesz Szerbia a délszlávság vezető állama. A pápa is elismeri politikai jelentőségét és Mihály fejedelemnek királyi címet ad.

1065—1105. A pápaság és a császárság harca nem ért véget az első mérkőzéssel. Mindkét trónra kivételes egyéniség kerül, így a közöttük lefolyó küzdelem is rendkívüli lesz, s a végsőkig kiéleződik. A nagy világpolitikai harc összebonyolódik a német birodalom belső viszályaival. Az ifjú *IV. Henrik* uralkodása főcéljának tekinti, hogy az egyre inkább elhatalmasodó fejedelmeket visszaszorítsa és császári uralmát megszilárdítsa. Az érdekelt fejedelmek természetesen ágaskodnak a minden hatalmukat megcsonkító törekvések ellen; teljesen önálló területeikre támaszkodnak tehát és az egyházzal szövetkeznek a császári hatalom megerősödése ellen. VII. Gergely pápa ugyancsak nagy ambícióktól fűtve foglalja el a pápai trónt. A cluny-i reform szigorú aszkétikus szellemét és a saját méltóságának tudatát veti a harcba. Nem elégszik meg azzal, hogy száműzi az investiturát és a simoniát s ezáltal teljesen függetleníti az egyházat a világi hatalmak befolyásától. Főcélja az, hogy a Szentszék hatalmát politikai értelemben is kiterjessze az egész keresztény világra. Ezért a függetlenségre törekvő angliai egyházat ismét alárendeli a pápai hatalomnak és megszünteti az északeurópai patriarchátust, amely eddig úgyszólván önhatalmúlag intézte Észak-Németország és a skandináv államok vallási ügyeit. Az Egyház világi uralmát azonban nem csupán kifelé irányuló erélyes rendelkezésekkel óhajtja biztosítani, hanem ugyanakkor szigorú belső reformok megvalósítására törekszik. (A házas papok exkommunikációja, tehát a coelibatus, a papi nőtlenség parancsának szigorú végrehajtása, aminek az a célja, hogy a pap ne bonyolódjon bele a világi érdekek hálójába, stb.) A császár ellen éppen a nagy német belső ellentétek idején indítja meg a harcot. Leteszi azokat a német püspököket, akiket a császár investitura és simonia útján nevezett ki. Az uralkodó azonnal felveszi az

eldobott kesztyűt és viszonzásképen törvénytelen zsinattal letéteti a pápát; ennek a lépésnek természetesen következménye az, hogy a pápa viszont kiátkozza a császárt. A pápai exkommunikáció nagy csapást mér a német államfőre. Politikailag is súlyos jelentősége van: a császár hűbéresei, a fejedelmek, az alattvalók nem tartoznak többé engedelmességgel uruknak. Henrik egyszeriben teljesen magára marad; nincs egyéb választása, mint vezeklő bűnösként, megtért lázadóként Rómába menni és megalázkodva bocsánatért esdekelni. A császár télvíz idején zarándokol Itáliába, de nem Rómába megy, hanem Canossába, a pápa ideiglenes tartózkodási helyére. Három napig vezekel az egyház feje előtt s végre elnyeri a bocsánatot és a visszafogadást. A kedvezővé alakult helyzetet azonban azonnal ki akarja aknázni a pápa ellen; erre a németországi pápai párt *Rudolf sváb herceget* választja meg ellenkirálynak. A pápa ismét kiátkozza Henriket és trónfosztottnak nyilvánítja. A császár azonban még most sem törik meg; sikerül a pápai párton álló több fejedelmi ellenfelét levernie s tovább folytatja a harcot a régi eszközökkel. Rudolf ellenkirály végre nagy győzelmet arat Henriken, de elesik a csatában. A császár most már megszabadult legnagyobb ellenségétől; Itáliába megy és ostrom alá veszi Rómát. A szent város azonban nem adja meg magát; csak többévi, háromszor megujított támadás után törik meg ellenállása. Henrik azonnal ellenpápát választat és császárrá koronáztatja magát. VII. Gergely az Angyalvárból dacol a Rómát birtokló császárral és visszautasít minden békülési kísérletet. A német seregek elvonulása után a normannokat hívja segítségül, de azok a fosztogatáson kívül semmire sem használhatók. A római népet rendkívül elkeserítik a zsákmányéhes hordák és maga űzi el VII. Gergelyt, aki számüzetésben hal meg. A császár most már azt hiszi, hogy győzött és saját választottját ülteti az egyházfő trónjára. A későbbi események azonban azt mutatják, hogy Henrik nem vette figyelembe a küzdelem lélektani motívumait. Nyilvánvaló, hogy a harc mélyebb és egyetemlegesebb lett annál, minthogy személyekhez legyen kötve. Az uralkodó saját fia, III. Konrád király átpártol a pápa híveihez. Az egyház élére megint VII. Gergelyhez hasonló következetes és öntudatos pápa kerül. II. Orbánnak sikerül a normannok és III. Konrád segítségével visszafoglalnia Rómát és elűznie az ellenpápát. A pápai párt Németországban új vezért kap *Welf* bajor herceg személyében; őróla nevezik később Olaszországban is *guelf*-eknek a pápa híveit. Ettől az

időtől kezdve a bajor uralkodók egészen a legújabb időkig szorosan együttműködnek a katolikus egyházzal. A korszellem a harc idején határozottan az egyházi álláspontnak kedvez. A szigorúan egyházias világkép fénykora ez, az első keresztes háború fanatikus légköre. A császár megfosztja ugyan Konrádot a trónutódlástól, de most már második fia, *V. Henrik* áll a pápai párt mellé. A négy legnagyobb német törzs közül csak a frankok maradnak hűek a császárhoz, a szászok, bajorok és svábok elpártolt fia oldalán állanak. A pápai párt fejedelmei zsinatot hívnak egybe a birodalomban és letétetik azokat a püspököket, akik a császártól kapták investitura útján kinevezésüket; a zsinat a Németországban még szokásos papi házasságokat is megtiltja. A hatalmi letörés után a császár politikai bukása is bekövetkezik: V. Henrik nagy seregével megjelenik a Rajnánál és sikerül apját elfognia, internálnia s trónlemondásra kényszeríteni. II. Orbán után *II. Paskál* kerül a pápai trónra; ő viszi győzelemre az investitura kérdésében elfoglalt álláspontot Franciaországgal és Angliával szemben is. A pápai hatalom ismét megerősödik, de éppen ez a körülmény járul hozzá az újabb küzdelem megindulásához.

1060—1150. Magyarországon, a Dunamedencében az idegen bevándorlás első nagy hulláma. Eddig a rokon lelkialkatú idegeneket, avarokat, besenyőket stb. a magyarság teljesen be tudta olvasztani. Most azonban a bevándorlás olyan nagy méretű, olyan különböző összetételű, hogy Magyarország népi egységét meg kell bontania. Nemzetiségi szigetek keletkeznek. A keleti bevándorlók, az új besenyő hordák, úzok, izmaeliták, zsidók még nem keresztények és részben nem is szándékoznak a keresztény közösségbe beolvadni. A nyugati bevándorlók szászok, frankok, flamandok, vallonok, morvák stb. keresztények ugyan, de távol állanak a magyarság lelki alkatától és így tömeges beolvadásuk lehetetlen. Ugyanez a folyamat, mely máig is érezteti végzetes hatását, megy végbe a következő évszázadokban, egész Kelet-Európában, Lengyelországban, a balti területeken, Oroszországban. A nyugati bevándorlók zömét a német törzsek fiai alkotják. Elsősorban németek azok, akik ezekre a keleteurópai vidékekre, ahol nagyon lassan bontakozik ki a városi élet magukkal hozzák a maguk középkori városi kultúráját s ettől körülbástyázva többé-kevésbbé elkülönülnek új környezetüktől, a gyarmatosok, a kolonizátorok szellemiségét képviselik, holott gyakran a befogadó népnek szélesebb a horizontja, gazdagabb a lelki élete, mint az

övék. Amikor az európai gyarmatosításról beszélünk, a spanyol, portugál, holland, brit, francia tengerentúli kolonizáció mellett többnyire megfeledkezünk a németség keleteurópai szárazföldi kolonizációs törekvéseiről. Most látjuk, hogy az utóbbinak nem csekélyebb a jelentősége, mint az előbbinek.

1077. *Salamon* magyar király Péter példájára vazallusi esküt tesz IV. Henriknek. *Szt. László* azonban legyőzi a nemzeti gondolatot megcsúfoló rokonát és így új idegen uralom veszélyét hárítja el az országról. Trónralépése után kiépíti és megtisztítja a magyarországi egyházi életet s nemzetének vezető helyet biztosít Kelet-Európában. Szt. László saját személyében testesíti meg azt a keresztény hősi és lovagi ideált, amely áthatja a keresztes háborúk korát.

1091—1102. *Szt. László* és *Kálmán* magyar királyok meghódítják *Horvát-Szlavonországot.* Ez a foglalás nem csupán területi gyarapodást jelent az ország számára, hanem azonkívül új tengeri útat nyit Nyugat felé és megalapozza Magyarország hegemóniáját az északi Balkán felett, amely egészen a török előnyomulásig tart.

1105. Kálmán király Dalmáciát is megszerzi; ezzel több évszázados harc indul meg Magyarország és Velence között Dalmácia birtokáért és egyúttal az Adria partvidéke feletti hegemóniáért.

A keresztes háborúk. A városi polgárság kialakulása. A nemzeti állameszme harca a hűbériséggel

A keresztes hadjáratok motívumai és indítékai voltaképen többfélék. Szellemileg a pápaság főhatalmi törekvéseinek következményei; a középkori világon a szellem és a hit elsőbbségének eszméje uralkodik s ennek az ideálnak megszemélyesítője a pápa. Az egyházfő éppen hatalmának felsőbbrendűségénél fogva elhivatottságot érez arra, hogy hadjáratok szervezésével terjessze ki a keresztény uralom hatókörét, visszavonulásra vagy megtérésre kényszerítse a pogány világot. A hűbéri szellem következménye, mint az egyháznak, amint politikai nagyhatalom lett, éppúgy hadjáratokat kell indítania, mint a világi hatalomnak. Gyakorlatilag viszont a hűbéri és lovagi szellem nyilatkozik meg a keresztes háborúkban. A feudális eszme azonban e nagy hadi vállalkozás során teljes kudarcot vall. Ez a társadalmi rend és ez a katonai szervezet képtelen nagyobb, egyetemesebb keresztény akciók végrehajtására, mert belső feszültsége és szervezet-

lensége megbénítja erejét. A keresztes hadjáratok azonban a balsiker ellenére is nagyot lendítenek a középkori világnézet fejlődésén. A nyugati világ a hadjáratok és a kiszélesedő kereskedelmi kapcsolatok révén egészen más eszméken nyugvó műveltséggel ismerkedik meg s az új tapasztalatok látókörét is tágítják. Eddig a korai középkor *román* kultúrája és művészete uralkodott, amely szigorúan elkülöníti a hit tárgyainak magasabbrendű szféráját az alacsonyabbrendű földi dolgoktól. Az új hatások alatt azonban más, *gótikus* műveltség bontakozik ki, amely arra törekszik, hogy a földi dolgokat a hit magasabb világába ragadja és átszellemítse. A nagy átalakulás társadalmi és gazdasági téren is megnyilvánul. A hűbéri rendszerrel együttjáró *terménygazdálkodás* helyére fokozatosan a *pénzgazdálkodás* lép s a pénz hatalomra jutásával együtt új társadalmi réteg keletkezik, a *városi polgárság*. Ekkor alakulnak ki a nagy nyugati ipari és kereskedővárosok s a középkor végén mintha a polgárság a politikai vezetést is magához ragadná. Az uralkodói hatalom is megerősödik s ez a két tényező mintha kezdené visszaszorítani a fejlődésüket gátló hűbéri hatalmakat. A nagy szellemi, politikai és gazdasági átformálódás már a *nemzeti államok* kibontakozásának kezdetét jelenti.

1095. Palesztina szeldzsuk urai gyakran fosztogatták, megölték, vagy rabszolgaságba vetették a szentföldi zarándokokat. A középkori keresztény világképben viszont fontos szerepe volt a szentföldi engesztelő zarándoklatoknak. A vezeklő, aki nagyon nehéz körülmények között — egy ilyen zarándoklás veszedelmesebb volt, mint ma egy trópusi vagy sarkvidéki felfedező utazás — meglátogatja az Úr életének és szenvedéseinek szent helyeit, bűneitől megtisztul, valósággal új emberré válik, új életet kezdhet. Ezért II. Orbán pápa összehívja a *clermonti zsinatot*, amely elhatározza, hogy az Üdvözítő életének és kereszthalálának színhelyét visszafoglalja a pogányoktól. Az első szervezetlen keresztes csapat azonban az úton megy tönkre vagy Kisázsiában pusztul el.

1096. Az első szervezett keresztes hadjárat a hűbériség fészkéből indul ki és teljesen hűbéri jellege van. Vezetői provence-i, lotharingiai, flandriai és normandiai hűbérurak s csaknem kizárólag normannok és franciák vesznek részt benne. A lovagokhoz azonban minden keresztes hadjáratban nagyszámú csőcselék is csatlakozik, amely a nemesség és a jobbágyság között tengődő gyökértelen, lebegő, elszegényedett réteghez tartozik. A keresztesek határozott sikerről adhatnak számot. Meghódítják *Nicaeát*

Európa és az iszlám. Keresztes hadjáratok

és a *dorylaeumi* csatában legyőzik az ikonioni szeldzsuk szultánt. Azután a hűbéri szellemnek megfelelően külön hódító rajokra oszlanak. Beveszik Jeruzsálemet és borzasztó vérfürdőt rendeznek az arabok és zsidók között. Majd megalapítják a jeruzsálemi királyságot és a francia hűbéri szellemhez alkalmazkodva számos vazallus fejedelemségre osztják. A gazdasági vezetést már ekkor a génuai és velencei családok ragadják magukhoz, akik a hódításokat kereskedelmi faktóriák alapítására használják fel.

1098. Az első keresztes hadjárattal kapcsolatban alakul meg az első egyházi lovagrend, a *Johannita rend*, amely a jeruzsálemi Szt. János ispotályról nyerte nevét. A későbbi lovagrendek alapítása is mind a keresztes hadjáratokhoz fűződik, amelyeket részben az előázsiai vagy spanyolországi iszlám ellen, részben pedig az északi pogány szlávok és balti népek ellen vezetnek.

1098. Az első keresztes hadjárattal egyidőben nagy reformmozgalom indul meg a *szerzetesség* életében. A bencés rendből új ág sarjad, a szigorú ciszterci rend, amelynek anyakolostorát *Citeaux*-nak *(Cistercium)* hívják. A rend azt a célt tűzi maga elé, hogy a világi befolyásoktól meggyöngített szerzetességet visszavezesse az egyszerűséghez és elmélyedéshez. A ciszterciták *Clairvauxi Szt. Bernát* személyiségén keresztül a keresztes mozgalomra is nagy hatással vannak.

1100 körül a tarcali zsinaton alkotja meg Kálmán magyar király híres törvénykönyvét, amely emberiesség és méltányosság tekintetében messze meghaladja a korabeli nyugati törvényhozást.

1108. A hűbériség teljes szétbomlással fenyegeti Franciaország belső életét. *VI. Lajos* király érzi, hogy ez az út végzetes lehet nemzete számára s ezért megkezdi tapogatódzó kísérleteit az egységes nemzeti állam kialakítására. Annak az országnak a feje, amely kialakította a hűbériség intézményét, most a korona hatalma alá vonja és meghódoltatja a nagy vazallusokat.

1106. Anglia francia-normann hódítói most visszaütnek anyaországukra. *II. Vilmos* angol király meghódítja és az angol koronához csatolja a rokonai uralma alatt álló Normandiát. A szigetország meg akarja vetni lábát a kontinensen, de hódító terveit símán nem valósíthatja meg. Több száz évig tartó háborúság kezdődik angolok és franciák között, amelynek egyes időszakaiban Franciaország területének nagyobb része angol uralom alá kerül.

1111—23. V. Henrik a pápai párt támogatásával jutott a trónra, új pozíciója azonban kényszeríti, hogy folytassa a küzdelmet a

pápaság ellen. A nagy harcnak ezt a szakaszát fegyverszünetként zárja le a *wormsi egyezmény*. A békekötés elvileg az egyházi álláspontot juttatja érvényre, de a gyakorlatban, a püspökválasztásnál, döntő befolyást enged a császárnak. Az egyházi reformpárt természetesen nem fogadja el az egyezményt.

1118. A Johanniták után megalakul a második nagy szentföldi lovagrend is, a *Templomosok (Templáriusok)* rendje, a zarándokok védelmére. Kiváltságai révén később nagyon meggazdagszik és sok eretnekség melegágya lesz. Végül a 14. század elején annyira kihívja maga ellen a keresztény világ haragját, hogy a francia állam és az egyház közösen megsemmisítik.

1130—32. Az új pápaválasztás ismét ürügyet szolgáltat a német császárnak, hogy az egyház fejére is kiterjessze hatalmát. *II. Anaklét* pápa azonban szövetséget köt *IV. Konrád* ellen *II. Róbert* sziciliai fejedelemmel, aki a Nápoly—sziciliai királyságban egyesítette a délitáliai normann hercegségeket. A királyi koronát a pápa teszi fejére Palermóban. Az új királyság eleinte nagy védelem a pápa számára, később azonban egyesül a német császársággal és veszélyezteti az egyház függetlenségét.

1134. A német császárok már régtől alapítottak fejedelemségeket a határszéleken. Így szervezték meg az *Ostmarkot* az avarok, majd a magyarok ellen, később pedig a *Nordmarkot* védelmül az északi szlávság ellen. Ez utóbbi területet *Albrecht a Medve* kapja hűbérül s birtokát szláv vidékek meghódításával növeli. Ő is, utódai is keményen irtják és vetik szolgaságra a szlávokat és helyettük délnémeteket telepítenek a felszabadított részekre. *Brennabor* szláv erőd meghódítása után Albrecht felveszi a *Brandenburgi őrgróf* címet; ebből a fejedelemségből alakul ki majdan a *porosz királyság*.

1147—73. A második keresztes hadjáratot IV. Konrád császár és *VII. Lajos* francia király vezetik. Ez a sereg is mint a legtöbb keresztes had szárazföldi úton, Magyarországon és Bizáncon át vonul keletre. A hadakhoz csatlakozó rabló és fosztogató csőcselék miatt azonban mind a magyarok, mind a bizánciak gyanakvással fogadják a kereszteseket. Különben a hadjáratok sikertelenségének egyik oka az, hogy a Keletrómai császárság és a nyugati keresztes hadak nem mint szövetségesek, hanem inkább mint ellenségek állottak egymással szemben. Részben I. Mánuel bizánci császáron múlott, hogy IV. Konrád serege tönkrement az ikonioni szeldzsuk szultánnal vívott harcokban. A francia sereg is csupán jelentéktelen hódításokat tesz. Közben a jeruzsálemi

királyság is teljesen összezsugorodott és a fővároson kívül már csak egy kis parti szegélyt tart birtokában. Már ekkor nyilvánvalóvá lesz és máig is érvényes az, hogy nyugati jellegű uralom nem tarthatja magát sokáig a fenyegető iszlám tenger közepén.

IV. Konráddal egy időben ellenfele *Welf Oroszlán Henrik* herceg is keresztes hadjáratot vezet, csakhogy nem az iszlám, hanem az északi pogány szlávok ellen. Oroszlán Henrik nagy nyugati előretörése rendkívül jelentősen hatott a németség európai helyzetére, ezen keresztül pedig egész Európa közelebbi és távolabbi történetére. A fejedelem véglegesen a Német birodalomhoz csatolja az Elba, Spree és Odera közötti területeket. Itt is, akárcsak spanyol földön, évszázadokon át tart a pogányság ellen irányuló keresztény előretörés.

Bizánc és Magyarország összeütközése a Balkánon. Bizánc Mánuel császár uralkodása alatt az északi Balkánt, sőt Magyarországot is igyekszik uralma alá vonni. Magyarországot most nemcsak a Németrómai, hanem a Keletrómai császárság részéről is az idegen fennhatóság veszélye fenyegeti, az ország azonban a bizánci protektorátust éppenúgy elhárítja, mint a németet.

1155. A frank (száli) uralkodóház kihaltával a német fejedelmek a sváb *Hohenstaufen I. Frigyest* emelik a trónra. Vele a svábság jut vezető szerephez, amely ekkor is, a későbbi századok folyamán is a németség egyik legexpanzívabb törzse. Földrajzi helyzete miatt azonban nem tágíthatja határait zárt településekben s így hajlamossá lesz a távoli vállalkozásokra és idegen messzi területeken való megtelepülésre. Frigyes közvetlenül trónralépése után Olaszországba megy. Ezzel az útjával új fordulatot ad a pápaság és császárok harcának. Ő és utódjai a Hohenstaufen császárok már nem annyira a kereszténység feletti főhatalomért harcolnak az egyház fejével, hanem inkább Itália birtokáért. Olaszország ebben az időben teljesen kiheverte már a népvándorlás pusztításait és Európa leggazdagabb, iparban és kereskedelemben vezető országa lett. Mindkét küzdő fél részére nagy előnyt jelent tehát, ha a virágzó ország gazdasági forrásainak birtokába jut. Az olasz városok iparos és kereskedő polgársága általában a pápák oldalán áll. A Szentszék fennhatósága sokkal kisebb terhet ró a lakosságra, mint a világi hatalomé; azonkívül a városok egyébként is szoros kapcsolatot tartanak fenn a római kúriával, amely a 13—15. században Európa legnagyobb pénzügyi hatalmassága. A *guelf* pápapárti városi polgárréteggel szemben viszont erős ellenzéket képvisel az itá-

liai lovagi nemzeti társadalom. Ez az osztály túlnyomó többségben a katonai hatalomhoz, a császársághoz húz. A császárpártiakat a Hohenstaufenek *Weiblingen* váráról *ghibellinek*-nek nevezik. Az is előfordul olykor, hogy a császár és a pápa érdekei közösek, különösen az egyházi és világi hatalommal szemben önállóságra törekvő városok ellen. I. Frigyes itáliai útjával főképen azt akarja elérni, hogy a független köztársaságokká alakult lombardiai városok birtokába jusson. Terve azonban csak részben valósul meg; mindössze néhány kisebb várost sikerül elfoglalnia és elrettentő például feldúlnia. Útja végeztével a pápa császárrá koronázza. Frigyes üldözi a városokban burjánzó eretnekségeket *(Bresciai Arnold)*, főleg azért, mert ezek mögött nagy szociális elégedetlenség lappang.

1158—74. Ami az első itáliai úton nem sikerült, az sikerül a másodikon. Frigyes végre teljesen leigázza a lombardiai városokat s újjászervezi a pénzügyeket. A reform rendkívül egyszerű és fölöttébb előnyös a hódító fél számára. A császár hatalmas adók és vámok révén a saját kincstára javára csapolja le a városok gazdagságát. Az elégedetlen lakosság több ízben és több helyen felkelést kísérel meg. Milánó villongását a császár a város teljes elpusztításával torolja meg. Hazatérése után azonban a többi városok is fellázadnak és Frigyes újabb büntető úttal próbálja hatalmát helyreállítani. Ez a kísérlet azonban teljesen eredménytelenül végződik. A harcba a pápa is belesodródik; a császár negyedik olasz útján ellenpápát ültet a trónra, a normann védelem alatt álló törvényes pápának viszont menekülnie kell. Ekkor azonban összefognak a szövetséges lombárd városok, közös erővel helyreállítják Milánót s felépítik *Alessandria* erődöt, amelyet a császár elleni tüntetés jeléül a törvényes pápáról neveznek el. Az ostromló német sereg teljesen kudarcot vall, a császárság és pápaság közti küzdelem azonban ezután sem szünetel. A visszaszorított császár megint némi előnyhöz jut, azáltal, hogy megveszi ellenfele, a pápapárti Welf herceg hatalmas középitáliai hűbéreit.

1150—60. Az észak felé irányuló német terjeszkedés a Keleti-tenger partjain erős ellenfelekre talál, a *dán* és *svéd királyságokra*. *IX. Szt. Erik* svéd király elfoglalja *Finnországot* is; a meghódított terület több mint félezer évig svéd uralom alatt áll, a finnek többnyire nem érzik idegen igának a svéd uralmat, amely a paraszt tömegek számára Finnországban kedvezőbb életkörülményeket teremt, mint magában az anyaországban.

Finnország lakosságának jelentékeny kisebbsége ma is svéd.

1156—58. A keresztény Spanyolországban minden jószándékú erőlködéssel sem sikerül az iszlám letörésére erős központi hatalmat szervezni. A mohamedán világ elleni küzdelmet a szükségszerűen alakuló egyházi lovagrendek vívják meg. Természetes, hogy ezek azután nagy katonai erejükkel és vagyonukkal kiváltságos hatalomhoz jutnak.

1173—78. A hűbéri kötöttségekből fokozatosan egységes *nemzetekké* alakuló országok berzenkednek a pápai hatalom súlya ellen, amely többnyire erős gazdasági nyomást is gyakorol rájuk. Először Anglia igyekszik lerázni az egyházi fennhatóságot, annál is inkább, mert a pápaság egyik idegen államtól esm élvezett akkora jövedelmet, mint a szigetországtól. *II. Henrik* angol király minden erejével arra törekszik, hogy az angolszász egyházat függetlenítse a Szentszéktől. *Becket Tamás* canterbury-i érsek hűségesen védelmezi az Egyház egységének ügyét és ellenállásával megköti a király kezét. Henrik azonban mindenáron szabadulni akar a pápaságtól és ezért meggyilkoltatja érsekét. Ez a szörnyű tett még tulajdon fiait is fellázítja ellene és nyilvánosan kell vezekelnie a szentté avatott érsek sírjánál. Annyit azonban mégis elér, hogy a királyi hatalmat megerősíti s Anglia területét növeli. Ő kezdi meg Írország meghódítását, hűbéresévé teszi a skót királyt és Normandia mellé *Bretagne*-t is megszerzi. Ezzel Anglia Franciaország jelentékeny részének ura lesz.

1174—78. I. Frigyes ötödik itáliai útján is súlyos vereségeket szenved a lombárdiai városokkal szemben. A kudarccal nagy megaláztatás is jár; a császárnak bizonyos jelképes aktusok kíséretében teljesen alá kell vetnie magát a pápai főségnek. Végül a lombárd városok is tesznek némi engedményt és hajlandók elismerni Frigyes laza fennhatóságát.

1180—81. *Oroszlán Henrik*, a Hohenstaufenek legnagyobb ellenfele, elveszíti birodalmi hűbéreit, csupán a Braunschweigi hercegséget tarthatja meg. Bajorországot *Wittelsbach Ottó* kapja s ez a dinasztia uralkodik ebben az országban egészen a világháború befejezéséig.

1184—86. I. Frigyes újabb, ezúttal békés útra indul Itáliába s ismét elismerteti a lombárd városokkal jobbára névleges fennhatóságát. Olaszországi tartózkodása azonban más eredményt is hoz; fiát, VII. Henriket eljegyzi Konstanzával, Szicília és Nápoly normann trónjának örökösnőjével. Ez a kapcsolat reményt

ad arra, hogy észak helyett dél felől veheti majd birtokba Itáliát és vetheti alá uralmának a pápaságot.

1189—93. I. Frigyes a szárazföldön, Magyarországon és Bizáncon át keresztes hadat vezet Kisázsiába és meghódítja az ikonioni szeldzsuk szultánságot. Vele egyidőben *II. Fülöp Ágost* francia király és *Oroszlánszívű Richárd* angol király tengeri úton vezetik seregeiket a Szentföldre. A császár további útja során a keresztény Arméniában véletlen baleset áldozata lesz. Seregét fia, *Sváb Frigyes Akkába*, a keresztény Szentföld kikötővárosába irányítja; itt találkozik az időközben megérkezett francia és angol hadakkal is. A keresztény vezérek közt állandó viszály dúl; végül a francia király jobbnak látja, ha seregével együtt visszatér hazájába. Ez időben már Jeruzsálem sincs a keresztények kezén, mert *Szaladdin*, Egyiptom Ejjubida szultánja foglalta el. A keresztények már csak a keskeny parti szegélyt tartják birtokukban. Ezt a hanyatlást lényegében Oroszlánszívű Richárd hősies harcai sem tudják feltartóztatni. Végül az angol király is felhagy a küzdelemmel és visszatér Európába. Útközben azonban *Lipót* osztrák herceg fogságába kerül, majd pedig VII. Henrik német császárnál tölt el egy egész évet kemény rabságban. Sok szenvedés és hányattatás után csak hűbéri eskü és nagy váltságdíj ellenében eresztik szabadon.

1194—98. VII. Henrik császár felesége révén valóban elnyeri apja nagyhatalmi reményeinek zálogát, a gazdag Nápoly-szicíliai birodalmat, amely megnöveli családja házi hatalmát a német fejedelmekkel szemben. Az új országban azonban lázadás lázadást követ. A délitáliai normann polgári és lovagi szellem állandó kölcsönhatásban áll a Kelettel és ennek folytán sokkal szabadabb, mint a középkori nyugati államoké. A germán hűbéri uralom elviselhetetlen súllyal nehezedik rá és nem hajlandó békésen tűrni az elnyomást. VII. Henrik főtörekvése viszont az, hogy a két királyságot, a németet és a Nápoly-szicíliait örökletessé tegye családjában. Nagyarányú tervei a Keletrómai császárság és Elő-Ázsia meghódítását, vagyis a római világbirodalom visszaállítását is magukban foglalják. Kitűzött célját korai halála miatt nem érheti el s a két trón egyesítése sem sikerül. A német fejedelmek Henrik idősebb fiát, *Fülöp*-öt választják meg királynak, de ennek is ellenkirályt állítanak Oroszlán Henrik fiának, *Ottó*-nak személyében. A Nápoly-szicíliai királyságot Konstanza, VII. Henrik özvegye csak nagy nehézségek árán menti meg kiskorú fia, *II. Frigyes* részére.

1198. Ebben az évben alakul a *német lovagrend;* a többi egyházi lovagrendhez hasonlóan kezdetben ez is a szentföldi zarándokok védelmét és a mohamedánok elleni harc eszméjét szolgálja. Később azonban átidomul a németség sajátos beállítottságának megfelelően és átveszi a keleteurópai német terjeszkedés irányítását, uralkodó hatalom lesz a Baltikumon, kemény uralmat gyakorol a bennszülött paraszt népesség felett.

1202—1204. A Keletrómai császárság annyira ellenséges magatartást tanúsít a területén átvonuló keresztes hadakkal szemben, hogy viselkedésével kihívja a nyugati hatalmak ellenszenvét. Velence már amúgy is régen szabadulni szeretne legnagyobb kereskedelmi versenytársától s diplomatikusan meggyőzi a negyedik keresztes hadjárat vezetőit arról, hogy Elő-Ázsiában eredményes hódítás csak Bizánc elfoglalása után sikerülhet. A keresztes seregek az új célkitűzés kifejezéséül Velencében gyülekeznek. *Flandriai Balduin* és *Monferrati Bonifácius Dandolo Enrico* velencei doge rábeszélésére először Dalmáciát foglalják el seregükkel Velence számára. Majd sikeresen avatkoznak be az állandóan műsoron levő bizánci udvari harcokba; 1204-ben meghódítják Konstantinápolyt és megalapítják a *Latin császárságot.* A trónra Flandriai Balduin kerül, aki Görögországban és Makedóniában nyugati mintára hűbéres fejedelemségeket alapít. A hadjárat igazi nyertese Velence; a város, amely az Adriai-tenger és a keleti Földközi-tenger mellékén valóságos gyarmatbirodalmat alapít, ezúttal végleg megszabadult gazdasági vetélytársától és kezében tartja a kelet felé irányuló kereskedelmet.

1201—1235. Miután a magyarság elhárította a bizánci főhatalmi törekvéseket, I. Imre király győzelmes szerbiai hadjáratával megkezdődik a magyar fennhatóság kiterjesztése az északi Balkán fölé. Magyarország, mint a katolikus egyház és az európai műveltség előőrse, teljesíti hivatását Délkelet-Európa felé hasonlíthatatlanul kevesebb vérontással és erőszakkal, mint a németek a szláv és balti világ, a spanyolok a déli Pireneusi-félsziget felé. Szembekerül azonban Velencével, amely balkáni kereskedelmének monopóliumát oly módon igyekszik megvédeni, hogy az Adriai-tenger keleti mellékére, főképen Dalmáciára kiterjeszti uralmát. Ugyanakkor a magyar királyság a kisoroszoktól lakott területek (Halics) felé is igyekezett terjeszkedni; ez a törekvés azonban nem ért el tartós sikert, a tatárjárás után, amely mongol igába kényszeríti az orosz fejedelemségeket, meg-

szűnik a magyar befolyás a lengyel-orosz területeken.

1209. *III. Ince pápa* uralkodása alatt a pápaság olyan világi hatalomra tesz szert, amelyet sem előtte, sem utána el nem ér többé senki sem. Ő indítja a francia királlyal szövetkezve az első keresztények ellen irányuló keresztes háborút. Ez az újfajta akció a legnagyobb kegyetlenséggel irtja ki a délfranciaországi albigens eretnekeket.

1210—20. A 13. század elején a korszellem és világnézet ugyanúgy gyökeres átalakításra szorul, mint a Cluny-i reform idején. Az új áramlatokat két nagy szent rendalapítás indítja meg. *Assisi Szt. Ferenc* a bűnbánat és tökéletes szegénység szellemének követésére megalapítja a *Ferences-rend*-et. *Szt. Domonkos* pedig az eretnekek üldözésre a *Dominikánus-rend*-et. Az új rendek működésének talaja elsősorban a városi polgárság, szemben az eddig uralkodó Bencés-renddel, amely főképpen a hűbéres társadalomban helyezkedett el. Mindkét rend nagy érdemeket szerzett, mert odaadóan és önfeláldozóan szolgálta a középkori társadalom lelki érdekeit és felvirágoztatta a késői középkor tudományos életét. A ferencesek eredményesen fáradoztak a béke és szeretet eszméjének megvalósításán, a domonkosok pedig a nyugati kereszténység egységének fenntartásán.

1211. A VII. Henrik halála után kiéleződő német trónviszályba III. Ince pápa is beleszól hatalmi szavával. Mint II. Frigyes gyámja, kötelezi a kiskorú uralkodót, hogy a Nápoly-szicíliai királyságot, amely pápai hűbérnek számít, sohasem szabad a birodalommal egyesítenie.

1212. A Szentföld visszaszerzésének gondolata a gyermekeket is fanatizálja és ők is tízezrével vonulnak a Szentföld visszaszerzésére. A gyermekek keresztes hadjárata persze semmivel sem ér el többet, mint a felnőtteké, sőt legnagyobb részük elpusztul, vagy pedig a Kelet rabszolgapiacaira kerül. A 13—14. század általában a többnyire vallásos, de olykor teljesen motiválatlan, hisztérikus tömegmozgalmak kora *(flagellánsok, táncdüh)*. Ezeket a jelenségeket a bűnbánati szellemen felül valószínűleg a jobbágytömegek állapotának leromlása és társadalmi helyzetük megmerevedése magyarázza meg.

1214—18. II. Frigyes német király szövetkezik a dán és a francia királlyal s megtámadja *IV. Ottó* ellenkirályt. Ottó viszont angol segítséget vesz igénybe. A két sereg *Bouvines* mellett találkozik; az ütközet II. Frigyes javára dönti el a trónviszályt.

1215. A királyi hatalom kezdi lassanként lerázni a hűbériség kötelékeit és hozzáfog az egységes nemzeti államok megalapozásához. A hűbéri rétegek azonban meg akarják valamiképen tartani régi hatalmi pozíciójukat. Különösen a kisnemességnek van szüksége törvényes védőintézkedésekre, mert a pénzgazdasággal együtt helyzete nagyon megingott s a városi polgárság vette át a vezetést. A nemesi osztály tehát *rendiség* kialakítására törekszik. A rendi szellem első jelentékeny megnyilatkozása a királyi hatalommal szemben a *Magna Charta libertatum*, az angol alkotmány alapja. Ez a törvénykönyv lényegében megtagadja a középkor hatalmi elképzelését és ezért természetesen nagy ellenállásra talál Földnélküli János angol királynál és Anglia legfőbb hűbéruránál, a pápánál. Küzdelem indul meg a két tábor között; a rendek, élükön a nagybirtokos mágnásokkal, a bárókkal, a francia királyt hívják segítségül. Végül Földnélküli János fiatal utódja, *III. Henrik* megegyezik a rendekkel, elfogadja a Magna Chartát és a franciákat kiűzi Angliából.

1217—21. Négy sikertelen szentföldi keresztes hadjárat után egy ötödik is indul, de ezúttal Egyiptom ellen. Az elgondolás az, hogy a keresztesek a Közelkelet legnagyobb hatalmasságát, az *egyiptomi szultánság*-ot, saját hatalmi központjában igyekezzenek megsemmisíteni. A harc hosszú és kemény. *Briennei János* másfél évi ostrom után végre beveszi a *Damiette* erődöt, a Nílus és Egyiptom kulcsát. A kicsikart győzelem azonban hamarosan kudarccá változik. Az egyiptomi szultán a Nílus-deltai csatában súlyos vereséget mér a keresztes hadakra s teljesen megtöri támadásuk erejét.

1220. II. Frigyes nagy diplomáciával intézi el a vitás kérdéseket. Színleg elfogadja az Egyház álláspontját és megígéri, hogy délitáliai királyságát nem fogja a Német birodalomhoz csatolni. Magatartásával eléri, hogy III. Ince pápa császárrá koronázza. Főtörekvése eleinte titokban, később nyíltan is az, hogy Nápoly-Szicíliában megalapozza a feltétlen királyi hatalmat és a hűbériség teljes megsemmisítésével átalakítsa centralisztikusan kormányzott állammá; ez az átszervezés gazdaságilag is megerősítheti uralmát és támaszt is nyújthat neki és utódjainak a német fejedelmekkel és a pápasággal szemben. Az új berendezkedés a Nápoly-sziciliai királyságot a világ első modern értelemben vett államává teszi. Az uralkodó szigorúan megszervezi a közigazgatást, támogatja a kereskedő- és iparosréteget, türelmet tanúsít a különféle vallásokkal és fajokkal szemben, zsoldos hadsereget

tart. Szicília fekvésénél fogva állandó kapcsolatot tartott fenn a Kelettel, úgyhogy a korabeli iszlám államok szervezete döntő hatást gyakorolt Frigyes államreformjára.

1222. A Magna Chartával csaknem egyidőben jelenik meg a magyar rendiség alapköve, az *Aranybulla*. Akárcsak az angol uralkodót, II. Endre magyar királyt is kényszeríteni kell a törvénykönyv elfogadására. Tulajdon fia, IV. Béla áll a főurak mellé és győzelemre segíti a rendek álláspontját. Az Aranybulla célja nem annyira a régi nemesség ősi kiváltságainak fenntartása, hanem inkább a hűbéres katonaosztály, tehát a kisbirtokos nemesség nemesi előjogainak biztosítása. Az Aranybulla valósággal a magyar rendiség alapvető okmánya lett, mert 31. pontjában biztosítja a nemesség számára a király elleni fegyveres ellenállás jogát *(Jus resistendi)*.

1226—37. Az Erdélyből II. Endre magyar király által kiutasított német lovagrendet Konrád mazoviai lengyel fejedelem behívja országába, hogy megvédelmezzék a pogány szláv poroszok támadásaitól. A lovagrend mindinkább függetleníti magát a lengyel fennhatóságtól, a porosz őslakosságot kiirtja és hazájukat behívott német telepesekkel kolonizáltatja s Lengyelországot fenyegeti. Elfoglalja a lengyelektől lakott Danzigot és Pomerániát és Lengyelországot elzárja a tengertől. A német lovagrend bekeríti a Balti-tenger keleti mellékét egészen a Néváig.

1226. *IX. Szt. Lajos* francia király folytatja a pápával közösen indított akciót az *albigensek* ellen. A háborúban megszerzi a francia korona számára Provence-ot, ahol eddig önálló, erősen világias jellegű lovagi műveltség uralkodott. Az új birtok nagy hatalmat ad a király kezébe és megerősíti uralmát a hűbéri tényezőkkel szemben. A monarchikus elv érvényesülését az is elősegíti, hogy a bíráskodást a királyi hatalom központilag szervezi meg *(parlament)*.

1227—30. II. Frigyes még III. Ince pápának tett ígéretet, hogy keresztes hadjáratot fog vezetni a Szentföldre. Ezt az ígéretét azonban egy pillanatig sem vette komolyan; végül Ince pápa hasonlóan erélyes utódja, IX. Gergely kényszeríti, hogy adott szavának eleget tegyen. Frigyes többszöri tárgyalással ráveszi az egyiptomi szultánt, hogy adja ki neki a szent helyeket s a jeruzsálemi Szent sír templomában jeruzsálemi királlyá koronázza magát. A pápa viszont úgy látja, hogy a császár egyházellenes, laikus birodalom megalapítására törekszik. Erre pápai zsoldosok támadják meg országát s vissza kell térnie a Szent-

földről. Végül egy győzelmes hadjárat után *San Germano*-ban békét köt a pápával, a küzdelem azonban eldöntetlen marad.
1230—40. A Pireneusi félsziget a mohamedán erő hanyatlásával mindinkább keresztény kézbe kerül. *III. Ferdinánd* kasztíliai király országát Spanyolország vezető hatalmává teszi és Cordobát, a kalifátus központját is elhódítja a móroktól. A mór Spanyolország most már kizárólag a félsziget délkeleti részére, a granadai királyságra szorítkozik.
1235—50. II. Frigyes folytatja nagyatyja küzdelmét a pápapárti lombárd városokkal. Eleinte győz, később azonban kénytelen végleg feladni a harcot. Frigyes halála után mesterségesen összetákolt birodalma széthull s politikailag teljesen zűrzavaros állapotba kerül. A külső kudarc azonban nagy eszmei győzelmet takar. A császár modern ideái nagy hatással voltak a következő századokra. Itáliában az iszlám hatására olyan világias műveltséget kezdeményezett, amely első állomása volt a laikus civilizáció és tudomány nyugati előretörésének.
1241. IV. Béla magyar király uralkodása alatt Batu kán *mongol* hadai, miután a volgai és baskíriai magyarságot megsemmisítették, Orosz- és Lengyelországot feldúlták, betörnek Magyarországra és a *Muhi* puszta közelében teljesen megsemmisítik a magyar sereget. A tatárok előzönlik és feldúlják Magyarországot. Kitakarodásuk után a király valósággal újraépíti az országot. Éppen ezáltal válik a tatárjárás oly nagyjelentőségűvé. A mongolok annyira kipusztítják a lakosságot, hogy Béla kénytelen idegen nyugati kolonistákkal benépesíteni a lakatlan területeket. Ezt a hirtelen békés idegen inváziót viszont a magyarság nem tudja felszívni. A király teljesen a rendiség szellemében építi újjá az országot. A nagyurak várakat emelhetnek a tatárok elleni védekezésül; ezzel azonban túlságos nagy hatalomhoz jutnak, s vissza is élnek vele a királyság, a kisnemesek és a szabadok rovására.
1251—60. *Ottokár* cseh király uralkodása alatt kezd Csehország hosszú idő óta először fontos szerepet játszani Európában. Hamarosan hódításokkal gyarapítja országa területét; kiterjeszti hatalmát Ausztria fölé, majd IV. Bélán aratott győzelmével Stájerországot is megszerzi.
1252—68. A Hohenstaufenek utolsó sarjai is folytatják a küzdelmet a pápasággal, az olasz városokkal és a német fejedelmekkel, akik mindent elkövetnek, hogy a császári hatalom visszaállítását meghiúsítsák. IV. Orbán pápa *Anjou Károlyt*, VIII. La-

jos francia király fiát hívja be Itáliába a Hohenstaufenek ellen. Anjou Károly elismeri a pápát hűbérurának, megszerzi a Nápoly-szicíliai királyságot és kiirtja az utolsó Hohenstaufeneket híveikkel együtt. Uralma azonban tehetségtelen s egyetlen történeti jelentősége az, hogy győzelemre juttatja Olaszországban a pápai hatalmat és a pápai pártot.

1270. *A nyolcadik keresztes hadjáratot IX. Szt. Lajos* francia király vezeti, útja azonban teljesen eredménytelen marad. Az *egyiptomi mamelukok* a keresztény fejedelemségeknek még a maradványait is rövidesen megsemmisítik.

1240—300. Ez az időszak a középkor „fénykora". Azok a törekvések, amelyek a középkori embert és világképet jellemzik, viszonylag ekkor valósulnak meg legtökéletesebben. Virágzik a szkolasztika és misztika elmélyül a vallásos élet, friss, gazdag és életteljes lendületet vesz a gótikus szellem. A társadalmi élet sok hasonlóságot, analógiát mutat az ókori görög szociális viszonyokkal. A szellem egységes, a társadalom megoszlott. A közösséghez tartozás s az egyéni tevékenység és érvényesülés harmonikus egységbe olvad. Minden egyes társadalmi és szellemi tényező a végsőkig megfeszíti erőit, hogy az adott világrenden belül a lehető legtökéletesebbet harcolja ki. A királyi hatalom nagyon megerősödik, de még nem tart ott, hogy a nemzet összes energiáit nagyarányú hatalmi célok szolgálatába kényszerítse. A nagy hűbéres fejedelemségek hatalma csökken s helyükbe egymással állandóan harcoló és versengő kisebb hűbéri uralmak lépnek. Számuk hallatlanul megnőtt; Németország kb. ötszáz, Franciaország többezer önálló hűbéruraságra oszlik. A jobbágyság helyzete ebben az időben még sokkal kedvezőbb, mint később a renaissance és a barokk rendi világában. A társadalom legújabb, felfelé törekvő és fejlődő rétege a városi polgárság. A nyugati városok élete sohasem volt olyan gazdag, színes, politikailag is, szellemileg is életteljes, mint ebben a korban. Ugyanazok az ösztönző erők segítik haladásában mint a görög póliszokét. A városok úgyszólván teljesen függetlenek, magukra utaltak; a szakadatlan belső társadalmi, gazdasági és szellemi harcok erősen fokozzák az energiákat. A nagy szellemek nem vonulnak el elefántcsonttornyaikba, hanem teljes, sokoldalú, viharzó emberi életet élnek. Miként Szokratész vagy Szofoklész, politikailag és katonailag is részt vesz Athén életében, úgy veti bele magát *Dante* is, a középkori világkép e legnagyobb költői ábrázolója, a firenzei társadalom szellemi és fizikai harcaiba.

1273. Hosszas interregnum után a német választófejedelmek a sváb *Habsburg Rudolf* grófot választják királlyá. Uralkodása, illetőleg törekvései távol esnek a Hohenstaufen elképzelésektől. Igyekszik a pápasággal helyreállítani és fenntartani a jó viszonyt. Józan fejjel belátja, hogy a német császár nem gyakorolhat főhatalmat a keresztény Európa felett s e helyett inkább családja házi hatalmának és birtokainak növelésén fáradozik.
1276. A német birodalom legnagyobb territoriális hatalmassága, *II. Ottokár* cseh király szintén dinasztikus hatalmát akarja minden eszközzel növelni s összeütközésbe kerül a Habsburg ambíciókkal. II. Rudolf IV. László magyar királyhoz fordul segítségért és a két hatalom közös erővel súlyos vereséget mér a Morvamezőn a cseh hadseregre. Rudolf elveszi Ottokártól Ausztriát, Stájerországot és a Karantán hercegséget és ezekből alakítja ki a Habsburg-hatalmat.
1282. Anjou Károly tehetetlen rémuralma oly elkeseredést vált ki, hogy a szicíliaiak húsvét hétfőn Palermóban az összes franciákat leölik. *(Szicíliai vecsernye.)* Károly csak Nápolyt tarthatja meg, Szicília *Aragoniai Péter* uralma alá kerül. Ezzel kezdődik a több évszázados spanyol uralom Dél-Olaszországban.
1250—90. Az északitengeri és keletitengeri városok megalapozzák a *Hansavárosok* szövetségét. A Hansa kereskedelmi és politikai szempontból egyaránt nagy történeti jelentőséghez jutott. A szövetséges városok egészen a 16. századig kezükben tartják az Alpoktól északra elterülő Európa nagykereskedelmi forgalmát. Az övék többek között a skandináviai heringhalászat, az oroszországi prémvadászat kereskedelmi monopóliuma. Gazdasági egyeduralmuk a Keleti-tenger mellékén kiegészíti a német lovagrend politikai hatalmát. Megakadályozzák, hogy Dánia a Keleti-tenger egész mellékére kiterjessze uralmát. A Hansa legteljesebben az angol külkereskedelmet monopolizálja is eléri, hogy vetélytársait, a zsidókat kiűzik az országból.
1291—1301. Már IV. Béla korától kezdve, a nagy várépítések óta túlságosan megnőtt az oligarchák hatalma Magyarországon. A főnemesi családok, akik az állami főméltóságokon osztozkodtak, állandóan gyarapíthatták birtokaikat. A hatalmas nemzetségek *IV. (Kun) László* korában nagy területeken egészen önkényesen, a királyi hatalom teljes kikapcsolásával uralkodtak. *III. Endre*, az utolsó árpádházi király kísérletet tesz, hogy a királyi hatalmat a kiskirályokkal szemben megerősítse, de teljesen eredménytelenül. Halála után nagy trónválság tör ki. Nyolc

évig folyik a küzdelem a külföldi uralkodóházak között Kelet-Európa legrendezettebb és legerősebb országának uralmáért. A trónjelöltek versengése természetesen megint csak a nagy oligarchák hatalmát és birtokait növeli.

1303. A pápaság világhatalmi törekvései *VIII. Bonifác* pápa uralkodása alatt érvényesülnek legkíméletlenebbül. A tizedek és búcsúk által uralkodik a Nyugat gazdasági élete fölött. A pápaságon belül a politikai és gazdasági hatalomé az elsőség a szellemi felett. A pápai törekvések szükségszerűen összeütköznek a királyi hatalommal és pedig elsősorban ott, ahol a királyság már úrrá lett a hűbéri szervezet felett és kísérletet tesz egységes nemzeti állam kialakítására. Ez az állam Franciaország. *IV. Szép Fülöp* francia király *Anagniban* elfogatja VIII. Bonifác pápát, utódjait pedig arra kényszerítik a francia királyok, hogy székhelyüket Avignonba tegyék át *(avignoni fogság)*.

1307—14. Szép Fülöp minden eszközt felhasznál arra, hogy a királyságot megszilárdítsa és a kincstárt gyarapítsa. Az egyházat eretnekségi per indítására készteti a gazdag és az uralkodói hatalomtól csaknem független Templomos-rend ellen, amelynek nagyúri lovagjai Dél-Franciaországban a középkori keresztény életformával majdnem teljesen szakítottak s a spanyolországi mórokhoz hasonlóan, teljesen „laikus" elvilágiasodott világkép és életmód követői. Az egyház és a francia király érdeke egyformán a rend megsemmisítését követeli. A Szép Fülöptől vezetett keresztes hadjárat a templomosok ellen vagyonuk és birtokaik elkobzásával és az utolsó lovagok máglyahalálával végződik.

1308—12. Hosszas versengés és huza-vona után végül ismét erős király kerül a magyar nemzet élére. A Szentszék a magyar katolikus egyház közreműködésével *Anjou Károly Róbertet* segíti a trónra. Róbert Károly kellő energiával fog a nagy oligarchák letöréséhez *(Csák Máté)* és sikerül is megszilárdítania a királyi hatalmat. A nagyműveltségű Csák-nemzetség és az Anjou-ház többi hatalmas ellenfelei Magyarországon is érvényesíteni akarják a tartományi rendszert, amely a Német birodalomban győzelemre jutott, vagyis a királyi hatalommal szemben majdnem önálló tartományi uralmakat akartak létrehozni. A helyes kifejezés voltaképen *helyreállítás* volna, mert a magyar királyság a hűbériség kifejlődésének hiányában a korai középkoron át is biztos alapokon nyugodott. Az olasz dinasztia uralma

fontos változásokat honosít meg az ország társadalmi és gazdasági életében. A rendiség kialakul: egységes uralkodó nagybirtokos arisztokrácia és a vármegyében megszervezett köznemesi rend képződik. Éppen így egységessé válik és ennélfogva politikailag lesüllyed az alsó réteg, a jobbágyság. Az egyház közjogi helyzetét az egyházi nagybirtoknak a világi nagybirtokkal való rokonsága szabja meg. A nem nemes szabadok egy része a nemesi rendbe emelkedik, nagyobb tömegei azonban lesüllyednek a jobbágyok közé. A király *banderiális* rendszerrel növeli katonai hatalmát és Magyarország külpolitikai jelentőségét. Károly Róbert délitáliai mintára az ipart és kereskedelmet támogatja; az állam pénzügyeit a terménygazdaságról a regalia- és pénzgazdaságára szervezi át (monopóliumok, aranypénz, stb.).

1308—13. *X. Henrik* királlyá választásával a lotharingiai hercegi ház egy ága, a *Luxemburg-ház* kerül a német trónra. Az új uralkodócsalád megszerzi Csehország birtokát és erre a területre alapozza hatalmát. A Luxemburgok célja az, hogy Csehország köré egységes német nemzeti államot szervezzenek. Érdekes tünet, hogy a német egységtörekvések mindig a birodalom perifériáiról indulnak ki: a Luxemburgoké Csehországból, a Habsburgoké Ausztriából, a Hohenzollerneké Brandenburgból. X. Henrik itáliai útjával a császárság és pápaság harcának új fejezetét nyitja meg. Sok híve van Olaszországban, közöttük *Dante*, aki Itália felszabadítójaként üdvözli s valamennyien hazájuk egyesítését és azon túl a széttöredezett Európa szellemi és politikai helyreállítását remélik tőle. A pápai guelf párt hívei viszont ragaszkodnak az egyes városok és területek önállóságához s a pápa főhatalmához. Különösen két császárellenes hatalom válik ki Olaszországban: az egyik *Firenze*, amely fejlett ipara és pénzgazdasága révén fontos politikai szerephez jutott, a másik az Anjouk Nápoly-szicíliai királysága. X. Henrik egyiket sem tudja ártalmatlanná tenni: Firenze sikerrel áll ellen ostromának, nápolyi hadjáratának megindításában pedig halála akadályozza meg.

1316. *Uri, Schwyz* és *Unterwalden ős kantónok* még 1291-ben szövetséget kötöttek, hogy privilégiumaikat a Habsburgok hűbérurasága ellen megvédjék. A bátor és szabadságszerető svájci parasztok még Ausztriai Lipót herceg páncélos lovagjaival is győzelmesen szállnak szembe és a *morgarteni* csatában eldöntik a törpe svájci „Eidgenossenschaft" önállóságát a feudális német-római birodalommal szemben. Ebből a kicsi közösségből

alakul ki évszázadok folyamán újabb hegyi közösségek csatlakozásával a Közép-Alpok népességét egyesítő *Svájc*.

1310—40. *Velencében* a nagykereskedő oligarchia önkényuralma éles ellentétben áll a széles néprétegek demokratikus törekvéseivel. A *tizek tanácsa* azonban féltő gonddal őrködik az abszolút hatalom fenntartásán. A velencei uralom jelképe az épülő *dogepalota*, a korabeli Európa legmonumentálisabb fejedelmi székháza.

1322—27. Az angol parlament osztozik a királyi hatalommal az ország kormányzatában. Az angol alkotmány már ebben a korban nagyszerűen egyesíti a rendi alkotmányt a régi germán népjoggal. Ezzel eléri, hogy a rendiség Angliában nem merevedik meg, mint más országokban és bizonyos fokig a feltörekvő népérdekek képviselésére is alkalmassá válik.

1333. A 13. században az északi szlávság mindkét nagyhatalma apró fejedelemségekre bomlik. Lengyelország azonban sokkal hamarabb visszaszerzi egységét, mint Oroszország. *Lokietek Ulászló* és utódja *III. Nagy Kázmér* visszaállítják a központi királyságot és felvirágoztatják az ipart s a kereskedelmet. A városi életet viszont itt is német gyarmatosok építik ki, akárcsak Magyarországon és némileg Oroszországban is. Oroszország és Lengyelország közé új hatalom ékelődik: a szlávokkal legközelebb rokon balti litván nép állama, amely kb. abban az állapotban van, mint Magyarország a kalandozások korában. A litván nép még mindig pogány, kitűnő harcosok, akik főleg a tatárokkal vívott küzdelmekben edződtek meg.

1335. Károly Róbert *fejedelmi gyűlést* hív össze *Visegrádon* s rendezi a Közép-Dunamedence függő külpolitikai ügyeit. Érvényre juttatja Kelet-Európában a magyar befolyást és megalapozza a magyar-lengyel közösséget. Ez a barátság hozza meg fiának, Lajosnak a lengyel koronát. Magyarország és Lengyelország között már az Árpád-korban erős kapcsolatok szövődtek, amelyek a legutóbbi időkig fennmaradtak. A közösség oka abban keresendő, hogy a két ország rokon külpolitikai helyzetet foglalt el a nyugati és keleti hatalmak között, másrészt pedig társadalmi szervezete is rendkívül hasonlóan fejlődött.

1340—45. *Olgand* és *Kestut* litván fejedelmek és Nagy Lajos hadvezére, *Lackfi András* győzelmei megakadályozzák, hogy az Oroszországban megtelepedett tatárság Nyugat felé terjeszkedjen.

1340. Az erősödő francia nemzeti királyság reakciót vált ki a

hűbéri társadalom körében. Az érdekükben veszélyeztett hűbéresek az élükön Burgundiával a britekkel kötnek szövetséget uralkodójuk ellen. Az egyesült angol-burgundiai hajóhad nagy győzelmet arat a francia flotta fölött. Azután megkezdődik az angol terjeszkedés a francia területeken. A külső és belső feszültséget az ország nagyon megsínyli és a királyság egy időre még a régi hűbéri állapotnál is jobban meggyengül.

A késő középkor és a renaissance

Már a korai középkor vége felé érvényesülni kezd lassan a világias jellegű műveltség. II. Frigyes Nápoly-sziciliai királysága jelenti az első komolyabb törést a szellemi élet teljesen egyházias jellegű felépítésében. A késői nyugati középkor törekvése az, hogy a középkori vallásos műveltség és a kibontakozó világi kultúra szempontjait egyesítse és összeforrassza. A világról alkotott külső kép fokozatosan megváltozik. Ennek a változásnak az okai a keresztes hadjáratok, az olasz tengeri kereskedelem terjeszkedése, a nagy távolkeleti utazások, amelyek azáltal váltak lehetővé, hogy a vallásilag türelmes mongol uralom roppant területeket egyesített. Ezek mind olyan tényezők voltak, amelyek idegen műveltségek kincseivel gazdagították Európa addig zárt és egységes szellemi életét. Az antik világ szellemi hagyatéka az arabok és Bizánc közvetítésével jut el Nyugatra. Konstantinápoly szellemi befolyásának utolsó epilógusa a bizánci tudósok emigrációja Itáliába a török foglalás után. A világkép kitágulása, a római és görög kultúrával való megismerkedés egyáltalán nem szorította háttérbe a középkori vallásos szellem hatását. A természettudományok első képviselői Nyugaton a ferences és dominikánus szerzetesek. Felfogásuk szerint a természeti világ ismerete csak közelebb visz az isteni titkok megértéséhez. A késő középkor természetszemlélete, amely a korszak művészetében, irodalmában és tudományában egyformán tükröződik, harmonikusan egyesíti a Föld titkaiban és szépségeiben való elmerülést az isteni dolgokra való szüntelen vonatkoztatással. A késői középkor egyeztető munkáját a *renaissance (rinascimento,* újjászületés, felújítás) tovább folytatja. A renaissance és irodalmi megfelelője, a *humanizmus* nem azért újította fel a római és görög történelem és életfelfogás hagyományait, hogy megdöntse a középkor vallásos szellemét, hanem hogy a nyugati ember életének a vallásos cél mellett

reális földi tartalmat és értelmet is adjon. A renaissance művészet szemléletmódja antik, érzésmódja azonban keresztény. Ezért a renaissance nem ellentéte, hanem folytatása a késői középkor szellemi, politikai és gazdasági életének. A hűbériség bukásával kicsirázó pénzgazdaság e korszakban már uralkodóvá válik és legyőzi a terménygazdaságot. Az új ökonomikus irány természetes következménye az ipari és kereskedelmi tőke kezdődő felhalmozódása *(korai kapitalizmus)*. A kapitalizmus jellemző tünetei azonban még hiányoznak; a szabad versenyt még megkötik a céhek és ismeretlen dolog a racionális üzletvitel és a központosításra való kíméletlen törekvés. A politikai és társadalmi élet is a késői középkor fejlődési irányában ível tovább. Virágzanak a városi közösségek és egyre erősödik az uralkodói hatalom. A nemzetek bensőleg egységesebbé válnak, külsőleg viszont mindinkább elkülönülnek egymástól. A renaissance voltaképen a fejedelmi udvarok szellemi mozgalma: az uralkodók a kultúrán keresztül is saját hatalmukat igyekeznek megszilárdítani és növelni. Ez az elit műveltség azonban mély és áthághatatlan szakadékot vág a felső rétegek és az alsó néposztályok közt és fokozza a nagy tömegek szellemi alárendeltségét. Az új nemzetközi humanista műveltség melegágyai a régi és új egyetemek, amelyek ily módon a középkori kolostori szellemmel szemben a „lateiner" szellem kifejlesztői lesznek. A központi hatalmi törekvések sajátos politikai megnyilatkozása Itáliában a görög városok tyranniszával rokon *önkényuralom;* ez egy városi közösség keretében igyekszik a belső harcnak véget vetni és egyetlen erőteljes személyiség kezében centralizálni az uralmat. Így alakul ki a *Viscontiak*, majd a *Sforzák* hatalma Milánóban, a *Gonzagáké* Mantuában, az *Estéké* Ferrarában, a *Medicieké* Firenzében stb.

1347. *IV. Károly* német király korának hamisítatlan uralkodója. Elődje *IV. Lajos* politikailag is, szellemileg is igyekezett Németországot függetleníteni a pápaságtól. Károly viszont igyekszik a középkori vallásosságot az új szellem megnyilatkozásaival összeegyeztetni. Szellemi téren elismeri az Egyház főségét, sőt támogatja is spirituális uralmát, politikailag azonban ő is önállósítja magát az egyházi hatalomtól. Uralkodásával legkiválóbban és legeredményesebben képviseli a Luxemburg-dinasztia törekvéseit. Csehországból, családja uralmi központjából kísérli meg a Német birodalom nemzeti állammá alakítását. Prágát teszi szellemi székhellyé, de a római császárság egyete-

mes eszméjét sem adja fel. II. Frigyes délitáliai reformjainak mintájára erős központi bürokráciát akar kiépíteni és az új egységes államszervezet uralmát kívánja érvényesíteni a helyi törekvésekkel és kiváltságokkal szemben. Tervei azonban minden igyekezete ellenére is csak nagyon hézagosan valósulnak meg.

1350. Az antik szellem hatása egyes államalakítási kísérletekben máris érvényesül. *Cola di Rienzo (Rienzi)* néptribűn a római köztársaság felújításával próbálkozik kereszténvi értelemben és demokratikus szellemben. Célkitűzését politikai értelemben nem éri el, eszmei hatása azonban annál inkább érezhető.

1356. IV. Károly császár ebben az évben bocsátja ki az *Aranybullát;* az új törvénykönvv hét választófejedelemnek, közöttük három egyházinak biztosítja a német királyválasztást. Az Aranybulla arra törekszik, hogy a városok növekedő hatalmát minél jobban visszaszorítsa, ezzel azonban az uralkodó, akarata ellenére, a territoriális fejedelmek erejét növeli a császársággal szemben. A városok gazdasági és szellemi virágzása mellett, a mindenütt megnvilvánuló törekvés politikai visszaszorításukra, a középkor és újkor átmenetének egyik jellemző és végzetes jelentőségű tünete.

1356—58. Franciaországban az angol-francia háború szörnyű pusztításokkal jár s a jórészt angolpárti hűbérurak túlkapásai rendkívül meggyengítik a király hatalmát. Mint mindig ez esetben is az alsó néptömeg, a parasztság kerül súlyos helyzetbe. Az elkeseredés a *Jacques Bonhomme*-féle parasztlázadáshoz vezet, de a nemesség ezt is véres kegyetlenséggel veri le.

1347—81. Károly Róbert fia, *I. Nagy Lajos* magyar király nagyhatalmi törekvéseket ápol. Endre öccse halálát megbosszulandó. Két hadjáratot is indít Itáliába azzal a céllal, hogy a Nápoly-szicíliai királyságot a magyar szent koronával egyesítse. Ha terve sikerül, Magyarország a Földközi-tenger első hatalmassága lesz. Az uralmukat féltő olasz hatalmak a veszély láttára szövetkeznek a pápával s közös erővel iparkodnak az Anjou király vállalkozását meghiúsítani. Ugyanez a törekvés készteti Nagy Lajost arra is, hogy sereget küldiön Velence ellen Dalmácia birtokáért. A siker nem marad el, Dalmácia magyar birtok lesz, Lajos utódai azonban ismét elveszítik.

1360—80. A nyugati és északi német kereskedővárosok összessége, a *Hansa* valóságos nagyhatalommá lesz. Kereskedelmi hegemóniája Németalföld, Anglia, a Skandináv államok és

Nagy Lajos birodalma

Oroszország fölé is kiterjed és gazdasági egyeduralmát olykor kíméletlenül és erőszakosan juttatja érvényre.

1370. *Nagy Lajos* király uralkodása alatt Magyarország Kelet-Európa vezető nagyhatalmává lép elő. A magyar uralkodó III. Kázmér halála után a lengyel koronát is fejére teheti és veje, Ulászló révén Litvánia felett is befolyást gyakorol. Ő hozza létre a mind szorosabb kapcsolatot Lengyelország és a mind hatalmasabbá váló keleti szomszédja, Litvánia között. Az ő hatása alatt válik ez a nemzet keresztény országgá. Fennhatósága az egész északi Balkánra kiterjed; mindenütt eredményesen terjeszti a katolicizmust és szorítja vissza az eretnekségeket.

1376. IV. Károly megszerzi Brandenburgot és ezen a területen is érvényre akarja juttatni egységesítő programmját. Nagyszerű kísérletet tesz egy nagy német-szláv birodalom kialakítására, természetesen germán szellemi irányítással. Célja érdekében Lengyelországot és Magyarországot is igyekszik nagy középeurópai birodalmába bekapcsolni és ezeknek az országoknak területét dinasztiájának megszerezni.

1381—82. A vallásreformátorok sorát *John Wiclif*, oxfordi egyetemi tanár nyitja meg. Nemzeti és demokratikus értelemben próbálja az egyházat újjáalakítani s egyetemességét megbontani. Ez az utóbbi törekvése valósággal a reformáció előfutárjává teszi; mozgalma *(lollardok)* nagy hatást gyakorol a huszitizmusra s ezen keresztül a voltaképeni reformációra is és ezekhez hasonlóan parasztforradalommal kapcsolatos *(Wat Tyler)*. Az angolok nem torolják meg kegyetlenül a lázadást és így nem követik el azt a hibát, amelybe később a németek és a magyarok a szenvedélyes bosszúérzés hatása alatt esnek, amikor kemény szankciókkal helyrehozhatatlanul megbontják a társadalom egységét.

1386. A svájci parasztállam mindjobban terjeszkedik s már egyszerű létével is merev ellentétben áll a korabeli rendi szellemmel. Lipót osztrák herceg a délnémet nemességgel szövetkezve igyekszik leigázni kényelmetlen szomszédjait, de a svájci parasztok a *sempachi* és *näfelsi* csatában megsemmisítő vereséget mérnek a lovagi seregekre. A kudarc után a német rendiség feladja a további kísérleteket a svájciak elnyomására. A svájciak győzelme a hűbéri lovagság felett évszázadokra jelezte, hogy lehetséges az elnyomott parasztrétegek felszabadulása a mind súlyosabban rájuk nehezedő rendi hatalom alól.

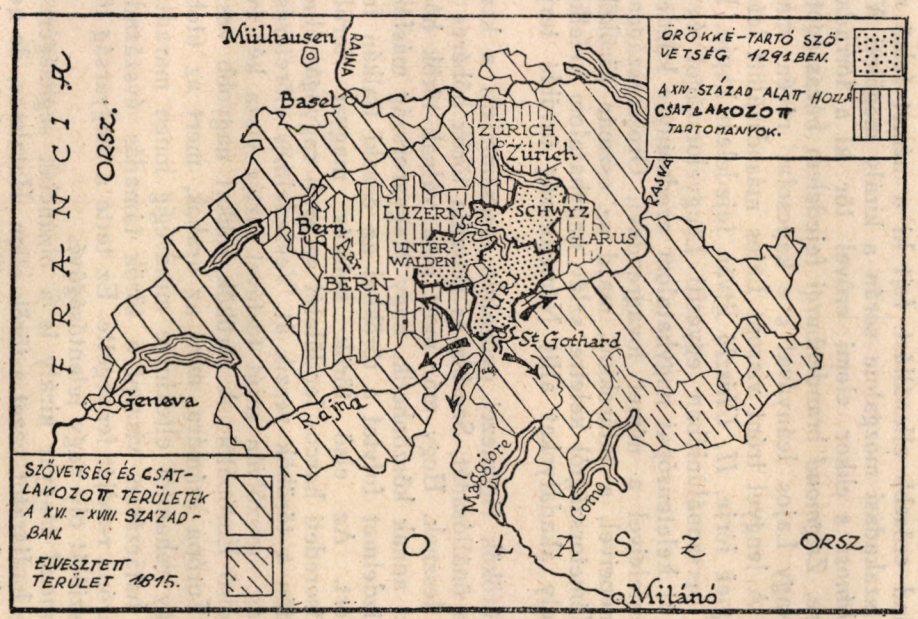

Svájc kialakulása

1386—87. A Luxemburgok törekvése, hogy Közép-Európa körül kijegecesedő családi világhatalmat alapozzanak, még csődöt mond. A német-szláv-magyar birodalom megalapítása nem sikerül. IV. Károly idősebbik fia, *Vencel* megtartja a cseh választófejedelem és német király hatalmát, de a cseh nemesség és parasztság mind erősebb ellenállást fejt ki a német felső réteg ellen. Az elszakadási mozgalom során a király megöleti *Nepomuki Szt. Jánost* s ekkor elemi erővel tör ki a forradalom. Vencel fivére, *Zsigmond* brandenburgi fejedelem házasságot köt *Máriával*, Nagy Lajos leányával s e kapcsolat révén magyar király lesz. A lengyel trónt viszont Lajos másodszülött leányának, *Hedvignek* férje, *II. Ulászló* litván fejedelem kapja. Ez a trónöröklés perszonálúnióban egyesíti Lengyelországot és Litvániát. Az új keleteurópai nagyhatalom eredményes küzdelmet folytat ellenfeleivel a német lovagrenddel, Oroszországgal és az iszlám népeivel, a tatárokkal, majd az oszmán törökökkel. Ilymódon Németországtól keletre szláv nagyhatalom keletkezik, amely komoly akadályokat állít Németország további terjeszkedése elé.

1389. A törökök rigómezei győzelme megsemmisíti a keresztény Szerbia önállóságát, Szerbia és Bosznia török hűbéres fejedelemségek lesznek. Hogy már most nem válnak török hódoltságokká, azt annak köszönhetik, hogy Magyarország másfél évszázados küzdelmet folytat a törökkel az északi Balkán feletti fennhatóságért. Az első török betörés magyar területre. Az iszlám őseredeti harcos lendületét az arab ragyogás elhomályosulása után a törökök veszik át. Veszedelmes előretörésüket Magyarország úgyszólván saját testével tartja vissza két évszázadon át belső Európától. A törökök sokkal nagyobb veszélyt jelentettek Európa számára, mint az arabok, mert az utóbbiak az első nagy rohamtól eltekintve mindvégig innen maradtak a Pireneusok határzárán, viszont a török támadás évszázadokon át egész Európa rendjét fenyegette. Ez tette a magyarság törökellenes misszióját oly nagy jelentőségűvé.

1396. *Zsigmond* magyar király is a bizánciak segítségére siet és keresztes hadjáratot vezet a török ellen. Hatalmas, de nehézkes páncélos hadserege azonban nem állja meg a helyét a könnyű keleti hadirenddel szemben. I. Bajazid *Nikápolynál* súlyosan megveri jobbára francia-német lovasságból álló hadait. A hűbéri szervezet tehát katonailag is megbukott. E nagy vereség után Európa először eszmél rá a török veszedelem jelentőségére.

A lengyel-litván nagyhatalom és ellenfelei

1397. A három északi állam Dánia, Svédország és Norvégia rendjei elhatározzák, hogy a három országot választott király uralma alatt egyesítik *(kalmári únió)*. Az Únió fő célja és eredménye a Hansa gazdasági uralmának visszaszorítása.
1399. Az angliai hűbéres nemesség lázadásban tör ki a központi hatalom ellen. *IV. Henrik* Károly Róbert magyar királyhoz hasonlóan az egyházzal szövetkezve veri le az oligarchákat.
1403. *Wiclif* követőit, a lollardokat kiűzik Angliából. A menekülő eretnekek Csehországban telepednek meg és egy hitújító nemzeti mozgalom kezdeményezői lesznek. A vallási reformtörekvés vezére *Husz (Hus) János*, a prágai egyetem tanára.
1410. A német-szláv versengés nyílt harcban tör ki. II. Ulászló lengyel és litván király megütközik a hódító német lovagrend hadseregével és a *tannenbergi* csatában nagy győzelmet arat. A szlávság diadala megtöri a német hegemóniát a Baltikumban, azt azonban nem akadályozhatja meg, hogy az uralkodóréteg ott később is a német legyen.

A lengyel-litván nagyhatalom és ellenfelei

1414. Az egyházi hatalom válságos helyzetbe kerül. Az „avignoni" fogságban levő törvényes pápákkal egyidejűleg Rómában is székelnek ellenpápák. A kettős, olykor hármas pápaság súlyos következményekkel jár és rendkívül lazítja az egyházi élet fegyelmét. Végre a *konstanzi zsinat* egy évezred óta először egyesíti az egész nyugati kereszténységet. Főfeladata az, hogy sürgősen megszüntesse a hármas pápaságot és megvédje az egyházat az eretnekségektől. A zsinaton Husz János is megjelenik és igyekszik tanításait megvédeni, de Zsigmond menlevele ellenére is eretnekként elégetik. Zsigmond hiába próbálja a három pápát lemondásra bírni, úgyhogy a zsinat kénytelen őket határozatilag letenni s új pápát választani. A reformbizottság másik törekvése, az egyházi fegyelem megjavítása a keresztény egység helyreállítása és az egyház belső megújítása viszont nem sikerül. Most mutatkozik meg igazán, hogy még a pápaság eddigi legfőbb ellenfele, a császár is voltaképen érdekközösségben van az egyházi hatalommal.
1415. Zsigmond király Buda várában átadja a brandenburgi őrgrófságot *Hohenzollern VI. Frigyes* nürnbergi őrgrófnak. Így jutnak a Hohenzollernek a későbbi Poroszország őssejtjének birtokába.
1418—30. A hűbérurak újabb megerősödése és a királyság hanyatlása folytán Franciaország teljesen angol befolyás alá kerül.

1431. Az angol uralom és a francia főnemesek önkénye teljesen lezüllesztik a francia királyságot. Az alsó néposztály, az elnyomott és kiszolgáltatott parasztság és polgárság már csak az uralkodói hatalom megerősödésétől várhatja sorsa jobbrafordulását. A tömegekben öntudatlanul szunnyadó nemzeti mozgalom élére egy fiatal parasztlány, *Jeanne d'Arc* áll és isteni küldetésre, az angolok ellen vezeti fanatizált seregét. Hősies küzdelemben felszabadítja *Orléans*-t, amelyet az angolok már majdnem bevettek s még azután is több győzelmet arat az angolok felett. Addig nem nyugszik, míg a gyenge, főnemeseinek kiszolgáltatott *VII. Károly*-t Reimsben királlyá nem koronázzák. Ő maga is kimondhatatlanul megindulva, a liliomos zászlóval kezében vesz részt a szertartáson. Az angolokkal szövetkező burgundiak azonban hamarosan elfogják a hőslelkű lányt és kiszolgáltatják a briteknek. Kényszerítő hatásuk alatt az egyházi bírák halálra ítélik Jeanne d'Arc-ot és az angolok Rouen piacán eretnekként megégetik. Halála után 1450-ben az egyházi bíróság ártatlannak nyilvánítja. 1909-ben az egyház boldoggá, 1920-ban pedig szentté avatja. Az orleánsi szűz a vallásilag alátámasztott francia nemzeti öntudat eszményképe lesz.

1430—70. A burgund hercegség, amely Franciország legészakibb részét, Belgiumot és Hollandiát egyesíti, virágzása tetőpontján áll. A városi élet Olaszország mellett itt a legfejlettebb. A flandriai városok (Bruges, Gent, Ypern, stb.) Európa textiliparának középpontjai, az angol gyapjú feldolgozói. Igazi széleskörű renaissance műveltség északon csupán a burgund-flandriai városokban fejlődött ki; ez a németalföldi renaissance a gótika városi kultúrájának folytatása és betetőzése.

1437. A huszita mozgalom hatása alatt a gazdasági, társadalmi és szellemi téren egyaránt elnyomott, alantas helyzetben élő magyar parasztság is lázadásban tör ki. A magyar és szász nemesség véresen veri le a felkelést és megtorlásul először vonja meg a széles paraszti rétegektől a szabad költözködés jogát. Voltaképen ezzel a helyrehozhatatlan lépéssel kezdődik az éles törés nemesség és jobbágyság között. A lemészárolt parasztok helyébe havasalföldi románokat telepítenek.

1437—56. Ez a két évtized jelenti a magyar-török küzdelem első nagy korszakát. A magyar haderő vezére, majd Magyarország kormányzója, később főkapitánya *Hunyadi János*. Az első ütközeteket még a banderiális hadsereg vívja, de a várnai nagy vereség után Hunyadi belátja, hogy a törökség népi ter-

jeszkedésével szemben csak az egységes Magyarország védekezhet. Ezért visszaállítja a jobbágyok szabad költözködési jogát, emberi mivoltuk legfőbb biztosítékát. A további harcok váltakozó eredménnyel folynak (felsőjalomicai győzelem, rigómezei vereség). Végül 1456-ban a magyarok győzelmesen verik vissza a törökök *nándorfehérvári* ostromát s ezzel Hunyadi hosszabb időre biztosítja a Duna vonalát a török előnyomulással szemben, sőt azt is megakadályozza egy időre, hogy az északi Balkán teljesen beolvadjon a török birodalomba.

1440—50. *Gutenberg* általánossá teszi és továbbfejleszti Európában a könyvnyomtatást, amelyet a nyugati világ voltaképen Kínából vett át. Érdekes, hogy a fehér ember két kínai találmánynak, a könyvnyomtatásnak és fegyverhasználatnak köszönheti világuralmát a színes fajok felett. A könyvnyomtatás nagymértékben hozzájárult az európai kultúra terjedéséhez és racionalizálásához és ezzel az európai világhódítás egyik eszköze lett.

1449—62. Németországban teljesen zűrzavaros rendi állapotok uralkodnak. Mindenki mindenki ellen harcol. A lovagság elkeseredetten küzd egymás, a városok és a fejedelmek ellen; a fejedelmek viszont a városok növekvő hatalmát és önállósági törekvéseit igyekeznek elnyomni. Ezzel a nagy belső meghasonlással kezdődik a német városi élet fokozatos hanyatlása, a lovagi réteg pusztulása és a territoriális fejedelmi hatalom erősödése.

1458. A Habsburgok, *Albert* és fia *V. László* arra törekedtek, hogy a Dunavölgyét saját főhatalmuk alatt egyesítsék, de itt elsősorban a lengyelek *(Ulászló)* hasonló célkitűzéseivel találták magukat szemben. V. László halála után a magyar nemzet Hunyadi János fiát, *Mátyást* választja királlyá. Az ifjú uralkodó megbuktatja a Habsburg hatalmi tervet és nagy sikerrel fáradozik annak érdekében, hogy az egyesítés magyar főhatalom alatt menjen végbe. Kelet és nyugat felé egyaránt győzelmesen állja a harcot. A törökökkel szemben biztosítja még egy időre a nyugati műveltséget és a magyar befolyást az északi Balkánon. Hosszú hadakozás után legyőzi *Podjebrád György* cseh királyt és időlegesen megszerzi a cseh trónt. Majd elfoglalja és második székhelyévé teszi *Bécset*, a Habsburg hatalom fellegvárát. Mátyás hallatlan energiája az ország belső rendjét is átalakítja. Abszolút hatalmat teremt magának, uralma kedvez a széles néprétegeknek és megtöri az oligarchák ellenállását. Újjászervezi a hadügyet, a pénzügyet és csodálatos udvari renaissance kultúrát honosít meg és fejleszt tovább. Halála után azonban a

hatalomra vágyó főnemesség szinte napok alatt rombadönti Mátyás kül- és belpolitikai koncepcióját.

1459—60. Angliában a királyi hatalom és a nemzeti egység ellen tiltakozó oligarchia még egyszer szembekerül egymással. Megkezdődik a *Lancaster-* és a *York*-ház, a *piros rózsa* és *fehér rózsa* küzdelme.

1461. Jeanne d'Arc törekvése, amellyel a királyi hatalmat felemelni és a francia nemzet egységét megalapozni akarta, csak máglyahalála után termi meg gyümölcseit. VII. Károly fia, *XI. Lajos* egymásután töri meg a nagy hűbérurak hatalmát, csak *Merész Károly*, Burgundia fejedelme, a korabeli Európa leggazdagabb uralkodója nem hajlik meg parancsszava előtt. Lajos képtelen szétzilált országát az emberiesség és méltányosság útján egyesíteni, ezért az embergyűlölet, az intrika és embertelenség módszereihez fordul és nagy eredményt ér el. Rendbehozza a francia állam kusza pénzügyi viszonyait s a rendi társadalommal szemben a királyi kincstárt gazdagító kereskedő és iparos rétegnek kedvez.

1462. Magyarországgal egyidőben Oroszországban is egységes királyi hatalom épül ki. Az európai közösségen kívül álló államban ez a központi uralom szilárdabbnak bizonyul, mint Magyarországon. *III. Nagy Iván* cár megszünteti az orosz fejedelemségeket és ezzel egyszer s mindenkorra megakadályozza, hogy országa számos államocskára bomoljék.

1474—79. *Izabella*, Kasztília királynője és *Ferdinánd*, Aragónia királya házasságra lépnek egymással és frigyükkel Granadán kívül egész Spanyolországot egyesítik. Ez a két nagytehetségű uralkodó alkotja meg voltaképen az újkori Spanyolország szellemi arculatát, a hazafiság, haszonlesés és mélységes vallásosság sajátságos keverékét. Ferdinánd nagyszerűen megerősíti a királyi hatalmat. Személye alá rendeli a féktelen lovagságot maga tölti be a három nagy lovagrend nagymesteri méltóságát és így ezek befolyását és gazdagságát is uralma érdekében hasznosítja.

1477. A Habsburg-hatalom szerencsés és előnyös házasságok révén mindjobban megerősödik Európa felett. Habsburgi Frigyes, német császár fia, *Miksa* feleségül veszi Merész Károly burgundiai fejedelem örökösnőjét, *Máriát* s a gazdag Németalföld birtokába jut. Burgundiát már nem tudja megszerezni, mert erre a területre XI. Lajos teszi rá a kezét. Ekkor kerül a nemzeti Franciaország először szembe a Habsburg-hatalommal

s küzdelmük egészen a 19. századig meghatározza Nyugat- és Közép-Európa külpolitikai történetét.

1478. Oroszországban az egységes királyi hatalom megszervezése nagy léptekkel halad előre. *III. Iván* leigázza a gazdag Novgorod kereskedő köztársaságot, amely Velence és Génua helyzetéhez hasonló pozíciót foglalt el az északi világban és megszünteti a mongol Aranyhorda uralmát Dél-Oroszország fölött. Midőn apósa, a bizánci uralkodóház utolsó leszármazottja meghal, felveszi a cári címet és az összes görögkeletiek urának nyilvánítja magát. Ezzel Oroszország átveszi Bizánc szellemi örökségét, sőt politikai igényeit is. Az ortodox hagyományokat a bizánci emigráns tudósok és művészek ápolják leginkább, azoknak a menekülteknek a honfitársai, akik a nyugateurópai renaissance kultúrát annyira megtermékenyítik. Oroszország a Keletrómai birodalom örökségének átvételével természetszerűleg Konstantinápolyra is igényt tart. Ez a törekvés a Földközitenger keleti kapujának megszerzésére évszázadokra megszabja az orosz külpolitika irányát.

1485. A Lancaster-házból származó *Tudor VII. Henrik* végre lezárja a fehér rózsa—piros rózsa harcot és megszünteti az oligarchia garázdálkodását. A királyi hatalom megszilárdítása érdekében megtöri a nemesek önállóságát s megreformálja az alkotmányt és az igazságszolgáltatást, amely a kiváltságok tömkelegében nem is érvényesülhetett.

1490—91. Mátyás halála után *I. Miksa* német császár visszafoglalja a magyaroktól Bécset. A magyar főnemesség és nemesség nem kíván többé erőskezű uralkodót s Mátyás fia, *Korvin (Corvin) János* helyett *IV. Ulászló* cseh királyt ülteti a trónra. A főurak a pozsonyi szerződésben biztosítják a magyar trónöröklést Miksa utódai számára. A német király *Zsigmond* tiroli herceg tartományait is megkapja és így a Habsburgok egész házi hatalmát kezében tartja. Tehát Mátyás rövidéletű magyar hegemóniás kísérlete után megint csak a Habsburgok látnak hozzá a Dunavölgye egyesítéséhez.

1492. Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella meghódítják *Granadát*, az iszlám utolsó spanyolországi és az arabság utolsó európai fellegvárát. Közvetlenül a mórok leverése után a zsidókat is kiűzik az országból; kiterjesztik az 1480-ban alapított inkvizíció hatáskörét. Ez az intézmény eddig a vallási egység megőrzésére szolgált, ezentúl azonban egyúttal az a rendelte-

tése lesz, hogy a királyi hatalom ellenségeit eltegye láb alól és megtöltse a királyi kincstárt.

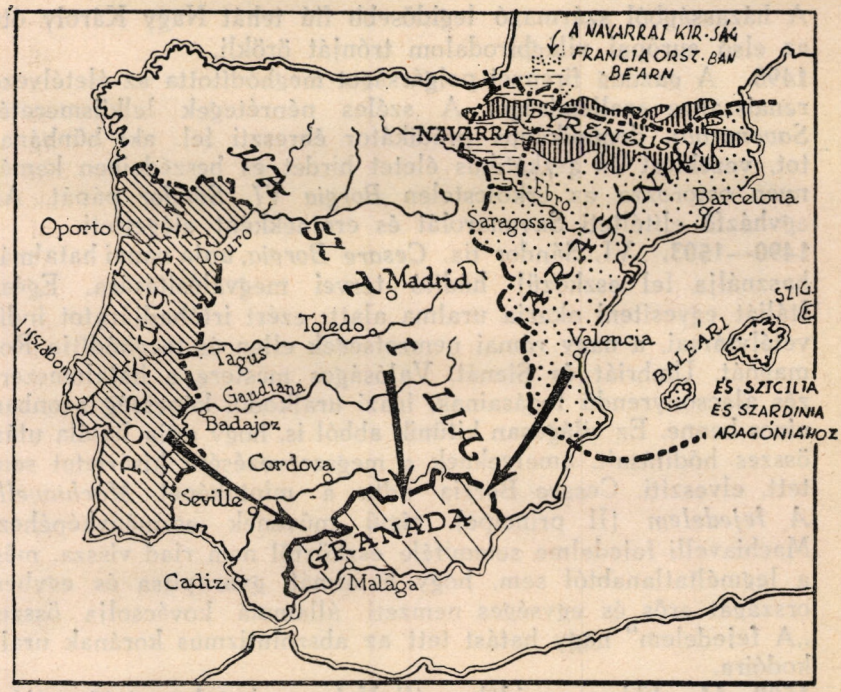

Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella birodalma
Granada meghódítása

1493—95. Itália birtokáért nagy ambícióval küzdenek az európai nagyhatalmak. A pápaság fő politikai törekvése ezentúl abban merül ki, hogy a félszigetet megóvja Franciaország és a Habsburgok aspirációitól. Vezetése alatt alakul meg a német császárságból, Spanyolországból és Velencéből álló *Szent liga* s győzelmes háborúban elhódítják XI. Lajostól Nápolyt. Az Olaszországért folyó küzdelemben egyik fél sem tudja megszerezni az Itália feletti hegemóniát, mert ezt a pápa igényli. A pápaság gazdagsága és központi helyzete folytán fontos világpolitikai tényező, szellemi főhatalmát azonban éppen világi törekvései miatt már nagy mértékben elvesztette.

1496. A Habsburg-birtokok megint házasság által gyarapodnak.

Szép Fülöp, Miksa császár és Burgundiai Mária fia feleségül veszi *Johannát*, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella leányát. A házasságból származó legidősebb fiú tehát Nagy Károly óta az első európai világbirodalom trónját örökli.

1498. A gazdag firenzei polgárságot meghódította az életelvező renaissance szellemisége. A széles néprétegek lelkiismeretét *Savonarola*, dominikánus prédikátor ébreszti fel, aki bűnbánatot, vezeklést és aszkétikus életet hirdet és beszédeiben keményen ostorozza az erkölcstelen *Borgia VI. Sándor* pápát. Az egyházfő elítélteti Savonarolát és eretnekként elégetteti.

1490—1503. VI. Sándor fia, *Cesare Borgia*, apja pápai hatalmát használja fel eszközül hódító tervei megvalósítására. Egész Itáliát egyesíteni akarja uralma alatt; ezért irtóhadjáratot indít vetélytársai, a nagy római nemzetségek ellen és meghódítja Romagnát, Umbriát és Sienát. Valóságos mestere a hatalomszerzés alacsonyrendű fogásainak, igazi uralkodói képesség azonban nincs benne. Ez világosan kitűnik abból is, hogy apja halála után összes hódításait, amelyeknek a megszervezésére kísérletet sem tett, elveszíti. Cesare Borgia adta a mintaképet *Machiavelli A fejedelem* (Il principe) című művének eszményképéhez. Machiavelli fejedelme semmiféle eszköztől nem riad vissza, még a legméltatlanabbtól sem, hogy hatalmát gyarapítsa és egyben országát erős és egységes nemzeti állammá kovácsolja össze. „A fejedelem" nagy hatást tett az abszolutizmus korának uralkodóira.

1508—11. Ebben az időben áll Velence hatalma tetőpontján. Egyelőre nem érezhetők még a délázsiai portugál előretörés hatásai és Velence közvetíti Európa számára a keleti kereskedelmet. A tenger mellett az olasz szárazföldre is kiterjeszti hatalmát s így kihívja maga ellen a kontinens négy nagy uralkodóját. A császár, a francia király, a spanyol király és a pápa szövetséget kötnek egymással közös versenytársuk ellen. (*Cambray*-i liga.) Velence azonban ügyes sakkhúzással megosztja ellenfeleit s átcsoportosítja a szövetséget *XII. Lajos* ellen, aki francia fennhatóság alá akarja helyezni Itáliát. A pápai-német-spanyol sereg kiveri a franciákat Olaszországból.

1507—14. *II. Gyula pápa*, a nagy műpártoló és politikus külpolitikai befolyását a sokkal erősebb hatalmak malomköve közt csak úgy tudja fenntartani, fényűző mecénási szerepének költségeit csak úgy tudja fedezni, ha a Kúria rendszertelen és csökkenő jövedelmeit újabb nagy pénzforrásokkal növelheti. Ezért

megszervezi a búcsúkkal való kereskedést; ez az üzletág különösen Németországban virágzik *Albrecht* mainzi érsek és Észak-Európa vezető bankárai, a *Fuggerek* kezében és nagyban hozzájárul a német reformáció kitöréséhez.

1516—19. Aragóniai Ferdinánd, majd pedig I. Miksa halála után hatalmas birodalom egyesül *V. Károly* kezében. Uralma alá kerül az ausztriai Habsburg-birtokokon kívül Spanyolország, Németalföld, Nápoly-Szicília és az amerikai spanyol hódítások. Birodalma valósággal közrefogja Franciaországot; itt *I. Ferenc* király V. Károllyal szemben maga törekszik nemzetközi befolyás kialakítására. Elfoglalja Milánót és a császári trónra pályázik. A franciáktól való idegenkedés és nem utolsó sorban a Fuggerek pénzügyi támogatása azonban Károlynak juttatja a császári koronát.

A felfedezések kora

Európa már a középkorban megismerkedett a mesés Kelettel. A keresztes hadjáratok idegen világokat, új életkörülményeket tártak fel előtte és igényeit is rendkívül felfokozták. A felső réteg már abban az időben is keletről szerezte be fényűzési cikkeit. Később a társadalom bomlásával és átalakulásával ezek az igények a szélesebb rétegekben is elterjedtek; Európa rá volt utalva a keleti luxusárura, viszont szegény volt nemesfémekben, az aranyat, amelyre a pénzgazdálkodásra, az aranyvalutára való áttérés folytán volt nagy szüksége, szintén túlnyomórészt Keletről hozta be és így nem tudott az áhított cikkekért megfelelő ellenértéket adni. A pénzgazdálkodás következtében az arany értéke rendkívül felszökött, ezért a nyugati világ kénytelen volt más lehetőségekről gondoskodni, hogy hozzájuthasson Kelet kincseihez. Kézenfekvő volt az a gondolat, hogy ha nem tudja megfizetni Kelet áruit, akkor hódítsa meg azokat a területeket, ahol ezeket az árukat termelik. A felfedezések gazdasági motívumai mellett azonban a szellemiek sem kevésbbé fontosak. A renaissance elvilágiasítja a keresztény gondolatot és világhódító eszmék felé tereli. Ez a vágy szembekerül egy lényegileg hasonló ideával, az iszlám világhatalmi igényével, amely viszont Európát fenyegeti. Az iszlám keleti térhódítása és az arab kereskedelem rendkívül kiszélesíti az iszlám világföldrajzi horizontját. Az arabok már a 9. században kereskedelmi állomásokat létesítenek Kínában. Az iszlám

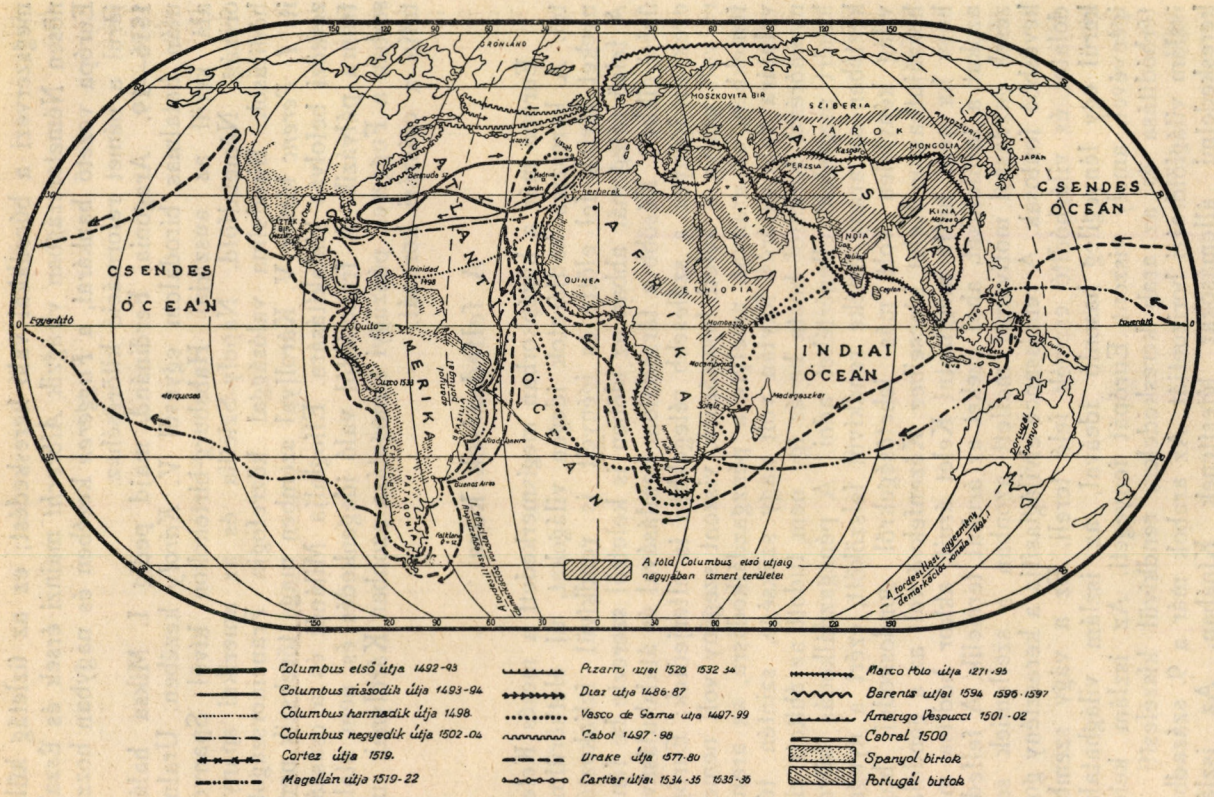

Az európai emberiség útnak indul a Föld megismerésére és meghódítására. A 16. század nagy felfedező útjai

világ földrajzi ismeretei az arab utazók leírásainak *(Ibn Vahab, Ibn Batuta* stb.) és az arab földrajzi munkáknak *(Jakut* földrajzi szótára) jóvoltából sokkal szélesebb, mint a korabeli Európáé. Európa óceánparti hajósnépei már a korai középkorban felfedezik Amerikát, de az európai tudásnak és hódításvágynak alig van haszna ezekből a magányos vagy titkolt felfedezésekből. A norvégiai normannok a 9. század végén felfedezik Izlandot és ott a 10. század elején megtelepednek. Innen vág neki viking hajójával *Vörös Erik* a sarki tengernek, felfedezi és kolonizálja Grönlandot. Fia, *Leif* eléri az Újvilág partjait, Hellulalandot (Labrador), Marklandot (Új Fundland) és Vinlandot (Maine és Massachusetts) és rövidéletű normann telepeket alapított. Baszk hajósok már a korai középkorban az Óceán távoli részein vadásszák a bálnát. Az ír, baszk és portugál hajósok 1000 körül, tehát körülbelül a normannokkal egyidőben elérik Észak-Amerika halban gazdag partjait, de éppen a halgazdagság miatt titkolják. Irek valószínűleg ebben az időben Észak-Amerikában telepeket is alapítottak. Az Újvilág létezésének tudata elevenen él a nyugateurópai hajósvilágban. Ázsia felé viszont a nagy mongol világhódítás nyitja meg az európaiak számára az utat. A mongolok egységesítő munkája lehetővé teszi, hogy misszionáriusok és kereskedők eljuthassanak a mesés Távolkeletre. Szerzetes utazók *(Julianus, Rubrik, Piano da Carpini, Monte Corvino, Pordenone)* és *Marco Polo* velencei kalmár beutazzák Kelet-Ázsia csodásan gazdag tájait és történeteikkel tápot adnak az európai vágyaknak. A felfedezéseket a kalandvágy is sürgeti; a nyugateurópai nagy társadalmi átalakulás, a hűbériség és lovagság bomlása és a parasztság fokozatos hanyatlása mindenre kész kalandorrétegeket termel ki. Ezeknek nincs vesztenivalójuk és a nagy gazdasági átalakulás folytán megromlott anyagi helyzetükért a messze távolban szeretnének kárpótlást találni.

Az európai világhódítás élére kezdetben a Pireneusi félsziget népei, a spanyolok és a portugálok állanak. Országukat nemrég hódították vissza a hitetlenektől *(rekonkviszta)* és ennek a harcnak a lendülete átterjed a hitetlenektől lakott idegen világokra is *(konkviszta).*

1450—86. A felfedezések kezdeményezői a portugálok. Céljuk az, hogy az ellenséges iszlám tömb kikerülésével, ha lehet hátbatámadásával, óceáni úton érjék el a távoli Ázsiát. Ilyen út csak egy volt s a vakmerő hajósoknak a nagyrészt még isme-

retlen Afrikát kellett megkerülniök. *Tengerész Henrik* herceg szervezi meg a fokozatos előrehatolást Afrika nyugati partjain. *Cadamosto* eléri az Aranypartot, *Diego Cão* a Kongó torkolatát, *Diaz* a Jóreménység fokát. A portugálokat Afrika maga alig érdekelte. A nagy földrész megkerülése csupán szükséges rossz volt, amely egyedül tehette lehetővé az igazi cél, a kincsekben és fűszerekben gazdag Ázsia elérését. Amint azonban lassanként előrehatoltak az afrikai partok mentén, azt tapasztalták, hogy ez a kontinens is szolgáltathat értékes árukat, elsősorban rabszolgákat. Ezekre viszont két szempontból is égetően szükségük volt. 1. A terménygazdaságról a pénzgazdaságra való áttérés kívánatossá tette a mindjobban kihasználható munkaerőt. 2. Dél-Portugália és Dél-Spanyolország a mórokkal vívott harcokban erősen elnéptelenedett.

1492—1504. A génuai születésű, de spanyol szolgálatban álló *Kolumbusz Kristóf (Christobal Colon)* arra a gondolatra jut, hogy a hosszadalmas keleti út helyett inkább nyugat felé próbálja Indiát és a Távolkeletet megközelíteni. Így fedezi fel akaratlanul az Újvilágot. Négy amerikai útján mindvégig abban a tudatban lép a nyugatindiai vizekre, a délamerikai és középamerikai partokra, hogy elérte a távoli Ázsiát, Indiát, Kínát és Japánt. Öröme határtalan, mert úgy véli, expedíciója a spanyolok számára biztosíthatja a Távolkelet kereskedemi és gazdasági hegemóniáját. Azt mindenesetre különösnek találja, hogy a Nagykán Marco Polo leírásából ismert katonailag erős és hatalmas birodalma helyett, ellenállásra úgyszólván képtelen, primitív bennszülöttektől lakott, könnyen megbódítható földterületeket talált. Az európaiak a távolkeleti kapcsolatoktól elsősorban az annyira nélkülözött nemesfémek és fűszerek behozatalát várták. Fűszerre az Újvilágban egyelőre nem akadtak, nemesfémeket azonban találtak, bár egyelőre kis mennyiségben. Az elfoglalt területek legelőnyösebb árucikkének ezidőben a bennszülött népesség bizonyult, amelyet rabszolgasorba vetettek és Európába hurcoltak. Az embervadászatok azonban hamarosan lakatlanná tették a Kolumbusztól felfedezett Antillákat s amikor az európaiak a rablóéletről végre az ültetvényes gazdálkodásra tértek át, kénytelenek voltak Afrikából néger rabszolgákat hurcolni Amerikába.

1497—98. Miként Kolumbusz felfedezését is évszázadokkal megelőzték a normann hajósok, úgy a szintén génuai eredetű, de angol szolgálatban álló *Giovanni* és *Sebastiano Caboto* is

normann, breton és baszk hajósok után fedezi fel Új Fundlandot. A két génuai felfedező tevékenysége szabja meg fogadott hazája, Spanyolország és Anglia további újvilági terjeszkedésének irányát.

1497—1524. A spanyolok újvilági hódításával egyidőben a portugálok megszerzik a Távolkelettel való kereskedelmi összeköttetést. *Vasco da Gama* körülhajózza Afrika déli csúcsát s eljut Indiába. Itt azután a konkviszta erőszakos eszközeivel megalapozza a portugál befolyást; rákényszeríti a bennszülötteket, hogy olyan kereskedelmi összeköttetésbe lépjenek Portugáliával, amely rájuk nézve hátrányos és csak az idegen hódítók érdekeit szolgálja. Kimondottan területi hódításokra a portugálok nem törekedtek, hanem megelégedtek néhány támaszpont megszállásával. Gazdasági rablóuralmukat néhány év alatt az egész délázsiai partvidékre és az indonéziai „fűszerszigetekre" is kiterjesztik. Halálos csapást mérnek az arab kereskedelemre, amely eddig egymaga közvetítette Velencén keresztül a Távolkelet terményeit Nyugat felé. A portugálok viszont maguknak sajátítják ki erőszakosságukkal a fűszerbehozatalt.

1499—500. A portugál *Pedro Alvarez Cabralt* egyik afrikai útján a vihar eltéríti útirányától és Brazília keleti partjához sodorja. Ez a szerencsés véletlen újvilági gyarmathoz juttatja Portugáliát. A felfedezés után a hódítók nem követik Spanyolország módszerét; egyelőre mellőzik a mögöttes területeket és még évszázadokig csak a partvidékek kizsákmányolására szorítkoznak.

1503. Ebben az évben járja meg *Amerigo Vespucci* délamerikai felfedező útját. A tudomány az ő nevéről keresztelte el az új világrészt és nem is érdemetlenül, mert ő, Kolumbuszszal ellentétben már tisztában volt azzal, hogy nyugati irányban hajózva nem Ázsia, hanem egy új világrész partjain kötött ki.

1513. A spanyolok nagy buzgósággal vetik magukat az új kontinens felfedezésébe és kizsákmányolásába, de még ennél is fontosabbnak és sürgősebbnek tartják a portugálok távolkeleti gazdasági hegemóniájának megtörését. *Vasco Balboa* áthatol a Panama-földszoroson és eléri a Csendes-óceánt. Ez a veszélyes vállalkozás világosan arra mutat, hogy a spanyolok nem adják fel a reményt, hogy nyugatról közvetlen hajóutat találnak Ázsia felé.

1517. Az újvilági ültetvények közül a cukornádtermesztés lett az európaiak számára a legfontosabb. Az intenzív gazdálkodás új

munkaerők behozatalát tette szükségessé; a kipusztított indiánok pótlására ellenállóbb, erősebb szervezetű négereket importálnak Afrikából. Ezzel kezdődik a négerek áttelepítése az Újvilágba s ezen keresztül a négerkérdés, amely még ma is az amerikai társadalom egyik legsúlyosabb problémája.

1519—21. A spanyol világhódítás döntő állomásához érkezik. *Hernando Cortez* elfoglalja Mexikót és megsemmisíti a virágzó azték műveltséget. Cortez sikereinek messzemenő következményei vannak. 1. A spanyolok a primitív indián törzsek után végre katonailag jól szervezett, magasfokú bennszülött állami szervezetet is könnyűszerrel semmisítenek meg. Az európai hódítóknak, elsősorban lőfegyvereiknek tehát a magasműveltségű idegen népek sem tudnak ellenállni. 2. Ez az első eset, hogy egy idegen világrésznek nem csupán a parti szegélye, de egész belső területe a fehérek uralma alá kerül. Az európai világhódítás ezzel máris letért a főniciai vagy görög gyarmatosítás útjáról. Spanyolország Mexikó mennél mélyebbre hatoló bekebelezésére törekszik; meghódításával a spanyol gyarmatbirodalom alapját vetette meg. Ennek kifejezésére *Új-Spanyolországnak* hívja első nagy gyarmatát. 3. Mexikóban és később Perúban a spanyolok valóban kiapadhatatlan nemesfémbányák birtokába jutnak. Ezáltal lényegesen olcsóbb lesz Európában a nemesfém és a pénzgazdaság az egész vonalon diadalmaskodik a terménygazdaság felett. A nagy átalakulás viszont végleg felbomlasztja a hűbéri kereteket és még mélyebbre süllyeszti az alsó néposztályokat. A látszólag oly mérhetetlenül meggazdagodott Spanyolországot is társadalmilag és gazdaságilag is éppen ez a kincsözön teszi tönkre.

Közép- és Dél-Amerika magas műveltségei, Mexikóban az aztékoké és a különböző naua népeké, Guatemalában és Yukatánban a mája népeké, Colombiában a csibcsáké, Perúban és Bolíviában az inkáké és a partvidéki népeké, Dél- és Kelet-Ázsia, továbbá Óceánia kultúráival mutatnak rokonságot. Azonban ezek az amerikai magas műveltségek ellentétben ázsiai forrásaikkal elszigetelődtek, megmerevedtek. Számos fontos ázsiai eredetű szellemi vagy anyagi vívmány az Újvilág művelt népeinél is elsorvadt vagy teljesen elhalt, így az állattenyésztés és a fémművesség. Az amerikai műveltségek állami, társadalmi és vallásos életében — az inkákat kivéve — a tömeges emberáldozatok középponti szerepet játszották.

1520—21. A nagy felfedezések során Magellán expedíciója

— ő maga csak a Filippi szigetekig jut el, ott a bennszülöttek megölik — körülhajózza a Földet. Útja kétségtelenül bebizonyította, hogy a Föld gömbalakú és Amerika az Óvilággal össze nem függő önálló világrész. Útjának nagy gazdasági jelentősége az, hogy mintegy bebizonyítja a Föld egész felszínének, az összes emberlakta területeknek forgalmi egységét és összefüggését. **1523—33.** Az azték hatalom megsemmisítése után sor kerül a többi közép- és délamerikai magas műveltségre, Pedro de Alvarado a mája fejedelemségeket és városokat foglalja és pusztítja el. Ezt a hanyatlásában is nagyszerű, több ezeréves műveltséget éppen az a sors fenyegette akkor, hogy a kíméletlen azték hódítók zsákmányává váljon. *Francisco Pizarro* meghódítja az inkák Perú—bolíviai birodalmát s a spanyolok befészkelik magukat Dél-Amerika szívébe. Az inka katonai diktatúra az államszocializmus egy fajtáját valósította meg, a kollektív szolgaság aprólékos gonddal megszervezett államát hozta létre. Az inkák uralma keményen nehezedett ugyan a legázolt törzsekre, de államuk mégis az amerikai műveltségek emberségesebb fokozatát képviselte, mint az aztékok és a többi, amerikai művelt vagy félművelt népek társadalmai. Perú elfoglalása után és többnyire innen kiindulva semmisítik meg Colombia, Ecuador, Chile magasabb műveltségű országait. A colombiai csibcsák, akikhez El Dorado, az aranyozott fejedelem és a mesés aranyország hagyománya fűződik, olyan társadalmi és vallási szervezetben éltek, amely a polinéziai szigetországokon keresztül Japán felé mutatott. Mindezek az országok és műveltségek elpusztultak, de a népek, máják és aztékok, inkák és aimarák, csibcsák és araukánok részben tisztán, részben a spanyolokkal elkeveredve fennmaradtak és ma is alaprétegét alkotják a vidékek népességének. Figyelemre méltó, hogy amíg Észak- és Dél-Amerika primitívek társadalmában élő bennszülötteit az angolok, spanyolok és portugálok majdnem teljesen kiirtották és a megmaradtaknak semmi befolyásuk nincs őshazájuk földjén kialakult országok életére, az egykori magas műveltségű népek nagy zárt tömegekben maradtak fenn s mindegyre inkább új történelmi szerephez jutnak. A magasabb műveltségek egész övezetében, Mexikótól Chiléig a spanyolok mindenütt nemesfém-területeket szereznek. A konkviszta eredményeként Amerika területének legnagyobb része — Dél-Amerika ebben az időben még teljesen — a két pireneusi nemzet uralma alá kerül.

1526—27. A spanyol felfedezők az óceániai szigeteket is sorban

megismerik, eljutnak Új Guineába, a Sandwich-szigetekre, a Karolinákra, a Salamon-szigetekre stb. Ezek a harcias bennszülöttektől lakott kis szigetek azonban rendkívül csekély értéket képviseltek a nemesfémben gazdag Újvilág és a fűszertermő Indonézia mellett, úgyhogy a spanyolok kísérletet sem tettek megszállásukra. Csak jóval később, a 18. századtól kezdve lesz Óceánia az európai imperializmus területi aspirációinak tárgya.

1529. A *saragossai egyezmény* megállapítja a spanyol és portugál érdekterületeket. Afrika és Azsia általában portugál, Amerika spanyol félgömb. *VI. Sándor* pápa döntése (1493) és ennek alapján a *tordesillasi egyezmény* (1494) már felosztotta a két pireneusi hatalom között a tengerentúli világot. Most az első nagy felfedezések után kezd az egyezmény világpolitikai hatása érvényesülni. A két pireneusi nemzet privilégiumának tekinti az idegen világrészek kizsákmányolását és esetleges meghódítását, s ebben semmiféle más európai hatalommal nem hajlandó megosztozni.

1542—60. A spanyol konkvisztádorok rettenetes kegyetlenséggel bánnak a meghódított föld bennszülött lakosságával és teljesen kivetkőztetik az indiánokat emberi mivoltukból. Ezt az első zsákmányoló és romboló időszakot azonban felváltja a gyarmatosító korszak. A spanyol törvényhozás a gyarmatokon rendezett állapotokat teremt, úgyhogy a bennszülötteknek általában jobb dolguk van, mint régebbi bennszülött uraik kormányzása alatt. Különösen az Egyház veszi védelmébe az elnyomott színes lakosságot s nagyon erélyesen oltalmazza őket a fehérek túlkapásai ellen. A kedvező helyzet mindaddig tart, amíg a gyarmatok az anyaország uralma alatt vannak. Mihelyt azonban felszabadulnak Spanyolország fennhatósága alól, a féktelen kreol birtokososztály ismét teljes rabszolgaságba taszítja az indiánokat.

1542. A portugál *Menendez Pinto* az első európai, aki eljut a japáni szigetországba. A portugáloknak sikerül némi laza kereskedelmi kapcsolatot teremteniük Japánnal és Kínával, de vezető szerepet itt nem tölthetnek be. Ezek a területek a korabeli Európa nívójánál magasabb szellemi és gazdasági színvonalon állnak, s így gazdasági diktatúráról szó sem lehet.

1572—80. A spanyolok gyarmati egyeduralma természetesen nagy versengő kedvet kelt a többi tengermelléki európai országban is. Egyik sem elég erős azonban ahhoz, hogy a tengerentúli területeken felvegye a harcot az idegen hódítókkal s ezért inkább arra törekszenek, hogy az odavezető tengeri útvonalak felett

uralkodjanak. Az angol *Francis Drake*, Erzsébet királynő tengernagya kifosztja a nemesfémeket és fűszereket hazaszállító spanyol flottákat és megrohanja a spanyol kikötőket. Általában az egész 16—17. században úgyszólván szabad a rablás az európai hatalmak között az óceánon és a gyarmati világban még akkor is, ha ezek az államok egyébként a béke állapotában élnek egymással. A nyugatindiai partokon és a szigetvilágban valóságos angol, francia és hollandus kalózvilág alakul ki, amely a rablást bizonyos vallásos színezettel takarja. A spanyolok ugyanis katolikusok, a fosztogató kalózok viszont protestánsok; a franciák is többnyire hazai üldözések elől menekülő hugenották.

1581—650. Az oroszok, miután felszabadultak a mongol uralom alól, átveszik ennek alapvető hatalmi örökségét, „Nagy Ázsia", „nomád Ázsia" birtokát. Csak északibb vonalon törnek előre kelet felé, mint ahogy a mongolok nyugat felé terjeszkedtek. A cár bizalmát élvező nagykereskedő vállalkozók, a Sztroganoff fivérek megbízásából *Jermák Timofejev* egy kozák csapattal megsemmisíti a jelentékeny Szibir birodalmat. *Rettenetes Iván* cár átveszi ezt a „magánhódítást" és ezentúl „Szibéria cárjának" nevezi magát. Most már az államhatalom folytatja a terjeszkedést továbbra is az erre kiválóan alkalmas, nomád életformáját megőrző kozákság közreműködésével. Az orosz seregek bámulatos gyorsasággal hódítják meg Észak-Ázsiát. A 17. század közepéig az egész Európánál jóval nagyobb északázsiai terület a birtokukba került, elérik Kína határát, előrehatolnak az Amur folyóig és az Ochocki-tengerig. Városokat alapítottak. A kozák hódítókat telepesek követték, főképen az Uralon innen üldözött óhitűek — raszkolnyikok — és szektások, majd száműzöttek és fegyencek. A bennszülötteket a spanyolokhoz hasonló módon igázzák le; fő jövedelmi forrásuk egyelőre a bennszülöttek kifosztása. Szibéria később a barokk világ prémszállító területe lesz. Számottevő földművelésre csak a 18. században kerül sor. Gazdaságilag azonban Szibéria, amelynek ásványi gazdagsága az Unióéval vetekedik, a cári Oroszország számára alig jelentett valamit. Jellemző, hogy amíg a szibériai ólombányákban ezrével pusztultak el a fegyencek, Oroszország ólomszükségletének 88%-át külföldről hozta be.

1595—615. A protestáns hollandusok páratlan bátorsággal és energiával kivívják nemzeti önállóságukat a spanyolokkal szemben. Alig nyerték azonban vissza szabadságukat, máris gyarmatosító igényekkel lépnek fel. Portugália ekkorra már kolóniáival

együtt spanyol uralom alá került s így a kis hollandus nép voltaképen a spanyol világbirodalommal harcol a tengerek feletti uralomért. Hollandiát nem a vallásos eszme, a konkviszta gondolata ragadta el, hanem egész földrajzi helyzete a tengerentúli politikai és gazdasági hódításra utalja. Erőteljes küzdelem után megszerzi a fűszereket szállító keletindiai szigeteket. Gyarmatosító politikájában azonban nem követi a portugálok példáját s nem elégszik meg a harácsoló kereskedéssel, hanem kíméletlenül kihasználja a bennszülött munkaerőt és nagyszabású ültetvényeket honosít meg. Így sokkal nagyobb mennyiségben szállíthatja a fűszerféléket Európába és a kis anyaország gazdasági helyzete csodálatosan fellendül. A 17. század második felében holland monopólium a hódító útjára ekkor induló kávé világkereskedelme. A holland tengerentúli termelést, hajózást és kereskedést a *Holland-Keletindiai Társaság* szervezi; a Fuggerek óta ez a legnagyobb európai gazdasági vállalkozás. Párja az Újvilágban gyarmatosító és kereskedő *Holland-Nyugatindiai Társaság*. A holland gyarmatosítást a spanyollal és portugállal szemben jellemzi a vallásos térítés teljes kikapcsolása és a bennszülöttek életébe való beavatkozás kerülése.

1600. A holland hódítók a portugálok után újabb veszedelmes vetélytárssal kerülnek szembe. A szomszédos germán-protestáns hatalom, Anglia ugyancsak földrajzi helyzeténél fogva tart igényt tengerentúli gyarmatokra és tengeri hatalomra. Ez a körülmény azonban távolról sem ad elégséges magyarázatot az angol világhódítás páratlan lendületére. Az ok lényegében az angol protestantizmus, különösen a puritanizmus világfelfogásában lelhető fel, amely rendkívül kedvezett a harcos gazdasági terjeszkedés eszméjének. Hozzájárult ehhez a szigetország viszonylagos békeállapota is, amely nagy túlnépesedést idézett elő s így sok felhasználatlan energia állt rendelkezésre az angol haditengerészet kiépítésében. Végül, de nem utolsó sorban az angol nép lelki beállítottsága is sokat jelentett, mert a lakosságnak még a vállalkozó hajós és kereskedő rétege is erősen összenőtt a földdel s ennek folytán az angol, ahol ezt az éghajlat megengedte, nem csupán mint hódító, hanem mint megtelepedett földműves gyarmatosító lépett fel. A brit tengeri kereskedést, a gyarmatosítást kereskedelmi társulatok és magánvállalkozások intézik állami beavatkozás nélkül. Azokon a területeken, ahol állandó fehér megtelepedésről nem lehetett szó, elsősorban Dél-Ázsiában, évszázadokig a kereskedelmi társulatok hajtják végre a brit terjeszke-

dést. Indiát a *Brit-Keletindiai Társaság* hódítja meg Angliának s ezt a páratlan szerzeményt csak a mult század közepén veszi át tőle az angol birodalom.

1603. A holland és angol gyarmatosítás példájára a francia gyarmatosítás is megindul. *Cartier* és más francia felfedezők már a 16. század közepén kijelölték a kanadai francia terjeszkedési törekvések főirányát. A gyarmatosítók elsősorban prémvadászok és kereskedők, akik a barokk kor roppant prémszükségletét igyekeznek kielégíteni, nem pedig földmüvelők; ezért nem tudnak úgy gyökeret verni az Újvilágban, mint az angolszászok. A francia népelem azonban ma is jelentékeny része Kanada lakosságának.

1606—82. Megindul Észak-Amerika keleti partvidékének angol gyarmatosítása. *Walter Raleigh* eredménytelen kísérlete után a *Mayflower*-hajó utasai a későbbi Virginiában, tizennégy évvel később pedig az ú. n. *zarándokatyák* északabbra, Massachusettsben telepednek meg. Az első vállalkozók után újabb meg újabb gyarmatosító rajok hatolnak be lassanként a kontinens belsejébe. Az angol gyarmatosítók elsősorban földmüvesek. Délebbre gyapotot termelnek, amely elsőrendűen fontos a virágzó angol textilipar számára, északabbra pedig egy új élvezeti cikket, a dohányt, amellyel hamarosan egész Európát elárasztják. A termesztett növényeken kívül az Újvilág ősnövényzetét, a hatalmas erdőségeket is kihasználják és nagymennyiségű fát szállítanak az őshazába. Az idők folyamán az egyes telepek lakosságuk alkati, vallási és helyi viszonyai szerint nagyobb egységekké, önálló kolóniákká, a későbbi államokká épülnek ki. Az angol gyarmatosok többnyire vallási ellentétek miatt hagyták el az anyaországot. Angliában ugyanis az anglikán államegyház üldözte a katolikusokat és a szektákat; ezek azután az Óceán túlsó partján keresnek maguknak új, de mégis angolszász hazát. Ez a kettős tényező, a vallási ellentét és az angol nemzeti öntudat és fejlett önkormányzati jelleg okozza, hogy a gyarmatosok kezdettől fogva megőrzik önállóságukat az anyaországgal szemben. Az első angolszász kolóniák sorát az üldözött quakerektől alapított *Pennsylvania* zárja le.

1605—722. A hollandusok világkörüli útjaik során felfedezik Ausztráliát és az óceáni szigetek egy részét. Gyakorlati hasznot azonban ők sem húznak felfedezéseikből, akárcsak egy évszázaddal előbb a spanyolok, mert a gazdag Indonéziával szemben a

roppant távoli szigetek és az új világrész kopár partjai a legcsekélyebb vonzóerőt sem gyakorolják rájuk.

1607. Az angolok megkezdik első foglalásaikat Indiában; gyarmatosító enregiájukat azonban hamarosan meg kell osztaniuk a hódítás és a védekezés között. Elkeseredett vetélytársaik, a franciák, két évszázadon át folytatják velük a harcot a kincses ország birtokáért.

1608. A jezsuiták véget akarnak vetni az indiánok üldöztetésének s e célból szigorú fegyelmen alapuló mintaállamot szerveznek Paraguayban. A kormányzatuk alatt élő bennszülöttek helyzetét szociális intézményekkel teszik kedvezőbbé. Ezt a jezsuita mintaállamot a latinamerikai nacionalizmus és liberalizmus semmisítette meg, amely egész Közép- és Dél-Amerika bennszülötteit kiszolgáltatta a fehérek mohóságának.

1616. A portugálok eredménytelen kísérletei után végre a hollandusoknak sikerül kereskedelmi szerződésre lépniük Japánnal. Egészen a 19. századig semmiféle más európai nép nem hatolhat be a japáni gazdasági életbe s addig bizonyos európai technikai vívmányok is Hollandián keresztül szivárognak be a szigetországba.

1621. A hollandus és angol keletindiai társaságok fegyveres összeütközésbe kerülnek egymással. A hollandusok kénytelenek az angol túlerő elől visszavonulni s feladják minden támaszpontjukat és kereskedelmi kapcsolatukat a délázsiai szárazföldön. Indonéziát viszont megtarthatják és ott továbbra is háborítatlanul gyarmatosíthatnak.

1625—55. A spanyolok lassanként a nyugatindiai szigetek jelentékeny részét is kénytelenek az angoloknak és franciáknak átadni. Az új hódítók intenzíven megművelt ültetvényeket telepítenek és fontos világkereskedelmi tényezővé (cukor) teszik ezt a kis területet.

1628—64. Franciaország az abszolút királyi hatalom megalapozása folytán rendkívül megerősödik és komoly gyarmati igényekkel lép fel. *Richelieu*, majd később XIV. Lajos pénzügyminisztere, *Colbert* a gyarmatosítás és gyarmati kereskedés fejlesztésére társulatokat alapítanak; az angol és holland példát azonban nem képesek mindenben követni, mert a francia abszolutista szellemű kormányzás állami felügyelet alatt tartja a társaságokat s nem engedi őket mintaképeihez hasonlóan szabadon működni. A francia állami gyarmatosító és világkereskedelmi törekvések egyetlen célja az, hogy a nagy európai háborúkban a ki-

rályi kincstár jövedelmét gyarapítsák. A szigorú állami gyámkodás viszont nagyon megköti a kolonizáció sikerét.

1652. Hollandus földművesek Afrikába is eljutnak és felkutatják azt a területet, ahol fehér ember megszokott éghajlati viszonyai szerint élhet. Afrika déli csúcsán megalapítják a *Kap-kolóniát (búrok).*

1664. Az angolok megszerzik Hollandia egyetlen északamerikai birtokát, az angol kolóniák füzérébe beékelődő *Új Amsterdam*-ot és átkeresztelik *New York*-ra.

1682. A franciák Kanadából dél felé hajóznak (La Salle) és a Mexikói-öböl partvidékén megalapítják *Louisiana* kolóniát. A francia befolyás ekkor már az egész amerikai gyarmatterületet átkarolja. A brit kolóniák lényegében még mindig a tengerpart körül helyezkednek el, úgyhogy Franciaország, ha akarná, meghódíthatná az egész roppant földrészt. A franciáknak azonban nincs türelmük a letelepedéshez, a lassú földműves munkához, hanem megelégszenek a prémvadászat nyereségével, az indiánok felett való laza fennhatósággal és a velük való kereskedéssel. Ezért azután el is vesztik a talajt a lábuk alól, viszont az angol gyarmatosítók lassú, szívós, földhöz kötött munkája meghozza a gyümölcsét.

1755—63. Az angolok már 1713-ban elhódították az északi *Acadiát* és *Új Fundland*-ot a franciáktól. Néhány évtizeddel később megkezdődik az angol-francia gyarmati háború s ennek folyamán egész Kanada angol uralom alá kerül. Ez az értékes terület ma is a Brit világbirodalom egyik legfontosabb, fehér lakosságú dominiuma.

1768—75. Az angol *James Cook* két nagy útján úgyszólván újra felfedezi Ausztráliát és az óceáni szigetvilágot, de ezúttal Anglia számára.

1788. *Arthur Philipp* kormányzó 750 fegyencet telepít le a mai Sydney helyén és ezzel megkezdődik Ausztrália gyarmatosítása. Az első gyarmat *Új Dél-Wales.* Az új meg új fegyencszállítmányok mellett lassan szabad telepesek is bevándorolnak; a gyarmatosítás lassan előrehatol a belső területek felé és Ausztrália, mint a Brit világbirodalom dominiuma, fehér világrésszé alakul.

1795. Az angolok elhódítják a búroktól a Fokföldet; a kiszorított gyarmatosok azután északabbra alapítanak köztársaságokat és még egy évszázadig, egészen a búr-angol háborúig megőrzik függetlenségüket. A Fokföldből mint ősmagból fejlődik ki a harmadik angol dominium, amelyben nagyrészt fehérek laknak: a

Délafrikai államszövetség. Ezek a 18. század második felében lefolytatott és úgyszólván jelentéktelennek látszó gyarmati háborúk és kolonizációk vetették meg tehát a Brit világbirodalom alapját.

A reformáció és ellenreformáció kora

A középkor végén mindinkább hanyatló hűbériség a 16. században végleg megbukik, helyesebben szólva átalakul rendiséggé. Azok az osztályok, amelyek a hűbériség keretein belül kiváltságos helyet foglaltak el, a változás után zárt, egységes közjogi, nemzeti renddé tömörülnek s így védik előjogaikat. A rendiség mintegy társadalmi velejárója a nagy vallási változás és többnyire protestáns színezetű. A kiváltságaikat védő rendek természetesen nem hajlandók magukat az abszolút királyi hatalomnak alárendelni, hanem inkább felveszik vele a harcot. A korai barokk kor ezeknek a szakadatlan belső küzdelmeknek az időszaka.

A hűbériség a magyar társadalom fejlődését csak egész felszínesen érintette, viszont a rendiség termékeny talajra talált a magyar nemesség körében. Ez a társadalom a rendiséget teljes mértékben magáévá tette, sőt győzelmesen átmentette arra az időre is, amikor más országokban az abszolút királyi hatalom már rég megtörte ellenállását. A magyar szociális viszonyok a történelem folyamán több ízben kivételesen alakultak és pedig rendszerint valamely különös körülmény hatása alatt. A rendiség pl. azért maradt meg szinte máig, mert szilárd oppozíciót jelentett az abszolút hatalomra törekvő idegen Habsburg-uralkodókkal szemben. Németországban a rendi átalakulás elsősorban a kisebb-nagyobb fejedelmek hatalmát erősítette a birodalmi császársággal és az önállóságra törekvő városokkal szemben.

A rendiséggel párhuzamosan a pénzgazdaság is növelte a társadalmi osztályok közti különbséget. Józan logikával arra lehetett volna következtetni, hogy a kapitalista lehetőségek a polgári réteget fogják elsősorban hatalomhoz juttatni. Mindazonáltal nem így történt; éppen a rendi tagozódás a nemesi osztály malmára hajtotta a vizet; a pénzgazdasággal együttjáró nagyobb anyagi lehetőségek egyelőre az ő javára gyümölcsöztek és az ő helyzetét támasztották alá. A polgárság csak ott tehetett szert nagyobb jelentőségre, ahol a rendiségen belül sikerült önálló és kiváltságos helyet elfoglalnia. Ilyen kedvező pozícióhoz jutott a

városi lakosság Angliában és Hollandiában és ezért nem is tarthatjuk véletlennek, hogy éppen ezek az országok kerülnek a gazdasági virágzás élére. Franciaországban, Spanyolországban és Olaszországban viszont az újkor kezdetén erősen érvényesülő városok a rendi átalakulás következtében mindinkább háttérbe szorulnak. Németországban és a Habsburgok osztrák örökös tartományaiban a polgárság fejlődése szintén megáll, sőt hanyatlásnak indul, s a vallásháborúk még inkább rontják helyzetét. A pénzgazdasággal nagyobb anyagi igények járnak együtt s ezek fokozzák a szükségletet a fizikai munkaerő mennél intenzívebb, mennél kíméletlenebb kihasználására. Így a rendiséggel járó nagy társadalmi eltolódás anyagi és erkölcsi zsarnoksággal súlyosbodik. A parasztság voltaképen ebben a korban alakul át a rendiségen kívül álló, teljesen jogtalan, csaknem rabszolgasorba taszított jobbágyi osztállyá. Tiltakozásul Európa-szerte parasztlázadások törnek ki, de az uralkodó osztály mindenütt leveri ezeket a felkeléseket és még kíméletlenebbül hajtja végre a jobbágyság teljes jogfosztását és korlátlan gazdasági kihasználását.

A kibontakozó nemzeti államok küzdelmében a keresztény Európa egységét egyetlen világi hatalom képviselte: V. Károly Habsburg világbirodalma. A császár arra lett volna hivatva, hogy a széteső, darabokra tört Európát, a keresztény kultúrközösséget ismét eggyé forrassza. Feladatának azonban nem tehetett eleget, mert úgyszólván a kor összes erői összeesküdtek ellene. Franciaország képviselte legerélyesebben a nemzeti állameszmét s még a törökkel is hajlandó volt szövetkezni, hogy a Habsburgokat elgáncsolja. Németországban a rendiség, élén a fejedelmekkel, minden erejével igyekezett megőrizni függetlenségét a császári uralommal szemben. A protestantizmus lényegénél fogva küzdött a keresztény egység ellen, s még a katolicizmus feje, a pápa is félt a császár politikai túlsúlyától.

A keresztény egység azonban világnézeti téren bukott legmélyebbre. Az Egyház eltévedt a különböző világi érdekek és célok labirintusában. Kiváló férfiak mindent elkövettek ugyan az egyházi élet belső megújítására, de a vezető politikai és társadalmi erők érdeke az volt, hogy ez a reform ne sikerüljön. Mind a rendiség, mind az abszolút uralomra vágyó fejedelmi hatalom arra törekedett, hogy megakadályozza az Egyház szellemi egységének helyreállítását, mert ez céljaival ellenkezett. A világnézeti érdekek mellett a protestantizmus azt is céljául tűzte ki, hogy a roppant egyházi birtokot és vagyont kisajátítsa és felhasználja.

Ez a nagy rendi ellenállás segítette elő főképen a reformáció gyors terjedését. A 16. század utolsó harmadában, a görögkeleti ortodoxiát leszámítva, a keresztény Európa népességének közel háromnegyede protestáns. A reformáció e nagy szökőárjával csak a pireneusi államok és Olaszország tudnak eredményesen dacolni. Még Franciaországban, Lengyelországban és az osztrák örökös tartományokban is megoszlott a lakosság a régi és új hit között. A protestantizmus szellemi oppozíciója több országban a rendi ellenállással fonódik össze, különösen Franciaországban, Németországban, Ausztriában és Magyarországon. A királyi hatalommal szembenálló rendiség szellemét éppen a reformáció fejezi ki. A két ellenséges nagyhatalom, a Habsburg-birodalom és Franciaország egyformán felveszik a harcot a rendi szellemet erősítő protestantizmus ellen.

Mint minden egyházszakadási kísérlet, a reformáció is inkább elősegítette, mintsem gátolta a katolicizmus belső megújulását. Az ellenreformáció a rendiséggel szemben az abszolút királyi hatalmat szolgálja. Hatása alatt új eszmevilág alakul ki Európában. Az új szellemi irányzatot, a *barokk*-ot elsősorban a vallási és fejedelmi eszme, a lélek és test feletti uralom, istenség és fejedelmi hatalom csodálatos egysége jellemzi. A művészetek mellett főképen az irodalom, a dráma indult nagyszerű virágzásnak (Shakespeare, Calderon, Lope de Vega, Molière, Racine, Corneille stb.), mert a barokk szellem, amely a világit és a túlvilágit szervesen egybekapcsolja, nagyon kedvez a drámai heroizmusnak. A barokk az európai történelemnek utolsó olyan korszaka, amikor még harmonikus a viszony a közösség és a teremtő egyéniség között.

A török világhatalom megalapozása és fénykora

1512—66. *Szelim* és fia, *II. Szolimán* az iszlám világ nagyrészét, a Földközi-tenger keleti és déli mellékét uralmuk alatt egyesítik. Szelim elfoglalja Kurdisztánt, Mezopotámiát, Arméniát, Szíriát, Palesztinát, Arábiát és Egyiptomot, ahol megsemmisíti a mameluk szultánok uralmát. Nagy ellenfele a siita mohamedán perzsa birodalom, amelytől nagy területeket ragad el, de megtörni még sem tudja. Kiterjeszti a török főséget az északafrikai mór kalóz fejedelemségekre és ezáltal megveti a török tengeri hatalom alapjait. Az iszlám szent városainak, Mekkának és Medinának elfoglalása után felveszi a kalifa címet és ilymó-

don az arab világhatalom örökösének minden „igazhitű" urának nyilvánítja magát. Utódja, II. Szolimán a mohácsi csatavesztés után Magyarország nagyrészére kiterjeszti a török fennhatóságot, ezáltal Közép-Európát, a Habsburg-birodalmat veszélyezteti. Rhodosz elfoglalásával a Földközi-tenger keleti részét török tengerré teszi. Kelet felé egészen a Kaukázusig kiterjeszti a török fennhatóságot. Ő is győzelmesen harcol a perzsák ellen, de a perzsa birodalomra éppen úgy nem mérhet halálos csapást, mint a magyarságra és a Habsburg-hatalomra. Felveszi az arabok kiterjedt kereskedelmi kapcsolatait. Hajói egyformán közlekednek az Indiai-óceánon, a Földközi- és a Fekete-tengeren. Uralma a török szellemi élet, tudomány, irodalom és művészet fénykora. Udvara a műveltség középpontja. A hanyatlás jelei azonban már a két nagy hódító alatt is megmutatkoznak. Törökország alapjában félnomád állam marad, amelytől idegen az állami szervezet. A bomlás folyamata a szultán udvarából indul ki. Jellemző tünetei a hárem és az udvari klikkek fokozódó szerepe. Az alattvalói felett meg sem közelíthető magasságban trónoló egyeduralkodó magárahagyottságában kénytelen az udvari körökre támaszkodni. Az udvar állandó gyilkos intrikák színhelye, akárcsak a római, bizánci vagy kínai császár udvara a válságos korokban. Szelim megöleti apját és fivéreit, Szolimán kedvenc odaliszkja kedvéért a trónörököst.

1514. *Bakócz Tamás* esztergomi érsek pápai engedélyre keresztes sereget toboroz a törökök ellen és *Dózsa György* székely nemest nevezi ki vezérré. Dózsa azonban nem a törökök, hanem az elnyomó urak ellen vezeti 100 000 főnyi jobbágy és elszegényedett nemesekből álló seregét. *Zápolya (Szapolyai) János*, a köznemesség vezére és trónjelöltje, Magyarország jelentékeny részének birtokosa, megütközik a felkelők hadával és Temesvárnál meg Váradnál megveri őket. Dózsát halálra kínozzák, a népet pedig szörnyű büntetéssel sujtják. A parasztságot megfosztják jogaitól, elsősorban a szabad költözködés legszemélyesebb emberi jogától és kizárják a nemzet politikai közösségéből. A győzelmes rendiség éppen akkor zárta ki a magyar nép jelentékeny részét a nemzet jogi közösségéből, amikor a török veszéllyel szemben minden magyarnak az ország védelmére való teljes bekapcsolására lett volna szükség.

1517. Ebben az évben jelenik meg *Werbőczy István Hármaskönyvé*-nek első nyomtatott kiadása Bécsben. A törvénykönyv sorsdöntő jelentőségű volt a magyar társadalmi életre, mert a

rendi előjogokat Magyarország alkotmányának sarkalatos pontjává tette és éles határvonalat húzott a rendi társadalom és a jobbágyság között.

1517—20. A búcsúk árusítása és a sok visszaélés arra készteti *Luther Márton* wittenbergai teológiai tanárt és ágostonrendi szerzetest, hogy élesen szembehelyezkedjék az egyházi tekintéllyel. Kilencvenöt búcsúellenes, sőt részben már egyházellenes tételt szegez ki a wittenbergai vártemplom kapujára. A tételek körül nagy harc indul meg; a vita folyamán *(lipcsei disputa)* Luther teljesen elszakad Rómától és elégeti a pápa kiátkozási bulláját. A reformációs törekvések sikerében nagy része van fejedelmének, *Bölcs Frigyesnek*, akiben a hitújító komoly pártfogóra talál.

1520. A rendi ellenállás az északi országokban is nagy belső harcokat vált ki. *II. Keresztély* dán király, a három egyesült skandináv állam uralkodója vérfürdőt rendez Stockholmban, hogy a svéd nemesség ellenszegülését megtörje. Erre *Wasa Gusztáv* vezetésével lázadás tör ki ellene; a felkelők megszüntetik a dán uralmat és a Wasákat ültetik az önálló Svédország trónjára.

1520. *V. Károly* és *I. Ferenc* közt kitör a harc, amely életük végéig nem szünetel. A küzdelem első fázisaként a franciák elveszítik Milánót s ott a császárhű *Francesco Sforza* zsoldosvezér alapít fejedelemséget.

1521—23. Luther a császár előtt is védeni igyekszik tanításait, de eredménytelenül, mert az uralkodó kibocsátja ellene és hívei ellen a *wormsi ediktumot*. A következmények elől Wartburg várába menekül a reformátor és Bölcs Frigyes védelme alatt folytatja a háttérből munkáját. Közben hívei nyiltan felveszik a harcot a katolikus ellenpárttal szemben. Elsőnek *Fülöp hesseni tartománygróf* és Wasa Gusztáv svéd király vezetik be országukban a reformációt. A Rajna-vidéken a lovagság *Sickingen* vezetésével és *Ulrich von Hutten* szellemi irányításával indít háborút az egyházi választófejedelmek ellen. A küzdelem ez utóbbiak győzelmével végződik.

1524—25. A szakadatlan belső harcok alatt voltaképen a német parasztság szenved a legsúlyosabban. Az elnyomott nép végül fellázad és szociális követelései mellett a reformáció elveit írja zászlajára. A szenvedő tömegek ügyét azonban csak néhány szélsőséges protestáns szekta támogatja (Thomas Münzer és az újrakeresztelők), mindenki más ellenük fordul. Maga Luther is megtagadja őket, sőt egyenesen azt tanácsolja a fejedelmeknek, hogy semmisítsék meg a felkelőket. A fejedelmek és lovagok

szövetkeznek ellenük és nagy kegyetlenséggel verik le mozgalmukat. A parasztseregek nagy részét lemészárolják, a parasztságot pedig megtorlás jogcímén még az eddiginél is súlyosabb társadalmi és gazdasági rabságba vetik.

1525—26. V. Károly a *paviai* csatában legyőzi és fogságba veti I. Ferencet. A francia király a *madridi* békében kénytelen lemondani Milánóról, Nápolyról és Flandriáról; amint azonban kiszabadul, érvénytelennek és kikényszerítettnek nyilvánítja az egyezményt és VII. Kelemen pápa fel is menti esküje alól. A pápa, a francia király, Milánó és Velence szövetkeznek a császár túlhatalma ellen és megalapítják a *cognaci ligát.* Erre a császári sereg elfoglalja Rómát és teljesen kifosztja *(Sacco di Roma).* Megindul a háború, amely különböző harctereken s meglehetős eredménytelenül folyik. Végül a *cambray-i békében* V. Károly lemond a burgund hercegségről Franciaország javára, a francia király pedig átengedi olaszországi területeit.

1521. A török egyre fenyegetőbben közeledik Magyarország felé. A nemzetnek nincs többé Hunyadi Jánosa, aki feltartóztathatná a veszedelmet. Az ellenséges seregnek ezúttal már sikerül Nándorfehérvárt, az ország kulcsát bevennie. A jóakaratú, de tehetetlen és befolyásolható fiatal *II. Lajos* király nem tudja megakadályozni az ország belső bomlását, amit az oligarchia és a köznemesség szakadatlan küzdelme vált ki és ami pusztulással. és végső romlással fenyegeti a magyarságot. Ez az önmagában meghasonlott nép nem képes és alig is hajlandó a török ellen védekezni.

1526. Magyarország társadalmilag teljesen felbomlik; főnemesség, köznemesség, jobbágyság élesen szembekerül egymással és még a közös nemzeti érdekekért sem hajlandók együttműködni. Ennek a széthullott országnak kell megküzdenie azzal a török nagyhatalommal, amely *II. Szolimán* uralkodása alatt fénykorát éli. A *mohácsi csatában* a magyar haderő tragikus vereséget szenved s ezzel megnyitja az országot az iszlám invázió előtt. A nagy kudarc arra is fényt vet, hogy a magyarság egyelőre képtelen a török veszedelem ellen egyedül, idegen támogatás nélkül védekezni.

A török áradat térhódítása szorosan összefüggött a cognaci líga küzdelmével a Habsburg-birodalom európai hegemóniája ellen. I. Ferenc francia király ugyanis a törökkel kötött szövetséget, hogy a mohamedánság hátbatámadja azt a hatalmat, amely egyesíteni akarta a keresztény Európát.

1526—40. A mohácsi vész előtt megoszlott magyar nemesség az ifjú Lajos király tragikus halála után két részre bontja az országot. A köznemesség jelöltje Zápolya János, a főnemességé *Habsburg I. Ferdinánd*. A Habsburgoknak most már kétszeresen érdeke Magyarország birtoklása; dunavölgyi helyzetük megszilárdítása mellett a birodalmat fenyegető török veszedelem elleni védekezés is csak ez által lehetséges. Az ország a Habsburgok és a töröktől támogatott Zápolya harcának küzdőtere lesz. A háborúskodásban teljesen felőrlődik a nemzet ereje és önállósága. Az ország területének egy része török befolyás, majd hódoltság alá kerül, nyugati és északnyugati fele pedig a Habsburg-nagyhatalom tartozéka lesz.

1529—32. A törökök újra és újra megkísérlik, hogy a befolyásuk alá jutott magyar területen keresztül megtámadják a Habsburg-birodalmat. Előretörésük azonban, nagyrészt a magyarok érdeméből, teljesen sikertelenek maradnak.

1541. Zápolya János halála után országrésze özvegyének, Izabellának birtokába kerül. A török azonban csellel megszállja és elfoglalja *Buda* várát, Magyarország szellemi és politikai középpontját. Ezzel a Dunavölgyének természetes centruma, a legkeletibb fekvésű nyugati jellegű város több mint egy évszázadra az ázsiai színezetű iszlám hatalom birtokába jut. Buda megszállása annak a jele volt, hogy a török Zápolya Magyarországát egyszerűen az ázsiai világbirodalom egy részének tekinti. A Dunavölgye legnagyobb része a Kelet társadalmi és gazdasági berendezkedésének befolyása alá kerül. Az élet a Nagy Magyar Alföldön több mint egy évszázadig lényegében keleti lesz, s ez ismét súlyosan visszaveti a magyarság bekapcsolását a nyugati kultúrközösségbe. Csupán a Habsburgoktól megszállt és védett terület tudja a török hódoltság ellenére is biztosítani a nemzet keresztény és nyugati jellegét.

1531. *VIII. Henrik* angol királyt a pápa nem hajlandó elválasztani feleségétől; erre az uralkodó elszakad az Egyháztól, új, önálló, anglikán egyházat alapít s ennek fejévé sajátmagát teszi meg. Az anglikán egyház lényegében hű marad a katolikus egyház dogmáihoz és szertartásaihoz. A hitszakadás végeredményben természetesen nem a király házassága miatt következett be. Az angolok már régebben is hajlandóságot mutattak a pápaságtól való elszakadásra. Önállósági törekvéseik nem tűrték azt a feltétlen alávetettséget, amelyben az egyházfő különösképen a brit félsziget lakóit tartotta. Az Egyház világi gazdasági befolyá-

sát idegen uralomnak érezték. Ezenkívül a *Tudorok* abszolút uralkodói aspirációi is ellentétben állottak a pápa szuverén hatalmával. Végül a roppant kiterjedésű és értékű egyházi birtokok rendkívül alkalmasak voltak arra, hogy a királyi hatalmat gazdaságilag is megalapozzák.

Zwingli Ulrich zürichi plébános Zürich-hel és néhány más kantónnal elfogadtatja a reformációt, az ős kantónok azonban ragaszkodnak a katolikus egyházhoz. A protestáns és katolikus kantónok között harcra kerül a sor. Zwingli a köppeni ütközetben elesik. Zwingli jelentősége, hogy a reformációt Lutherrel és Kálvinnal ellentétben szociális mozgalomnak is látja, amelynek célja a parasztosztálynak az új hit lobogója alatt való felszabadítása.

1532. A német protestáns fejedelmek is rájönnek saját tapasztalataik alapján, hogy a tömörülés feltétlenül eredményesebb, mintha egyenként küzdenek hatalmas ellenfeleikkel, a katolikus Habsburg császári hatalommal. Vallásuk megvédésére a *schmalkaldeni szövetségben* egyesülnek a császár és öccse, I. Ferdinánd német király ellen. A siker érdekében I. Ferenc francia királyt is segítségül hívják. Részük van a török újabb biradalomellenes hadjáratában is. V. Károly és I. Ferdiánd kénytelenek meghátrálni és a *nürnbergi vallásbékében* megadják a protestánsoknak a jogot, hogy vallásukat szabadon gyakorolhassák.

1536—38. *Kálvin János* francia jogtudósnak menekülnie kell Párisból, mert élénken résztvett a reformációs mozgalmakban. Útközben Genf városát is érinti, amelynek gazdag lakossága már csatlakozott a reformációhoz. A genfiek városukban tartják; Kálvin arra törekszik hogy a jómódú és meglehetősen szabad életű polgárságot a bibliai elvek alapján fegyelmezett, kemény erkölcsű gyülekezetté alakítsa át. Kezdetben nem talál megértésre s emigrálnia kell. Később azonban a város visszahívja és mindinkább a reformátor merev, fanatikus egyéniségének befolyása alá kerül. Kálvin tanítása összeköti a földi sikerek elismerését, a minél intenzívebb munka kötelezettségét és az életörömök szigorú tagadását az isteni előrerendeléssel. A kálvinizmus nagy hatással volt a nyugati népek kapitalista gazdasági előretörésére (angol és amerikai *puritánok, presbiteriánusok* stb., holland *kálvinisták*, francia *hugenották*).

1533. I. Ferdinánd békét köt a törökkel; ezzel elismeri, hogy Magyarország nagyobb része, a Nagy Alföld és átmeneti vidékei, a török uralom alá tartoznak.

1534. A világnézeti és vallási válság egyik szörnyű kinövése az *újrakeresztelők szektája*, amely lényegében szociális forradalmat hirdet és együttműködik a forrongó parasztsággal. A szektáriusok Münster városában „égi királyságot" rendeznek be, kísérletük azonban teljes erkölcsi szabadosságra vezet és belsőleg már tökéletesen szétzüllik, mire *Hesseni Fülöp* tartománygróf megsemmisíti.

1534. Ez évben lép a gyermek *IV. (Rettenetes) Iván* cár Oroszország trónjára. Kormányzása mintegy csirájában tartalmazza a későbbi cári uralmak minden jó és rossz, patriarchális és démoni jellemvonását. Kegyetlen és féktelen keleti kényúr; ha hatalmáról van szó, gátakat nem ismer. Elfoglalja Kazánt és Asztrachánt a tatároktól s a keletoroszországi finn-ugor és török népeket is orosz iga alá hajtja. Nagyhatalommá teszi birodalmát, a nyugati világ azonban alig vesz róla tudomást, kivéve azt a kizsákmányoló gyarmati jellegű kereskedelmi kapcsolatot, amelyet az angolok és németek tartanak fenn vele. Az orosz birodalomnak még teljesen ázsiai színezete van s társadalmi élete alig különbözik valamelyik szilárdabban megalapozott, hosszabb életű tatár kánságétól. A hatalmas Lengyelország elzárja a Nyugattól; tengerpartja nincs, mert a balti területekért a svédek, dánok és lengyelek versengenek, a Fekete-tengerhez pedig a kipcsaki és nogaji kánságok miatt nem juthat, amelyek a török szultán protektorátusa alatt állanak. A Fekete-tenger ebben az időben az iszlám beltengere. Így az oroszok csak kelet felé terjeszkedhetnek s a lelki rokonság is arrafelé vonzza őket. Rettenetes Iván a birodalom nomád szervezetű harcos kasztját, a kialakuló kozákságot használja fel hódító ambíciói megvalósítására. A cár azonban belpolitikai téren is nagy reformakciót indít. Megújítja a törvénykönyvet, megjavítja a közigazgatást és az adórendszert. Kegyetlenül elbánik a hatalmaskodó bojárokkal; kemény rendszabályokat hoz ellenük, sőt nagyrészüket legyilkoltatja. Ilyen módon sikerül megszabadulnia az ország érdekei ellen dolgozó féktelen oligarchiától s biztosítja a birodalom szilárd fennmaradását.

1535—41. Az Óceánokon és az Újvilágban a keresztény hatalmak fiai vívnak egymással vallásos színezetű kalózháborút. A Földközi-tengeren kereszténység és iszlám harca folyik kalózkodás alakjában. Sokezer keresztény kerül a kalózkodást intézményesítő északafrikai mohamedánok fogságába, akiket a trinitáriusok e célra alapított szerzetesrendje igyekszik kiváltani.

Chaireddin Barbarossa nagy kalózbirodalmat alapít Észak-Afrikában és rablótámadásaival állandóan veszélyezteti a Földközi-tenger partvidékét. V. Károly császár hadjáratot vezet ellene és el is foglalja Tuniszt, de a kalózfejedelem Algírban tovább is tartja magát és folytatja garázdálkodását. A *barbareszk* államok egészen a 19. századig fennmaradnak, állandóan rettegésben tartják a Földközi-tenger hajósait és rabszolgaságba hurcolják az elfogott fehér embereket.

1538. A protestáns schmalkaldeni szövetséggel szemben a németországi katolikus fejedelmek a *Ligában* tömörülnek. A két párt közül számszerint a protestánsok vannak túlsúlyban.

1540. A hitújítás hirtelen és készületlenül lepte meg az Egyházat s így semmiképen sem tudta az eretnekség terjedését megakadályozni. Néhány évtized elég volt azonban ahhoz, hogy a katolikus tábor is harcosokat állíthasson s részben a saját fegyvereivel verje vissza a térhódító reformációt. A spanyol *Loyolai Szt. Ignác* megalapítja a Jezsuita rendet s hamarosan egész Európában elterjeszti. Eredményesen küzd a protestantizmus ellen, s megállítja, sőt visszaszorítja előretörését. A jezsuiták a pogány misszió vezetését is átveszik s ők alkotják a küzdő barokk egyház szerzetesi hadseregét; az ellenreformáció megindítása és diadala nagyrészt az ő érdemük. A jezsuita udvari gyóntatóknak azonkívül nagy befolyásuk volt a barokk kor politikai életére is, rendkívül ügyesen tudtak közvetíteni az egyház és az uralkodói abszolútizmus érdekei között. Főképen az ő hatásuk alatt a korszak tudományos és művészi élete is barokk vallásos szellemmel itatódott át. Nem a világpolitika és a hatalmi helyzet, hanem az egyház belső reformmunkája és megújulása vet gátat a protestantizmus további térhódításának. A reform sarokköve a teljesen elvilágiasodott egyházi rendnek, a világi papságnak és a szerzetességnek az egyház eredeti szigorához és fegyelméhez való visszavezetése. A régi szerzetesrendeket bensőleg megújítják (ferencesek, kapucinusok, kármeliták), a reform szellemében új szerzetesrendeket és világi papi társulatokat alapítanak (piaristák, theatinusok, oratoriánusok, kamiliánusok, később lazaristák, sulpiciánusok stb.). Ezzel párhuzamosan halad az apácarendek reformja.

1537—45. A reformáció csodálatos gyorsasággal terjed tovább Svájcban, Dániában, Skóciában *(John Knox)*, Brandenburgban, Pfalzban stb.

1540—80. Ez az időszak a magyar és lengyelországi protestan-

tizmus teljes virágzásának kora. Mindkét országban a rendi kiváltságaiért küzdő főnemesség és az idegen német városi polgárság talajából nőtt ki a hitújítás. Magyarország a század utolsó harmadában úgyszólván teljesen protestánsnak tekinthető. A rendiség itt idegen uralommal áll szemben s így a vallási oppozíció egybeforr a nemzeti ellenállással s a rendi kiváltságokhoz való merev ragaszkodással. A magyar rendiség védőbástyája a vármegyei szervezet, a vármegyei nemesség pedig a protestantizmus védelmét tekinti legfőbb feladatának. Lengyelországban bizonyos mértékig más a helyzet. Ott az uralkodó nem idegen, illetve, ha személyében idegen eredetű is, nem áll mögötte idegen ország, idegen kormányzat, idegen érdek, tehát a reformáció nem is léphet fel a nemzeti ellenállás köntösében. Ezért nem is tudja ott a katolicizmust soha oly mértékben visszaszorítani, mint Magyarországon, sőt a század hetvenes éveiben a lengyel hitújítás egészen megtörik és a vallásegység teljesen helyreáll.

1542—52. A törökök kb. tíz év alatt elérik Magyarországon azt a vonalat, amelyet azután egészen a felszabadító háborúkig nagyjából megtartanak. A török elleni hadjáratokat idegen és magyar katonaság vívja meg császári és birodalmi pénzen. A rendszeres harcokon kívül a végeken a magyarság szakadatlan küzdelemben áll az iszlám ellenséggel. A folytonos ellenállás jótékony hatást gyakorol a nemzetre s épp olyan jelentősége van, mint a szervezett hadjáratoknak. Megakadályozza a magyarság beletörődését a nyomasztó helyzetbe és meggátolja a török uralom még nagyobb fokú kiépülését és megszilárdulását. A szívós magyar védekezésen megtörik a törökség nagy előnyomulása Nyugat felé. Az iszlám az ország egész területén átalakítja a népesség életmódját és a települések külső képét. Hatása alatt Magyarország egy része mintegy visszanomádosul, a nyugati világgal való fejlett és kiépített kapcsolata erősen meglazul s a Dunavölgye keleteurópai színezetet nyer. A harcok és rabságba hurcoltatások folytán egyes területek teljesen elnéptelenednek, úgyhogy a török uralom megszűnése után Magyarország nemzetiségi államma válik.

1542—47. V. Károly és I. Ferenc újabb háborút indítanak egymás ellen, de ez, mint a barokk kor legtöbb harca, lényegében semmi döntést nem hoz. Új színt ad a küzdelemnek a protestáns fejedelmek beavatkozása uralkodójuk ellen. Károly meg akarja törni ellenálásukat, s ezért megindítja a *schmalkaldeni háborút*. A hadakozás kimenetele eleinte bizonytalan, később azonban a

protestáns *Szász Móric* herceg a császárhoz pártol s a mérleget teljesen Károly javára billenti. A protestáns ellenállás vezetői, a szász választó, a brandenburgi választó és Hesseni Fülöp részben fogságba kerülnek, részben meghódolnak.

1545—63. V. Károly sürgetésére összeül a *tridenti zsinat* és megvalósítja az egyház belső megreformálását. A katolicizmus tehát már a protestánsok lendületes előretörése idején eredményesen védekezik és ügyes tapintattal készíti elő az ellenreformációt.

1552—55. V. Károly katolikus világbirodalmi törekvései tragikusan időszerűtleneknek bizonyulnak. Szövetségese, Szász Móric elpártol tőle és II. Henrik francia királlyal szövetkezik ellene, majd rajtaüt a császáron és menekülésre kényszeríti. Végre I. Ferdinánd király békét közvetít Károly és a protestáns fejedelmek közt. Az *augsburgi vallásbéke* teljes vallásszabadságot biztosít a protestáns rendeknek; minden hatalomnak joga van, hogy a saját területén megszabhassa alattvalóinak vallását (Cuius regio, eius religio). A vallásbéke rendkívül súlyos következményekkel jár egész Közép-Európa sorsára. A vallási kettészakadás ezt a területet rendkívül hátrányos helyzetbe hozza a nyugati államokkal szemben, amelyek vallási egységüket a protestantizmus vagy a katolicizmus oldalán, de lényegében helyreállítják.

1553. VIII. Henrik után fia, *VI. Edward* építi tovább a reformációt Angliában. Az uralkodó korai halála után azonban nővére, *Katolikus Mária* lép a trónra s megkezdi országa visszakatolizálását. Házasságot köt *II. Fülöp*-pel, V. Károly fiával, Spanyolország, Németalföld, Nápoly és Milánó királyával. Fülöp azt reméli, hogy házassága révén olyan katolikus világbirodalmat állíthat fel, amely a protestantizmust végleg megsemmisíti. Eltörlik Angliában a reformációt és visszavezetik az országot a katolikus egyházba. A spanyol király egységesítő törekvései azonban megtörnek az angol nemzeti öntudaton, sőt az üldözött protestantizmus a nemzeti ellenállás jellegét ölti magára. A két ország között gazdaságilag is kiéleződnek az ellentétek. A fellendülő angol hajózás és nemzetközi kereskedés fontos hódítást tesz az orosz piacon, majd Afrikában is előretör s az Újvilágban is igyekszik megvetni a lábát. Világhatalmi tervei megvalósításában csak egy erő gátolja: a spanyol világbirodalom, amely erőszakosan távoltart minden tengeri vetélytársat.

1556. V. Károly az utolsó két évben már átadta fiának, II. Fü-

löpnek Németalföld, Milánó és Nápoly uralmát, végül pedig teljesen lemond a trónról. Belátja azonban, hogy Németország és Spanyolország nem maradhat egy kézben; felosztja tehát a Habsburg-világbirodalmat. Spanyolország gyarmataival, Németalföld és az olaszországi birtokok Fülöpnek; a német császári cím, az osztrák örökös tartományok, Csehország és a megmaradt Magyarország V. Károly öccsének, I. Ferdinándnak jutnak.

1558. Katolikus Mária halála után féltestvére, *Erzsébet* örökli az angol trónt. A királynő visszaállítja az anglikán államegyházat s elkeseredetten üldözi a katolikusokat. A kálvinizmus hatása alatt demokratikus jellegű szekták alakulnak Angliában (presbiteriánusok, puritánok). A hajózás és kereskedelem Erzsébet uralkodása alatt tovább fejlődik és mindinkább döntő módon szabja meg a szigetország világpolitikai magatartását.

1562. Franciaországban is nagy vallási harcok dúlnak. Az ország valósággal hadszíntere lett a katolikusok és a kálvinista hugenották belső háborúinak. Katolikus részről *Medici Katalin* anyakirálynő és a *Guise*-ek, protestáns részről viszont *Coligny* admirális irányítják a küzdelmet. A hugenotta harcok mozgató ereje nem pusztán a vallási ellentét, hanem különböző társadalmi és politikai érdekek is beleszólnak. Katolikus és protestáns nagyurak küzdenek a hatalomért és birtokokért. A királyi hatalom megszilárdítására törekvő katolikus udvar tusakodik a protestantizmussal egybefonódott rendi szellemmel. A katolikus szegény népréteg szemben áll a hugenotta jobbmódú polgársággal és középnemességgel. Most is, a későbbi századokban is még sokszor összetalálkoznak a királyi hatalom és az alsóbb néposztályok érdekei.

1565—66. II. Fülöp spanyol király minden elképzelhető eszközzel ki akarja irtani birodalmából a protestantizmust. Spanyolországban és az olaszországi Habsburg-birtokokon az inkvizíció eredményesen akadályozta meg a reformáció terjedését s a hitújítás egyedüli fészke Németalföld. A király ediktumot ad ki a protestantizmus eltiltására, de *Orániai Vilmos*, *Egmont* gróf és *Hoorn* tengernagy ellenállást szerveznek intézkedései meghiúsítására. *Alba* herceg egész hadsereggel jön Németalföldre s tömegkivégzésekkel igyekszik az ellenreformációt győzelemre juttatni. Egmontot is, Hoornt is kivégzik, Orániai Vilmos pedig sokezer protestánssal együtt külföldre menekül.

1571. A mohamedán kalózok földközitengeri garázdálkodása újabb erélyes intézkedésekre kényszeríti Spanyolországot. *Don*

Juan d'Austria, V. Károly természetes fia, *Lepantónál* megsemmisíti a török flottát s ezzel a győzelemmel a mórok minden későbbi kalózkodása ellenére európai tengerré teszi a Földközitengert. Sikeres haditettével egyúttal azt is megakadályozza, hogy a törökök Magyarországon kívül más irányban is terjeszkedhessenek Európában.

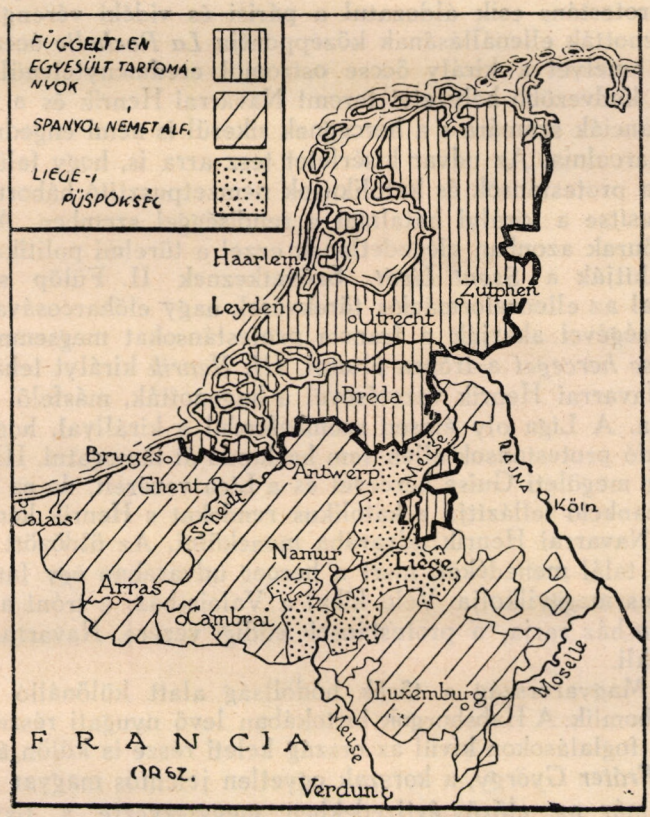

Németalföld a 16. században

1572—79. Orániai Vilmos megkísérli, hogy Németalföldet hősies szabadságharcban függetlenítse a spanyol fennhatóságtól. Az északi tartományok, a későbbi *Hollandia*, valóban felszabadul, a déli részeket azonban Don Juan d'Austria és *Alessandro Farnese* megtartják spanyol uralom alatt. A déli Németalföld, a mai

Belgium, megmarad katolikusnak, az önálló Hollandia viszont a reformáció egyik fellegvára lesz.

1572—88. *Navarrai Henrik* herceg esküvőjét tartja Párisban *Valois Margittal*. Ezt az alkalmat Medici Katalin francia anyakirálynő arra használja fel, hogy Henrik táborát, a hugenottákat *Szent Bertalan* éjszakáján sorra lemészároltassa. Mintegy húszezer protestáns esik áldozatul a párisi és vidéki vérengzésnek. A hugenották ellenállásának középpontja *La Rochelle* óceánparti város, amelyet a király öccse ostromol eredménytelenül. Ez a háború kedvezőbb helyzetet teremt Navarrai Henrik és a protestáns franciák számára s a hercegnek sikerül is némi engedményeket kiharcolnia. Az udvar kísérletet tesz arra is, hogy felülemelkedve a protestánsok és katolikusok nemzetpusztító háborúságán, érvényesítse a királyi hatalmat a rendiséggel szemben. A katolikus főurak azonban elégedetlenek ezzel a türelmi politikával és megalakítják a *Szent Ligát*. Szövetkeznek II. Fülöp spanyol királlyal az ellenreformációs törekvések nagy előharcosával, s az ő segítségével akarják a francia protestánsokat megsemmisíteni és *Guise herceget* a trónra ültetni. *III. Henrik* királyt tehát egyfelől Navarrai Henrik vezetésével a hugenották, másfelől a Líga támadja. A Líga oly élesen szembefordul a királlyal, hogy még a támadó protestánsok ellen sem hajlandó őt támogatni. III. Henrik erre megöleti Guise herceget és a Líga vezéreit, de ez a brutális szankció fellázítja a katolikus rendeket s Henrik kénytelen elölük Navarrai Henrik udvarába menekülni. Az üldözött király itt sem talál menedéket, mert a herceg udvarában egy fanatikus szerzetes meggyilkolja. Vele kihal a Valois-ház; a trónt a rokon *Bourbon*-ház sarja, a protestánsok eddigi vezére, Navarrai Henrik örökli.

1570. Magyarország a török hódoltság alatt különálló három részre bomlik. A Habsburgok birtokában levő nyugati részeken és a török foglalásokon kívül az ország keleti része is külön államot alkot. *Fráter György*, a korszak egyetlen jelentős magyar államférfia, már az előző évtizedekben megszervezte a tiszántúli részeket. Az volt az elgondolása, hogy ha ezek a területek viszonylagos önállóságot nyernek, fenntarthatják a magyarság önrendelkezését a Habsburg-birodalom és a török között. *Miksa* császár a *speyeri* szerződésben, amelyet *János Zsigmond* fejedelemmel, Zápolya János fiával köt, elismeri *Erdély állami önállóságát* és biztosítja határait. A Habsburgoktól való függetlenség vallási téren is kifejezésre jut. A Habsburgok a katolicizmus

európai védnökei, később az ellenreformáció irányítói és természetesen Magyarországon is igyekeznek a vallásegységet helyreállítani. Az önálló Erdély viszont a magyar protestantizmus fellegvára lesz. Nemzetfenntartó szerepe is letagadhatatlan. Több mint másfél évszázadon át Erdély adott a magyarságnak a feldaraboltság és idegen uralom idején is politikai jelentőséget, bár az is igaz, hogy különállásával bizonyos fokig megakadályozta, hogy a magyarság egységesen védekezzék a török ellen és hogy nagyobb súlyt kapjon a Habsburg-birodalmon belül.

1571—75. Erdély a Tiszántúl leghatalmasabb birtokosát, *Báthory Istvánt* választja meg fejedelmének. Báthory egyformán kegyben áll Miksa császárnál és a töröknél, úgyhogy uralma legalább egy időre meghozza az áhított békét. Biztosítja a katolicizmus fennmaradását Erdélyben. Az erdélyi fejedelemség után Lengyelország trónját is elnyeri, a lengyelek az utolsó Jagello halála és Valois Henrik átmeneti uralkodása után őt akarják királyuknak. Erdély kormányzását Gáspár öccsének adja át, a külpolitikát azonban továbbra is ő irányítja. Lengyelországban befejezi az ellenreformációt. Az országban nagy anyagi és szellemi virágzást teremt. Megvédi a nemzet nyugalmát és egységét a szakadatlan nemesi és főnemesi összeesküvések ellen. Az ellenszegülő Danzigot Lengyelországhoz csatolja. Legyőzi Rettenetes Iván orosz cárt s hosszú időre megállítja az orosz terjeszkedést nyugat felé. Nagy terve az, hogy Lengyelországot, Magyarországot és Oroszországot keleteurópai katolikus birodalommá egyesíti és ennek erejével kiűzi a törököt Európából. Terve megvalósítását korai halála meghiúsította. Erdély mintegy negyven évig uralja a Báthoryakat, akik a koruk magyar főnemesi rétegének minden erényét és hibáját szélsőséges módon egyesítik.

1576—95. Közép-Európa országaiban egyre erőteljesebben tör előre az ellenreformáció. II. Miksa császár még kedvezett a protestantizmusnak, fia Rudolf azonban arra törekszik, hogy ismét katolizálja az osztrák örökös tartományokat; a király öccse, Ferdinánd főherceg Stájerországból kiűzi a protestánsokat. A protestantizmus annyira visszaszorul, hogy még a reformáció egyik kiindulási pontjának, Svájcnak egy része is megint katolikus lesz.

1587. Stuart Mária skót királynő katolizálási törekvései és zavaros magánélete miatt kénytelen trónjáról lemondani s utódja kiskorú fia, *VI. Jakab* lesz. A királynő titokban az angol királyságra pályázik s az angol katolikusok is neki szánják a birodalom trónját. Stuart Mária a skót urak elől vetélytársnőjéhez, *Angliai*

Erzsébet-hez menekül. Szívélyes rokoni fogadtatás helyett azonban börtön vár rá. Erzsébet a trónra való összeesküvés és felségsértés miatt perbe fogatja és hosszas fogság után kivégezteti. **1587—88.** Erzsébet kormányzata azonosítja magát a kereskedő polgárság érdekeivel. Anglia magához akarja ragadni a nemzetközi kereskedelmet, aminek előfeltétele a tengerek feletti uralom. Spanyolország viszont biztosítani igyekszik óceáni és tengerentúli hegemóniáját. Végül kitör az elkerülhetetlen harc a két ország között. Az angolok megtámadják a spanyol kikötőket és támogatják a spanyol uralom alól felszabaduló holland protestánsokat. II. Fülöp erre hatalmas flottát küld Anglia meghódítására; az angolok és a tengeri viharok azonban teljesen megsemmisítik a „nagy armadát".

1590—98. A protestáns *IV. Henrik* trónralépése arra készteti Spanyolországot, hogy közbelépjen a francia katolikusok érdekében. A katolikus ellenállás székhelye Páris; a főváros csak akkor hajlandó kapuit megnyitni Henrik előtt, ha az másodszor is áttér a katolikus hitre (elsőízben a Szent Bertalan-éjszakán tette). Franciaország két nyugateurópai protestáns országgal, Hollandiával és Angliával szövetkezik Spanyolország ellen. Elindul a második nagy spanyol armada is Anglia meghódítására, de hamarosan az első sorsára jut. A spanyol tengeri haderő megsemmisítése után Anglia és Hollandia teljesen megszabadul a nagy vetélytárs óceáni és gyarmati hegemóniájától. II. Fülöp kénytelen lemondani a francia ügyekbe való beavatkozásról s így arról a nagy tervéről is, hogy a nyugateurópai protestantizmust kiirtsa. IV. Henrik Franciaországban kibocsátja a nantes-i ediktumot, amelyben bizonyos keretek között biztosítja a protestánsok számára a polgári jogokat és a vallásgyakorlat szabadságát. Minisztere, *Sully* közreműködésével sikerül országában kivételes rendet és jólétet teremtenie.

1580. Portugália az ország erőihez képest aránytalan expanzív törekvései, a hatalmas gyarmatbirodalom, teljesen aláássák az ország társadalmi és gazdasági egyensúlyát. A gyarmatokból beözönlő pénz nem a termelő munka — ipar, intenzívebb földművelés és kereskedelem — céljait szolgálja, hanem kalandorokat nevel és teljesen korrumpálja a társadalmat és a közéletet. A végső kegyelemdöfést egy kereszteshadjárat adja meg, amelyet a portugálok Marokkó meghódítására indítanak; a háborúban az ország nemességének túlnyomó része elpusztul. Portugália ekkor

egyesül Spanyolországgal, gyarmatainak legnagyobb részét azonban az angolok és a hollandusok szerzik meg.

1603. Erzsébet halála után Stuart Mária fia, *I. Jakab* jut az angol trónra. A spanyoloktól támogatott katolikus Irország angol uralom alá kerül. Azok a remények, amelyeket az angol katolikusok a Stuartok uralkodásához fűztek, egyelőre nem teljesülnek, mert Jakab az anglikán államvallás szellemében uralkodik. A Stuartok uralmát általában jellemzi, hogy sokkal kevésbbé teszik magukévá a polgárság érdekeit és az ezzel összeforrott nemzeti célokat, mint a Tudorok, különösen pedig Erzsébet. Első sorban a főnemességre támaszkodnak, amely alattuk politikailag és gazdaságilag is nagyon megerősödik a városi rétegek rovására.

1604—06. *Rudolf császár* birodalmának minden egyes tartományában és Magyarországon is igyekszik az ellenreformációt győzelemre segíteni. A magyarság azonban kemény ellenállást fejt ki; a felkelés vezére *Bocskay István*, akit Erdély, sőt később a felvidéki magyarság is fejedelmének választ. Bocskay ausztriai támadása végre meghátrálásra készteti Rudolfot. A szembenálló felek megkötik a *bécsi békét*, amely biztosítja a vallásszabadságot és az alkotmányt, Magyarországon pedig még egy időre megszilárdítja a protestáns hegemóniát.

1606. A bécsi béke után két esztendővel Bocskay közbenjárására a császár a szultánnal is megköti a *zsitvatoroki békét*. Ezzel a fejedelem nagy szolgálatot tesz Magyarországnak, mert a tíz év óta dúló eredménytelen háborúskodás a törökkel rettenetesen tönkretette a magyar vagyont és kipusztította a népességet.

1607—14. Németországban a belső béke csak látszólagos, a valóságban forrponthoz közeledik a hangulat. A vallási ellentétek egyre jobban kiéleződnek, az egész nemzet mintegy előkészül a nagy vallási leszámolásra. Az ellenreformációs szellem első harcos megnyilvánulása Miksa bajor herceg erélyes akciója Donauwörth birodalmi város ellen, ahol egy katolikus körmenetet megzavartak. Erre a protestáns fejedelmek *IV. Frigyes* pfalzi választó vezetése alatt *Únió*-ban egyesülnek, a katolikus rendek viszont Miksa bajor herceg vezetése alatt megalapítják a *katolikus Ligát*. A katolikus Líga és a protestáns Únió éles ellentéte először a Jülich—Cleve-i örökösödési viszállyal kapcsolatban tör ki. Az ellenfelek, a gazdag rajnavidéki hercegség katolikus és protestáns igénylői ezúttal még megegyeznek.

1610. IV. Henrik is beleavatkozik a német rendek viszályába és

közbe akar lépni a protestánsok érdekében, de egy katolikus fanatikus meggyilkolja. Fia, a kiskorú *XIII. Lajos* még nem uralkodhat, helyette *Medici Mária* anyakirálynő, illetőleg ennek alacsony sorból felvergődött kegyence, *Concini* kormányoz. A parvenű olasz önkényeskedése és harácsolása kihívja a királyi hatalommal soha meg nem békülő rendek gyűlöletét. Az elégedetlenkedő rendek végül kivívják, hogy az ifjú *XIII. Lajos* király összehívja őket. Ez a rendi gyűlés annál is emlékezetesebb, mert az utolsó a francia forradalom előtt.

1618—20. A hosszú belső forrongásnak valamiképen le kell vezetődnie, az egymással farkasszemet néző ellenfelek végre fegyverhez nyúlnak. Kitör a *harmincéves háború*, amelynek hadiszíntere a Német birodalom. A kezdő lökést a csehek adják meg; a cseh protestánsok az udvar ellenreformációs törekvései miatt fellázadnak. A protestantizmus védelme, akárcsak Magyarországon, egybefonódik a Habsburg-hatalom elleni rendi ellenállással. Vezérük, Thurn gróf veszi át a kormányzatot és megkezdi a háborút a Habsburgok ellen. Bécs alá vonul és ott egyesül az osztrák protestáns rendekkel, akik a vallási ellenállást ugyancsak rendi oppozícióval kapcsolják össze. A Habsburg-uralom tehát nem a csehekkel, nem egy nemzetiségi mozgalommal kerül szembe, hanem országaik, Csehország, az örökös tartományok, Magyarország túlnyomórészt rendi társadalmával. Ausztria császári trónján *II. Ferdinánd* ül; az uralkodó már főherceg korában kiűzte tartományaiból a protestánsokat és most végleg elhatározza, hogy birodalmában győzelemre segíti az ellenreformációt. A cseh rendek *V. Frigyes* pfalzi választót, a protestáns Únió vezérét ültetik trónjukra. Thurn szövetkezik Bethlen Gábor fejedelemmel, de el kell vonulnia Bécs alól. II. Ferdinánd szövetségese, a bajor herceg a Líga erejével megtöri az osztrák protestáns rendek ellenállását. A császár és a Líga seregei Prága mellett a *fehérhegyi* csatában mérkőznek meg a csehekkel s a segítségükre jött német protestánsok seregével és teljes győzelmet aratnak. A következő lépés az, hogy Csehországban megsemmisítik a rendi ellenállást és a protestantizmust. A cseh föld nagy részét, akárcsak később a magyar földet, az udvarhű nemesség közt osztják fel. Tilly serege feloszlatja a protestáns Uniót és győzelmesen nyomul előre Németországban.

1624—28. A háttérbe szorított, megalázott ifjú XIII. Lajos megöleti Concinit, elveszi anyjától, Medici Máriától a hatalmat és rövid ideig kegyencével, *Luynes*-nel kormányoz. Végül az ország

külső és belső ügyeinek intézését teljesen *Richelieu* bíborosra bízza s úgyszólván korlátlan hatalmat ad neki. Richelieu a kor legnagyobb államférfia, a francia királyság hagyományainak legtehetségesebb letéteményese. Minden rendelkezésére álló eszközzel meg akarja szilárdítani a királyi hatalmat, mert jól látja, hogy csakis ez biztosíthatja az ország egységét, amelyet a főnemesség és a hugenották önállósági törekvései veszélyeztetnek. A főnemesség minduntalan összeesküvéseket sző diktatúrája ellen, de minden esetben kudarcot vall és a bíboros keményen megtorolja kísérleteiket. Elfoglalja a hugenották ellenállási fészkét, *La Rochelle*-t s ezzel nagy csapást mér ellenfeleire, mert ezek tengerparti nagy erősségük birtokában eddig angol és holland segítségre támaszkodhattak. A hugenották most végleg kénytelenek feladni államukat az államban. A belső sikerekkel egyvonalban Richelieu külpolitikailag is Európa első hatalmasságává akarja tenni Franciaországot s tervének egyedüli akadályozóit a Habsburgokban látja s ezért mindenképen őket akarja gyengíteni. Nagyhatalmi törekvései is sok tekintetben sikerrel jártak, a Habsburgokat gyengítette, Franciaországot egyenrangú ellenfelévé tette. Azonban ő is, később *Mazarin* és *XIV. Lajos* is csak súlyos adók kivetésével tudták a hadjáratokhoz szükséges anyagi eszközöket előteremteni s így elszegényítették a széles néprétegeket. Ezek a vállalkozások, amelyek meghaladták az ország reális gazdasági erőit, igen nagy mértékben előkészítették a francia forradalmat.

1626—32. A harmincéves háború lényegében németbirodalmi vallásháborúnak indul, néhány év alatt azonban az európai történelem eddigi legnagyobb nemzetközi összecsapásává válik. A császári hadak fővezére, *Albrecht von Wallenstein* egymásután aratja győzelmeit a német protestáns hadakon, akik *Ernst von Mansfeld* vezérletével küzdenek. Ekkor már idegen hatalmak is kezdenek a harcba beavatkozni. *Tilly* megsemmisíti és kiűzi a dán király seregét, aki a protestánsok segítségére sietett Németországba. Wallenstein győzelmesen vívja csatáit, meghódolásra kényszeríti a Pommerániai herceget és elfoglalja Mecklenburgot. Úgy látszik már, hogy a Habsburg-hatalom végleg megalapíthatja hegemóniáját a Keleti- és Balti-tenger mellékén. A diadalmas előnyomulás elé azonban a döntő percben egy új északi nagyhatalom áll, *II. Gusztáv Adolf* Svédországa. A király felismeri a veszélyt, amelyet a Habsburgok északi térhódítása országa számára jelenthet s minden haderejét és küzdő-

képességét latbaveti, hogy a katolikusokat visszaszorítsa. Mint vezető protestáns hatalom, könnyen vallási színezetet adhat akciójának. A svéd beavatkozás igazi jellegét az a tény teszi valóban szembeszökővé, hogy Gusztáv Adolf Richelieu pénzén kezdi meg háborúját a birodalom ellen. A katolikus Franciaország nem kevésbbé fél a Habsburg túlhatalomtól, mint a protestáns Svédország. Időközben már a németországi katolikus fejedelmek is féltik pozíciójukat a Habsburgok németországi megerősödésétől s kivívják Wallenstein letételét. Gusztáv Adolf Tilly seregével kerül szembe a *Breitenfeld* és a *Lech* melletti csatákban és fölényes győzelmet arat. Németország nagy részét elfoglalja, seregei vallási zászló alatt rablóhadjáratot viselnek, mindenütt borzasztóan pusztítanak. A svéd katonai erő és a francia pénz tehát teljesen megváltoztatja a háború eddigi arculatát és nagy eredménnyel karolja fel ismét a német protestantizmus már-már hanyatló ügyét. A császár látja, hogy hatalma kockán forog, a fejedelmek nyomása ellenére újból Wallensteint nevezi ki fővezérévé. A zseniális sztratéga csodálatos gyorsasággal új sereget szervez és a svédekkel szövetkező szászokat kiveri Csehországból. A következő nagy esemény a *lützeni* csata, ahol a korszak két legnagyobb hadvezére, a modern európai hadiszervezet két megalapozója kerül szembe egymással. Gusztáv Adolf győz az ütközetben, de elesik.

1628—38. A rendiség Angliában is mind nagyobb szerephez jut. Az angol rendi alkotmány azonban nem okoz széthúzást és osztályellentéteket, sőt ellenkezőleg nagyszerűen olvasztja össze a városi polgárság érdekeit a nemesség kiváltságaival. Az egységesítő tényező voltaképen a parlament, a rendiség legfőbb politikai szerve, amely ugyanazt a szerepet tölti be Angliában, amelyet másutt az abszolút királyi hatalom. *Stuart I. Károly* király viszont nem akar lemondani korlátlan uralmáról s abszolutisztikus törekvéseiben szembekerül a parlamenttel, amely a polgári és kisnemesi Angliát képviseli; a főnemesség többsége a parlamenttel szemben a királyt támogatja.

Az ellentétnek vallási háttere is van. Károly erősen támogatja a katolikus színezetű anglikán államegyházat, sőt magát a katolicizmust is, viszont a parlamentben a protestáns szektáriusok jutottak nagy szerephez. A puritánok többé-kevésbbé demokratikusan értelmezik a rendiséget s így világnézetileg a legmerevebb ellentétben állnak a királlyal. A két tábor között kitörő harcnak gazdasági oka is van; a királyi hatalom alátámasztására

beszedett adók ugyanis elsősorban a kereskedelmet és a hajózást sujtják. A parlament megtagadja az adókat s a *Petition of Rights*-ben erélyesen követeli az adómegszavazás jogát és minden egyes angol polgár személyes szabadságának biztosítását. A király erre feloszlatja a parlamentet és két kegyencével, *Strafford*-dal és *Laud* érsekkel abszolutisztikusan kormányoz.

1633—38. Wallenstein a háborúnak ebben a stádiumában már nem a protestánsok legyőzését tekinti fő céljának, hanem velük egyesülve ki akarja űzni a mindkét tábort egyformán pusztító francia és spanyol seregeket Németországból. Arra törekszik, hogy hadserege élén ő legyen a mérleg nyelve a birodalom katolikus és protestáns hatalmai között és ezáltal szuverén helyzetet teremtsen magának a birodalomban és vezető befolyásra tegyen szert. Az ellentétes erők összevonása talán sikerülne, de amikor saját személyére esketi fel seregét, a bécsi udvar megőrleti. A Habsburg-hatalom ebben az időben már újból erőre kapott, de döntő csapást nem mérhet a protestánsokra, mert azokat a francia-svéd szövetség katonailag is, anyagilag is támogatja.

1615—29. Az önálló Erdély *Bethlen Gábor* fejedelemsége alatt éri el fénykorát. Virágzik a szellemi, gazdasági élet, viszont a nagy politikai tehertételek sem maradnak el. A fejedelem többször is beleavatkozik a harmincéves háborúba s nem mindig szerencsésen. A *nikolsburgi béké*-ben végre sikerül a bécsi udvart a magyar alkotmány és vallásszabadság elismerésére kényszerítenie. A török fennhatóság alól azonban épp oly kevéssé szabadulhat, mint Erdély többi fejedelme.

1640. Brandenburgban *Frigyes Vilmos*, a nagy választó megalapozza az uralkodói abszolutizmust. Az új kormányzási rendszer teszi lehetővé, hogy a kis ország erői jelentékenyen fokozódjanak. A még mindig másodrendű szerepre kárhoztatott fejedelemség további terjeszkedését a Keleti- és Balti-tenger mellékén uralkodó svéd nagyhatalom akadályozza. Frigyes Vilmos eredménytelen kísérletet tesz, hogy résztvegyen a tenegerentúli gyarmatosításban.

1640. I. Károlynak ismét pénzre van szüksége, hogy a skótok ellen indított hadjárat költségeit fedezze. Ezért kénytelen-kelletlen újból összehívja a parlamentet. A *hosszú parlament Pym, Hampden* és *Cromwell* vezetése alatt áll s élesen szembehelyezkedik a királlyal. Kihasználja Károly szorult helyzetét és kivívja Strafford és Laud kivégeztetését.

1642. Richelieu meghal, de rendszere nem változik. *Mazarin*

veszi át elhúnyt bíborostársa örökét s az elhalt diktátor szellemében vezeti tovább Franciaország ügyeit.

1642—46. Londonban a parlament egyre szítja az amúgyis forrongó hangulatot és irányítása mellett nyilt lázadás tör ki I. Károly ellen. A polgárháborúban az udvari nemesség és a szegényebb polgárság a király mellett áll, viszont a vidéki kis-

A Habsburg-birodalom és Németország a vesztfáliai béke megkötésekor

nemesség és a jómódú polgárság a parlament oldalán harcol. A forradalmárok többnyire szektáriusok, köztársasági érzelmű puritánok vagy minden egyházi kényszer ellen lázadó independisták. A parlamenti hadsereg szövetkezik a skótokkal s *Fairfax* vezetésével *Marstonmore*-nál, majd Oliver Cromvell vezérletével *Naseby*-nál legyőzi a király hadait..

1640—48. *Mazarin* politikai irányítása alatt a franciák előlépnek eddigi leplezett helyzetükből és nagy hadvezérük, *Turenne* vezetése alatt teljes katonai erővel avatkoznak bele a harmincéves háborúba. Rajtuk kívül a svédek és a dánok is a Habsbur-

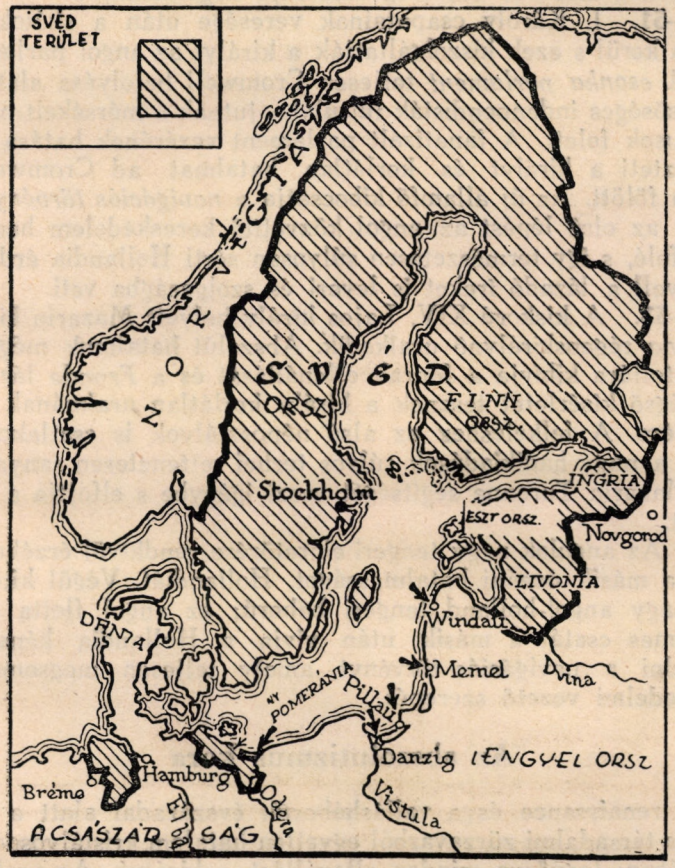

A svéd nagyhatalom Észak-Európában

gok ellen küzdenek s az uralkodócsalád és hívei ügyét csupán a külső hatalmak, spanyolországi rokonaik támogatják igen szánalmasan. Döntő eredményt egyik fél sem tud kicsikarni; anyagilag egyformán teljesen kimerültek. Végre mindkét oldalon belátják, hogy megsemmisíteni úgy sem tudják egymást. *A vesztfáliai békekötés* igazi nyertesei Franciaország, amely északon jelentékeny területtel gyarapodott, egyúttal elérte azt, hogy a küzdelemből a Német birodalom széttöredezetten, a Habsburg-hatalom legyöngülten került ki, továbbá a német fejedelmek most már teljesen függetlenülnek a császári hatalomtól. Észak-Európában Svédország megőrzi, sőt megszilárdítja hegemóniáját.

1647—51. I. Károly csapatainak veresége után a skótok fogságába kerül s ezek kiszolgáltatják a királyt az angol parlamentnek. *A csonka parlament* teljesen Cromwell befolyása alatt áll; a szélsőséges indenpendisták túlsúlyba jutnak a mérsékelt presbiteriánusok felett. A fanatizált parlament vezérének hatása alatt kivégezteti a királyt és korlátlan hatalmat ad Cromwellnek Anglia fölött. Az új államfő kibocsátja a *navigációs törvényt;* ez jelenti az első lépést az angol közvetítő kereskedelem hegemóniája felé, s így természetesen súlyosan sérti Hollandia érdekeit. Cromwell a lázadó íreket is leveri és szolgaságba veti.

1648—53. A kiskorú XIV. Lajos király helyett Mazarin bíboros és *Anna* régenskirálynő uralkodik. Abszolút hatalmuk még egyszer utoljára kihívja a főurak ellenállását és a *Fronde* lázadásban végső kísérletet tesznek a király korlátlan uralmának megdöntésére. A felkeléshez az alsó néposztályok is csatlakoznak, akiket a nagy hadikiadások súlyos terhei rettenetesen sanyargatnak. Mazarin Turenne segítségét veszi igénybe s elfojtja a mozgalmat.

1652. Az angolok nagy tengeri előretörése rendkívül érzékenyen érinti a másik óceáni hatalmasságot, Hollandiát. Végül kitör az első nagy angol-holland tengeri háború; az angol flotta egyik győzelmes csatát a másik után vívja s Hollandia kénytelen elfogadni a navigációs törvényt, amely teljesen megsemmisíti kereskedelmi vezető szerepét.

Az abszolutizmus kora

A renaissance és a vallásháborúk évszázadai alatt a politikai és társadalmi zürzavarból egyetlen hatalom kristályosodik ki Európában, legyőzve minden ellenállást, a királyé. Az uralkodó

győzedelmeskedik a rendiségen, de nem szünteti meg azt, hanem mintegy önmaga köré csoportosítja. A király hatalma abszolút, föltétlen, akarata korlátlan, mindenhatósága mellett semmiféle kiváltság nem állhat meg. Rangokat, címeket, anyagi jutalmakat bőkezűen osztogat mindazoknak, akik szolgálatában kitüntették magukat, de az adományozások semmiféle előjogot nem juttatnak a megajándékozottaknak. Az uralkodóval szemben minden rendi törvényhozó vagy kormányzó testület elveszti jelentőségét, egyedül a király akarata mérvadó. Ez az abszolút hatalom az *udvaron* keresztül nyilvánul meg. A késő barokk világban az uralkodó udvara a politikai, társadalmi és gazdasági élet középpontja s egyúttal a vagyonnak is egyetlen forrása és tekintélye. A kormányzást a király személyes szolgái gyakorolják; a miniszterek kezébe is csak ez a személyes szolgálati viszony ad hatalmat. Elméletileg még a hadvezérek is csak hadi udvaroncok, a legfőbb hadúr szolgái. A mindenható királyi akarat végrehajtója a bürokrácia. A király átadja feltétlen hatalmát azoknak, akik helyette kormányoznak, közvetve pedig a bürokráciának. Ez a rendszer gyakran arra vezet, hogy a miniszterek, udvari emberek hatalmasabbak magánál az uralkodónál is, a bürokrácia pedig mint az uralkodó akaratának korlátlan végrehajtója, öncélú hatalommá válik. Így alakul a helyzet Oroszországban és bizonyos fokig a Habsburg-birodalomban is. A korlátlan uralkodói hatalom köré kikristályosodó államok messzemenő uralmi vágyakat táplálnak s céljaikat katonailag zsoldos hadseregek segítségével igyekeznek megvalósítani. A katonáskodás mesterséggé válik, amelynek semmi köze a tiszt, vagy a közkatona egyéni hajlamaihoz és rokonszenvéhez vagy ellenszenvéhez. A tiszti pálya nemesi mesterség, a közkatonaság az elszegényedett jobbágytömegek foglalkozása. Magasrangú katonatisztek, sőt hadvezérek minden gátlás nélkül hagyják el a küzdő felek egyikét és állnak eddigi ellenségük zászlaja alá. A zsoldos hadseregek, hajóhadak fenntartása, a szakadatlan háborúk, a diplomácia, a bürokrácia, a királyi udvar fénye állandó nagy erőmegfeszítést követelnek a népességtől. A 17—18. században a háború Európában a természetes állapot, a béke a kivétel. A kincstár jövedelmeit minden módon fokozni kell; ezért az *abszolutizmus* támogatja a nemzeti ipart és kereskedelmet, mert csak így juthat közvetlenül pénzhez. A városi polgárság azonban a kedvező helyzet ellenére sem tud igazán meggazdagodni, mert ebben az időben a kapitalizmus még nem öncélú hatalom, hanem állami gyámkodás mellett fel-

sőbb gazdasági és politikai érdekeket szolgál. A tőkeképződés igazi haszonélvezője így nem is a kereső polgár, hanem a királyi kincstár és az udvarhoz közelálló tényezők. Soha nem volt a jobbágy sorsa olyan mostoha, mint a késő barokk korban. Az urat és szolgát bizonyos fokig egybefogó patriarchális keretek és a pénzgazdálkodás végleg megszűntek. A földesúr, aki falun is az udvar légköréhez igyekszik kapcsolódni, teljesen más világban él, mint a paraszt. Két külön égitest ez, amelyet egymástól áthidalhatatlan űr választ el. A termelés nagyobb arányú, intenzívebb — a munkáskéz, amelyre ennek a megnövekedett termelésnek szüksége van, korlátlan tulajdonná, szerszámmá válik. A földművesréteg ebben a korban teljesen kívül esik az emberi társadalmon. A késői barokk világban nem csupán a társadalom és a gazdasági élet rendeli magát alá az abszolút királyi hatalomnak. A vallás is elveszti minden emberi szempont és világi érdek felett lebegő jelentőségét. Ezért csökken az értéke fokozatosan mindazok szemében, akik tisztában vannak vallás és állam között fennálló függő viszonnyal vagy ezt éppenséggel maguk eszközlik. A *felvilágosodás* nem az alsó rétegekből, hanem az udvar körül csoportosuló felső osztályokból indul ki. A természettudomány a világegyetemet alkotó és romboló erők játékának tünteti fel, ezáltal az egyén felszabadul a vallási kötöttségből, a személyiség helyzete szabadabb lesz és lehetőleg önálló helyzetet igyekszik elfoglalni a környező világgal szemben. Az élet értéke megnövekszik s az idegen élet megbecsülése is fokozódik. A felvilágosodás nem a hit, hanem az ész erejével igyekszik a társadalom és az egyes ember bajain segíteni. A *felvilágosodott abszolutizmus* teljesen felszabadítja magát minden vallási gátlástól s kizárólag az állam érdekét tartja szem előtt. Az állam hatalmi céljai érdekében nagy áldozatokat és erőfeszítéseket követel alattvalóitól, viszont cserébe azokat is, lehetőség szerint, felszabadítja minden olyan kötöttségtől, amely egyéni jólétük és boldogulásuk útjába áll. Ez a gondoskodás egyformán kiterjed a városi polgárságra és a jobbágyságra. A jobbágytömegek ugyanis leromlott nyomoruságos állapotukban képtelenek a nemzet érdekében komoly áldozatokat hozni; a felvilágosodott abszolutizmus tehát azon igyekszik, hogy a földesúrral szemben fennálló magánkötelezettségei alól lehetőleg mentesítse.

Magyarországon az idegen abszolutizmus nem győzedelmeskedhetett a rendek felett, mert a nemzeti önálóság ügye teljesen

összeforrott a társadalom rendi szervezetével. A 17—18. század nagy nemzeti felkelései egyúttal az idegen hatalomtól megsértett rendiség tiltakozását fejezik ki. Végül olyan megegyezés jön létre a két összeférhetetlennek látszó erő között, amely a rendiséget sajátságos módon mintegy beágyazza az uralkodói hatalomba. Csak II. József felvilágosodott abszolutizmusa próbálta ezt a megegyezést államérdekre hivatkozva megdönteni, de célt tévesztett, mert egységesítés helyett csak azt érte el, hogy a magyar nemzeti gondolat belsőleg szakított az idegen hatalommal és az országot önállóan igyekezett a rendi keretek közt megszervezni.

1664. A *szentgotthárdi csatában* a német-magyar seregek megverik a török haderőt; mégis az ütközetet követő *vasvári békében* a bécsi udvar szégyenletesen kiszolgáltatja a töröknek eddigi magyarországi hódoltsági területeit, mert nyugati háborúi miatt kénytelen legalább velük megegyezést keresni.

1644—45. *I. Rákóczi György* erdélyi fejedelem folytatja Bethlen Gábor Habsburg-ellenes politikáját, amely a nemzet érdekét a protestantizmus ügyével azonosítja. Ő is beleavatkozik a harmincéves háborúba és a linzi békében III. Ferdinándot a protestánsok vallásszabadságának elismerésére kényszeríti. I. Rákóczi György alapozza meg a Felvidéken a hatalmas Rákóczi-birtokokat.

1666—71. A vasvári béke, az osztrák bürokrácia elnyomó kormányzása, a zsoldos hadseregek féktelen garázdálkodását eltűrő, az urakat megalázó, a jobbágyságot kifosztó gyarmati bánásmód, az udvartól támogatott ellenreformáció presszója és a protestantizmus visszaszorítása rendkívül elkeseríti a magyar nemzeti közvéleményt. *Wesselényi Ferenc* nádor, *Zrinyi Péter* horvát bán és *Nádasdy Ferenc* országbíró vezetésével a nemesség összeesküvést sző a Habsburg-uralom ellen és a francia királlyal keres kapcsolatot. A bécsi udvar azonban leleplezi az összeesküvőket és a vezetők halállal lakolnak vakmerőségükért. A királyi hatalom abszolutizmusa ezután még keményebb lesz, a protestantizmust üldözi, az alkotmányt pedig felfüggeszti.

1657—60. *II. Rákóczi György* kalandos vágyaktól — a lengyel-magyar királyság álomképétől — fűtve hadjáratot indít a lengyel trón megszerzésére, de vállalkozása szerencsétlen véget ér s Erdélyt teljesen kiszolgáltatja a töröknek.

1653. Cromwell, a király felett győztes angol parlament irányítója szétkergeti a parlamentet és a hadsereg segítségével mint

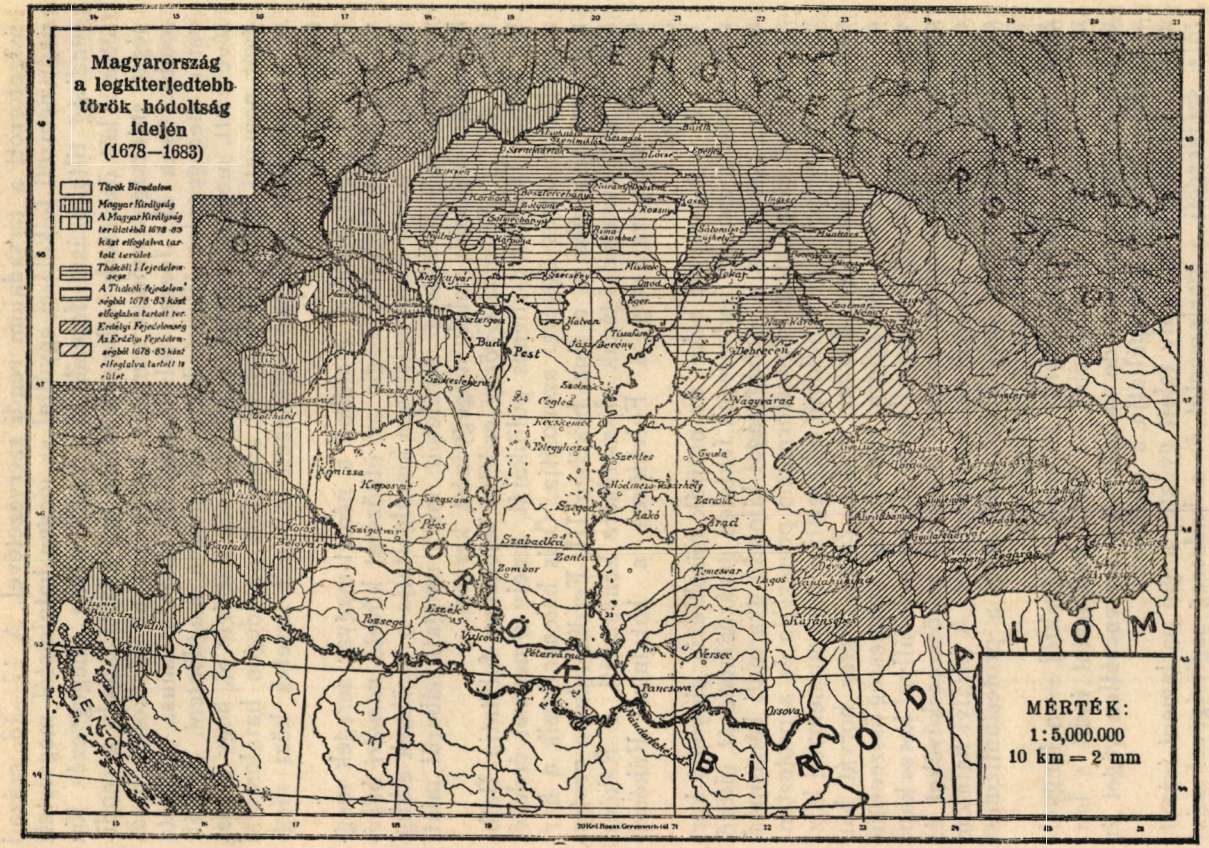
Magyarország
a legkiterjedtebb
török hódoltság
idején
(1678—1683)
Török Birodalom
Magyar Királyság
A Magyar Királyság területéből 1678-83 közt elfoglalva tartott terület
Thökölí Fejedelemség
A Thökölí fejedelemségből 1678-83 közt elfoglalva tartott ter.
Erdélyi Fejedelemség
Az Erdélyi Fejedelemségből 1678-83 közt elfoglalva tartott terület
MÉRTÉK:
1:5,000.000
10 km = 2 mm
Pest
Buda
Szeged
Temesvár
Nagyvárad
Eger
Kanizsa
Pécs
Szigetvár
Esseg
Pétervárad
Versec
Orsova
Belgrád
Lengyelország
Ausztria
Csehország
Magyarország
Erdély
Török Birodalom

lordprotektor Anglia korlátlan diktátora lesz. A kor szellemére rendkívül jellemző, hogy az uralkodói abszolutizmus ellen indított mozgalom is abszolút uralomhoz vezet.

1659. Mazarin nagy lépéssel viszi közelebb Richelieu hagyatékát, a Habsburg-hatalom letörését. Franciaország háborúba keveredik Spanyolországgal. A harcokat lezáró *pireneusi béke* véget vet Spanyolország világpolitikai szerepének. Spanyol Németalföld egy része francia uralom alá kerül s ezzel út nyílik az ifjú király, XIV. Lajos számára az észak felé való további terjeszkedésre.

1658—60. Cromwell halála után a diktatúra megszűnik. *Monk* tábornok visszaállítja mind a parlamentet, mind pedig a királyságot. A harc a parlament és a Stuart-királyok között megegyezéssel végződik s az új alkotmányos berendezkedés biztosítja Nagybritannia páratlanul organikus fejlődését.

1661. Mazarin halála után XIV. Lajos maga veszi kezébe az állam irányítását. Uralma alatt a királyi abszolutizmus teljes diadalt arat Franciaországban s ami teljesen egyedülálló, még korlátlan, diktatorikus hatalmú kegvencek vagy miniszterek közreműködésére sincs szükség. A király zsenialitása az ország összes szellemi, társadalmi és gazdasági erőit uralmának és világhatalmának szolgálatába állítja. Kitűnően válogatja meg segítőtársait: *Colbert* kiépíti a *merkantilizmust*, amely megvédi a francia ipart az idegen versenytől és támogatja a kereskedelmet. *Turenne* megszervezi a korszak legegységesebb és legerőteljesebb hadseregét. *Vauban* erődrendszerrel veszi körül Franciaországot. A vállalkozásokhoz azonban pénz kell és a francia kormányzat a szükséges anyagi eszközöket kolonizáció útján akarja megszerezni. A gyarmatokért folyó versenyben Franciaország pillanatnyilag még Angliánál is erősebbnek mutatkozik Észak-Amerikában és Indiában.

1665. *III. Frigyes* dán király megtöri a dán és norvég nemesség ellenállását és felállítja az abszolút monarchiát.

1664—67. A második holland-angol tengeri háborúban Anglia Észak-Amerikában megszabadul a hollandusok versenyétől.

1666—73. Lengyelországban a rendiség hatalma töretlenül érvényesülhet; a rendi országgyűlés minden egyes tagjának a *liberum veto* révén módjában áll bármely határozat törvényerőre emelkedését megakadályozni. Ez a szabadság azonban a nemesek állandó torzsalkodása és széthúzása miatt veszedelmessé válik és elősegíti Lengyelország hanyatlását. A törökök ellen folyta-

tott háborúban a lengyelek elvesztik Besszarábiát, a félig lengyel protektorátus alatt álló kozákság pedig orosz védelem alá helyezkedik s egész Ukrajna orosz uralom alá kerül.

1667—79. XIV. Lajos feltétlen európai hegemóniára törekszik s terveinek legnagyobb akadályát a Habsburg-birodalomban látja. Először azonban a könnyebbik végénél fogja meg a dolgot, a gyönge spanyol Habsburgok és a kis Hollandia ellen fordul. A virágzó, gazdag polgári Hollandiában éppen úgy az abszolutizmus megcsúfolását látja, mint ahogy három évszázaddal azelőtt a svájci parasztság önállósági mozgalmában Ausztria és a német birodalom lovagsága a hűbéri eszme megcsúfolását látta. Azonfelül Hollandia birtoka lényegesen előretolta volna észak felé a francia uralmat és talán Franciaországot tette volna a tenger és világkereskedelem urává. Akcióját kezdetben zsákmányoló hadjáratnak szánja, de a világhelyzet nagy európai háborúvá növeszti. Hollandia halált megvető hősieséggel áll ellen s bátorsága meg a nemzetközi beavatkozás meg is menti a vereségtől; a *nimwegeni békében* semmit sem veszít területeiből. A háború árát XIV. Lajos elsősorban Spanyolországgal fizetteti meg s elveszi tőle Burgundiát és néhány belga várost. Ezzel a zsákmánynyal azonban nem elégszik meg. Az ú. n. Reunio-kamarák követeléseinek ürügyén békeidőben bekebelezi a Német birodalomhoz tartozó határmenti városokat.

1673—79. Az angol királyi család hű marad elődei katolizáló törekvéseihez, de éppen ezek a hajlamai vezetnek a parlament újabb katolikusellenes akciójához. Itt is egyik oldalon rendiség és protestantizmus, a másik oldalon királyi hatalom és katolicizmus összefonódását szemlélhetjük. A parlament a *test törvénnyel* kizárja a katolikusokat hivatalukból és csupán megtűrt polgároknak deklarálja őket. Majd továbbépíti az angol polgár szabadságjogait. A *Habeas corpus törvény* angol állampolgár elfogatását csak bírói parancs alapján engedi meg. Angliában tehát nem fejlődhet ki abszolút királyság, mert a sajátos, teljesen különálló angol rendi szellemen megtörik hatalma. A parlament két pártra oszlik: a *whig*-ekre, akik erősen rendi és ellenzéki jellegűek és a *tory*-kra, akik viszont a király mellé sorakoznak.

1678—82. A magyar felkelővezérek sorában most *Thököly Imre* tűnik fel a történelem színpadán. Mozgalmát az üldözött protestánsok nevében szervezi meg s a törökök és Erdély segítségére támaszkodik. Anyagi segélyt természetesen XIV. Lajostól is kap, mert a francia király minden legkisebb Habsburg-ellenfelet támo-

gat. Thököly serege, akárcsak később Rákóczié, a legkülönbözőbb elemekből áll. Zászlaja alatt az elnyomott rendiség és protestantizmus találkozik a bécsi kormányzat gyarmati uralmának és a rendiség kíméletlen érvényesítésének áldozataival. Thököly a török porta segítségével egész Felső-Magyarországot elfoglalja.

1683. A török még egy utolsó nagy támadást indít Közép-Európa védője, a Habsburg-birodalom ellen és megostromolja Bécset. *XI. Ince* pápa szövetséget hoz létre *Lipót császár*, *Sobieski János* lengyel király és a Velencei köztársaság között a közös ellenség megsemmisítésére s a kereszténység védelmére. Ez a négy hatalom folytatta amúgy is évszázadok óta a törökellenes küzdelmet. *Starhemberg Rüdiger* hősiesen védi Bécset egészen addig, míg *Lotharingiai Károly* és Sobieski felmentő serege szét nem veri az ostromlókat. A keresztény hadak Magyarországon is nyomon követik a menekülő törököket s *Párkánynál* újabb győzelmet aratnak rajtuk.

1686—89. A közös európai ellenség kiűzésére vegyes nemzetiségű birodalmi sereg fog össze; a küzdelemben a nyugati országok vállalkozó szellemű zsoldos tisztjei is résztvesznek s a magyarság közreműködésével visszafoglalják Magyarországot. A felszabadító háború legkiemelkedőbb haditénye Budavár visszavétele, mert ezzel a Dunavölgye természetes középpontja ismét keresztény kézbe került. A birodalmi sereg Szerbia és Bosznia egyrészét is elfoglalja s így a nyugati világ határait újból a Balkánig terjeszti ki.

1686—91. Miután Magyarország felszabadítása a Habsburg-birodalom műve volt, a bécsi udvar most már kíméletlenül akarja az országban az uralkodói abszolutizmust érvényesíteni. A török hódoltság alól felszabadult területeken a földbirtok nagy részét nem a föld magyar urainak, hanem a német bürokrata, főnemességnek adja *(Neoaquistica Commissio)*. Kegyetlenül megtöri a korlátlan hatalma ellen irányuló és protestáns színezetű ellenállásokat (Caraffa eperjesi vésztörvényszéke, Munkács bevétele). Az 1687-ben összehívott országgyűlés lemond a magyarság két ősi rendi kiváltságáról: a szabad királyválasztásról és a fegyveres ellenállás jogáról. Ez a két kiváltság akkor már Lengyelországon kívül csak Magyarországon biztosította a rendiség eszmei sérthetetlenségét. A birodalom megszerzi Erdélyt, a Habsburg-hatalom elleni oppozíció védőbástyáját; Lipót császár azonban a *Diploma Leopoldinum*-ban bizonyos

fokig biztosítja Erdély különállását és az ott lakó három nemzetség: magyar, székely és szász s a négy bevett vallás: katolikus, evangélikus, református és unitárius jogait.

1691—99. A sorvadó török birodalom újabb kísérletet tesz Magyarország visszaszerzésére. Utolsó próbálkozását *Badeni Lajos szalánkeméni* győzelme és *Savoyai Jenő zentai* diadala végleg meghiúsítja. Ezzel ismét új hódítási lehetőségek állnak nyitva a Habsburgok előtt. Savoyai Jenő a birodalom legnagyobb hadvezére és szervező tehetsége egy nagy keleteurópai birodalom megalapozására gondol, amelynek középpontjául Budát jelöli ki. A nyugateurópai hatalmak azonban megakadályozzák a Habsburgok újabb térfoglalását, s a bécsi kormányzókörök is fontosabbnak tekintik, hogy a XIV. Lajostól fenyegetett nyugati pozíciót tartsák. A *karlócai békében* Magyarország legnagyobb része felszabadul a török uralom alól, csak a temesi bánság marad török kézen, a balkáni hódítások pedig elvesznek.

1685. *XIV. Lajos* teljes belső egységet akar teremteni birodalmában s a vallási megosztottságot is meg akarja szüntetni s a katolikus hitegységet biztosítani. Ezért felfüggeszti a *nemesi ediktumot*, amely a hugenották vallásszabadságát bizonyos keretek közt biztosította s a protestánsokat erőszakosan áttéríti. 50.000 hugenotta menekül külföldre; közülük sokan Angliában, Hollandiában, mások ismét Brandenburgban telepednek meg és itt virágzó ipart és kereskedelmet teremtenek.

1687—88. *Stuart II. Jakab* kivégzett elődje példájára kísérletet tesz Angliában az uralkodói abszolutizmus megvalósítására. Katolikus érzelmű, mint minden Stuart s így minden felekezetnek, a katolikusoknak is vallásszabadságot biztosít. A parlament azonban itt is, akárcsak ugyanekkor Magyarországon, összeforrt a protestantizmussal s így a katolikusok szabad vallásgyakorlatát az alkotmány megsértésének tekinti. Nagy idegenkedést kelt az is, hogy Jakab feladta az angol külpolitika alapelvét, amely nem tűri, hogy a kontinensen egy hatalom hegemóniára tegyen szert, valósággal XIV. Lajos világpolitikájának vazallusává szegődik. Ezúttal nem fullad vérbe a parlament királyellenes mozgalma, sőt az uralkodói hatalmat sem kívánja megdönteni, hanem egyszerűen a protestantizmus egyik vezető személyiségének, *Orániai III. Vilmos* hollandiai vezérlő helytartónak ajánlja fel az angol trónt. A meggyengült Hollandia befolyásától nem kell tartani, sőt Hollandia kerülhet a britek érdekkörébe. Az új trónjelölt a dicsőséges „vértelen forradalom"-ban megszerzi az angol koro-

nát. A parlament a *Declaration of Rights*-ben biztosítja magának a pénzügyi törvényhozás jogát és megerősíti alkotmányos előjogait; ezzel azután végleges győzelmet arat az abszolutista kísérletek felett.

1688—97. XIV. Lajos kisebb hódító háborúi után most már legnagyobb ellenfele, a Habsburg-birodalom ellen indít rohamot. A franciák borzalmas pusztítást visznek végbe Pfalzban s a birodalmi seregek sehogy sem tudják őket onnan kiűzni. I. Lipót császár szövetkezik Angliával, Hollandiával és Savoyával, hogy együttes erővel akadályozzák meg a francia hegemónia megszilárdulását. A franciák a szárazföldön egymásután aratják győzelmeiket a császári hadsereg felett, a tengeren azonban csatát veszítenek: az angolok és a hollandusok *La Hogue*-nál megsemmisítik a francia flottát. Ezzel lényegében megtörtek a király tengeri hatalmi törekvései. Két nagy ellensége. Lipót császár és az angol trónra jutott Orániai Vilmos hallatlan kitartással küzdenek, XIV. Lajos pedig a hosszú háború alatt anyagilag teljesen kimerül s így akarata ellenére megegyezésre kényszerül. A *rijswijki békében* le kell mondania az európai hegemóniáról. Elzászi hódításait megtarthatja ugyan, de vissza kell adnia rajnavidéki megszállott területeit, a Lotharingiai herceg országát, Spanyolországnak pedig Belgiumot és Luxemburgot.

1690. *II. Erős Ágost* szász király elfoglalja Lengyelország trónját s a *Wettinek* dinasztiának szász-lengyel királysága rövid időre nagyhatalmi helyzethez jut Észak-Európában. Ez egy időre csökkenti Brandenburg esélyeit, hogy hasonló szerepet tölthessen be.

1689—99. A teljesen keleties berendezkedésű Oroszország nagy átalakuláson megy keresztül. A kiskorú *I. Péter* cár elragadja nénjétől, Zsófia régens főhercegnőtől a hatalmat. Már Zsófia kegyence, *Vaszilij Galicin* herceg is a nyugati műveltség szellemében igyekezett a birodalom életét átalakítani. de a megvalósításhoz túlságosan gyenge volt. Nagy Péter ugyanezt a célt akarja elérni de ő a legnagyobb kíméletlenséggel viszi keresztül szándékát. Játszótársaiból megalkotja az első európai módon szervezett orosz sereget. Később tehetséges munkatársakkal veszi magát körül: szolgálatába vonja a genfi *Lefort*-t, a skót *Gordon*-t és zseniális, de korrupt orosz kegyencét, *Mensikov*-ot. A modern szellemű államférfiak közreműködésével megkezdi az orosz állam teljes átszervezését. Oroszország abszolút feudális állami és tár-

sadalmi szervezetét nem bolygatja, reformjai inkább a vezetőrétegre és az állam gépezetére szorítkoznak.

1700. Svédországban egy idő óta megint a rendiség kerekedett felül az erélytelen királyokkal szemben. Az ifjú *XII. Károly* kemény kézzel állítja helyre országában az abszolút monarchiát. Célja az, hogy Svédországot világhatalommá tegye, de ehhez nincsenek meg benne a szükséges képességek. Kiváló hadvezérnek bizonyul ugyan, de rossz uralkodó, mert semmi tekintettel sincs a nemzeti adottságokra. Első hadivállalkozása *IV. Frigyes* dán királlyal szemben sikertelenül végződik. Majd a másik északi hatalmasság, az oroszok ellen fordul. Nagy Péter erre szövetkezik *Erős Ágost* szász és lengyel királlyal s arra törekszik, hogy megsemmisítse a svédek keletitengeri uralmát. A keletitengeri tartományok birtoka ugyanis Oroszországot a Nagy Pétertől annyira áhított tengerhez juttathatná és belekapcsolhatná a nyugati világba. XII. Károly a *narvai* csatában megveri a cár hadseregét és a lengyelektől elhódítja Livlandot és Kurlandot. Benyomul Lengyelországba és II. Ágost lemondását követeli. Félreismeri ugyanis a helyzetet s úgy látja, hogy nagyhatalmi törekvéseit nem a „barbár" oroszoktól, hanem a lengyelektől kell féltenie.

1701. *III. Frigyes* brandenburgi választó *I. Frigyes* néven felveszi a porosz királyi címet. A porosz királyság magja Brandenburg, a későbbi foglalások által azonban területe szétszóródott szerte Németországban. A porosz állam Németország egyik határterületén alakult ki s így könnyebben valósíthatta meg az abszolút uralkodói hatalmat, mint a történeti fejlődés hagyományos tényezőitől kötött német fejedelemségek. A porosz királyok a korlátlan hatalmú monarchia megalapítása után további célokat is tűznek ki maguk elé. 1. Az uralmuk alatt álló német területeket újabb hódításokkal akarják kikerekíteni és egységesíteni. 2. Mennél nagyobb *tényleges* hatalmat akarnak szerezni a Német birodalmon belül, szemben a Habsburg-császárok inkább *szellemi* hatalmával. 3. Abszolút uralkodói hatalmukat összes területeiken szeretnék megszilárdítani, ugyanúgy ahogy Brandenburgban megvalósították.

1705—15. *II. Károly* spanyol király, az utolsó spanyol Habsburg halála teljes erővel feléleszti az európai hatalmi versengést. Az elhalt király végrendeletében XIV. Lajos fiát, *Fülöp*-öt jelöli ki utódjává, de a német Habsburgok természetesen tiltakoznak jogaik megcsorbítása ellen. A helyzet most már az, hogy

akár a Bourbonok, akár a Habsburgok foglalják el a spanyol trónt, az új király hosszú idő óta ismét egész világbirodalom felett fog uralkodni. Az európai egyensúly őrzői, az angolok és a hollandusok nem tűrhetik ezt a hatalmi eltolódást s ezért I. Lipót császárral szövetkeznek a veszedelmesebbnek látszó franciák ellen. XIV. Lajos viszont a bajorokban nyer segítséget, mert ezek szeretnék a Habsburgoktól elragadni a vezető helyet Németországban. Az angolok franciaellenessége voltaképen a főoka annak, hogy a britek XIV. Lajos pártfogoltja, *Stuart III. Jakab* helyett Anna királynő halála esetén a *Hannover*-háznak biztosítják a trónt. Minden oldalról teljes erővel megindul a *spanyol örökösödési háború*. Savoyai Jenő Lombardiában, az angol *Marlborough* pedig Belgiumban nyomul győzelmesen előre a franciák ellen. A francia király szövetségesei, a magyarok viszont keletről, a bajorok pedig *Miksa Emánuel* választó vezetése alatt nyugatról fenyegetik a Habsburg örökös tartományokat. Végre Savoyai Jenő és Marlborough *höchstädti* győzelme véget vet a francia-bajor veszélynek. A császáriak elfoglalják Bajorországot és leverik a magárahagyott Rákóczi-féle szabadságharcot is. Savoyai Jenő és Marlborough újabb győzelmeket aratnak és megszerzik Franciaországtól a németalföldi és olaszországi spanyol birtokokat. A spanyol trón várományosa ezek után Lipót császár kisebbik fia, az új császár, I. József, öccse, *Károly*. Az *Oudenaarde* és *Malplaquet* mellett kivívott győzelmek utat nyitnak a szövetségeseknek Franciaországba. Közben az angolok elfoglalják Gibraltárt, a Földközi-tenger nyugati kulcsát s többé ki sem adják kezükből. Az egyenes vonalon haladó háború eredményeit azonban ekkor villámcsapásszerűen borítja fel I. József császár hirtelen halála. Öccsére, Károlyra ezek után már a spanyol és osztrák Habsburgok egyesített trónja várna s így olyan világbirodalom ura lenne, amely még V. Károlyét is messze meghaladná. Az európai egyensúly megint veszélyben van, ezt viszont az angolok, mint a „mérleg nyelve" tengeri uralmuk érdekében nem tűrhetik. A hollandusokkal együtt kilépnek a szövetségből s így az új Habsburg-császár, *VI. Károly* kénytelen a harcot egyedül folytatni. Végül az *utrechti békében* a nagy nemzetközi küzdelem résztvevői megegyezésre jutnak. A béke igazi nyertese Anglia, mert sikerül Franciaország néhány fontos gyarmatterületét megszereznie. A magára hagyott VI. Károly kénytelen a *rastatti békében* megegyezni a franciákkal. A spanyol örökösödési háború eredménye a következő: Spa-

nyolország királya *V. Fülöp*, XIV. Lajos fia marad, az európai spanyol birtokokat viszont a Habsburgok kapják. A francia és spanyol Bourbonok útjai elválnak egymástól s így Franciaország voltaképen semmit sem nyert. XIV. Lajosnak sikerült ugyan a legnagyobb mértékben egyesítenie és az elzászi hódításokkal kiszélesítenie országát, viszont a szakadatlan háborúk s a külföldi segélypénz az állam gazdasági erőit teljesen kimerítették. Az anyagi hanyatlás és elszegényedés kiélezte a szociális ellentéteket s előkészítette a talajt a francia forradalom számára.

1702—07. A spanyol örökösödési háború összefonódik a nagy északi háborúval, amely a Keleti-tenger birtokáért folyik. XIV. Lajos ebbe is beleavatkozik; XII. Károly Franciaország szövetségeseként elfoglalja Lengyelországot és a francia és svéd barát *Leszczinski Szaniszlót* választatja meg királlyá. Nagy Péter sem marad tétlen. Miközben XII. Károly egymásután aratja győzelmeit az egyesült lengyel-orosz hadak felett, az orosz cár Ingermanland svéd tartományban megkezdi új fővárosának, *Szentpétervárnak* építését.

1703—11. A magyar nemzet összes erői megfeszülnek az osztrák elnyomás alatt s csak megfelelő vezérre vár, aki kirobbantsa a szabadságharcot. A nemzeti mozgalom élére az ország legelőkelőbb és leggazdagabb főúri családjának sarja, az erdélyi fejedelmek leszármazottja, *II. Rákóczi Ferenc* áll. A felkelő sereg a nemzet minden elnyomott rétegét egyesíti: a bécsi udvari bürokráciától háttérbe szorított főnemességet, a javarészt protestáns köznemességet az osztrák gyarmati fosztogatástól és a magyar rendi uralomtól egyenlően sujtott jobbágyságot. A mozgalom kezdetben széles népi alapokra támaszkodik, később azonban mindinkább rendi ellenállássá szűkül a Habsburg-abszolutizmussal szemben. A rendek a *szécsényi* gyűlésen Rákóczi Ferencet vezérlő fejedelemnek választják meg, az *ónodi* gyűlésen pedig kimondják az ausztriai uralkodóháztól való elszakadást. Eleinte XIV. Lajos is támogatja őket, az osztrák győzelmek után azonban összeomlanak a külföldi kapcsolatok s a magáramaradt nemesi felkelés kénytelen Szatmárnál letenni a fegyvert. Rákóczi külföldre bujdosik és új szövetségeseket keres a magyar ügynek, de minden próbálkozása eredménytelen marad. Szabadságharca azonban eszmeileg nem volt sikertelen, mert ez a példa figyelmeztetésként hatott az uralkodóházra s fokozatosan megszünteti az osztrák abszolutizmusnak Magyarországgal

szemben követt gyarmati bánásmódját. A Rákóczi-szabadságharc hatása a magyarság szellemi életében is érezhető volt s egy nagy belső nemzeti újjászületés csiráit vetette el.

1713. *Frigyes Vilmos* porosz király kiépíti a porosz katonai és hivatalnokállamot.

1716—18. A törökök utolsó hódításaikat is elveszítik. Savoyai Jenő és *Pálffy János pétervárad*i és *belgrádi* győzelmei után a *passarovici* békében le kell mondaniuk a Temesvidékről, Boszniáról, Szerbiáról és a Havasalföldről. A Habsburg-birodalomnak most még egyszer utoljára alkalma nyílik, hogy Kelet-Európa felett megszerezze a teljes hegemóniát. Azonban éppen ebben az időben akadályozzák európai bonyodalmak a nagy terv megvalósításában.

1717—19. A nagy északi háborúban XII. Károly folytatja a harcot Nagy Péter ellen. A cár Pétervárt erődítményekkel veszi körül és akárcsak egy évszázad mulva I. Sándor cár Napoleon előtt, elpusztítja saját országát, hogy a svédek előnyomulását megakadályozza. Minden erőfeszítése hiábavaló lenne azonban, ha Károly el nem hibázza számítását. Hadvezéri mámorában *Mazeppa* kozák hetmann rábeszélésére belemegy egy teljesen értelmetlen ukrajnai hadi vállalkozásba. A svéd seregek a felesleges csatározások folyamán teljesen kimerülnek s Péter a *poltavai* csatában könnyűszerrel megsemmisíti őket. Ez a vereség megdönti Svédország nagyhatalmi helyzetét. XII. Károly a kudarc után a törökökhöz menekül s ráveszi vendéglátóit, hogy háborút indítsanak az oroszok ellen. A nagy török győzelem ellenére Nagy Péter kedvező békét vásárol tőlük és Károly hazatérése után is sikertelenül folytatja az északi háborút. Halála után az abszolút monarchia is megdől Svédországban. Erős Ágost visszaszerzi Lengyelországot Leszczinski Szaniszlótól s a *stockholmi békével* véget ér a nagy küzdelem. Az egyedüli vesztes fél Svédország, amely kénytelen lemondani balti és északnémet foglalásairól. A háború nyertese a két új északi nagyhatalom: Oroszország, amely tengerhez jutott és megkapta a balti tartományokat és Poroszország, amely szintén keletitengeri hatalom lett azáltal, hogy a svédektől megszerezte Pommerániát.

1717—40. VI. Károlynak nem lévén fiú utódja, leányát *Mária Teréziát* akarja örökösének elismertetni. A *Pragmatica sanctio*, a leányági örökösödés elfogadtatása azonban rengeteg küzdelembe kerül. Közben kitör a háború a lengyel trónöröklés körül s a Habsburg-birodalom egyszeriben szemben találja magát

Franciaországgal, Spanyolországgal és Savoyával. A háború általános ország-csereberével végződik s ez világosan mutatja, hogy a polgárság háttérbeszorulásával a dinasztiák és udvarok mily kevéssé alkotnak még szerves egységet alattvalóikkal. Ausztria kénytelen lemondani Nápolyról és Szicíliáról; Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia férje elcseréli országát Toscanával,

Orosz terjeszkedés a tengerek felé

Lotharingia viszont az elűzött lengyel királyé lesz francia fennhatóság alatt. A megegyezés után *VI. Károly* végre elismertetheti a Pragmatica sanctiót a magyar országgyűléssel, a német birodalmi fejedelmekkel és a külső hatalmakkal.

1737—39. A császár szövetkezik Anna orosz cárnővel s hadjáratot indít a török ellen. A szerencsétlen végű háború után a *belgrádi békében* a birodalom elveszti balkáni hódításait; ismét a Duna Törökország határa. A Habsburgok ezekután hosszú időre lemondhatnak a balkáni fennhatóságról, később pedig, amikor ezek a törekvések megint előtérbe kerülnek, már szembetalálják magukat a balkáni keresztény államok nemzeti aspirációival s az idegen hatalmak versenyével.

1740. Poroszország trónjára *II. Frigyes* kerül. A tehetséges és erőskezű uralkodó nagyhatalommá akarja tenni kicsiny és szegény országát. A siker előfeltétele a belső egység s ezt a király a felvilágosodott abszolutizmus szellemében igyekszik megvalósítani. Terve az, hogy a nagyszerűen fegyelmezett bürokrácia és hadsereg segítségével fogja Poroszország középeurópai hatalmi pozícióját megalapozni. Nagy Frigyes és Poroszország nagyhatalmi törekvései lényegesen különböztek XIV. Lajos és Franciaország világuralmi aspirációitól. Poroszország Európa egyik legszegényebb, Franciaország viszont a kontinens leggazdagabb állama volt. Poroszországnak állandóan végső erőit kellett megfeszítenie, hogy ellensúlyozza természeti adottságainak hiányát. Franciaország viszont királyai zsaroló kormányzása ellenére is mindig rendelkezett bizonyos erőtartalékkal. A porosz hatalom helyzete politikailag is rendkívül nehezen volt fenntartható, mert állandóan a Habsburg-birodalomba ütközött s nem tudhatta, hogy nem fogja-e eszmei fennhatóságát előbb-utóbb tényleges uralommá változtatni Németországban s végleg lehetetlenné tenni a porosz tervek valóra válását.

1740—55. VI. Károly halála után a Pragmatica sanctio értelmében leánya, *Mária Terézia* foglalja el Magyarország, Ausztria és Csehország trónját. A koronázás után azonban rögtön szemben találja magát a szűkebb értelemben vett európai kontinens majdnem minden hatalmasságával. A támadó államok a Pragmatica sanctio ürügyén a Habsburg-birodalom rovására akarnak terjeszkedni s a császári birtokok legkülönbözőbb részeire tartanak igényt. A Habsburg-birodalom nagy hátránya az, hogy mint a római császárság „nemzetfeletti" örököse egész sor nemzeti állammal kerül szembe: Bajorországgal, Franciaországgal, Spanyolországgal, Lengyelországgal és Poroszországgal. Nagy Frigyes nem várja meg, hogy a többi igénylő megindítsa a háborút, hanem azonnal bevonul Sziléziába és szövetkezik a Habsburgok és a németség ősi ellenfelével Franciaországgal. A fran-

ciák a bajorokkal és szászokkal egyesülve bevonulnak Ausztriába és Csehországba. Mária Terézia ekkor végső szükségében összehívja a pozsonyi országgyűlést és a kegyetlenül elnyomott magyarokhoz fordul segítségért. Beszédével és könnyeivel megnyeri a lovagias magyar nemesség szívét és kardját. Voltaképen ekkor jön létre az első igazi megegyezés a Habsburgok és a magyar rendiség között. Mária Terézia gyorsan különbékét köt Nagy Frigyessel s lemond egyik legértékesebb tartományáról, Sziléziáról. A nagy területi gyarapodás után Poroszország kilép a francia-bajor unióból s az angolokkal szövetkezik. Az angolok kizárólag azért kötnek szövetséget az osztrákokkal a franciák ellen, hogy a francia gyarmatbirodalmat megszerezhessék. Osztrákok és angolok győzelmesen szorítják vissza a bajorokat és franciákat. Az osztrák örökösödési háború a *drezdai békével* ér véget, amelyben II. Frigyes biztosítja a Pragmatica sanctiót, elismeri Mária Terézia férjét Lotharingiai Ferencet német császárnak, viszont az uralkodónőnek újból le kell mondania Szilézia birtokáról. A háború legfontosabb eredménye azonban az, hogy Franciaország elveszti indiai birtokait s így ez a roppant ázsiai kultúrterület versenytárs nélkül ki van szolgáltatva az angol hódításnak.

Az elkövetkező békeévekben tetőpontjára emelkedik a késő barokk abszolutizmus. Nagy Frigyes és Mária Terézia felvirágoztatják országaikat és sokat tesznek a széles néprétegek anyagi és társadalmi helyzetének javítására. Az angolok újonnan szerzett és régebbi keletű gyarmataikat és tengerentúli foglalásaikat gyarmatbirodalommá igyekeznek kiszélesíteni. *XV. Lajos* Franciaországában és III. Ágost Lengyelországában viszont tetőpontját éri el az „ancien régime" udvari élete s gondtalanul lebeg az alsó néprétegek végsőkig fokozódó nyomorúsága fölött.

1756—63. A békeévek alatt Poroszország és Ausztria is leszámolásra készülnek. *Daun* hadvezér átszervezi Mária Terézia seregeit és Franciaországgal meg Oroszországgal szövetkezik. Poroszország viszont Anglia és Svédország segítségére támaszkodik. Nagy Frigyes hirtelen rajtaüt Szászországon, amely Ausztriával szövetkezett, mert félt a felfelé törő porosz hatalomtól, s a szászok kénytelenek kapitulálni. Frigyes azután Csehországba vonul be, de hadait Daun *Kolin*-nál teljesen megsemmisíti. Ha a poroszok nem lettek volna az állandó végső erőfeszítésre berendezkedve, Frigyes most feladhatta volna a háborút. Mária Terézia serege bevonul Brandenburgba és elfoglalja Berlint. II. Frigyes

szinte a semmiből teremt új hadsereget, legyőzi a franciákat és az osztrákokat és így tartani tudja magát. Mária Terézia két nagy hadvezére Daun és Laudon azonban kényszerítik, hogy Sziléziát feladja. A porosz király nagy aktivitása az oroszokat is arra készteti, hogy Frigyes ellenfeleihez csatlakozzanak. Az egyesült orosz-osztrák sereg *Kunersdorf*-nál legyőzi a poroszokat és most már maga Nagy Frigyes is elveszettnek érzi ügyét. Csak az menti meg, hogy ellenfelei érdekellentétbe kerülnek egymással és elmulasztják a rögtöni cselekvést. Daun és Laudon azonban újabb győzelmeket aratnak a kiéhezett, demoralizált porosz seregek felett. Az osztrákok ismét bevonulnak Berlinbe, az oroszok pedig elfoglalják Pomerániát. Szilézia teljesen a szövetségesek kezébe kerül. Frigyes már-már feladja a küzdelmet, ekkor azonban a külpolitikai helyzet hirtelen megváltozik. *III. Péter*, az új orosz cár poroszbarát uralkodó s parancsára az orosz seregek a poroszok oldalára állnak át. A cárt ugyan összeesküvők hamarosan megölik, de trónralépő özvegye, *II. Katalin* sem fordul Frigyes ellen, hanem semleges marad a küzdelemben. Franciaország gazdaságilag már teljesen lezüllött és kénytelen Angliával különbékét kötni, amelyben lemond amerikai és afrikai birtokairól. Az európai küzdelem tehát ismét a brit impérium területét gyarapította. A magáramaradt Mária Terézia is kénytelen Nagy Frigyessel békét kötni. A porosz király a megegyezés szerint kiüríti Szászországot, Sziléziát viszont megtartja.

1760—70. A pireneusi államok teljesen elmaradtak az európai fejlődéstől. Portugáliát végül *Pombal*, Spanyolországot pedig *Aranda* igyekszik a felvilágosodott abszolutizmus szellemében megreformálni. Az újítások azonban elsősorban az egyház ellen irányulnak, ezért nem tudják a vallásos nagy tömegeket átfogni s gyökértelenek maradnak.

1763. II. Frigyes keresi a módot, hogy északi vetélytársától, az egyesült szász-lengyel hatalomtól megszabaduljon. Végre III. Ágost halála után itt az alkalom, hogy befolyását érvényesítse Lengyelországban. II. Katalin segítségével kivívja a Wettinek uralma alatt egyesült két ország különválasztását; a cárnő szívesen támogatja, mert maga is Lengyelország bekebelezésére törekszik. Az új lengyel király *Poniatowski Szaniszló* teljesen az orosz érdekek rabja. A két prédaéhes idegen hatalom vallási egyenetlenséget szít a lengyelek között — Frigyes a protestáns, Katalin a görögkeleti kisebbséget pártolja a katolikus nagy több-

séggel szemben — s ezzel a féktelen rendi önállóságtól szétzüllesztett országot még jobban gyengíti.

1766. Az egyesült Dánia és Norvégia is a felvilágosodott abszo-

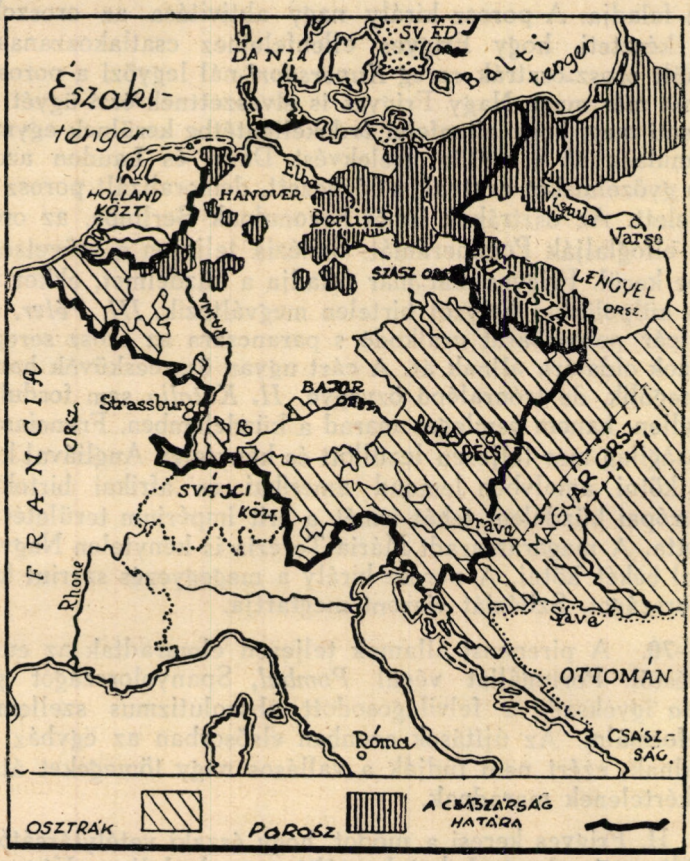

Poroszország előretörése. A Habsburg-birodalom és Poroszország a 18. század végén

lutizmus jegyében alakítja át államszervezetét. A reform *VII. Keresztély* dán királynak köszönhető, aki minisztere, *Struensee* közreműködésével feltűnő emberiességgel és szociális gondoskodással építi ki új rendszerét.

1764—65. Mária Terézia fiát, *II. József*-et német királlyá, majd I. Ferenc halála után császárrá választják. Az osztrák és magyar

kormányzatra egyelőre nincs befolyása, s így a hatalma alatt álló területen tervezi a németbirodalmi egység megszilárdítását a felvilágosodott abszolutizmus szellemében.

1764—65. Mária Terézia belátja, hogy mind a birodalom pénzügyi érdekei, mind a keresztény emberiesség szempontjából szükséges, hogy a jobbágyok szomorú helyzetén változtasson. Javasolja a nemesek megadóztatását, de az 1764-es országgyűlés elutasítja ezt a terhet, amely egyébként is nagy rést ütne a nemesi előjogokon. Erre a királynő nem hív össze több országgyűlést. Kiadja az *urbáriumot* s ebben biztosítja a jobbágyok szabad költözködési jogát, megállapítja teherviselésük maximumát, megadja nekik a szabad végrendelkezési jogot és az iskoláztatás lehetőségét.

1765. Ebben az időben nyilatkozik meg az első éles ellentét az északamerikai kolóniák és az angol anyaország között a később visszavont bélyegrendelet miatt. Az ellentét alapvető és semmiképen sem lehet áthidalni. Az angol gyarmatosok angolszász öntudata nem hajlandó a másodrendű állampolgárok szerepébe belenyugodni. Viszont az anyaország természetesen arra törekszik, hogy a kolóniákat gyarmatilag kezelje és anyagilag mennél jobban kihasználja.

1768—74. Lengyelországban polgárháború tör ki a király vezetése alatt álló oroszbarát párt és a rendi előjogait féltő nemzeti párt között. A nemzeti párt a törököket hívja segítségül. A török-orosz háború az oroszok nagy térhódítását eredményezi. Meghódítják Moldvát és Havasalföldet, majd Dobrudzsát és a Krim-félszigetet. Oroszország a békében megkapja a délorosz tengerpartvidéket s így a Fekete-tenger nem török beltenger többé. Moldvát és a Havasalföldet később visszaadja a törököknek de a balkáni fejedelmek a török elnyomással szemben ezentúl mindig az orosz birodalomban keresnek támaszt.

1772—73. Svédországban *III. Gusztáv* svéd király juttatja győzelemre a rendiséggel szemben a felvilágosodott abszolutizmust. Dániában egy összeesküvés meggyilkolja Struensee-t, utódja *Bernsdorff* gróf azonban folytatja a reformmunkát. Európában ő az első, aki megszünteti a jobbágyságot s így biztosítja az ország nyugodt fejlődését a parasztdemokrácia felé.

1772. Lengyelország a polgárháború folytán végleg elgyengült s képtelen a legcsekélyebb ellenállásra is. Ausztria, Oroszország és Poroszország végrehajtják Lengyelország első felosztását. Az

állam területének mintegy négytizedét veszti el; a legnagyobb rész Oroszországnak jut.

1774. XV. Lajos maitresse-gazdálkodása következtében Franciaország teljesen elszegényedett s a királyság lezüllött. Utóda, *XVI. Lajos* józan, becsületes uralkodó s mindent megkísérel, hogy a lehanyatlott uralkodói hatalmat megmentse.

1775—93. Az északamerikai angol kolóniák és az anyaország közt húzódó feszültség végül egy jelentéktelen összeütközés kapcsán robban ki. Az angolok túlmagas teavámot vetnek ki s erre a felháborodott bostoni polgárok egy angol hajó egész tearakományát a tengerbe dobják. A brit kormányzat elvi kérdést csinál az incidensből, megszállja Bostont és Massachusetts állam alkotmányát felfüggeszti. A többi gyarmatok azonban mind Massachusetts mellé állanak és felszólítják Angliát, hogy hagyjon fel elnyomási rendszerével. Az angolok ellenben most már le akarnak számolni a kolóniák ellenállásával és újabb hajóhadat küldenek az amerikai vizekre. A gyarmatok kongresszusa erre közös hadsereget szervez s ennek élére *George Washington*-t állítja. A küzdelemben eleinte az angolok győznek s a lakosság egy része is velük tart. A szabadságharc irányítói azonban nem csüggednek, hanem tovább is szívósan kitartanak. 1776 júl. 4-én proklamálják az északamerikai kolóniák függetlenségét és Washington vezérletével újra kezdik a harcot. Sok európai önkéntes harcol az amerikai szabadság ügyéért s az angol tengeri uralomtól fenyegetett Spanyolország és Franciaország is szövetkezik a kolóniákkal. Washington több szárazföldi győzelmet arat az angolokon s a britek a *Yorktown*-i kapituláció után már csak tengeren folytatják a küzdelmet. A siker azonban végleg elpártol tőlük s így a *Versailles-i békében* kénytelenek az amerikai kolóniák függetlenségét elismerni, sőt önszántukból átadják nekik az amerikaiaktól meg nem szállt angol területeket is. Az angoloknak ez a megértése és belenyugvása a történelmi adottságokba tette később lehetővé a két angolszász nemzet nagyjelentőségű együttműködését.

1778. Nagy Frigyes megakadályozza, hogy Ausztria megszerezhesse Bajorország és Pfalz egy részét, s ezzel tényleges hatalomra tegyen szert a Német birodalomban. A Habsburgok csupán az ú. n. Innviertel-t tarthatják meg.

1777. Mária Terézia kulturális téren nagyjelentőségű reformintézkedéseket hoz. A *Ratio educationis*-ban megalapozza a magyar oktatásügyet.

1781. Anyja halála után *II. József* örökli a trónt. Rögtön az első időben nagy reformtevékenységbe kezd s újításait a felvilágosodott abszolutizmus szelleme sugalmazza. Központosítani akarja nemzetiségi birodalmát s ezt úgy véli elérhetni, hogy a kormányzatot erősen centralizálja és a német nyelvet teszi hivatalossá. Ugyancsak a felvilágosodás jegyében eltörli a szerzetesrendek nagyrészét, állami kézbe veszi a papnevelést és türelmi rendeletében biztosítja a protestánsok vallásszabadságát. A szociális kiegyenlítődés elérésére eltörli a jobbágyságot. II. József nem szakít anyja rendszerével, hanem egyoldalú, formális módon eltúlozza azt.

1784—85. II. József nem köti magát a magyar alkotmányhoz s ezért meg sem koronáztatja magát („kalapos király"), hanem Bécsben a császári kincstárban helyezteti el a magyar szent koronát. Teljesen szakítani akar a magyar rendi önállósággal, ehhez azonban feltétlenül szükséges, hogy a rendiség bástyáját, a vármegyét megsemmisítse. 10 kerületre osztja az országot és minden kerület élére biztost állít.

1784—85. Az elnyomott román parasztság *Hóra* és *Kloska* vezetésével fellázad a magyar urak ellen. A felkelők szörnyű kegyetlenkedéseit II. József keményen megtorolja, de ezentúl fokozottan igyekszik enyhíteni a magyar jobbágyság helyzetén. Általános jobbágyfelszabadító rendelkezéseit azonban Magyarországon nem sikerül valóra váltania, mert erőfeszítései megtörnek a nemesség ellenállásán.

1787. A császár Magyarországon is beszünteti a latin nyelv használatát és a németet teszi hivatalos államnyelvvé. Ez a rendelete és a jobbágytelkek összeírása kelti a legnagyobb ellenállást, a latin nyelvhasználat ugyanis mintegy a rendi jogok kifejezője volt. A rendeletet követő nagy nemzeti ellenhatás üdvös befolyást gyakorolt a nemzeti nyelv ápolására és az irodalmi nyelv kialakítására.

1784—85. II. József nagyszerű tervet készít elő a Német birodalom és a Dunavölgye egységbe forrasztására és Közép-Európa egységének megóvására. Ráveszi a bajor választót, hogy mondjon le országáról a Habsburg-birodalom javára s helyette az osztrák Németalföldet, a mai Belgiumot ajánlja fel a *Wittelsbachok*-nak. A terv azonban Nagy Frigyes ellenállásán megtörik; a porosz király félti ugyanis — és joggal — Poroszország nagyhatalmi állását. Ezért szövetségben egyesíti a német fejedelemsé-

geket a Habsburgok ellen, megakadályozza Bajorország átadását s ezáltal a középeurópai egység megteremtését.

A polgári forradalmak és ellenhatásaik

Az abszolutizmus egyik főtörekvése az volt, hogy uralmi céljai érdekében pártolja az ipart és a kereskedelmet. A tőkeképződés az ilyen rendszer mellett csaknem kizárólag az erősen igénybevett uralkodói kincstár és az udvar köré csoportosuló felső rétegek javát szolgálta. Ezért az abszolutizmus pártfogása a kereső városi polgár társadalmi helyzetét cseppet sem lendítette fel, sőt alantasabb pozícióba kényszerítette, mint amilyent az a késő középkor kibontakozó városi műveltségének idején elfoglalt. Az abszolutizmus korának „ancien régime" társadalma éppúgy kizárja a polgárt, mint a parasztjobbágyot. Viszont a kapitalista gazdasági lehetőségek természetesen nagyon megnövelték a polgár öntudatát. A tőkés vállalkozás nagy szerepet juttatott a közösségtől jobbára független egyéni kezdeményezésnek. A kollektív felelősséget már maga az abszolutizmus is meglazította azáltal, hogy egy ember, az uralkodó érdekében megbontotta a hűbériség és a rendiség közösségi szervezetét. A polgárság harcot kezd a régi kollektív ideálok ellen s mozgalmához a szolgai helyzetben élő intellektuális réteg és az elszegényedett nemesség is csatlakozik. A támadott ideálok — az egyház, a királyság, a társadalmi kiváltságok — ebben az időben már túlságosan kivetkőztek eredeti tartalmukból és sok esetben üres formulákká süllyedtek, amelyek mögött a társadalmi fejlődést gátló anyagi érdekek bújtak meg. A felvilágosodás hibája éppen az, hogy csak ezeket a tartalmukat vesztett formákat látja s összetéveszti őket az eredeti lényeggel.

A fokozatosan érvényesülő polgári világnézet viszont nagy érdemeket mutathat fel, mert nem elégszik meg a rombolással, hanem igyekszik olyan új szabályokat teremteni, amelyek kifejezik az egyén erkölcsi felelősségét és emberi méltóságát. Az ú. n. polgári erkölcs, a forradalmi kilengésektől eltekintve, ellentétben állott az ancien régime erkölcsi szabadosságával és újból szigorú társadalmi etikát teremtett.

Az abszolutizmus nem tarthatja nagyon sokáig azokat a kereteket, amelyekbe a kapitalizmust beszorítani akarta. A tőkés rendszer oly három elv alapján áll, amelyek semmiféle kötöttséget nem bírnak el. Ez a három sajátosság — a korlátlan szer-

zés és termelés, a szabad verseny és a racionális kalkuláció, amely semmiféle hagyományos vagy emberi szempontot nem vesz figyelembe — bizonyos mértékig öncélúvá teszi a kapitalizmust. Ez lassanként befolyásolni kezdi az államok célkitűzéseit, anélkül, hogy maga viszont befolyásolni engedné magát. A modern nemzeti államok a 19. század első felében lezajlott politikai és társadalmi küzdelmekből alakulnak ki; az irányító szerepet a nemzet tőkés osztálya, a jómódú polgárság viszi. A vállalkozó polgári lakosság és az intellektuális réteg most már lehetőleg maga akarja élvezni munkájának gyümölcsét, de anyagi helyzetének megszilárdítása mellett arra is törekszik, hogy vagyonán keresztül megfelelő társadalmi helyzetet is vívjon ki magának. A polgári réteg célkitűzéseit a francia forradalom viszi győzelemre. A bourgeois osztály hátterében azonban már ekkor is ott áll az elnyomott jobbágyság, amely eddig maga viselte az államháztartás terhének nagyrészét s most a földhöz való jogát követeli. A földművelés nincstelenjei mellett egy új társadalmi osztály is kedvezőbb elbánásra tart igényt, s ez a városi proletariátus, amelyet a szabad kapitalista termelés alakított ki. A forradalmat leszerelő direktórium és később a napoleoni korszak a polgári nacionalizmus győzelmét hozza meg egyfelől az ancien régime társadalma, másfelől pedig a feltörekvő paraszti és proletárrétegek felett. A polgárság igényei még azoknak az államoknak a társadalmi rendjét és célkitűzéseit is befolyásolják, amelyek ellene szegülnek a forradalomnak. Németország nagy szellemi átalakulása voltaképen a francia forradalom és Napoleon hatására indul meg, mert ezek takarítják el az útból a német rendiség csökevényeit. Az új eszmeáramlatok hatása alól az a két állam sem szabadulhat, amely a régi rend nevében folytatja a küzdelmet a forradalmi szellem és Napoleon ellen s ez a két ország a Habsburg-birodalom és Oroszország. Különleges helyzetet foglal el az átalakulásban Anglia. A kis szigetország ekkor már a világpiac számára termel s ezért itt bontakozik ki legerősebben a gépmunka hatására az *ipari forradalom*. Anglia magatartását Napoleonnal, a Szentszövetséggel és a világpolitikai hatalmakkal szemben elsősorban a korlátlan ipari termelés érdekei szabják meg.

A szabadverseny természetszerűleg új eszmeáramlatot hoz, amennyiben a jómódú polgárság, a *burzsoázia* megfelelő szabadságjogokat követel, amelyek a szabadverseny elvét feltétlenül tiszteletben tartják *(liberalizmus)*. A szabadelvűség kerül ki

győztesen az angol ipari forradalomból s a kontinens nagy forradalmi mozgalmaiból egyaránt. A francia forradalom után feltétlenül szükség volt újabb forradalmakra is, mert Napoleon bukása után Ausztria, Oroszország és Poroszország a Szentszövetség révén vissza akarták állítani az ancien régime társadalmi rendjét és az abszolutizmus politikai szervezetét. Ez a *reakció* bizonyos mértékig a polgárság beleegyezésével, sőt hozzájárulásával hatalmasodott el. A burzsoázia ugyanis annyira megijedt a társadalmi, politikai és szellemi vihartól, amelyet önmaga idézett elő, hogy jónak látta, ha az orkán lecsendesítésére a régi rendi világgal és az Egyházzal köt szövetséget. A polgárság hozzájárulása nélkül lehetetlen lett volna ez a nagy visszakanyarodás a forradalomelőtti rendszer felé. Legjobban igazolja ezt a *biedermeier* stílus; ennek jómódú polgári életformáját és művészetét a Szentszövetség reakciója segítette diadalra a napoleoni hódító nacionalizmust jellemző *empire* bukása után.

A jómódú polgárság, a tőkés osztály tehát kisebb-nagyobb összetűzések után megegyezésre jut a régi történeti hatalmakkal: a dinasztiával, a főnemességgel és a nemességgel, viszont a kispolgári réteg, az intellektuellek s különösen a proletárság továbbra is harcol gazdasági és politikai elnyomatásának megszüntetéséért. A két uralkodó, társadalmi egyenlőségre törekvő eszmeáramlat közül a *demokrácia* lehetőleg az adott kereteken belül kívánja a változást végrehajtani, a *szocializmus* viszont a társadalmi rend teljes átalakításáért küzd. A 48-as forradalmakban ezeknek a rétegeknek politikai követelései társulnak a polgári osztály teljesületlen követeléseivel. A mozgalmaknak látszólag nincsenek eredményei, sőt mindenütt a reakció viszi el a pálmát, a valóságban azonban a polgárság követelései az egész vonalon győzedelmeskednek. Ezentúl a tőke érdekei kormányozzák az államokat s ez legtöbbször megelégszik azzal, ha a kulisszák mögül irányíthatja az eseményeket. A kormányzatok fokozatosan azt is belátják, hogy a polgárság mellett az alsóbb néposztályokkal, különösen a szervezkedő ipari munkássággal is számolniuk kell.

Európa népessége rohamosan szaporodik, még sokkal gyorsabb iramban növekszik a városok lakossága. Ellátásuk a mezőgazdaság fejlődése folytán lesz lehetséges. A földművelés, főleg a nagyszerű kínai mezőgazdaságtól tanul, az onnan hozott vívmányokat továbbfejleszti! Új ázsiai vagy amerikai nyersanyagok hódítanak, amelyek alkalmasak a tömegszükségletek fedezésére: burgonya, kukorica, répa, cukor, gyapot, kaucsuk stb.

Mindezek most válnak tömegáruvá. A tömegfogyasztás kiterjed a tengerentúli eredetű élvezeti cikkekre is: kávéra, kakaóra, teára, dohányra, a tengerentúli vidékek, elsősorban Észak- és Dél-Amerika Európa termelő területévé válnak. A nyersanyag Európába özönlik. A gőzgép feltalálása eldönti Európa ipari hegemóniáját. A gőzgép használata vas és szén társulásának az eredménye. Vas és szén társulása alapozza meg az ipari forradalmat. A gőzgép és a vasút megszünteti a távolságokat, a technikailag előrehaladott országoknak kiszolgáltatja a Földet és megteremti a világkereskedelmi forgalmat, gyorsan szállítja a tengerentúli nyersanyagot Európába s az európai iparcikket a tengerentúlra. A világítástechnika fejlődése a polgári biztonságot fokozza.

Az 1750—1870 közötti százhúsz esztendő a tudományos és művészi alkotásnak annyira kivételesen termékeny korszaka, hogy csak a görög világ szellemi virágzásával a Kr. e. 5—4. században lehetne összehasonlítani. Említsük csak a francia felvilágosodás bölcseletét; a német transzcendentális filozófiát; a német klasszikus és romantikus zenét; a német romantikus irodalmat; az olasz operazenét; a francia rokkokó, romantika, realizmus és impresszionizmus festészetét; a rokkokó és klasszicizmus építészetét; az angol regényt; a Goethe-kor német költészetét és drámairását; az angol és francia romantikus és szimbolista lírát; a francia realista és naturalista regényt és novellát; az orosz regényt; a korszak gazdag magyar és skandináv irodalmát; a korabeli angol, francia és német történetírást stb. Ezalatt a százhúsz év alatt a természettudományos megismerés valósággal új rendjét építette fel a külső világnak (Cuvier, Darwin, Lamarck, Volta, Galvani, Franklin, Ampère, Faraday, Lavoisier, Meyer, Berthelot, Helmholtz, stb.). Elkerülhetetlen volt azonban, hogy ez a külső természettudományos megismerés a maga körén túl ne igyekezzen az emberiség szellemi, világnézeti állásfoglalását is befolyásolni; ily módon lapos, híg, ártalmas irodalom keletkezett, amely céljául tűzte ki a „természettudományos világnézet" népszerűsítését; kártékony hatását csak most érezzük igazán. Jellemző, hogy a vallásos hanyatlásnak ebben a korszakában még a vallási megújulásnak is nagy szószólói támadtak (Newman, Lamennais, Ozanam, Montalembert, Kierkegaard Görres, stb.). Nem könnyű ennek a példátlan tudományos szellemi és művészeti fellendülésnek magyarázatát adni. Valószínű két főoka: 1. A szellemileg elnyomott, holott éppen intellektuálisan fejlett

polgárréteg felszabadulása. 2. Az a nagyszerű harmónia, amelyet ez a korszak egyéniség és intellektus szabad fejlődése és az egész európai közvéleményt átható és betöltő eszmék között meg tudott valósítani.

Magyarországon nem alakulhatott ki nemzeti polgári osztály. Szerepét a rendi társadalom egy része veszi át. Ez a tevékeny és művelt réteg a Habsburg-uralommal szemben egyrészt közjogi vívmányok útján külső függetlenséghez, másrészt belső reformok útján új egységes nemzeti és állami élethez akarja segíteni az országot. A 48-as forradalom Magyarországon egyúttal szabadságharcot jelent az idegen fennhatóság ellen, amelyet itt is, Lengyelországban is a nemesi társadalom szervez meg. Kétségtelen, hogy a jobbágyok felszabadítása a nemesek jól felfogott érdeke volt. A történeti nagyság abban a módban van, amellyel a mult század első felében a reformtörekvések élére álltak, mert ez igazi történeti és politikai érzékükről és szervező képességükről tanuskodik. A *kiegyezésben* a rendi társadalom külsőleg csatlakozott a Habsburg-birodalomhoz; így kifelé megvédhette az ország határait és biztonságát, belpolitikailag viszont továbbra is teljesen fenn tudta tartani uralmát. A kapitalista polgári munka nem érdekelte, ezt átadta a zsidóságnak és a németségnek.

A fő belső problémák: 1. az ország patriarchális gazdasági rendjének átalakítása a korszak kapitalista szellemének megfelelően. ezzel függ össze a hitelkérdés, amelyre Széchenyi oly nagy súlyt helyezett, az ország iparának és közlekedésének fejlesztése és a világforgalomba való belekapcsolása, a városfejlesztés stb. 2. A nemzetiségi kérdés. A török hódoltság alatt és után olyan hatalmas nemzetiségi tömegek telepedtek meg az országban, aminőket az évszázados hadiállapotban legyengült magyarság nem szívhatott fel magába. 3. A jobbágyság megszüntetése. Teljesen lehetetlen volt addig egységes nemzetállamot alkotni, amíg a nemzet nagy többsége idegen testként ki van zárva a közösség eleven életéből. Amellett az olcsó földmunkán alapuló gazdasági rend voltaképen jövedelmezőbb volt, mint a jobbágytelkekre alapozott eddigi termelésmód.

1787—88. Közel két évszázados szünet után XVI. Lajos a nyugtalankodó közhangulat hatása alatt összehívja a főrendek gyülekezetét, de ezek nem tudják magukat gyökeres reformokra elszánni.

1787—97. Az Északamerikai Egyesült Államok alkotmányának megszövegezése körül nagy belpolitikai harc tör ki. A föderalista

párt *Jefferson* vezetése alatt az egyes államok mennél nagyobbfokú függetlenségére törekszik és demokrata elveket vall, viszont *Hamilton* republikánusai a mennél nagyobbfokú központosításért, centralizmusért küzdenek és a jómódú polgárság kiváltságait körül akarják bástyázni. Végül az ellentétek kalapácsa alatt nagyszerű alkotmány alakul ki, amely kitűnően tartja az egyensúlyt az egyes tagállamok belpolitikai függetlensége és külpolitikai egysége között. A köztársaság első elnöke *Washington.*

1793. II. József az oroszokkal szövetkezve háborút indít a török ellen, de hadjárata a poroszok közbelépése miatt kudarccal végződik. II. Katalin részére azonban területi gyarapodást jelent a békekötés, mert megszerzi a Fekete-tenger északi partvidékének további részét, többek között Odesszát, Oroszország későbbi nagy kereskedelmi kikötőjét.

1789. Franciaország az előző királyok gazdálkodása folytán teljes anyagi csődbe jut s XVI. Lajos kénytelen összehívni a rendeket. A nemesi és egyházi rend mellett ekkor túlsúlyba jut a *harmadik rend,* a polgárság képviselete. Mindjárt a gyűlés elején összeütközés támad az ellentétes törekvésű felek között; erre a polgárság képviselői nemzetgyűléssé alakulnak s később a királyi tilalom ellenére a másik két rend is csatlakozik hozzájuk. A nemzetgyűlés alkotmányozó gyűléssé változik, ezzel tehát kifejezi, hogy a francia állam szervezetét alapvetően meg akarja reformálni. A párisi nép nagy lelkesedésében megostromolja a Bastille-t, mert ezt a királyi önkény jelképének tekinti s a vidéki kifosztott parasztság is fellázad a földesurak ellen. Az arisztokraták egy része nem várja be a további fejleményeket, hanem emigrál. A törvényhozó nemzetgyűlés kimondja a polgári egyenlőséget, de már nem úr többé a tömeg félelmes ereje felett. Kénytelen a párisi nép nyomása alatt a királlyal együtt Versailles-be költözni s így teljesen a csőcselék befolyása, ellenőrzése alá kerül.

1789. Svédországban is a polgárság jut hatalomra, de az alkotmány megváltoztatása vér nélkül megy végbe. II. József Belgiumban szokásához híven nem várja be a helyzet megérlelődését a polgári szabadságjogok megadását központosító és németesítő intézkedésekkel kapcsolta egybe; rendelkezései véres rendi felkelést váltanak ki.

1790—91. Az első forradalmi alkotmányt a francia nemzetgyűlés dolgozza ki s ez a királyról a törvényhozó testületre ruházza át a szuverenitást. A választójog magas egyenesadóhoz

van kötve s ez a feltétel világosan elárulja, hogy a „hivatalos" forradalom a jómódú polgárság érvényesülését célozza. Az egyházi javakat elkobozzák, a szerzetesrendeket megszüntetik. A demokrata klubok szegénysorsú intellektuel vezetői azonban radikálisabb megoldást követelnek, mégpedig elsősorban a királyság megszüntetését. XVI. Lajos családjával szökési kísérletet tesz, de a határon felismerik és visszahozzák. Ettől kezdve még királyellenesebb lesz a hangulat. A francia mozgalom ekkor már külföldön is visszhangot kelt. II. Lipót német császár megegyezést köt a porosz királlyal és a francia emigránsok vezetőjével, *Artois* gróffal a francia ügyekbe való beavatkozás értelmében. A nemzetgyűlés köztársasági baloldala két részre szakad: a mérsékeltebb *girondisták*-ra s a radikális *hegypárt*-ra. Ausztria és Poroszország nyílt szövetséget kötnek a francia forradalom ellen s ezáltal nagyon súlyosbítják a király helyzetét. A nacionalista polgárság ugyanis az udvari körök nemzetközi együttműködésére gyanakszik. A girondisták arra kényszerítik XVI. Lajost, hogy hadat üzenjen Ausztriának. Erre *Braunschweigi Ferdinánd* herceg 80 ezer porosz és osztrák katonával és 12 ezer emigránssal benyomul Franciaországba s fenyegető kiáltványával végleg lehetetlenné teszi a monarchia helyzetét. A francia nacionalizmus le akar számolni a „belső ellenséggel" és a királyt családjával börtönbe veti. Az új nemzeti konvent csaknem kizárólag radikális követekből áll; elhatározza, hogy eltörli a királyságot és köztársasággá alakítja Franciaországot. A forradalom csodálatraméltó erőfeszítéssel és lendülettel újjászervezi a szétbomlott hadsereget s a Rajnavidékre küldi, ahol a polgári és intellektuális elemek nagy lelkesedéssel üdvözlik. Az abszolutizmus ellenintézkedései sem akadályozhatják a forradalomnak ezt a nagy külföldi visszhangját. Közben XVI. Lajost kivégzik. A királygyilkosság nagy feháborodást vált ki az abszolutisztikus uralkodóknál. A dinasztikus hatalmak erélyes védekezéshez kezdenek egyrészt katonailag Franciaország ellen, másrészt belsőleg az országukban felburjánzó forradalmi törekvésekkel szemben. Az ú. n. reakció a győzelmes francia forradalom ellenhatásaként kezdődik. Addig az abszolutizmus általában igen türelmes volt a felvilágosodás irodalmának bírálatával szemben. Hamarosan megalakul a foradalom elleni nagy koalíció ; a szövetséghez Ausztria, Poroszország, Hollandia, Szardínia, Nápoly és Toscana csatlakoznak. Az osztrákok átmenetileg győznek s ezzel még fokozzák a forradalom belső feszültségét. A konventben mind-

inkább a radikális hegypárt kerül uralomra; új jóléti bizottságot választ s ezen keresztül diktatorikusan kormányoz. Valóságos tömegkivégzéseket rendez, amelyeknek a királyon, Mária Antoinette királynőn és a royalista körökön kívül a mérsékelt köztársaságiak, a girondisták is áldozatul esnek. A keresztény vallási kultuszt betiltják s az „ész tiszteletét" állítják helyébe. A doktrinerség végleges győzelmet akar aratni az emberi lélek adottságaival szemben. A hadügy fellendítése céljából elsőnek a világon behozzák az általános védkötelezettséget; ez is mutatja, hogy a polgári előretörés mennyire összefügg a modern nemzetállamok szervezetével. Az új néphadsereg visszafoglalja Belgiumot, számos győzelmet arat az osztrákokon s meghódítja Elzászt. Az angol, spanyol és szárd csapatoktól megszállott Toulont *Napoleon Bonaparte* tüzérszázados foglalja vissza, akit tábornokká neveznek ki.

1790. II. József halála előtt belátja, hogy minden jószándékával sem követte Magyarországgal szemben azt az utat, amely eredményhez vezetett volna és ezért találkoztak intézkedései megértés helyett csak ellenszenvvel. Visszavonta tehát összes magyar vonatkozású rendeleteit, csak a türelmi rendelettel és a jobbágyság sorsának enyhítését célzó intézkedésekkel tesz kivételt.

1790—91. II. József császár utóda, *II. Lipót* ismét összehívja a magyar országgyűlést; ezen újból biztosítják a nemzeti függetlenséget és rendi kiváltságokat a Habsburg-uralom alatt, a jobbágyság helyzete viszont súlyosbodik. Mária Terézia és II. József jobbágybarát intézkedéseinek hatása megszűnik.

1792—95. A francia forradalom gondolatai a magyar rendi társadalom köreiben is elterjednek és keverednek a Habsburg-uralom megdöntését célzó rendi ellenállás eszméivel. A *Martinovics*-féle összeesküvésben s a többi hasonló titkos szövetkezésben szerepe van a főnemesség egy részének is; a főurak ugyanis a nemzeti eszme talaján önállóan, saját vezetésük alatt szeretnék az országot megszervezni.

1793—94. Az új lengyel alkotmány megszünteti a Liberum veto-t és igyekszik Lengyelországot egységes nemzeti királysággá átalakítani. Az újonnan szervezett, megerősödött állam azonban megakadályozná, hogy mint eddig, a külföldi hatalmak beleszólhassanak a nemzet belső ügyeibe. Ezért az oroszok nemesi konföderációt támasztanak az új alkotmány ellen, bevonulnak Lengyelország területére és leverik a nemzeti felkelést. Ugyan-

ekkor a poroszok is benyomulnak az országba s a két hatalom kényszeríti a lengyel nemzetgyűlést, hogy teljesítse az orosz és porosz területi követeléseket. Poroszország megkapja Danzigot, Thornt és Posent; Oroszország Litvánia, Wolhynia és Podólia addig még el nem ragadott részét; Lengyelország teljesen orosz fennhatóság alá kerül. A lengyelek újabb nemzeti felkelést kísérelnek meg, de az egyesült orosz-porosz csapatok leverik a lázadást.

1794—95. Franciaországban *Robespierre* ragadja magához a diktatúrát. Hamarosan végez mindazokkal, akikben hatalma akadályozóit sejti: a szélsőséges forradalmárokkal és a meggazdagodott polgárság szellemiségét megszemélyesítő forradalmi nyerészkedőkkel, közöttük *Danton*-nal. A vérszomjas zsarnok most már az egész közvéleményt maga ellen ingerli. A jómódú polgárság és az intellektuális réteg elfordul a forradalomtól; Robespierre-t vád alá helyezik és kivégzik. A polgárság az alsó néposztályok ellen fordul, pedig ezeknek segítségével vívhatta ki győzelmeit. A harmadik alkotmány öt tagból álló direktóriumot állít az állam élére; a hadigazdagok élvezni akarják vagyonukat s a direktórium alatt valóságos földi paradicsomban élhetnek. Ez az uralom életélvezés és libertinizmus szempontjából messze meghaladja az ancien régime korszakát. Az alsó rétegek mozgolódását nagy erellyel nyomja el s külső hódító hadjáratokat folytat. Az elfoglalt területek alkotmányos életét a francia kormányzat a polgári liberalizmus szellemében szervezi át, de teljesen függésbe hozza Franciaországtól. *Pichegru* tábornok elfoglalja Hollandiát s ezt Batavia köztársasággá alakítják át. A francia szárazföldi hódításokkal kapcsolatban az angolok megszállják a bekebelezett országok gyarmatait, így ráteszik kezüket a holland gyarmatokra, többek között Fokföldre és Ceylonra s ezeket ki sem engedik többé kezükből. A poroszok szabadon akarnak rendelkezni a lengyel ügyekben, ezért különbékét kötnek a franciákkal s lemondanak javukra a Rajna jobb partjáról. A lehanyatlott Spanyolország is csatlakozik a békéhez, mert *Godoy* gyökértelen reformkísérletei és kapkodó politikája annyira lezüllesztették hogy fegyveres ellenállásra gondolni sem mer.

1795. Lengyelország megmaradt részét a poroszok, oroszok és osztrákok osztják fel (harmadik felosztás). Az önző és nemzetietlen gondolkozású lengyel nemesség végre teljesen tönkretette az országot. A bekebelező hatalmak azonban nem könyvelhetik el feltétlen nyereségnek ezt a hódítást, mert országukat egy

állandóan elégedetlen, nyugtalan, lázadásra hajlamos nemzetiséggel gyarapították.

1796—97. A hódító forradalmi Franciaország győzelmesen folytaja a harcot az angolok, osztrákok és oroszok ellen. A forradalmi hadsereg *Moreau* vezetésével elfoglalja Dél-Németország legnagyobb részét; Bonaparte számos diadal után *(Lodi, Arcole)* meghódítja Észak-Olaszországot s ott két köztársaságot alapít. Azután elfoglalja Velencét, Génuát és az Egyházi állam nagy részét. A *campoformiói békében* Ausztria kénytelen lemondani Belgiumról és Lombardiáról s kiszolgáltatja Franciaországnak a Rajna balpartját is; ezzel szemben megkapja a Velencei köztársaság területét.

1798—99. A forradalmi Franciaország Svájcot is megszerzi. A kis ország felett eddig a 13 kantón patrícius oligarchiája uralkodott, az új kormányzat azonban liberális *Helvét köztársaság*-gá alakítja át s az összes kantónoknak egyenjogúságot ad. A forradalom és később a napoleoni hódítás itt is, Németországban is eltakarítja a régi uralom avult csökevényeit a modern fejlődés útjából. A forradalmi hadsereg az Egyházi államot is birtokába veszi és Római köztársasággá alakítja át. VI. Pius pápa, mivel az Egyházi állam megszüntetését nem hajlandó elismerni, élete végéig fogságban marad. A nagyszabású hadműveletek irányítója Bonaparte, meg akarja alapozni a francia világimpériumot. Csak az angolok tengeri uralma áll útjában. Expedíciót vezet Egyiptomba az a terve, hogy Elő-Ázsia meghódítása után továbbhatol Indiába. A francia hadsereg szárazföldön megsemmisíti a mamelukok egyiptomi uralmát, viszont *Nelson* angol tengernagy az *abukiri* ütközetben megsemmisíti a francia flottát. Bonaparte Szíriába vonul s az expedíció végül csúfos kudarcot vall.

A francia vereség világos bizonyítéka annak, hogy a tengerek feletti uralom nélkül lehetetlen gyarmati világbirodalmat alapítani, a tengerek felett pedig az angolok továbbra is szuverenül uralkodnak. Közben a franciák tovább aratják szárazföldi sikereiket. Elfoglalják és köztársasággá alakítják a Bourbon-uralom alatt álló Nápolyt is. Dél-Németországban és Svájcban váltakozó sikerrel folytatják a küzdelmet az osztrákokkal és oroszokkal. Pál cár abban a tudatban van, hogy az angol és osztrák szövetségesek háttérbe szorítják az oroszokat s feladja a küzdelmet. A hódító francia forradalom ekkorra már túlnőtt azokon a kereteken, amelyeket a jómódú polgárság számára megvont. Bona-

parte megbuktatja a direktóriumot és mint első konzul diktátori hatalommal áll az ország élére. Katonai uralma azonban a polgári liberalizmus szellemének megfelelően megőrzi az alkotmányosság látszatát. Továbbfejleszti a centralizmust, amelyet a forradalom az abszolút monarchiától vett át s Franciaországot Európa legegységesebben kormányzott államává teszi. Moreauval együttműködve, újabb olaszországi *(Marengo)* és délnémetországi *(Hohenlinden)* győzelmekkel biztosítja az eddigi francia hódításokat. A *Luneville-i békében* Hollandiát, Svájcot, Olaszország nagy részét és a Rajna balpartját francia fennhatóság alá helyezi. Anglia közben tovább folytatja a tengeri foglalásokat s megszerzi Máltát. Az amiens-i békében kötelezettséget vállal az elfoglalt francia gyarmatok egy részének visszaadására, azonban nagyon hiányosan teljesíti a megállapított feltételeket. India, Ceylon, Trinidad stb. végleg angol uralom alá kerül. A megszilárduló diktatúra jónak látja, hogy a történeti erőkkel is megegyezést kössön: *VII. Pius* pápa konkordátumot létesít Franciaországgal.

1803. Anglia nem hajlandó kiadni az amiens-i békében kikötött francia gyarmatokat s a konfliktus hamarosan új háborúhoz vezet.

A tengeri és a szárazföldi hódító nemzet egymásban látja legveszedelmesebb ellenfelét. Anglia a világkereskedelem ura s attól fél, hogy a francia hegemónia esetén elveszíti európai piacait. A francia kontinentális hegemónia pedig nem lehet teljes mindaddig, amíg a világgazdaság irányítása brit kézben van. Az angol ökonomikus és gyarmati imperializmust az *ifjabb Pitt* kormányozza. Ez a nagy politikus Napoleon engesztelhetetlen ellensége, a heroikus gall hódítóval szemben ő képviseli az angol szervező tehetséget és szívós következetességet. Miközben Anglia megszervezi gyarmati impériumát. Napoleon teljesen átalakítja a Német birodalom berendezkedését. Megszünteti a kis birodalmi fejedelemségek, városok és egyházi fejedelemségek önállóságát s ezeknek területével kerekíti ki a nagyobb fejedelemségeket. Így akar kárpótlást nyujtani a franciáknak átadott Rajna-menti területekért, másrészt pedig az a titkos célja, hogy érdekkörébe vonja a nagyobb német egységeket. A Német birodalom így teljesen elszakad a Habsburg-főhatalomtól s francia fennhatóság alatt álló fejedelemségek laza szövetségévé válik.

1804—11. Napoleon a szenátus határozatából örökletes császársággá alakítja át uralmát. Megkoronázza magát és feleségét, *Beauharnais Jozefint* s fényes udvartartást szervez. A fran-

cia jogéletet és közigazgatást a *Code Napoléon* teljesen a liberalizmus elvei szerint alakítja át. Franciaország az első nagy nemzeti és polgári szabadelvű állam. Anglia, Ausztria és Svédország új háborút kezdenek a napoleoni hegemónia ellen. Poroszország semleges marad a háborúban, a délnémet államok, Bajorország, Württemberg és Baden, francia oldalon harcolnak. Napoleon *Ulm*-nál tönkreveri az osztrák sereget és elfoglalja Bécset. *Austerlitz*-nál ragyogó győzelmet arat az egyesült orosz-osztrák seregek felett. Közben azonban nagy veszteségek is érik. Nelson tengernagy *Trafalgar*-nál megsemmisíti az egyesült spanyol-francia flottát. Franciaország soha többé nem tehet komoly kísérletet, hogy Anglia hegemóniáját megtörje. A *pozsonyi béké*-ben Ausztria lemond Velencéről, Tirolról és német birtokairól. Napoleon most már roppant birodalmat tart kezében; Európában elfoglalt hatalmi helyzetét családja számára használja ki s megkezdi családi dinasztikus politikáját. József bátyjának adja a Nápoly-szicíliai királyságot, Lajos öccsének a Holland királyságot, lány testvérei és sógora kisebb olasz és német fejedelemségeket kapnak. Megszervezi a rajnai szövetséget s ezzel tarthatatlanná teszi a poroszok helyzetét. Poroszország szövetkezik az osztrákokkal, oroszokkal és angolokkal, de Napoleon *Jená*-nál megsemmisíti seregét és bevonul Berlinbe. Megszállja egész Észak-Németországot s hatalmának súlya alatt összeomlik a porosz katonai szervezet. A francia császár belátja, hogy a tengeren nem mérkőzhet meg Angliával, ezért úgy akarja megtörni a brit világgazdasági fennhatóságot, hogy kihirdeti a teljes szárazföldi zárlatot az angol kereskedelem ellen. Ez az intézkedés visszafelé sül el, mert súlyosan akadályozza a nemzetközi gazdaságot s így a többi európai államnak is nagy károkat okoz, viszont Angliát még az eddiginél is nagyobb erőfeszítésekre készteti a francia kontinentális hegemónia megtörésére. Napoleon az *eylaui* és *friedlandi* ütközetben nagy győzelmet arat az oroszok fölött és a poroszokkal együtt békekötésre kényszeríti őket. Poroszország francia ellenőrzés alá kerül s megszűnik nagyhatalom lenni. Az oroszok is elveszítik lengyel foglalásaik egy részét, ezekből alakul francia protektorátus alatt a varsói nagyhercegség. Az oroszok kárpótlásul megszerzik Svédországtól Finnországot. Vesztfáliát Napoleon öccse, Jerôme kapja. Poroszország államminisztere, *Stein*, olyan nagyszabású reformtervet vált valóra, hogy Európa egyik legszabadelvűbb nemzeti államává teszi hazáját.

A franciák bevonulnak a szövetséges Spanyolországba s detronizálják a Bourbonokat. József nápolyi királyé lesz a spanyol korona, Nápolyt viszont Napoleon sógora, *Murat* kapja. A meghódított pireneusi államok egy része angol támogatás mellett elkeseredetten harcol a francia uralom ellen, az elkeseredett, szívós ellenállásnak nem csupán nemzeti, hanem világnézeti oka is van. A francia polgári liberalizmus gyógyíthatatlanul idegen a széles spanyol és portugál néprétegek számára. Napoleon Erfurtban összehívja a német fejedelmeket s Poroszországtól Stein elbocsátását követeli. A nagy államminiszter utódja, *Hardenberg*, azonban elődje szellemében folytatja munkáját. Károly főherceg csapatai Bajorországból hátrálni kényszerülnek, Napoleon követi őket és megszállja Bécset; ezzel egyidőben fogadott fia, *Beauharnais Eugène*, alkirály Győrnél legyőzi a magyar nemesi felkelést. Az *asperni* csatában ellenben Károly főherceg az első komoly vereséget méri a franciákra. Ez a kudarc kiegyenlítődik ugyan a *wagrami* győzelemmel, de a francia hódítás nem képes Kelet-Európában megvetni a lábát. A szabadelvű és nacionalista *Stadion*-t úi osztrák államminiszter váltja fel; *Metternich* Schönbrunnban békét köt a francia császárral. Napoleon lényeges területi veszteségeket okoz Ausztriának, de a Habsburg-birodalom rendjét és ellenállását megingatni nem tudja. A tiroliak *Hofer* vezetésével lázadnak fel a francia uralom ellen, de Napoleon leveri felkelésüket. *XIII. Károly* svéd király Napoleon egyik legtehetségesebb, bár alacsony sorból származó tábornokát, *Bernadotte*-ot teszi meg örökösévé; ő a jelenlegi uralkodóház őse. VII. Pius pápa hősiesen védi az egyház jogait, de Napoleon elveszi az Egyházi államot és a továbbra is bátran ellenálló egyházfőt bebörtönzi. Szárazföldi hegemóniáját azonban tökéletlennek érzi amíg Anglia gazdasági egyeduralmát nem sikerül megtörnie. Minden áron meg akarja valósítani a kontinentális zárlatot, de ezzel erős ellenállást vált ki azokból az országokból, amelyeket ez az intézkedés teljesen elzár a világforgalomtól. A császár elválik feleségétől s házasságot köt II. Ferenc császár leányával, *Mária Luizával*. Ez a kapcsolat mintegy törvényesíti uralmát, fia, *II. Napoleon*, római király születése pedig örökletessé teszi azt. Ez a két fontos körülmény még inkább növeli a napoleoni veszélyt az érdekelt hatalmak szemében.

1812. A Habsburg-uralom nyilt abszolutizmussá válik Magyarországon. Így akarja a liberális eszmék nemzeti és rendi köntösben való előretörését meggátolni.

1812—15. *I.* Sándor orosz cár nem hajlandó fenntartani az Anglia ellen foganatosított kontinentális zárlatot; erre Napoleon hadat üzen Oroszországnak. A császár terve az, hogy Nyugat- és Kelet-Európát egyesítse Anglia világuralma ellen. A poroszok és az osztrákok csekély hadsereggel csatlakoznak az orosz expedícióhoz. A fősereg győz ugyan a *szmolenszki* és *borodinói* csatákban, de súlyos veszteségeket szenved. Napoleon megszállja Moszkvát, erre az oroszok felgyujtják a várost. Az orosz hadak nem szállnak többé nyiltan szembe a franciákkal, inkább visszavonulnak és hátrálás közben mindenütt elpusztítják a vidéket. A franciák helyzete a sivár és ellenséges környezetben teljesen reménytelen. Napoleon kénytelen elrendelni a visszavonulást; a hazatérés folyamán azonban teljesen felbomlik a grand armée. A hideg és az éhség következtében csak roncsaiban marad meg a győzelmes nagy francia haderő. Napoleon cserbenhagyja a pusztuló sereg maradékát és visszatér Párisba, hogy új hadsereget szervezzen. Poroszország elérkezettnek látja az időt, hogy elnyomójával leszámoljon. A francia fennhatóság rendkívül erős nemzeti érzést váltott ki a poroszokból, mint ahogy Magyarországon is az osztrák uralom okozta a nacionalista fellobbanást. A poroszok szövetséget kötnek Oroszországgal és Svédországgal. Napoleon új hadseregével győzelmesen nyomul előre Németországban, de helyzete az ellenséges államok összefogása miatt egyre rosszabbodik. Az ingadozó francia helyzet láttára Anglia és Ausztria is csatlakoznak a szövetségesekhez. Az egyesült orosz-osztrák-porosz és svéd hadsereg a *lipcsei* „népek csatájá"-ban döntő csapást mér Napoleonra. Németország felszabadul a napoleoni befolyás alól. Spanyolországban is helyreáll a Bourbon-uralom. A napoleoni dinasztia mindenütt lemondásra kényszerül. Csak a szövetségesekhez csatlakozó Murat tarthatja magát Nápolyban. A szövetségesek benyomulnak Franciaországba, *Wellington* pedig betör az ország déli részére. A beözönlő seregek bevesszik Párist; erre a szenátus *Talleyrand* külügyminiszter javaslatára kimondja a napoleoni dinasztia trónvesztését. A szövetségesek biztosítják Napoleon számára Elba szigetét és a császári címet s Fontainebleauban lemondatják az uralomról. A francia trónra *Bourbon XIII. Lajos*-t helyezik vissza s a Napoleontól elűzött uralkodók is mindenütt visszatérnek országukba. A liberális alkotmányokat felfüggesztik és reakciós kormányzatokat alakítanak. Franciaországban XVIII. Lajos kegyetlen megtorlást gyakorol a forradalom híveivel szemben s mint általában

a hasonló megtorlások alkalmával, többnyire ártatlanok szenvednek, de mérsékelten alkotmányos szellemben uralkodik; visszaállítja bizonyos keretek között a történelmi osztályok kiváltságait, azonban tudja, hogy a francia burzsoázia társadalmi és politikai súlyával is számolnia kell. Az ország társadalmi és politikai fejlődésére azonban főleg az válik döntővé, hogy a francia parasztság többé nem adja vissza azokat a földeket, amelyeket a forradalom alatt a földesuraktól elvett. Ez az aránylag jómódú gazdatársadalom lesz az organikus francia nemzet támasztéka.

Napoleon bukása után összeül a *bécsi kongresszus* és pedig azzal a célkitűzéssel, hogy felszámoljon a francia hódításokkal és újra rendezze Európát. A kongresszus irányítói Metternich, Talleyrand és *I. Sándor* orosz cár. A vezetők az ancien régime szellemében rendelkeznek trónok és nemzetek felett és kísérletet tesznek a forradalom előtti életforma visszaállítására. A francia tömegek azonban elégedetlenek az új helyzettel; Napoleon erre azt hiszi, hogy ismét ütött az ő órája s visszaér Elba szigetéről Franciaországba. Az ellene küldött csapatok átpártolnak hozzá; a császár bevonul Párisba, újjászervezi a francia hadsereget és a szövetségesek ellen indul. A *waterlooi*-i ütközetben Wellington és *Blücher* megsemmisítik a francia sereget és bevonulnak Párisba. Napoleont egy angol hadihajón fogolyként Szent Ilona szigetére viszik. A bécsi kongresszus nagy vonalakban visszaállítja a régi Európát, de kénytelen tekintetbe venni a napoleoni változásokat. A kis fejedelemségeket nem állítja helyre, inkább a nagyobb államok területének kikerekítésére törekszik. Oroszország perszonálunióban csatolja magához Lengyelországot, Svédország pedig megszerzi a dán uralom alatt álló Norvégiát. Hollandia és Belgium egy állammá alakulnak. Sándor cár kezdeményezésére Ausztria, Oroszország és Porszország megkötik a *Szent szövetség*-et azzal a céllal, hogy közös erővel harcoljanak a nagy francia forradalom társadalmi és szellemi következményei: a liberalizmus és a nacionalista áramlatok ellen. A Szent szövetség ferdesége mellett nagy érdeméről sem szabad elfelejtkezni: az egymásra törő nacionalista mozgalmakkal szemben hosszú ideig sikerült biztosítania az európai békét.

1813—23. Az amerikai spanyol kolóniák a napoleoni hódítás korában is mindvégig hűek maradtak az anyaországhoz és a Bourbonokhoz. A régi uralom helyreállítása után az anyaországgal való teljes egyenjogúságot és a gyarmati bánásmód és gazdálkodás megszűntetését követelik. A szabadságmozgalom élére

Bolivar áll. Itt is, akárcsak Észak-Amerikában, sikerül az elszakadás; először Colombia állam deklarálja függetlenségét, majd Uruguay és Argentina követik példáját. 1819-ben Spanyol-Amerika egész területén megkezdődik a spanyolok kiűzése. Bolivar köztársasági elnök lesz s rövid időde egyesíteni tudja Spanyol Dél-Amerikát, de az egység nem tart sokáig. A spanyolamerikai államoknak nem sikerül az Északamerikai Egyesült Államok mintájára egyetlen erős birodalmat alkotniuk, mert ebben máig is akadályozzák őket egymással vívott szakadatlan küzdelmeik. A függetlenség kiharcolása után a kreol földbirtokosok kerülnek uralomra; ez a társadalmi osztály kihasználja függetlnségét és az anyaország ellenőrzésétől megszabadulva, kegyetlenül elnyomja a spanyol kormányzat és a katolikus missziók által addig védett bennszülötteket.

1823. A spanyol anyaországtól elszakadt gyarmatok függetlenségének megvédésére és az Únió ottani gazdasági érdekeinek biztosítására mondja ki *Jacques Monroe* amerikai köztársasági elnök a Monroe-elvet: 1. Európai államok nem avatkozhatnak amerikai államok ügyeibe. 2. Európai államok nem szerezhetnek új birtokokat Amerika földjén. A Monroe-elv érvényesült a francia törekvések ellen 1866-ban a mexikói kísérletnél, igazi jelentőségét azonban valószínűleg a következő válságévek fogják megmutatni.

1822. Brazília, tehát Portugál-Dél-Amerika is elszakad az anyaországtól ás önálló alkotmányos császárséggá alakul.

1820—23. A nemzeti mozgalmak szerte Európában a Szent szövetség ellenállásába ütköznek, amely szívós küzdelmet folytat a visszaállított ancien régime fenntartására. I. Ferdinánd nápolyi királyt egy népmozgalom arra kényszeríti, hogy szabadelvű alkotmányt adjon, de az osztrák csapatok támogatásával hamarosan véres kegyetlenséggel állítja helyre a reakciót. A szárd királyságot is katonai erővel kényszerítik, hogy szabadelvű alkotmányát visszavonja. Metternich a törököket is támogatja, hogy a szabadságukért harcoló görögöket sikeresen elnyomhassa. A Szent szövetség a spanyol ügyekbe is beleavatkozik és győzelemre segíti VII. Ferdinándot a liberális alkotmányért küzdők rendek leverésében.

1824—30. A görögök újabb szabadságharcba kezdenek és mozgalmukkal szakadást okoznak a Szent szövetséget megalapító két nagyhatalom, Ausztria és Oroszország között. A két állam balkáni érdekei ellentétesek. Oroszország szövetkezik a Szent szövetségen

kívül álló két nagyhatalommal, Franciaországgal és Angliával s a görög felkelők támogatására siet. A szövetséges flotta a *navarinói* ütközetben teljesen megsemmisíti a török hajóhadat. Francia csapatok meghódítják Moreát, az oroszok megszállják Moldvát és Havasalföldet s egészen Drinápolyig hatolnak. A *drinápolyi béke* biztosítja Oroszország kaukázusi hódításait; Moldva, Havasalföld és Szerbia élére keresztény helytartó kerül. A londoni konferencia függetlennek nyilvánítja Görögországot és Anglia, Oroszország s Franciaország védelme alá helyezi. Az oroszok az új hódítások révén erősen előnyomulnak Elő-Ázsia felé s ezzel veszélyeztetik az angol érdekeket. Ez az ellentét máig is a két nagyhatalom világpolitikájának egyik vezető motívuma.

1825. *I. Miklós* cár leveri a dekabristák liberális összeesküvését, amely nemesi mozgalom akárcsak a lengyel és magyar szabadságtörekvések.

1830. A burzsoázia nagy térhódítása arra készteti *X. Károly* francia királyt, hogy kísérletet tegyen az uralkodói abszolutizmus visszaállítására. Törekvése természetesen a lehető legidőszerűtlenebb és merev ellentétben áll a széles néprétegek érdekeivel. A kormányzat korrupt. Az ellenhatás nem is marad el; a júliusi forradalom *Lajos Fülöp* orléansi herceget, a „polgárkirályt" emeli trónra. Az új uralkodó teljesen a győztes polgárság szellemében kormányoz.

1830—32. *Széchenyi István gróf* három nagy munkájának megjelenése: *Hitel, Világ* és *Stádium*. Műveiben s egyéb tevékenységében is mindig összhangot akar találni a szabadelvű, korszerű haladás és a Habsburg-monarchia egységébe való tartozás adottsága között. A belső reformok közül különösen a közteherviselés, a jobbágyfelszabadítás és a gazdasági élet nyugati rendszerébe való belekapcsolódás érdekében harcol.

1830—31. A Szent szövetség a bécsi kongresszuson erőszakosan összeforrasztotta Belgiumot és Hollandiát, de nem számolt a népi és vallási különbségekkel. Mind nagyobb lesz az ellentét a katolikus belgák és flamandok s a protestáns hollandusok között. A belgák fellázadnak a holland gyámkodás ellen, kivívják önállóságukat s a londoni értekezlettel is elismertetik azt. *I. Lipót* szász-Coburg herceget választják királlyá; az új állam uralkodója szabadelvű szellemben kormányozza országát s valóságos mintaképe lesz a modern liberális uralkodónak.

1831. Az orosz-lengyel perszonálunió igen rövidéletű. A lengyel nemesi liberalizmus fellázad az orosz abszolutizmus ellen, de az

osztrolenkai csatában vereséget szenvednek. Az ország önállósága ezekután megszűnik s újból orosz tartomány lesz.

1831. Az orosz-lengyel perszonálúnió igen rövidéletű. A lengyel nemesi liberalizmus fellázad az orosz abszolutizmus ellen, de az *osztrolenkai* csatában vereséget szenvednek. Az ország önállósága ezekután megszűnik s újból orosz tartomány lesz.

1831. Egyiptom *Mehemed Ali* helytartó vezetése alatt függetleníti magát a török fennhatóságtól. Az állam berendezkedésében a keleti kényuralom a nyugati kapitalista eszmék befolyásával párosul; keleten azóta is mindmáig gyakori kettősség. Az önállósulás természetesen nem megy símán; Törökország és Egyiptom között háború tör ki s ebben az oroszok Törökország, az angolok és franciák viszont Egyiptom mellé állanak. Végül is a törökök maradnak alul s a porta kénytelen az egyiptomi alkirály (khedive) önállóságát elismerni.

1832—44. Ez az időszak a nagy magyar országgyűlések kora. A magyar nemesség szellemi vezetőiben csodálatos harmóniában olvad egybe a nemzeti érzés azzal a belátással, hogy a magyar társadalom szervezetén hamarosan változtatni kell. Nem akar elszakadni a Habsburg-uralomtól, csak nemzeti állammá óhajtja szervezni hazáját. A reformok közül egynéhány különösen kiemelkedik, így a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tétele a latin helyett; a jobbágyok költözködési jogának visszaadása lehetővé teszi, hogy a jobbágy megválthassa magát s kimondják, hogy nem nemes ember is viselhet közhivatalt és szerezhet birtokot. Természetesen sok sürgető reform marad még, amelyet egyelőre nem tudnak megvalósítani, mint a közteherviselés elvét, a büntetőtörvények megújítását, az esküdtszék felállítását, a közigazgatás újjászervezését és a jobbágyok felszabadítását.

1833. A német államok félre akarják tolni az útból mindazokat az akadályokat, amelyek gazdasági életük fejlődését visszaszorítják. Poroszország vezetésével vámszövetségben egyesülnek s mozgalmukhoz csak Ausztria, az angol fennhatóság alatt álló Hannover és néhány kisebb állam nem csatlakozik.

1833. Spanyolországban a liberalizmus nem is a szentszövetségi szellemmel, hanem az abszolutizmus őseredeti hagyatékával küzd. Az alkotmánypárt *Espartero* vezetése alatt véres harcot folytat az abszolutista tradíciókhoz ragaszkodó *karlistákkal.*

1838. Írország nem tud belenyugodni az Angliával való unióba, a függetlenségi mozgalom folyton erősödik. Az ír szabadságmozgalom vallási és nemzeti jellege mellett — az írek katolikusok —

elsősorban szociális jellegű. Az angol földesurak ugyanis szörnyű gazdasági nyomást gyakorolnak az ír kisbérlőkre.

1841. Az orosz nyomás teljes bekebelezéssel fenyegeti Törökországot. Ezzel azonban nyitva állna az út Oroszország számára a Földközi-tenger felé. Természetes, hogy az angolok közbelépnek s a londoni tengerszoros-értekezlet megakadályozza, hogy Törökország teljesen orosz fennhatóság alá kerüljön. A Dardanellák és a Boszporusz minden állam hadihajói számára zárva maradnak. A Török birodalom keresztény alattvalói megkapják az egyenjogúságot, de védelmük ezentúl nem az orosz cár, hanem a nagyhatalmak kezében van.

1841. Kanada az első angol kolónia, amely önálló alkotmányt kap. Ezzel lassú, máig is tartó folyamat indul meg, amely a brit gyarmatbirodalmat fokozatosan államszövetséggé alakítja át.

1847. Svájcban a hét katolikus kantón fellázad a központi uralom ellen. A felkelést azonban letörik s a kantónokat összetartó központi hatalom megszilárdul.

1847. Franciaországban már X. Károly megkezdte Algír meghódítását. Lajos Fülöp polgárkirálysága amelynek éppenúgy, mint elődjének sürgős szüksége van külső sikerekre, befejezi a gyarmatosítást. Az északafrikai gyarmatháború kitűnő levezető eszközzé lehet az ingadozó királyi hatalom megszilárdítására. Algír rendkívül előnyös fekvésű gyarmat, mert könnyen érintkezhet az anyaországgal s valóban ez lesz az egységes afrikai gyarmatbirodalom kiindulópontja.

1848. A gazdag polgárság kiváltságait védő francia királyság még jobban eltávolodik a széles néprétegek érdekeitől, mint a konzervatív Bourbon-uralom s az ellentét hovatovább nyílt felkeléssel fenyeget. Végül kitör Párisban a *februári forradalom* s Lajos Fülöpnek menekülnie kell. A nemzetgyűlés kikiáltja a köztársaságot s ezzel is dokumentálja, hogy a februári forradalmat mintegy a nagy francia forradalom folytatásának tekinti. A szocialisták népjóléti intézkedéseket foganatosíttatnak; nemzeti műhelyeket állítanak fel; így akarják biztosítani minden francia polgár munkáját és munkabérét. A párisi események az egész nyugati világot lázba hozzák. A régóta visszafojtott feszítő erők egyszerre előtörnek. A délnémet államokban a polgárság egyrészt a szabadságjogok megvalósítását, másrészt a nemzeti egység megteremtését követeli. A német államok frankfurti szövetsége behódol a szabadságmozgalomnak; Bécsben a *márciusi fel-*

kelés a Szent szövetség reakciós irányítóját, Metternichet lemondásra kényszeríti. A forradalom Berlinben is kitör, s kényszeríti a porosz királyt, hogy liberális minisztériumot nevezzen ki s meggyőződése ellenére is a német nemzeti mozgalom élére álljon. A mozgalom Bajorországban is a trón ellen irányul s I. Lajos királyt lemondásra kényszeríti. Elsöprő erővel nyilatkozik meg a forradalmi hangulat Olaszországban, amely eddig idegen, Habsburg- és Bourbon-uralom alatt állott és rendkívül sokat szenvedett a reakciótól. Itáliában éppen ezért a szabadelvű nemzeti mozgalom az idegen elnyomás elleni nemzeti küzdelemmel párosul. A nemzeti reménységek a szárd királysághoz s a pápasághoz fűződnek. Mindkét állam alkotmányt hirdet ki s a népfelkelés elűzi Milánóból és Velencéből az osztrák csapatokat. Albert szász király bevonul Lombardiába. Az olasz szabadságharc egyre szélesedik, de hirtelen váratlanul súlyos akadályba ütközik. Eddig ugyanis *IX. Pius pápa* határozottan rokonszenvezett vele, később azonban egyházellenes törekvések miatt elfordul tőle. A párisi forradalomban fokozatosan mind nagyobb befolyásra tesz szert az ipari munkásság s előretörése tartózkodásra és jobbfelé való eltolódásra kényszeríti a polgári rétegeket. A választások végül a polgárság győzelmét biztosítják az alsó néposztályokkal szemben; erre a kommunisták lázadásban törnek ki, forrongásukat azonban elkeseredett utcai harcok során leverik. A bécsi udvar túlságos nagy engedményekre nem hajlandó s mérsékelt alkotmányt hirdet ki, de az elégedetlen bécsi polgárság lázadása elől kénytelen Innsbruckba menekülni. A frankfurti Páltemplomban összeül a német nemzetgyűlés, amelynek célja az alkotmányos német nemzeti egység megteremtése. A liberális érzelmű *János főherceg*-et, *V. Ferdinánd* császár nagybátyját választják meg kormányzónak.

Az osztrák seregek *Radetzky* vezetésével győzelmet aratnak a szárd király felett s erősen veszélyeztetik az olasz nemzeti forradalom ügyét. Párisban a polgárság bezáratja a nemzeti műhelyeket; erre munkásforradalom tör ki, de ezt *Cavaignac* tábornok kegyetlenül leveri. Diktatúrája az új forradalomban is biztosítja a jómódú polgárság érdekeit. Bécsben összeül a birodalmi gyűlés; az udvar visszatér, de még mindig nem okul a történtekből. Kíméletlen katonai erővel próbálja a mozgalmat elnyomni, de az egyre radikálisabbá váló ellenhatással nem tud megbirkózni. A bécsieket a magyar szabadságharcba vetett remény is fűti és kirobbantja az *októberi forradalmat*. Bécs a felkelők kezébe

kerül s *Windischgrätz herceg* úgy hódítja vissza, mint valami ellenséges várost. V. Ferdinánd meg akarja szabadítani a császárságot a nemzeti és liberális mozgalmaknak tett megállapodásoktól és ígéretektől. Ezért lemond trónjáról unokaöccse, az ifjú *I. Ferenc József* javára, az új uralkodó pedig semmiféle engedményért nem felelős. A porosz király meg akar szabadulni a nagyvárosi tömegek ellenőrzésétől s ezért Brandenburgba helyezi át a nemzetgyűlést. *Wrangel* tábornok elfoglalja Berlint és lefegyverzi a polgárságot. A király, megszabadulva a forrongó nép nyomásától, feloszlatja a nemzetgyűlést és önhatalmúlag új, reakciósabb alkotmányt hirdet ki. A francia mozgalom ezúttal is ugyanazon a vonalon halad, mint a nagy forradalom után. Akkor a nagy Napoleon kezébe adta a hatalmat, most pedig meglehetősen méltatlan unokaöccsét *Louis Napoleon*-t ülteti az elnöki székbe. A frankfurti német nemzetgyűlés proklamálja a német nép „alapjogait" és *IV. Frigyes Vilmos* porosz királyt választja német császárrá. A nagyobb német államok azonban nem adják beleegyezésüket a választáshoz; ezért Frigyes Vilmos konzervatív vallásos nézeteire hivatkozva, amelyek nem engedik meg a korona választás útján való elfogadását, visszautasítja a császárságot.

Olaszországban egyre inkább elmérgesedik az ellentét az osztrák uralom restaurációs törekvései és a nemzeti forradalom között. A toscanai Habsburg-nagyherceget elűzik országából, a pápa menekülni kénytelen a Vatikánból s Rómában kikiáltják a köztársaságot. *Garibaldi* bevonul Rómába, de összeütközik a francia csapatokkal. Louis Bonaparte ugyanis nagymértékben egyházi köröknek köszönhette megválasztását és számolva a francia polgárság vallásos irányba való fordulásával, katonaságot küld Rómába a pápa megsegítésére. Garibaldinak ki kell ürítenie az örök várost s az egyházfő visszatérhet rezidenciájába. Radetzky újabb nagy győzelmei *(Mortara, Novara)* lemondásra késztetik Károly Albert szárd királyt fia, *II. Viktor Emánuel* javára. Az osztrákok egész Észak-Olaszországban visszaállítják az idegen uralmat s a reakciós kormányzatot, visszahelyezik a toscanai nagyherceget trónjára és megszüntetik az újjáéledt Velencei köztársaságot. A Habsburg-birodalom látszólag minden vonalon leveri a forradalmat s a nemzeti megmozdulásokat és abszolutisztikus szellemben visszaállítja egységét. Olaszország sorsában Magyarország is osztozik, mert önállósági küzdelme az oroszok beavatkozása miatt kudarccal végződik. Németországban

porosz csapatok teljesítik ugyanezt a feladatot; ők verik le a Dél-Németországban kitört köztársasági forrongásokat. A württembergi kormányzat szétkergeti a Stuttgartban székelő nemzetgyűlést. Így a két konzervatív német nagyhatalom, Ausztria és Poroszország sikeresen megbuktatják a szabadelvű alkotmányos német nemzeti egység megvalósítását.

A rendi országgyűlések Magyarországot egységes és alkotmányos állammá igyekeznek átalakítani. Az 1847—48-i országgyűlés már nem Széchenyi szellemi irányítása alatt áll, hanem *Kossuth Lajos* radikális nemzeti és függetlenségi elveit követi. Március 15-én a pesti intellektuális fiatalság áll a szabadságjogokat követelő mozgalom élére és ki is vívja a sajtószabadságot. A király a bécsi események hatása alatt beleegyezését adja az első független magyar felelős minisztérium megalakításához. Azonkívül szentesített törvényekben biztosítja Erdély egyesülését az anyaországgal, a jobbágyi szolgáltatások és az úriszékek megszüntetését, a közteherviselést, a törvény előtti egyenlőséget, a vallásszabadságot, a sajtó- és tanszabadságot. A jobbágyfelszabadítás lehetővé teszi, hogy a nemzeti függetlenségi mozgalom a legszélesebb alapokra helyeződjék. A bécsi udvari *kamarilla* Metternich politikáját folytatja s kerülő úton a nemzetiségeket lázítja fel a magyarság ellen. *Jellachich József* horvát bán megindítja a magyar állam ellen a harcot. Kossuth Lajos a parasztẗömegekre támaszkodva megszervezi a nemzeti hadsereget. Jelachich veresége és a bécsi forradalom letörése után Windischgrätz vezérletével seregeket küld Magyarország ellen. A kormány Debrecenbe menekül s ott az országgyűlés detronizálja a Habsburg-dinasztiát. A honvédség jelentős hadisikereket arat s egészen a határokig űzi az osztrák hadsereget. A bécsi udvar erre a szentszövetségi eszme értelmében az orosz cártól kér fegyveres segítséget. Ezzel a további magyar ellenállás reménytelenné válik. A *világosi fegyverletétel* után *Haynau* kegyetlen megtorlást gyakorol. Kossuth emigrációja tovább éleszti külföldön a magyar önálóság ügyét, de lényeges eredményt nem tud elérni.

A 48-as forradalmak látszólag az egész vonalon megbuktak. A polgárság nemzeti államalkotásra irányuló törekvése éppúgy csődöt mondott, mint az alsó néposztályok küzdelme a politikai egyenjogúságért és gazdasági helyzetük javításáért. Valójában azonban a győzők az elkövetkező évtizedekben fokozatosan kénytelenek magukévá tenni a legyőzöttek elveit és kívánságait. Ezen-

túl a kapitalista polgári nemzetállamok és magatartásuk a szociális kérdéssel szemben szabja meg Európa történetét.

1846. Angliában teljes és elvitathatatlan győzelmet arat a szabadkereskedelem. Az angol parlament *Robert Peel* indítványára megszavazza a gabonavámok eltörlését; az élelmiszer- és nyersanyagárak csökkennek, a termelés jövedelmezősége és a munkabér viszont növekszik. A nagy ipari forradalom első évtizedeiben a jobbágyi módon kiszolgáltatott munkásság Angliában is megmozdul, de a kormányzat erélyesen lép fel ellenük. Megérti azonban a kor szellemét és fokozatosan teljesíti követeléseiket. Hasonlóan jár el a chartisták választójogi harcával kapcsolatban; először élesen szembeszáll a mozgalommal, később azonban lépésről-lépésre kiszélesíti a választójogot. Ennek az engedékenységnek köszönhető, hogy Viktória királynő uralkodása alatt a 48-as forradalmi megrázkódtatások megkímélik Angliát. A másik kedvező tényező az angol világkereskedelmi hegemónia, majd később a gyarmati világuralom; ez belső súrlódások elkerülésével gondoskodik az általános társadalmi jólét és egységes közszellem bizonyos fokáról. A britek a kihasznált színes milliók helyzetén is igyekeznek bizonyos keretek között segíteni; megszüntetik a rabszolgamunkát és üldözik a rabszolgakereskedést.

1850. Az orosz-osztrák szövetség Poroszországot a megalázó *olmützi szerződés*-re kényszeríti; ebben le kell mondania német egységtörekvéseiről és át kell adnia Schleswig-Holsteint Dániának.

1851—52. Louis Napoleon újra elnökké akarja választatni magát, de ezt az alkotmány nem engedi. Erre feloszlatja a nemzetgyűlést és államcsínnyel újra a köztársaság elnökének nyilvánítja magát. Később megváltoztatja az alkotmányt és a monarchia irányában terjeszti ki az elnök jogkörét. A következő lépés a császárság deklarálása s ezt utólagos népszavazással hagyatja jóvá. A császár a III. Napoleon nevet veszi fel, mert ezzel is azt akarja kifejezni, hogy szándéka a napoleoni impérium feleleventése.

1853—54. *I. Miklós* orosz cár az osztrákoknak nyujtott 48-as segély és az olmützi szerződés révén szilárdnak érzi európai helyzetét és új török háborút indít, hogy megszerezhesse a balkáni hegemóniát és az utat a Földközi-tenger felé. Az érdekelt Franciaország és Anglia egyességet kötnek az orosz tervek meghiúsítására, Ausztria és Poroszország pedig minden várakozás ellenére nem támogatják. Az orosz flotta Konstantinápolyt fe-

nyegeti; erre az angolok és franciák ultimátumot intéznek Oroszországhoz, s ebben a megszállott dunai fejedelemségek kiürítését követelik. Kívánságukat az oroszok nem teljesítik. A két nagyhatalom csapatokat küld a Balkán feketetengeri partvidékére s Ausztria is közbelépéssel fenyegetőzik. A szorongatott Oroszország most már kénytelen visszavonulni. A szövetséges francia-angol imperializmus azonban most sem hagyja abba az akciót; a franciák külpolitikai sikerekre pályáznak, az angolok pedig ázsiai hegemóniájukat akarják megvédeni, s így mindketten alkalmasnak látják az időpontot Oroszország megalázására. Angol, francia és török csapatok kikötnek a Krim-félszigeten s ostrom alá veszik Szebasztopolt, Oroszország legnagyobb feketetengeri erődjét és hadikikötőjét. *II. Viktor Emánuel* szárd király minisztere, *Cavour* tanácsára szintén csatlakozik a szövetségesekhez, azt gondolván, hogy így a nyugati államokban támaszt talál későbbi tervei megvalósításához. Az oroszok hősiesen védekeznek, de végül is kénytelenek az erődöket feladni. A párisi békében lemondanak a Dunatorkolatról, így a Duna nemzetközi folyóvá lesz. A nagyhatalmak biztosítják Törökország és a dunai fejedelemségek függetlenségét. A krími háború III. Napoleon imperializmusára nézve nagy erkölcsi diadalt jelentett, de reális hasznot kizárólag Anglia és Ausztria számára hozott.

1859—61. Franciaországban ismét baloldali mozgalmak ütik fel fejüket. A feszült hangulat levezetésére újabb imperialista sikerek elérése céljából a császárság támogatja Olaszországot az osztrákok ellen indított felszabadító háborúban. Az egyesült francia-szárd seregek *Magentá*-nál és *Solferinó*-nál súlyos vereséget mérnek az osztrákokra. Ausztria nem nyeri meg Poroszország és a német fejedelmek segítségét s így kénytelen lemondani Lombardiáról a szárd királyság javára, Velencét viszont megtarthatja. Toscana, Párma, Modena és Romagna népszavazás útján csatlakoznak Szardíniához. Viktor Emánuel a fegyveres segítség fejében átadja a franciáknak Savoyát és Nizzát. Cavour és Garibaldi egész Itália egyesítésére törekednek és mozgalmuk nagy pártfogót talál *Lord Palmerston* liberális Angliájában. Garibaldi kiköt önkénteseivel Szicíliában s hamarosan meghódítja a Bourbonok korrupt Nápoly—szicíliai királyságát. Azután köztársasági államformával próbálkozik, de Viktor Emánuel ezt a területet is egyesíti a szárd királysággal. Olaszország egyesül és Viktor Emánuelt kiáltja ki királyának. Az új olasz nemzeti királysághoz még csak két olaszlakta terület nem tartozik: az

osztrák uralom alatt álló Velence és a franciáktól védett Egyházi állam.

1859. Moldva és Havasalföld fejedelemségek Románia államban egyesülnek; első fejedelmük *Cuza Sándor.*

1861. Oroszország az utolsó állam Európában, ahol megvalósul az emberi egyenlőség szabadelvű alapeszménye; III. Sándor cár végre itt is felszabadítja a jobbágyságot.

1860—65. Az Északamerikai Egyesült Államok déli és északi államai közt mind élesebbé válik a világnézeti, gazdasági és társadalmi ellentét. A feszültség végre a rabszolgatartás kérdésében robban ki. Az északiak iparosok és kereskedők, a déliek viszont rabszolgagazdálkodást folytató ültetvényesek. A Dél a roppant pamutkereslet folytán egyetlen óriási gyapotültetvénnyé válik. A gyapottermesztés nagyon sok munkáskezet igényel, de nincs szüksége minőségi munkára. Az egész világot ellátó angol pamutipar korlátlanul vásárolta az amerikai gyapotot. A kapitalista termelés hatása alatt még inkább rosszabbodott a néger rabszolgák helyzete, új meg új tömegeket hurcoltak el Afrikából. A déli rabszolgamunka súlyosan fenyegette az északi szabad munka helyzetét. Az északiak között sok az idegen bevándorló, a déliek majdnem tiszta angolszászok. Az északi republikánusok a centralis egység hívei, a déli demokraták ellenben mennél nagyobb önállóságot akarnak biztosítani az egyes államoknak. Egy ideig az északiak kapitalizmusa elsőbbséget jelent számukra a déliek felett, később azonban az Únió hatalmas területeket hódít el Mexikótól s így az a veszély forog fenn, hogy a déli rabszolgaállamok esetleg túlsúlyba kerülhetnek. A republikánusok az újonnan alakult államokban meghiúsítják a rabszolgatartást s az 1860-as elnökválasztás is a rabszolgaellenes *Abraham Lincoln*-nak hozza meg a győzelmet. A rabszolgatartó államok az önállósági elvnek megfelelően kilépnek az Únióból és *Jefferson* elnökletével külön államszövetséget alkotnak *(konföderáltak).* Megindul a polgárháború; kezdetben a katonailag jobban megszervezett déliek győznek, de a kitartó és gazdag északiak fokozatosan felülkerekednek. A déliek nagytehetségű vezére, *Lee*, kapitulálni kénytelen. Lincoln már három évvel a győzelem előtt szabadnak nyilvánította az Únió területén élő összes rabszolgákat. A sikeres háború után az északiak kíméletlen rablógazdálkodást folytatnak délen s a felszabadított négereket játszszák ki volt uraik ellen. Ellenhatásként később a déliek lényegileg helyreállítják a négerek rabszolgaságát. A polgárháborút

nagy gazdasági fellendülés követi s ez a konjunktúra hozza létre az első mammutvagyonokat.

1850—60. A *Bach-korszak* alatt a Habsburg-birodalom újból abszolutisztikus kormányzás alá kerül. A császári parancsok és miniszteri rendeletek mindenhatósága mellett azonban virágzik a kapitalizmus, a jogegyenlőség, a köztehervíselés, megvalósul a független bíróság, az új szabadelvű törvénykönyv. Magyarország a birodalom egyik tartományává süllyed; a hivatalos nyelv a német, kíméletlenül szedik az adót s a katonát, főleg az olasz szabadságmozgalmak elnyomására.

1860—61. Az olaszországi kudarc némi engedékenységre hangolja az udvart a birodalom többi népeivel szemben. Az *októberi diploma* visszaállítja a Habsburg-tartományokban az alkotmányosságot; a reformot a *februári pátens* fejleszti tovább centralista szellemben, minden tekintet nélkül a magyarságra. A magyar országgyűlés azonban nem hajlandó szabadságjogairól lemondani s visszautasítva a pátenst, követeli, hogy a Bach-korszak alatt elszakított magyar területeket: Erdélyt, a Délvidéket, Horvát-Szlavonországot csatolják vissza. Erre a bécsi kormányzat feloszlatja az országgyűlést és Ausztriában is újból visszaállítja az abszolutisztikus rendszert.

1862. A porosz államügyek intézésében, különösen a külpolitika kérdéseiben már egy idő óta jelentékeny befolyásra tett szert *Otto von Bismarck*. Minthogy a 48-as forradalom szabadelvű alkotmánya nem volt képes a német egységet megteremteni, Bismarck a porosz hadsereget akarja erre a célra felhasználni. A porosz nemzetgyűlésen a szabadelvű többség nem egyezik bele a hadsereg növelésébe, a király azonban Bismarckot bízza meg kormányalakítással s ő törvénytelenül, hatalmi úton valósítja meg a hadseregreformot.

1862—67. Mexikóban az indiánus bennszülött eredetű *Juarez* elnök gyors iramban valósítja meg liberális reformjait. Az újítások érzékenyen sujtják a konzervatív köröket és megosztják az országot. III. Napoleon egyrészt kapitalista spekuláns körök befolyására, másrészt hiúsági okokból hadsereget küld Mexikóba Juarez ellen s kívánságára az ellenzék Ferenc József öccsének, *Miksa* főhercegnek ajánlja fel a koronát. A francia csapatok a császár részére elfoglalják Mexikó nagyrészét, de Juarez ellenállását nem tudják megtörni, mert az ország népessége vele tart. Végre az Egyesült Államok követelésére III. Napoleon kivonja súlyosan megtizedelt seregét Mexikóból s magára hagyja Miksát.

A szerencsétlen császár Juarez fogságába kerül s kivégzik. Juarez, majd később *Porfirio Diaz* folytatják a reformmunkát. A napoleoni imperializmus nagyon megszenvedi a mexikói kudarcot, amely sokezer francia katona életébe és nagy anyagi áldozatokba került.

1863. Lengyelországban újabb, minden eddiginél elkeseredettebb forradalom tör ki; Európa egész liberális közvéleménye támogatja a mozgalmat. Bismarck azonban segíti a cárt, mert meg akarja nyerni későbbi céljaihoz az oroszok jóakaratú semlegességét. A forradalom a nagy túlerővel szemben megbukik s a győzelmes cárizmus úgy bánik Lengyelországgal, mint meghódított tartománnyal.

1864—65. A német liberális nacionalizmus különös nagy fájdalommal adta át a német lakosságú Schleswig-Holsteint Dániának. Bismarck kezdeményezésére Poroszország és Ausztria közösen indítanak háborút Dánia ellen. A küzdelem egyenlőtlensége természetesen gyors győzelmet hoz a két szövetséges állam számára. Ausztria és Poroszország közösen veszik birtokba a két hercegséget. Bismarck már ekkor tisztában van azzal, hogy a közös uralom ki fogja robbantani a porosz-osztrák ellentéteket.

1866. Bismarck következetesen feszegeti Schleswig-Holstein végleges tulajdonának kérdését s a német szövetségi gyűlés reformjának felvetésével egyébként is az osztrákok ellen dolgozik. Végül is elkerülhetetlenné válik a porosz-osztrák háború kitörése. Bismarck azért hívja ki Ausztriát, mert csakis ez akadályozhatja meg a német egység megvalósulását porosz főség alatt. A háttér megteremtésében Bismarck kitűnő diplomatának bizonyul. Titkos szerződést köt Olaszországgal, diplomáciai pontokkal félrevezeti III. Napoleont, Angliát pedig főként Viktória királynő tartja vissza a beavatkozástól. A német fejedelemségek félnek a porosz szupremáciától és Ausztria mellé állanak. A porosz seregek *Moltke* vezetésével bevonulnak Csehországba; az az osztrák seregeket *Benedek* vezeti. A *königgrätzi* (Sadowa) csata a poroszok nagy győzelmével végződik; hadaik továbbhaladva, nagy gyorsasággal verik le a német fejedelmeket is. Ezzel szemben Olaszország, Poroszország szövetségese, szárazföldön *Custozzá*-nál, tengeren pedig *Nizzá*-nál súlyos vereséget szenved az osztrákoktól. Ez fájdalmas kudarc, mert ebben a háborúban akarta megszerezni a még osztrák uralom alatt álló itáliai területeket. Csak a poroszok győzelmének köszönheti, hogy Velencét mégis megkapja. Ausztria a nagy vereség után lemond

minden beleszólási jogáról a német ügyekbe. Poroszország területe jelentékenyen megnövekszik; bekebelezi Schleswig-Holsteint, Hannovert, Hessen-Nassaut, Frankfurtot. Ezek a gyarapodások megszilárdítják hatalmát és biztosítják területi és népességi túlsúlyát a többi német állam felett.

1867. A königgrätzi vereség teljesen áthangolja a bécsi udvart. Az olasz tartományok elvesztése és a Német birodalomból való kikapcsolódás rávezeti az osztrák kormányzatot, hogy hatalmi súlypontját ezentúl a Dunavölgyére helyezze. Ez a kül- és belpolitikai átállítódás azonban elsősorban a legerősebb dunavölgyi nemzet, Magyarország szerepétől függ. Elsőrendű feladattá válik tehát a magyarokkal való kiegyezés. Az egyességet *Deák Ferenc* közvetíti. Ferenc József kinevezi a második magyar felelős minisztériumot és magyar királlyá koronáztatja magát. A kiegyezés biztosítja Magyarország teljes önállóságát a birodalmon belül s az osztrák és magyar nemzetiségek dualizmusát teszi a monarchia tengelyévé. Közös a hadsereg, a külügyek, a vámterület, a valuta; a közös hadsereg mellett magyar honvédség is alakul. A kiegyezés után Magyarország csodálatos gyorsasággal fejlődik. Budapest alig egy évtized alatt világvárossá alakul, rohamos kapitalista virágzás indul meg. Hamarosan új, fontos törvények követik egymást, amelyek szabadelvű nemzeti állammá építik ki az országot (horvát-magyar kiegyezés, általános tankötelezettség, hadkötelezettség, a zsidók emancipációja, erdélyi únió, nemzetiségi törvények). Magyarország felszabadulásával egyidőben Ausztria is új alkotmányt kap.

1868—71. Anglia a viktoriánus korszak alatt válik igazi világbirodalommá. A nyugodt, zavartalan külső terjeszkedést lehetővé teszi a társadalmi rend belső szilárdsága, ezt pedig Anglia vetélytárs nélküli világkereskedelmi hegemóniája. *Gladstone* reformjai biztosítják az állam szerves életét és haladását. Kiterjeszti a választójogot az ipari munkásságra, megvalósítja a tankötelezettséget és a hadsereg reformját, s enyhíti az ír feszültséget.

1868. Franciaországban az imperialista kudarcok és az antidemokratikus kormányzási módszerek rendkívül népszerűtlenné teszik a császárságot. III. Napoleon a parlamentarizmus és a szabadságjogok visszaállításával próbálja megmenteni hatalmát.

1869—70. IX. Pius pápa egybehívja a vatikáni zsinatot. Célja az, hogy az egyház tekintélyét és egyetemességét biztosítsa egy olyan korszakban, amelyben többé-kevésbbé egyházellenes esz-

mék uralkodnak. Az európai egység már teljesen megszűnt és az egyház befolyását világi hatalma már nem biztosítja. A zsinat kimondja a pápa csalhatatlanságát a hit ügyeiben s elítéli a korszellem egyházellenes megnyilvánulásait.

1869. Ebben az évben nyílik meg a *Szuezi csatorna*, amely rövidebbé és könnyebbé teszi az Indiába való hajózást. *Disraeli* angol miniszterelnök megvásárolja a vállalkozás részvényeit az angol állam számára s így biztosítja az angol fennhatóságot a döntő fontosságú csatorna felett.

1869—71. Bismarck újból a német egység megszilárdításával foglalkozik, de törekvései Franciaország éles ellenzésébe ütköznek. III. Napoleon érzi ugyanis, hogyha Németország az eddigi úton továbbhalad porosz főség alatt, az európai hegemóniát a bukott francia imperializmus helyett az új porosz hatalom fogja kezébe keríteni. Az ellentétek a spanyol trón betöltése körüli viszályban robbannak ki. Bismarck szándékosan útját állja a megegyezés lehetőségének *(emsi sürgöny)*. Az összes német államok csatlakoznak Poroszországhoz s a *wörthi* győzelemmel mindjárt a háború elején megakasztják a francia támadást. Az egyik német sereg Metzben körülzárja *Bazaine* tábornok hadait, a másik pedig Páris felé folytatja az előnyomulást. A *sedani* csatában a németek megadásra kényszerítik MacMahon seregét; több mint százezer katona s maga III. Napoleon is fogságba kerül. Párisban kikiáltják a köztársaságot; *Gambetta* és *Favre* megszervezik a további francia ellenállást. A németek erre körülfogják és ostrom alá veszik Párist, de csak hosszas küzdelem után tudják Gambetta új seregét legyűrni. Versailles-ben a német fejedelmek proklamálják a német császárság megújítását és a koronát *I. Vilmos* porosz királynak ajánlják fel, bár az uralkodó csak Bismarck kényszerítő befolyása alatt fogadja el a császári trónt. A kiéheztetett Páris végre megadja magát. A *frankfurti békében* Franciaország lemond Elzász-Lotharingiáról és hatalmas hadikárpótlás fizetésére kötelezi magát. Az új német alkotmány örökletessé teszi a Hohenzollern-házban a német császári méltóságot. Egyéb fontos pontjai, hogy a birodalmi gyűlést titkosan választják, a külügyek, hadügyek, valuta, vámterület s a szociális törvényhozás közösek. A párisi események hatása alatt a felfegyverzett francia munkásság nem hajlandó kiadni kezéből a hatalmat s megszervezi a *komműn* rémuralmát. *Thiers*, a polgárság vezére azonban a polgárhű csapatokkal megostromolja Párist és leveri a komműnt. Thiers lesz a köztársasági elnök s

erélyesen veszi kezébe a kormányzatot. Franciaország meglepően rövid idő alatt megfizeti a hadikárpótlást és német mintára behozza az általános védkötelezettséget.

1870—71. A francia-porosz háború alatt a francia csapatok kiürítik Rómát; az olaszok felhasználva a kedvező alkalmat, elfoglalják az örök várost s az egyesült Itália fővárosává teszik. Ez a lépés a pápa világi uralmának megszűnését jelenti; a pápaság visszavonul a „vatikáni fogságba".

Az imperializmus kora. A világháború. Az uj politikai rendszerek

Imperializmus névvel azt a politikai irányt jelöljük, amely az állam egész berendezkedését külső területek meghódításának jegyében szabja meg. A modern imperializmus nem elégszik meg a meghódított területek felett gyakorolt uralommal, hanem a politikai birtokláson túlmenő gazdasági egyeduralomra törekszik. Az európai gyarmatosítás a 15. században kezdődik s a 17—18. században pedig már nagy világpolitikai küzdelmeket vált ki. Az angol gyarmatbirodalom a 19. század elején az egész világot átfonja s mégis csak a 19. század második felétől kezdve beszélhetünk a fehér emberiség gyarmati imperializmusáról. Ha szemügyre vesszük a kolonizációs térképet, láthatjuk, hogy a 19. század elején Amerika kivételével az európaiak alig vesznek birtokukba nagy belső területeket. Az újvilági európai kolóniák nagyrésze viszont önállósul s így ki nem aknázható. India a 19. század közepén még az angol állam protektorátusa alatt áll s a Brit Keletindiai Társaság kizsákmányolási területe. Ebben az időben szó sincs még arról, hogy ezt a kis világrészt a britek gazdaságilag és politikailag komolyan bekebelezzék. Afrika területéből a fehérek úgyszólván csak a partvonalat szállják meg. Az oroszok már évszázadok óta birtokukban tartják Szibériát, de csak most kezdenek terjeszkedni a közép- és keletázsiai kultúrterületek felé. A modern imperializmus lényege nem az expanzív terjeszkedés, hanem az intenzív *kapitalista* gazdasági kihasználás. A fehér kapitalizmus a polgári nemzetállamok segítségével úgyszólván az egész világot megszervezi, hogy megfelelő nyersanyag-források és piacok álljanak rendelkezésére. Ez utóbbi szempont talán nem érvényesül feltűnően, de valójában fontosabb, mint az első. A 19. század második felétől kezdve a nemzetállamok teljesen a kapitalizmus világversenyének szol-

gálatában állnak. A kapitalista gazdasági érdekek a világpolitikai kérdések gyujtópontjaivá lesznek. Megalakulnak a kartellek és trösztök; ezek nem a világgazdaságot, hanem a világgazdasági versenyt szervezik meg. A nemzetközi tőke roppant hatalma a végsőkig fokozza a nemzeti államok ellentéteit. Az általános védkötelezettség, amely szükség esetén az egész nemzetet hadisorba állíthatja, minden hatalmi szándékot rettenetes erővel valósíthat meg. A kapitalista versengés által felfokozott hatalmi és gazdasági ellentétek egyetlen szikrára vártak, hogy a világot lángralobbantsák. A világháborúnak ez a szikrája a világpolitika legveszélyesebb zónájában, a Balkánon pattan ki.

A 20. század elején a technika hasonló forradalmi átalakuláson ment keresztül, mint a 19. század elején, a gőzgép térhódításának korában. Az ember új energiaforrásokat állított a termelés és a közlekedés szolgálatába (ásványolaj, vízierő, villamosság), a belsőégésű robbanómótorban a gőzgépnek nagyteljesítményű vetélytársa támad, új közlekedési eszközök állanak a békés és háborús forgalom szolgálatába (automobil, mótorkerékpár, repülőgép), a vegyi ipar gondoskodik a fehér civilizáció újabb meg újabb szükségleteinek kielégítéséről. Előtérbe nyomulnak az ú. n. „válságanyagok", amelyekből nagyon korlátozott a készlet, vagy pedig csak szűk területen fordulnak elő néhány — többnyire gyarmatos állam — kiváltságaként. A legfontosabb „válságanyagok": 1. Az ásványolaj, amelynek a kitermelése néhány angol és amerikai mammutkonszern privilégiuma; 2. a kaucsuk, amely angol kiváltság; 3. nemesebb fémek: ón, nikkel, réz, wolfram, vanádium, króm, stb.; világkészletük nagy része angol-amerikai tulajdonban van s az idegen készletekkel is túlnyomórészt angol-amerikai trösztök rendelkeznek.

A *tőke* harcos nemzetköziségével párhuzamosan bontakozik ki a *munka* harcos nemzetköziségé. A *szocializmus* és különböző mellékágazatai enyhíteni igyekeztek a külpolitikai feszültségen, viszont forradalmi elveikkel és célkitűzéseikkel ugyanannyira növelték a belpolitikai feszültséget. A szociális harc, a munka megszervezése kétségtelenül sokat javított az alsó néposztály gazdasági, társadalmi és politikai helyzetén, viszont képtelen volt arra, hogy a társadalmak és államok életét szellemileg és anyagilag szervesen megalapozza. A társadalom átalakítását a *demokráciák* tűzték ki maguk elé feladatul, de eddig nem tudtak megbirkózni a liberális szabadversenyen alapuló gazdasági renddel és politikai hatalmi versennyel. A nagy világ-

égés sem javított a helyzeten. Azóta a demokráciákkal ellentétes *diktatúrás* rendszerek kísérleteznek. A demokráciák az egyén érdekeit, igényeit, emberi jogait, felelősségét és méltóságát igyekeznek összhangba hozni az állami közösséggel. A diktatúrás rendszerek az egyént teljesen alávetik az állami és népi közösség érdekeinek és céljainak. Az egyénnel szemben az ösztönös közösségben, a népben, fajban rejlő elemi ösztönös erőt istápolják, többnyire elfogadják a fajok és népek értékskálájának az eszméjét, elismernek magasabbrendű uralkodásra s alacsonyabbrendű szolgaságra hivatott fajokat és népeket. Oroszországban a *bolsevizmus* ázsiai eszközökkel végzi az átalakító munkát, Európa több részén pedig tekintélyi elven alapuló *tekintélyrendszerek* akarják a nemzet összes erőit imperialista célok érdekében egyesíteni és a végsőkig fokozni. A demokratikus és diktatúrás államok között fokozza az ellentéteket az a körülmény, hogy az előbbiek gyarmatokkal és nyersanyagokkal rendelkező, „szaturált" államok, viszont az utóbbiak mindezekben a javakban szegények, amellett pedig túlnépesedettek. Egyetlen kivétel Oroszország, amely nyersanyagokban gazdag ugyan, de egyáltalán nem túlnépesedett, viszont szociális és gazdasági téren súlyosan elmaradott volt. A demokrácia a szellemileg és anyagilag önálló polgári rétegre, a szocializmus az ipari munkásságra támaszkodik, viszont a diktatúrák rendszerének alaprétege a kispolgárság, amellyel eddig nagyon keveset törődtek, holott mind nagyobb jelentőségre tett szert a nemzetek társadalmában. A demokráciák és a szocializmus néhány országban — Franciaország, a skandináv államok kivételével — vétkesen elhanyagolták a parasztságot is. A reklám mind nagyobb szerephez jut a gazdasági, társadalmi, politikai, sőt világpolitikai életben. A tömeghatás eszközeit különösen a diktatúrás rendszerek aknázzák ki utólérhetetlenül. A világháború után az angol és francia imperializmus nagy gyarmatterületekkel gazdagította birodalmát, amelyeket a németektől s a törököktől ragadott el. Németország ellenhatásként a középeurópai németség egyesítésére s gyarmatai visszaszerzésére törekszik, Olaszország pedig a *fasizmus* által be akarja hozni nagy gyarmati és világgazdasági lemaradását. *Japán* imperialista céljainak elérésére az óriási kiaknázatlan Kínát akarja gazdasági és politikai céljai szolgálatába állítani.

1873—89. Bismarck a német egység kivívása után belső ellenségeivel is le akar számolni. Felfogása szerint a bomlasztó erők

a nemzetközi katolikus egyház és a nemzetközi szocializmus. Az egyház ellen megindítja az ú. n. *kultúrharcot* s a szocializmus terjedését is igyekszik bürokratikus úton megakadályozni. Rendkívüli energiája ellenére sem tudja egyik célkitűzését sem megvalósítani. A kancellár szociális törvényhozása viszont felülmúlja az összes európai államokét.

1874—76. Angliában két nagy államférfi politikai harca uralkodik a közéleten. *Disraeli*-é, a konzervatív és *Gladstone*-é, a liberális párt vezéréé. Disraeli Viktória királynővel egyetértve a modern angol gyarmati imperializmus híve és első irányítója. Gladstone ezzel szemben fékezni próbálja az imperialista lendületet, de sikertelenül.

1876. Viktória királynő felveszi az *India császára* címet.

1876—78. A Balkán államai Szerbia, Bulgária és Montenegro meg akarnak szabadulni török fennhatóságtól, amely éppen a szabadságmozgalmak és az orosz befolyás miatt keményebben nehezedik rájuk, mint eddig. A bolgárok felkelését a törökök kegyetlenül leverik s a szerb és montenegrói csapatokat is legyőzik. Oroszország alkalmasnak találja az időt a zavarosban való halászásra s újabb kísérletet tesz, hogy a Balkán és a keleti Földközi világ felett megszerezze a protektorátust. Az orosz seregek a törökök hősies védekezése ellenére *(Plevna)*, győzelmesen nyomulnak előre a Balkánon. A *San Stefanoi béké*-ben Oroszország egyrészt területi engedményekre kényszeríti a törököket, másrészt elismerteti vele Románia, Montenegró, Szerbia és Bulgária teljes függetlenségét. Anglia és Ausztria tiltakoznak a békekötés ellen, mert nem szeretnék Délkelet-Európát az oroszoknak kiszolgáltatni. Anglia — segítsége fejében — megkapja a törököktől Ciprus szigetét. Bismarck a berlini kongresszus összehívásával kiegyenlíti a nagyhatalmak balkáni érdekellentéteit. Románia, Montenegró, Szerbia és Bulgária függetlenek lesznek, de veszítenek eredetileg megszabott területükből. Oroszország megkapja Romániától Besszarábiát, viszont lemond a háború alatt tett ázsiai hódításairól. Görögország területe is megnövekszik. A Dardanellák továbbra is zárva maradnak az orosz hadiflotta előtt. Az önálló Bulgária első fejedelme *Battenberg Sándor* herceg. Boszniát és Hercegovinát a monarchia szállja meg.

1869. Lassanként kezdenek kialakulni a világháborús Európa erővonalai. A Német birodalom és Ausztria szövetséget kötnek; ez a későbbi hármasszövetség alapja.

1879. A császárság bukása után Bourbon restaurációs kísérletek háborgatják Franciaország nyugalmát. Végül azonban ezek a felhők is elvonulnak s a harmadik köztársaság politikailag is, gazdságilag is megerősödik és virágzásnak indul. A megszilárduló hatalom megkezdi az ország militarizálását, hogy a revans-eszmét egyszer gyakorlatilag is megvalósíthassa.

1880. Ausztriában a nemzetiségek egyre növekvő igényekkel lépnek fel. A nemzeti öntudatra ébredt népek követeléseit a *Taaffe*-minisztérium igyekszik kielégíteni. Az engedmények ellenére a cseh nacionalista mozgalom mindinkább erősödik.

1881. Oroszország kormányzása továbbra is autokratikus marad; a forradalmi terrorizmus az elnyomásban nagyszerű televény talajra talál. A helyzet odáig fajul, hogy a nihilisták megölik *II. Sándor* cárt.

1881. Franciaország továbbterjeszkedik Észak-Afrikában s megszállja Tuniszt. *Jules Ferry* miniszterelnök nemzeti imperializmusát a baloldali radikálisok és a royalisták egyformán ellenzik, mert a revans-eszméről való letérést látják benne; ugyanez okból Bismarck helyesli a francia gyarmati terjeszkedést.

1881—86. Gladstone továbbhalad a megkezdett úton s egyik belpolitikai reformja követi a másikat. Könnyít az ír bérlők helyzetén, kiterjeszti a választójogot a földműves tömegekre.

1882. Olaszország választás előtt áll: melyik európai szövetséghez csatlakozzék. Tunisz megszállásának, a franciák földközi északafrikai gyarmati imperializmusának hatása alatt a német-osztrák-magyar szövetség mellé áll. Így alakul ki a *hármas-szövetség.*

1882. Anglia gyarmati hódításait újabb területtel gyarapítja: megszállja Egyiptomot.

1883. Franciaország is továbbfolytatja a gyarmatosítást és elfoglalja a délkelet-ázsiai *Annam*-ot és *Tongking*-ot.

1884. A nagyhatalommá lett Német birodalom is részt kér már a gyarmati versenyben. Első gyarmatai Togo, Kamerun és Délnyugat-Afrika. Bismarck nem nagy híve a gyarmatszerzésnek, mert fél a világpolitikai bonyodalmaktól. Afrika még kolonizálatlan középső övezete is gazdát talál; összeül a *Kongó-konferencia* és ezt a még felfedezetlen területet *II. Lipót* belga király felügyelete alá helyezi.

1883—98. Egyiptom látszólag megtartja önállóságát, de valójában angol befolyás alá kerül. A kizsákmányoló egyiptomi uralom a *mahdi* vezetésével mohamedán forradalmat vált ki Szudán-

ban az idegen befolyás ellen. A felkelők *El Obeid*-nál megsemmisítik az angol-egyiptomi sereget s beveszik a *Gordon* tábornoktól védett Khartumot. A mahdi seregét csak *Kitchener* tudja leverni 1898-ban. Egyiptomi Szudán Anglia gyarmata lesz.

1885. Az európai hódító imperializmus mind nagyobb lendülettel kebelezi be és gyarmatosítja a színes világot. A Német birodalom megszerzi keleti Új-Guineát és Melanéziát, Anglia Nigériát és Burmát, Franciaország Francia-Kongót, Olaszország pedig az olasz Szomáli-földet.

1885. Bulgária elfoglalja Kelet-Ruméliát; a bolgár területi gyarapodás miatt szerb-bolgár háború tör ki s ez megint csak a bolgárok győzelmével végződik.

1886—905. *Salisbury*, angol miniszterelnök folytatja Disraeli politikáját; lendületes expanzív kormányzása alatt éri el az angol imperializmus tetőpontját.

1887. Anglia összehívja Londonba autonóm, fehérlakosságú gyarmatai első birodalmi értekezletét. Gyarmatterülete ismét gyarapodik: megszerzi Brit Kelet-Afrikát, Rhodéziát és Beludzsisztánt.

1886. Franciaországban a revans-eszme olyan termékeny talajra talált, hogy valósággal militarizálta a francia közvéleményt. Restaurációs törekvések is kísértenek s *Boulanger* tábornok tervezett katonai diktatúrájában próbálnak utat törni maguknak. A demokratikus korszellem azonban minden ilyen irányú kísérletet meghiúsít.

1888. Magyarországon a Szabadelvű Párt és az ellenzék a kiegyezés óta állandóan elkeseredett harcokat folytat egymással. A véderőjavaslat benyujtása kiélezi ezeket az ellentéteket s az ország vezető rétegét terméketlen közjogi harcokba kényszeríti.

1890. *II. Vilmos* császár és Bismarck között ellentétek támadnak a birodalom kormányzása körül. A császár közvetlenül maga szeretné intézni az államügyeket s így Bismarck lemond. Távozása után hamarosan meglazul a kapcsolat a németek és oroszok között; Oroszország egyre jobban közeledik Franciaországhoz.

1891. A francia-orosz közeledés legbeszédesebb bizonyítéka a francia flotta látogatása Kronstadtban. Az orosz hadsereget francia pénzen szervezik újjá; a francia pénz átjárja az egész orosz gazdasági életet.

1891. Franciaország kiterjeszti afrikai gyarmatbirodalmát és elfoglalja a középső Niger-vidéket, a Szaharát és Dahomét.

1892. A Panama-csatorna építése körül hallatlan botrány támad. Napfényre kerül a francia parlamentarizmus korrupciója, de ez igen keveset árt a francia kormányzatnak. A „kiválasztottak" szűk testülete kormányozza az országot és pedig legalább olyan önhatalmúan, mint az udvari körök a Német birodalmat vagy a miniszterelnök Angliát.

1890—95. *Cecil Rhodes*, a századvégi angol imperializmus legjellegzetesebb egyénisége, Dél-Afrika gyémánt- és aranybányáinak ura, megszerzi vállalata és Anglia számára a róla elnevezett Rhodéziát, a Föld egyik leggazdagabb fémvidékét.

1878—90. A rendi színezetű liberalizmus újabb reformokat hoz létre Magyarországon. Új büntető törvénykönyvet szerkeszt *(Csemegi kódex)*, megszervezi a csendőrséget, megvalósítja a középiskolai törvényt, a főrendiház reformját, a közlekedésügy újjászervezését *(Baross Gábor)*.

1888. A véderőjavaslat benyujtásával kapcsolatban kiélesedik az ellentét a kormányzó többségi Szabadelvű Párt és az ellenzék között, amely Magyarország teljes függetlenségének kivívását vallja programmjául. A parlamenten és a politikai közvéleményen úrrá válnak a meglehetősen terméketlen közjogi harcok.

1892—99. Nagy egyházpolitikai harc tör ki a kötelező polgári házasság bevezetése körül. A törvény életbelépése után alakul meg az első nem közjogi, de világnézeti alapon álló parlamenti párt, a Katolikus Néppárt.

1896—903. Ismét elkeseredett közjogi harcok uralkodnak a politikai életben s ezek tragikusan akadályozzák a birodalom haderejének kiépítését és a társadalmi és nemzetiségi problémák megoldását. A nagy ellentéteket egyik oldalon a kormány erőszakos választásai, másik oldalon az ellenzék terméketlen obstrukciója okozza.

1893. Az ázsiai államok közül csak kevés tudja megőrizni önállóságát. Néhány más országon kívül csupán Sziám marad független, az európai nagyhatalmak — Anglia és Franciaország — gyarmatosító éhségével szemben.

1884—95. Megindul az orosz terjeszkedés Közép-Ázsiában (Merv, Pamír-vidék, stb.). Mindközelebb kerül egymáshoz az ázsiai orosz és angol érdekszféra s mindjobban veszélyezteti az orosz előretörés a délázsiai brit gyarmatbirodalmat s rendkívül kiéleződik az imperialista gyarmati ellentét a két nagyhatalom között.

1889—96. Olaszország, amelynek Tuniszról le kellett mondania Franciaország javára, továbbra is részt kér az afrikai gyarmati hódításból — csakis Afrikában tehet szert birtokra. Az olaszok a nyolcvanas években megvetik a lábukat a Vörös-tenger afrikai partvidékén. Az abesszíniai felföld törzsei felett uralkodó négusnak sikerült eddig az európai hatalmakkal szemben megőriznie függetlenségét. A mahdi híveivel szemben győztesen harcoló olaszok azonban *Menelik* négust kényszerítik az olasz protektorátus elismerésére. Amint azonban az olaszok bevonultak Abesszíniába, Menelik megszervezte az ellenállást és az *aduai* csatában megsemmisítette az olasz sereget. Az *Addisz-abébai béké*-ben Olaszország elismerte Abesszínia függetlenségét, de megtartotta a vöröstengeri partszegélyt, Eritreát. A nagytehetségü uralkodó reformokat valósított meg, anélkül, hogy állama ősi szervezetét megváltoztatta volna, sikerült az európai hatalmakat egymás ellen kijátszani s így országa függetlenségét megvédeni.

1890—98. Megszületik és érvényesül a brit imperializmus Cap-Kairo jelszava: Angliának a Jóreménység fokától a Földközitengerig összefüggő afrikai gyarmatbirodalmat kell létesítenie. A terv megvalósításának útjában a mahdi birodalma áll. A mahdi akit hívei megváltóként tiszteltek, Egyiptomi Szudán felett uralkodott. Az angolok szívós és következetes lassúsággal készítik elő a mahdi uralmának megsemmisítését. A Német birodalom az első hatalom, amely viszonzás reményében elismeri Anglia jogait Egyiptomi Szudán felett. Az omdurmáni ütközetben *Kitchener* letiporja a mahdi hadseregét, a fanatikusok rémuralmának vége, Egyiptomi Szudánt nem csatolják a khedive névleges uralma alatt álló egyiptomi angol védnökséghez, hanem beolvasztják a brit gyarmatbirodalomba.

1896. Dél-Afrikában csak Transzvál tudta eddig biztosítani függetlenségét az angolokkal szemben. Jameson vezetésével angol szabadcsapatok törnek be az országba, de a búrok sikeresen visszaverik őket.

1898. II. Vilmos német császár legfőbb vágya, hogy megdöntse a brit hadiflotta hegemóniáját. Ezért nagyarányú hadihajó-építkezésbe kezd, ami nagyon fokozza az angol-német ellentétet.

1898. *Marchand* francia őrnagy meg akarja szállni a Felső Nílus-vidéket, de Kitchener tábornok *Fasodá*-nál visszavonulásra kényszeríti. Ez az összeütközés csaknem háborúra vezet a francia és angol imperializmus között. Mindkét ország kormányzata

hajlandó a békülésre, s a gyarmati konfliktusok elhárítására *(szudáni egyezmény)*. A megbékülés főoka a németellenes áramlat erősödése mind az angol, mind pedig a francia kormányzatban; eredménye pedig a németellenes francia-angol együttműködés megerősödése.

1898. A többi birodalom példájára az Únió is gyarmati hódításokra törekszik. Háborúra készteti Spanyolországot s a *cavitei* és *santiagói* ütközetben megsemmisíti az egész spanyol flottát. Meg is kapja ellenfelétől Portoricót és a Filippi-szigeteket. Cuba pedig önálló köztársaság lesz az Únió protektorátusa alatt.

1899—902. A délafrikai összecsapások végül az angol-búr háborúban jutnak végső állomásukhoz. A búrok közbeékelődő önálló területe már régen akadályozza az összefüggő délafrikai gyarmatbirodalom kiépítését. Az is háborúra készteti az angolokat, hogy a politikailag is nagy szerepet játszó érdekeltségnek szüksége van az angol kézen levő, de búr fennhatóság alá tartozó arany- és gyémántmezőkre. A búr köztársaságok *Krüger* elnök vezetésével kezdetben győzelmesen harcolnak, végül azonban az angolok *Roberts* és *Kitchener* vezérletével fokozatosan meghódítják területüket. Lassanként beolvasztják a búr államokat a brit Délafrikai államszövetségbe, de hamarosan visszaállítják önkormányzatukat. Ezáltal eltüntetik a búrok és angolok közti délafrikai feszültséget és megalapozzák egyik legfontosabb domíniumuk egységét. A búr háborúval kapcsolatban *II. Miklós cár* javaslatára a külpolitikai viszályok elhárítására *nemzetközi döntőbíróság* létesül Hágában.

1900. Az ausztráliai angol gyarmatok szövetségi alkotmányt kapnak *(Commonwealth of Australia)*.

1901—03. Viktória királynőt *VII. Edward* követi az angol trónon. A király a Német birodalomban látja a brit tengeri hegemónia és imperializmus legveszedelmesebb ellenfelét. Személyesen irányítja a külügyeket s minden akciója a németek bekerítését célozza. Utazásai és személyes tárgyalásai révén igyekszik az angol-orosz-francia ellentéteket elhárítani s így lehetővé teszi a három különböző szervezetű birodalom szövetségét a Német birodalom ellen. Az angol-francia titkos szerződéshez Oroszország is csatlakozik. Anglia Japánnal is szövetséget köt, hogy egy németellenes háború esetén szabad keze legyen a Keleten. Franciaország megegyezik Olaszországgal az északafrikai partvidék önálló részének felosztására vonatkozólag; az egyesség értelmében Marokkó Franciaországé, Tripolisz pedig Olasz-

országé. Ezáltal Olaszország a nyugati hatalmak érdekkörébe kerül; a hármasszövetséggel való kapcsolata meglazul.

Anglia benyomul Tibetbe, elfoglalja Lasszát és a dalai láma országát máig is fennálló brit fennhatóság alá helyezi.

1903. Szerbiában II. Sándor cár meggyilkolása után az oroszbarát *Karagyorgyevics I. Péter* jut trónra. Pasics miniszterelnök monarchiaellenes szellemben irányítja a kis ország külpolitikáját.

1903. Az Északamerikai Egyesült Államok elkezdik a *Panamacsatorna* építését, amely rendkívül megerősíti az Únió csendesóceáni helyzetét. A csatorna területe fölött viszályba keveredik Colombia állammal; az ellentétek elhárítása végett Panama néven önálló kis államot alapíttat, amely a csatorna övezetét az amerikaiaknak adja.

1903. Franciaország és Anglia titkos szövetségéből kialakul az *entente cordiale* a Német birodalom ellen.

1903—05. *Tisza István gróf* miniszterelnök külpolitikai éleslátásával tudatában van a világfeszültségnek s kíméletlenül hozzáfog a katonai kérdés rendezéséhez. Józan elgondolása azonban nem valósulhat meg, mert az ellenzéki obstrukció minden tervét meghiúsítja.

1904—05. Az orosz-japáni háború eredménytelensége nagy ipari forradalmat vált ki Oroszországban. Az orosz ipar nagy centralizáltsága folytán a mozgalom hatása jelentős. Összehívják a dumát és ez néhány liberális engedménnyel kísérleteznék, de ezek az intézkedések árnyékéletre vannak kárhoztatva, mert a kormányzat továbbra is autokratikus s így a reformok senkit sem elégítenek ki. A tömegfeszültséget kemény megtorlás után zsidópogromok alakjában vezetik le.

1906. Franciaország meg akarja szerezni Marokkót, de II. Vilmos császár ellenzi a hódítást. A marokkói kérdés miatt összeül az *algecirasi konferencia;* itt derül ki valójában, mennyire elszigetelt a Német birodalom és a Monarchia, Anglia, Franciaország, Oroszország mellett még Olaszország is a francia álláspontot támogatja.

1907. Az angolok és oroszok a két nemzet ázsiai igényeiről is megegyeznek s ezzel elhárítják az antant egységének gyarmati akadályait. Perzsiát angol és orosz érdekterületre osztják fel, Oroszország feladja Afganisztán meghódítására irányuló terveit, Anglia pedig lemond Tibet annektálásáról.

1905—06. A választásokon győztes ellenzéki pártok semmi módon sem tudnak kormányképes programmban megállapodni; ekkor Ferenc József *Fejérváry Géza* táborszernagy miniszter-

elnöksége alatt hatalmi kormányt nevez ki. A „darabont kormány" azonban éles ellenkezést vált ki; a törvényhatóságok megtagadják az engedelmességet és nem szolgáltatják be az adókat. A hadsereg kérdésével kapcsolatban olyan közjogi vita robban ki, amelyet már rendi forradalomnak lehet nevezni. A kormány mindenáron meg akarja törni a magyar uralkodó osztályok ellenállását s igyekszik a széles néprétegekre támaszkodva elérni célját. Kísérletet tesz az általános választójog bevezetésére s a munkássággal való megegyezésre. Erőszakosan feloszlatja a képviselőházat, de ezzel a lépéssel csak fokozza az ellenállást. Végre az udvar a katonai kérdések kikapcsolása fejében beleegyezik, hogy az ellenzéki pártokból koalíciós kormány alakuljon.

1906—10. A koalíció teljesen tehetetlennek bizonyul; nem tudja megvalósítani az ellenzék közjogi programmját, viszont az általános választójogot megbuktatja. Az igazi nagy nemzeti problémákkal épp oly kevéssé foglalkozik, mint a szabadelvű elődje és utódja.

1906. Az angol parlamentben az évszázadok folyamán hagyományos kétpártrendszer alakult ki. A toryk és a whygek utódjai, a konzervatívok és liberálisok; mellettük azonban ebben az időben már a munkáspárt *(Labour Party)* is érvényesülni kezd.

1907. A töredékes magyar választójoggal szemben Ausztriában már az általános egyenlő és titkos választójog alapján hívják össze a birodalmi gyűlést.

1908. Ausztria-Magyarország annektálja Bosznia-Hercegovinát. Anglia. Oroszország és Szerbia tiltakoznak az annexió ellen s a feszültség háborús veszéllyel fenyeget. A Német birodalom azonban a Monarchia mellé áll s elhárítja az ellentétek kirobbanását. Törökország nem tehet semmit, kénytelen belenyugodni az adott tényekbe.

1909. Törökország uralkodója, a tehetséges, de kegyetlen *II. Abdul Hamid* szultán kísérletet tesz a török autokrácia megmentésére és megszilárdítására. Törekvései azonban felkelést váltanak ki; az *ifjú törökök* mozgalma lemondásra kényszeríti. Utódja, *V. Mohamed* valóságos báb a győztes forradalmárok kezében. Az ifjú törökök liberális és nacionalista katonai szellemben akarják a bomladozó birodalmat újjászervezni. Céljuk az, hogy az ellenszegülő nemzetiségek letörésével, esetleg kiirtásával (örmények) egységes nemzetállammá alakítsák át Török-

országot. A mozgalom vezetői a hármasszövetség hívei; eszményképük a Német birodalom.

1910. A forrongó Portugáliában elűzik II. Mánuel királyt és kikiáltják a köztársaságot. A korrupciót azonban az új államforma sem csökkenti s állandósulnak a fegyveres pártharcok és katonaforradalmak.

1911—12. A Monarchia a Balkánon újabb terjeszkedéssel kísérletezik Törökország rovására s csak nagynehezen tudja az ebből származó nemzetközi bonyodalmakat elhárítani; ellentétbe kerül Olaszország balkáni érdekeivel, ami csak fokozza a hármasszövetség bomlását. A Német birodalom eredménytelen ellenállása után végre egyezményt hoz létre Franciaországgal a marokkói kérdésben. Marokkó francia protektorátus alá kerül. a Német birodalom viszont kiszélesíti kameruni gyarmatait. Olaszország is szabad kezet kap Tripolisz elfoglalására. A török hadsereg és a pániszlám gondolattól fűtött arabság elkeseredetten száll szembe a hódítókkal, de az olasz technikai fölény végül is győzelmet arat. A törökök kénytelenek átadni Tripoliszt és Kyrenaikát, továbbá 12 égei szigetet. Az olasz hódítás egyelőre csak a tengerpartvidékre terjed. Az olasz-török összecsapás után a fiatal balkáni államok is megmozdulnak. Elérkezettnek látják az időt, hogy veszedelmes ellenfelüktől megszabaduljanak. Bulgária, Görögország és Montenegró megtámadják a kimerült törököket. A döntő győzelmet a bolgárok aratják *Kirk-kilisszenél* és *Lüleburgaz*-nál; a szerbek *Kumanovó*-nál győzik le a törököket. A londoni békében Törökországnak le kell mondania egész európai területéről a főváros környékének kivételével. A Balkánon új kis ütközőállam létesül, amely a Monarchia, Olaszország, Szerbia és Görögország közé ékelődik s ez *Albánia*.

1913. A balkáni háború legfőbb nyertese Bulgária; politikai és katonai szervezete a legfejlettebb a balkáni államok között s ezért bolgár balkáni hegemóniától tartanak. A románok, szerbek, görögök és törökök szövetkeznek ellene s elragadják hódításai legnagyobb részét. Románia megkapja Dobrudzsát. a görögök Epiruszt és Macedóniát, a szerbek Monasztirt és Prisztinát, a törökök pedig visszakapják Drinápoly vidékét.

1912. Az új magyar munkapárti (szabadelvű) kormányzat irányítója gróf Tisza István képviselőházi elnök. Nagy eréllyel kormányoz; leveri az első komolyabb fővárosi szocialista zendülést, amely általános választójogot követel. Tisza előre érzi a világpolitikai katasztrófát és most már az ellenzék obstrukciójá-

val mit sem törődve, erőszakos úton szavaztatja meg a véderőjavaslatot.

1913. Óriási feltünést kelt *Redl* vezérkari ezredes, az osztrák-magyar hadsereg kémelhárító osztálya főnökének hazaárulása..

A Balkán-háború területi változásai

Redl már 1908 óta a legpontosabban közölte az oroszokkal a Monarchia katonai titkait s csak véletlen folytán sikerül leleplezni.

1914 *jún.* 28. Szarajevóban szerb összeesküvők megölik *Ferenc*

Ferdinánd trónörököst és feleségét. A gyilkosság a trónörökös trialista tervei miatt következik be, amely gátolta volna a nagyszerb törekvések megvalósítását.

1914—18. A világháború kitörése új korszakot nyit meg a történelemben. A felelősség kérdésével itt nem foglalkozunk, ennek terméketlenségét ma már általánosan belátják. A háború kitörésének általános történeti okaira már a bevezető részben rámutattunk. A közvetlen okok inkább csak a világpolitika és világgazdaság válságának tünetei. Ilyenek: Oroszország törekvése a Monarchia szétbomlasztására, mert ez délkeleteurópai aspirációi útjában áll; a Monarchia elhibázott gazdaságpolitikája Szerbiával szemben; a balkáni államok vágya a Monarchia uralma alatt élő rokon nemzetiségek beolvasztására; az angolok féltékenysége a német ipari és kereskedelmi verseny miatt; a francia revans-eszme; az olasz irredenta, stb. Lélektanilag rendkívül jellemző, hogy az első időben mindenki bizonyos megkönnyebbüléssel üdvözölte a háborút, mert „tisztulási folyamat"-nak tartotta.

1914 *júl. 23.* A Monarchia ultimátumot intéz Szerbiához; miután a szerb válasz nem kielégítő, július 28-án megüzeni Szerbiának a háborút. Az oroszok azonnal felvonulnak s erre a Monarchia elrendeli az általános mozgósítást. Aug. 1-én a németek hadat üzennek az oroszoknak, mert nyilvánvalóvá lett az oroszok háborús szándéka. Aug. 2-án megindul a francia mozgósítás; a németek hadat üzennek a franciáknak. — Aug. 3—4. A Schlieffen-féle mozgósítási terv értelmében a németek Belgiumon át akarnak benyomulni Franciaországba. Ezért ultimátumot intéznek a belgákhoz, de azok visszautasítják a németek átvonulási követelését. Németország ekkor megrohanja Liège-t, Belgium legfontosabb erődjét. — Aug. 5—6. Belgium megtámadása az egész világ közvéleményét a németek ellen hangolja. Az általános hangulat hatása alatt Anglia is megüzeni a központi hatalmaknak a háborút; ezzel egyidőben Japán is akcióba lép, mert a világháborút nagyszerű alkalomnak találja további távolkeleti térfoglalásokra. — Szept. 6—10. A németek elfoglalják Belgiumot s már-már Párist fenyegetik, *Joffre*, francia fővezér azonban a *Marne*-i csatában megveri seregüket s így kénytelenek az Aisne folyóig visszavonulni. Ezzel a vereséggel meghiúsult a világháború gyors befejezésének lehetősége, pedig csakis ez a megoldás hozhatott volna győzelmet a nyersanyagszegény és utánpótlástól elzárt központi hatalmaknak. — Aug.

26—szept. 11. Az osztrák-magyar hadsereg átmeneti sikerei után az oroszok a két *lembergi* csatában majdnem a Kárpátokig nyomulnak elő. — Aug. 26—szept. 13. Egy orosz sereg Kelet-Poroszországba is benyomul, de *Tannenberg*-nél *Hindenburg*-tól nagy veréséget szenved, majd a *Mazuri-tavak*-nál teljesen megsemmisül. — Szept. 28—nov. 2. Az orosz túlerő visszavonulásra kényszeríti a német és osztrák-magyar haderőket s az oroszok átmenetileg a Kárpátokon át még magyar területre is bevonulnak. — Nov.—dec. *Nikolajevics Miklós nagyherceg* orosz fővezér nagy offenzívája megtörik a német és osztrák hadak győzelmes csatáin *(Limanova—lapanovi csata)*. — Aug. 12—23. Potiorek támadó hadjáratot indít a szerbek ellen, de eredmény híján kénytelen a határig visszavonulni. — Nov.—dec. Potiorek második offenzívája kezdetben sikeresen halad, de végül is a szerbek visszaverik. — Nov. 7. A japániak elfoglalják a németektől Csingtau kínai várost. — Okt. 28. Törökország már évek óta teljesen a németek hatása alatt áll és hadseregét is a németek szervezik át. A törökök Oroszországban és Angliában látják azt a két hatalmat, amelyeknek közös érdeke, hogy Törökország megsemmisüljön. Csatlakoznak tehát a központi hatalmakhoz és megüzenik az antantnak a háborút. — Nov. A nyugati fronton, egészen a tengerpartig állásharc alakul ki, amely borzalmas véráldozattal jár és csak kisebb helyi sikereket enged a szembenálló feleknek.

1915 *jan.—ápr.* Az oroszok elkeseredett kárpáti csatákban próbálnak utat nyitni maguknak Magyarország szívébe; hosszú ostrom után végre beveszik a hősiesen védekező *Przsemysl*-t. — Febr. Hindenburg a második *mazuri* csatában is megsemmisíti a Poroszországba benyomuló orosz hadsereget. — Máj. Az olaszok a háború kezdetén semlegesek maradtak, később azonban területi követelésekkel állottak elő. Kívánságaikat a Monarchia nem teljesítette s erre megüzenik a háborút. — A németek tengeralattjáró harcai, különösen a Lusitania elsüllyesztése az amerikai közvéleményt is a központi hatalmak ellen hangolja. — A gorlicei áttörés az orosz fronton nagy mértékben a központi hatalmak javára fordítja a helyzetet. — Jún.—júl. A központi hatalmak felszabadítják Galíciát és elfoglalják Orosz-Lengyelországot *(Ivangorod, Brest-Litovszk, Varsó* bevétele). — Jún.—júl. Az olaszok első offenzívája, az első és második *isonzói csata*, nem ér el komoly eredményt. — Jún. Az angolok megkezdik a Dardanellák ostromát, de óriási véráldo-

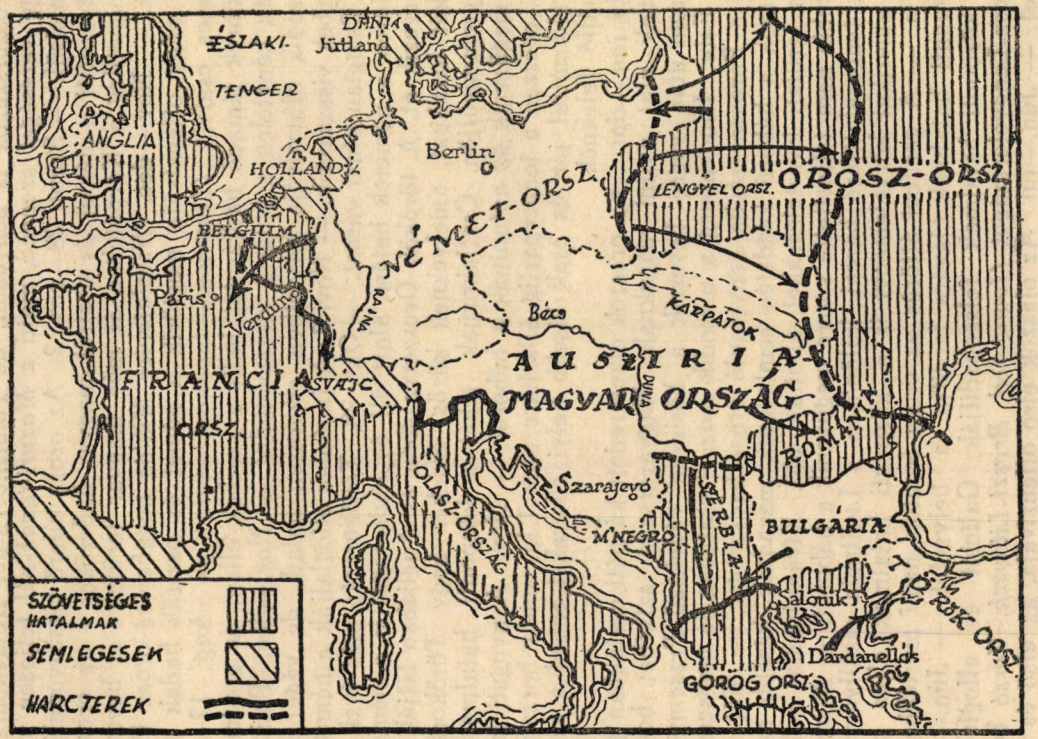

Európai államai a világháborúban

zatok árán sem tudják a tengerszorost bevenni. Az ostrom be nem vallott célja az volt, hogy biztosítsák földközitengeri hegemóniájukat az oroszokkal szemben. — Okt.—dec. *Mackensen* német és osztrák-magyar csapatokat vezet a Balkánra s elfoglalja Szerbiát, Montenegrót és Albánia egy részét. *Sarrail* tábornok vezetésével francia csapatok szállnak partra Szalonikiban. Ez a város lesz később az antant egyik fontos operációs bázisa. — Okt.—nov. Az olaszok újabb isonzói csatákban sem tudnak eredményt elérni.

1916 *febr.—szept. Falkenhayn* tábornok a német katonák százezreit pazarolja el *Verdun* eredménytelen ostromában. — Máj. *Conrad von Hötzendorf* déltiroli offenzívája is nagy emberveszteséggel és csak kisebb helyi sikerekkel jár. — Márc. A németek proklamálják a szigorú tengeralattjáró harcot. — Máj. A németek és angolok között folyó *skagerraki* ütközet a Keleti-tengeren eldöntetlenül végződik. — Jún. A nagy *lucki* áttöréssel az oroszok visszaszerzik Orosz-Lengyelország egy részét s elfoglalják Bukovinát. — Jún.—nov. Az angolok nagy *Somme*-i csatája irtózatos emberveszteségbe és anyagi áldozatokba kerül s egyetlen eredménye az, hogy a németek kénytelenek felhagyni Verdun ostromával. Az angolok ebben az ütközetben használnak először harckocsikat (tankokat). — Aug. Romániában az antantbarát liberális párt kerül hatalomra s ez a Hohenzollern-uralkodó akarata ellenére megüzeni a központi hatalmaknak a háborút. — A románok elfoglalják Erdély déli részét. — Szept. —okt. A központi hatalmak hadereje végre eredményesen száll szembe az új ellenséggel s a *nagyszebeni* és *brassói* csatában megsemmisíti a románokat. — Nov.—dec. Mackensen győzelmes serege a balkáni államok után Románia nagyrészét is elfoglalja. A román hadsereg maradványai az oroszokhoz csatlakoznak. — Dec. *Wilson*, amerikai köztársasági elnök első békejegyzékét intézi a háborús világhoz. Felhívását a központi hatalmak jóindulattal fogadják, a *Lloyd George*, *Clémenceau* irányította antant államok viszont mereven visszautasítják.

1917 *febr.* A németek folytatják a korlátlan tengeralattjáró háborút; a háborús kereskedelmének megbénításától és német tengeri hegemóniától tartó Egyesült Államok áprilisban megüzeni a központi hatalmaknak a háborút. Az Únió oly kimeríthetetlen ember- és nyersanyag-tartalékkal rendelkezik, hogy hadüzenetük valójában máris eldöntötte a háború sorsát. — Márc. Orosz-

országban kitör az első polgári-szocialista forradalom. A liberális polgári körök mindinkább háttérbe szorulnak s Oroszország *Kerenszkij* vezetésével szocialista köztársaság lesz. A forradalmat az antant hatalmak is szították, akik el akarták távolítani a németbarát cári kormányzatot és udvari köröket és az antantbarát liberális-kapitalista nagypolgárságot uralomra segíteni. Nagybritanniának ázsiai tervei érdekében szívesen látta Oroszország harcképtelenségét. — Máj. *Horthy* Miklós az *otrantói* csatában nagy győzelmet arat az olasz flottán. — Ápr.—máj. A németek eredménytelen offenzívát folytatnak a nyugati fronton. — Jún.—szept. Az orosz vonalon sem Kerenszkij támadása, sem a központi hatalmak ellenoffenzívája nem hoz lényeges döntést. — Júl.-dec. Az antant hatalmas támadást indít a nyugati hadszíntéren s a *flandriai* csatát szörnyű véráldozatok árán vívja meg. A nagy emberveszteség nyomán lázadás tör ki a francia hadseregben de *Pétain* tábornok hamarosan leveri. Csak az angolok vesztesége félmillió lélek. — XV. Benedek pápa békeszózatot intéz a világhoz, de szava hatástalanul hangzik el. — Aug. *Wekerle Sándor* kormánya érzi a vihar közeledését és szélesebbkörű választójogi tervezetet dolgoz ki. Ez az engedmény azonban már nem elégíti ki a közvéleményt s a Függetlenségi Párt Károlyi Mihály vezetésével szövetkezik a polgári radikálisokkal és a szociáldemokrata munkássággal a kormány ellen. — Oroszországban kitör a második forradalom. A németek meg akarják semmisíteni az antant- és háborúpárti liberális-szocialista kormányzatot s a bolsevista vezéreket Svájcból Oroszországba viszik. Irányításuk alatt megalakul a *szovjet;* proklamálják a vörös terrort s kiirtják a polgárságot és a felső réteget. — Dec. A központi hatalmak fegyverszünetet kötnek Oroszországgal.

1918. *jan.* Wilson kihirdeti 14 pontját s ezekben a népek önrendelkezési jogát és az annexió nélküli békét hangoztatja. — Jan.—márc. Oroszország a forradalmi állapotok miatt beszünteti az ellenállást. A németek azonnal elfoglalják a balti tartományokat és Ukrajnát. Azt remélik, hogy Ukrajna „fekete föld"-je élelmezni tudja majd a kiéheztetett központi hatalmakat. Várakozásukban azonban csalódnak, mert a zűrzavaros orosz viszonyok minden számítást felborítanak, viszont a kiterjedt orosz foglalások a hadsereg jelentékeny részét lekötik. — Márc. A központi hatalmak *Breszt-Litovszk*-nál békét kötnek az oroszokkal. A Szovjet lemond Németország javára a balti tartományokról és elismeri Lengyelország, a Kaukázus, Ukrajna és a Don-vidék

függetlenségét. Finnországban a németek közbelépésére győz az ellenforradalom s *Frigyes* hesseni herceget jelöli királynak. — Márc.—ápr. A németek nagy emberáldozatok árán új nyugati offenzívát indítanak, de minden lényeges eredmény nélkül. — Máj. Románia tökéletes kudarca után békét köt a központi hatalmakkal. — Júl.—aug. Az előrenyomuló németeket megállítja az antant egységes vezetésű serege. *Foch* tábornok ellentámadást indít s az *Ancre-Oise* közti csatában áttöri a német állásokat és megkezdi a németek visszaszorítását. — Szept. *Franchet d'Espérey* francia tábornagy áttöri seregével a bolgár-macedón frontot s a kimerült bolgárokat fegyverszünetre, majd különbékére kényszeríti. — Okt. A 12. isonzói csatában végrehajtott áttörést rosszul ellátott hadseregünk nem tudja kellően kiaknázni. A második *piavei* csatában az olaszok súlyos csapást mérnek a Monarchia bomladozó seregére és 300.000 foglyot ejtenek. — A törökök az utolsó két évben elveszítették Arábiát, Irakot, Szíriát és Palesztinát s most félnek, hogy a balkáni antant seregek is hátbatámadják őket. Jobbnak látják ezért, ha fegyverszünetet kötnek. — *Károly* császár és király elrendeli, hogy Ausztriát szövetséges állammá kell átalakítani, de a csehek, délszlávok és lengyelek teljesen elszakadnak a Monarchiától. *Andrássy Gyula* gróf, a Monarchia utolsó külügyminisztere különbékét ajánl fel Wilsonnak. — A horvátok proklamálják elszakadásukat Magyarországtól. — Magyarországon megalakul a *Nemzeti Tanács* és kikiáltja a független Magyarországot; *Károlyi Mihály* alakít kormányt radikálisokból és szocialistákból; *Tisza István*-t meggyilkolják. — Nov. Berlinben kitör a forradalom; *Hindenburg* és *Ludendorff* követelésére a németek fegyverszünetet kötnek. Vilmos császár lemondásra kényszerül és Hollandiába menekül, Németország köztársaság lesz. — *Diaz* olasz főparancsnok fegyverszünetet köt a központi hatalmakkal; a magyar kormány nem csatlakozik ehhez a megegyezéshez, hanem Belgrádban külön fegyverszünetet köt Franchet d'Espérey-vel rendkívül megalázó feltételek mellett. A belgrádi szerződés utat nyit a szerb, román és cseh inváziók előtt. Kikiáltják a magyar népköztársaságot; Károly császár és király lemond trónjáról.

1919—20. A békeszerződések teljesen az antantnak szolgáltatják ki a kimerült központi hatalmakat. A *Versailles*-i, *St Germain*-i, *Neuilly*-i, *Sèvres*-i és *Trianon*-i (Magyarországgal 1920 júl. 4.) ***békediktátumok*** teljesen átalakítják az óvilág képét. Ausztria és Magyarország területük egyharmadára zsugorodnak.

Az ú. n. utódállamok kizárólag a Monarchia területéből alakulnak. Teljesen új hatalmak: Csehszlovákia, amely Csehország, Morvaország, Szilézia osztrák tartományokból és a magyar Felvidékből alakul, Jugoszlávia, amely Szerbiából, Horvát-Szlavonországból, a magyar délvidékből, a szlovénektől lakott osztrák területekből, Dalmáciából, Hercegovinából és Montenegróból áll. Hatalmas részt kap Magyarországból Románia; Lengyelország bekebelezi Galíciát, Olaszország Dél-Tirolt és az osztrák tengerpartvidéket. A Német birodalom elveszti Elzász-Lotharingiát, azonkívül Porosz-Lengyelországról, Szilézia és Kelet-Poroszország egy részéről is le kell mondania Lengyelország javára. Danzig önálló szabadállam lesz a Népszövetség felügyelete alatt. Dánia és Belgium is kapnak kisebb területeket. Bulgária területét nem csökkentik, de véglegesnek kell elismernie az 1913-i második balkán háborúban szenvedett veszteségeit. Törökországot területének mintegy kilenctized részétől fosztják meg: európai Törökországot és Kisázsia nyugati részét Görögország, Szíriát és déli Kisázsiát Franciaország, Mezopotámiát, amely később Irak néven angol protektorátus, majd önálló szabadállam lesz, továbbá Palesztinát és Hedzsász királyság protektorátusát Anglia kapja. Olaszországnak is jut egy darab Kisázsiából, Török-Arméniát és Kurdisztánt önálló államoknak proklamálják. Konstantinápoly szabad város lesz. Finnország és a balti államok felszabadulnak az orosz uralom alól. A békekötésben leszögezett állapotok megszilárdítására az antant államok megalapítják a *Népszövetség*-et; rövidesen a semleges, sőt a vesztes országok is csatlakoznak hozzájuk.

1918 *nov.* A feldúlt Magyarországon *Károlyi Mihály*-t választják köztársasági elnöknek. A polgári pártok befolyása mindinkább gyengül a szocialistákkal szemben, őket viszont a kommunisták támadják. A két szélsőbaloldali párt megegyezik egymással és 1919 márc. 21-én kikiáltják a proletárdiktatúrát. Közben francia támogatással csehek és románok szállják meg az ország jelentékeny részét. A vörös hadsereg kezdeti sikerek után teljesen szétzüllik. *Kun Béla*, a tanácsköztársaság irányítója a vezetőkkel elmenekül s a románok egészen Győr vonaláig megszállják Magyarországot. 1919 nov. 16. *Horthy Miklós* tengernagy vezérlete alatt a nemzeti hadsereg vidéki sikerek után Budapestre is bevonul és az egész országban helyreállítja a rendet. — 1920. márc. 1. A nemzetgyűlés Horthy Miklóst az ország kormányzójává választja; hatálytalanítják a népköztársaság és tanácsköztársaság

rendeleteit, feloszlatják a szabadkőműves páholyokat, megszavazzák a főiskolai numerus clausust, amely a zsidó értelmiségi réteg visszaszorítását célozza.

Németországban a nemzetgyűlés kihirdeti az új birodalmi alkotmányt: a Német birodalom s annak egyes tagállamai népköztársaságokká alakulnak A berlini kommunista *Spartakus-forradalmat* s a kieli matrózlázadást sikerül a szociáldemokratáknak a hadsereg közreműködésével leverniük. A Ruhr-vidék és Bajorország átmenetileg kommunista uralom alá kerülnek, az uralkodó párt leveri az ellenforradalmi *Kapp-puccsot*. Az angolok és franciák megszállják a Saar-vidéket, a Rajna-vidéket és a Pfalzot.

Az oroszországi szovjeturalom egymásután győzi le az ellenforradalmi seregeket *(Kalinin Kornilov, Alexejev, Denikin, Wrangel, Judenics, Kolcsak)*, akiket az angolok, franciák, amerikaiak és japániak támogatnak. Finnország, Lengyelország, a balti államok és Besszarábia kivételével nagyjából helyreállnak a háború előtti orosz határok. Kiépül a szovjetek rendszere: a legfőbb hatalom a központi végrehajtó bizottság, ennek főtitkára *Lenin*. Megindul a bolsevista világpropaganda. A lengyelek mindent elkövetnek, az orosz ellenforradalmárokkal is szövetkeznek, hogy megakadályozzák a bolsevista Nagy-Oroszország megalapozását. Az oroszok győzelmesen nyomulnak előre egészen Varsóig, de itt a lengyelek a franciák segítségével *Weygand* tábornok vezérlete alatt győzelmet aratnak felettük. A *rigai békében* Oroszország elismeri a balti államok önállóságát és újabb nagy területet enged át Lengyelországnak.

A győztes szövetségesek tanácsa Jugoszláviának ítélte Fiumét. *D'Annunzio* azonban vakmerően megszállja szabadcsapataival a várost és Olaszország birtokába juttatja.

1921—22. Magyarországon összeütközik a legitimista és a szabad királyválasztó álláspont. IV. Károly király kétszer is visszatér, de *Bethlen István* gróf miniszterelnök kormánya lefegyverzi a király csapatait. Végül meghozzák a detronizációs törvényt, amely megszünteti a Habsburg-ház trónöröklési jogát, a királyság formáját azonban fenntartja. A Kisgazdapárt mindinkább háttérbe szorul s a földreformot elodázzák. A nyugatmagyarországi felkelés és a népszavazás Magyarországnak juttatja Sopront s az elcsatolt baranyai területek egy részét is visszaadják.

A Német birodalomban tovább működnek az ellenforradalmi szervezetek; *Erzberger*-t és *Rathenau*-t meggyilkolják. A franciák fantasztikus hadikárpótlást követelnek a németektől s minthogy

feltételeik nem teljesednek, megszállják a Német birodalom egyik legfontosabb iparterületét, a Ruhr-vidéket.

Olaszországban a háború után rohamosan terjed a szocializmus és a bolsevizmus. Ellenhatásul *Benito Mussolini* megszervezi a nacionalista fasiszta mozgalmat. Letöri a sztrájkokat, összehívja a fasciók nagygyűlését és 1922 okt. 28-án megindul feketeingeseivel Róma felé *(Marcia su Roma)*. A király miniszterelnökké nevezi ki Mussolinit. A fasiszta diktatúra a következő években megszünteti a parlamentarizmust, bevezeti az egypártrendszert és teljesen átalakítja az olasz politikai és gazdasági viszonyokat *(korporációs rendszer)*. A fasiszta Olaszország kezdettől fogva rendkívül nagy aktivitást fejt ki és szupremáciára törekszik a Földközi-tengeren.

A szétzúzott Törökországot Kemál pasa kelti új életre. Leveri a Kisázsiában berendezkedő görögöket, kényszeríti a franciákat, hogy déli Kisázsiát átadják a törököknek. A Lausanne-i szerződésben Törökország visszakapja egész Kisázsiát és a világháború előtti európai területét. Törökország ily módon iszlám hatalomból török nemzeti állammá alakul. Az ankarai nemzetgyűlés eltörli a kalifátust és *Musztafa Kemál*-t választja meg elnöknek. Kemál Atatürk olyan baloldali reformdiktatúrát valósít meg, amely megsemmisíti az iszlám politikai és társadalmi hatalmát. Külpolitikájában főként Oroszországgal működik együtt.

A Szovjet barátsági szerződést köt Törökországgal; első áttörése a nemzetközi szovjetellenes frontnak. A Német birodalom és Oroszország megköti a *rapallói szerződés*-t, amelyben a Német birodalom elismeri a Szovjetet. Az antanttól szorongatott két nagy állam között szoros gazdasági kapcsolat épül ki.

A *washingtoni leszerelési konferencia* megállapítja a hadiflotta nagyságának arányszámát Nagybritannia, az Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország és Japán között.

1923. Ez évben Magyarország is belép a Népszövetségbe. A jóvátételi bizottság kimondja, hogy a Német birodalom nem tartotta be a jóvátétel feltételeit s erre francia és belga csapatok újból megszállják a Ruhr-vidéket. Az idegen katonaság annyira durva és erőszakos, hogy elkeseredett ellenállást vált ki a lakosságból. A franciák a szénbányákra és a nagy gyártelepek egy részére is ráteszik a kezüket. Politikájuk teljesen elhibázott és rövidlátó és nagymértékben elősegíti a Német birodalomban a szélsőjobboldali mozgalmak terjedését. A nemzeti szocialisták Münchenben *Adolf Hitler* vezetésével magukhoz akarják ragadni a hatalmat;

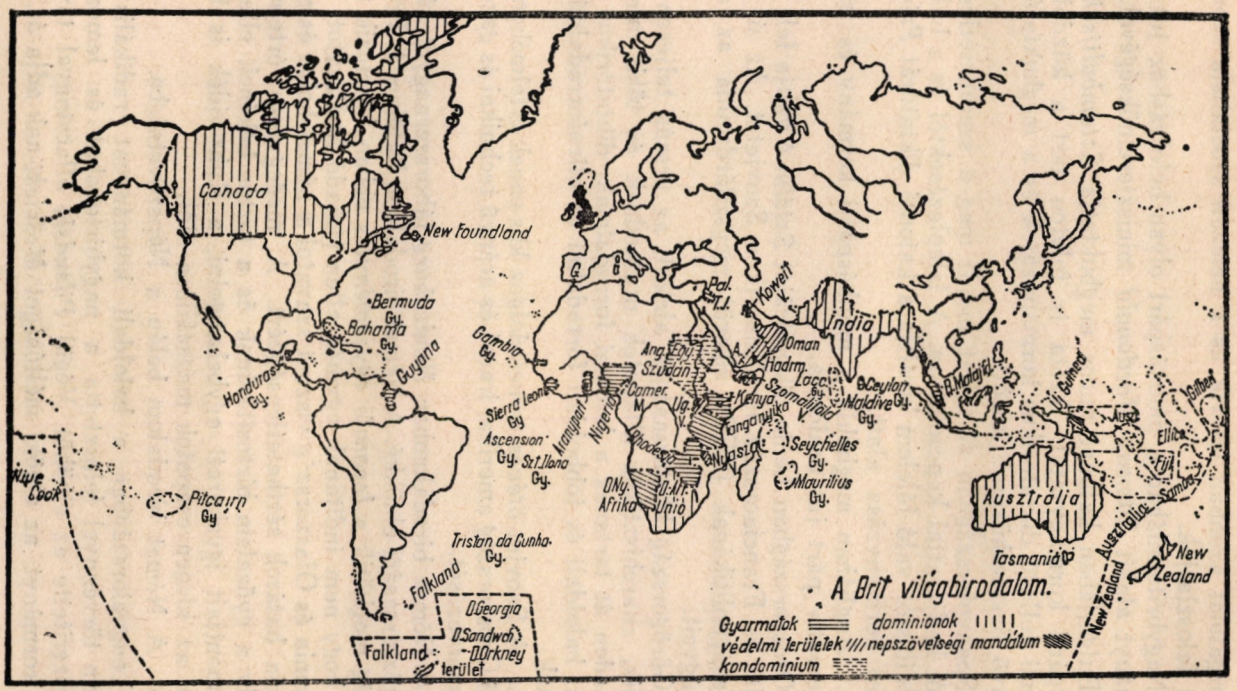
Canada
New Foundland
Bermuda Gy.
Bahama Gy.
Guyana
Honduras Gy.
Gambia Gy.
Sierra Leone Gy.
Ascension Gy.
Szt. Ilona Gy.
Arany part
Nigeria
Camer. M.
Ang. Egy. Szudán
Pal. T.J.
Koweit V.
Oman
Hadrm.
India
Kenya
Szomáliföld V.
Lacc. Gy.
Maldive Gy.
Ceylon Gy.
Tanganyika
Nyasza
Seychelles Gy.
Mauritius Gy.
Rhodesia
D.Ny. Afrika
D.Afr. Unió
Ausztrália
Tasmania
Ausztrália
New Zealand
New Zealand
Ellice
Fiji
Samoa
Gilbert
Nive Cook
Pitcairn Gy
Tristan da Cunha Gy.
Falkland
D.Georgia
D.Sandwich
D.Orkney
Falkland terület
A Brit világbirodalom.
Gyarmatok
dominionok
védelmi területek
népszövetségi mandátum
kondominium

a mozgalmat azonban leverik és a nemzeti szocialista szervezeteket feloszlatják.

Nagybritanniában a munkáspárt olyan befolyáshoz jut, hogy kormányt alakít *Ramsay Macdonald* miniszterelnökségével.

Bulgáriában katonai puccs megbuktatja *Sztambulijszki* parasztpárti kormányzatát. Azóta is folyton tart a küzdelem a katonai jellegű diktatorikus kormányzatok és a megbuktatásukra törekvő összeesküvések között.

Spanyolországban vizsgálat indult meg a szerencsétlen marokkói hadjárattal kapcsolatban. A leleplezésektől és a baloldali térhódítástól való félelem kiváltja a katonai diktatúrát *Primo de Rivera* kormányzása alatt.

1924. Angliában megbukik a munkáspárti kormány és ismét a konzervatív párt jut uralomra.

Oroszországban Lenin diktatúráját *Sztálin*-é váltja fel. Végre Anglia és Franciaország is elismerik a Szovjetet. Az új orosz gazdaságpolitikának (NEP) sikerül megszilárdítania az ország pénzügyeit.

Görögország köztársasággá alakul; az ország teljesen megbomlik, anarchisztikus állapotok uralkodnak és több mint egy évtizeden át tartanak a katonai forradalmak, diktatórikus kísérletek, baloldali és jobboldali forradalmi és ellenforradalmi mozgalmak.

1925. A Szovjet *ötéves tervet* dolgoz ki s ennek értelmében megkezdi Oroszország amerikai iramú és arányú technikai és gazdasági újjászervezését.

A Német birodalomban *Hindenburg* táborszernagyot választják köztársasági elnökké. A Német birodalom, Belgium és Franciaország megkötik a *locarnói egyezményt* s ebben kötelezik magukat, hogy nem indítanak egymás ellen támadó hadjáratot. Nagybritannia és Olaszország viszont szavatol a német-belga és német-francia határok sérthetetlenségéért. A megegyezés értelmében, amely a győzelem biztosításának és a tartós békének ellentétes szempontjait igyekezett egybehangolni, a Ruhr-vidék is felszabadul az idegen csapatok megszállása alól.

1926. A Német birodalom belép a Népszövetségbe.

Lengyelországban a baloldali kormányzat radikális földreform törvénnyel felosztotta a nagybirtokokat és lemondásra kényszerítette az elnököt. Végül *Pilsudski* állacsínnyel távolítja el a kormányt; az elnöki méltóságot *Mościcki*-nak adja át, de az

ország kül- és belpolitikáját sajátmaga irányítja az *„ezredesek"* csoportjával.

A marokkói rifkabilok *Abd el Krim* vezetésével lázadásban törnek ki, de a franciák sikeresen leverik felkelésüket.

Mexikóban tetőpontján áll az egyház, a nagybirtok és az idegen tőke befolyása ellen irányuló forradalmi radikalizmus. A hangulat azonban nem csupán az országon belül feszült, hanem az Egyesült Államokkal szemben is ellentétek támadnak, mert az olajkoncessziók legnagyobb része az amerikai vállalkozások, első sorban a Rockefeller által irányított Standard Oil birtokában van. A kapitalizmus elleni feszültséget, akárcsak Franciaországban a század elején, éles egyházellenes harcban vezetik le. Calles elnök bezáratja a templomokat.

Albániában az olasz-jugoszláv-görög ellentétes befolyások elkeseredett fegyveres pártharcokat váltottak ki. Végre sok küzdelem után az olaszoktól pártfogolt *Ahmed Zogu* kezébe kerül az ország kormányzása; először köztársasági elnökké, majd 1928-ban királlyá választják.

1927. Magyarország Rómában barátsági szerződést köt Olaszországgal. Ez az egyezmény mindkét fél részére rendkívül előnyös: Magyarország első komoly nagyhatalmi pártfogójának tekintheti Itáliát, Olaszország viszont délkeleteurópai törekvéseinek első fontos állomásához érkezik. A Népszövetség feloldja Magyarországot a nemzetközi katonai ellenőrzés alól.

Az amerikai külügyi államtitkárról elnevezett *Kellog-paktum*-ban 15 vezető állam lemond a hadviselés gyakorlásáról és minden támadó háborút jogtalannak minősít. Később még újabb 40 állam csatlakozik az egyezményhez.

1928. A horvátok mindjobban elégedetlenek a szerb uralommal. A parasztpárti *Radics* szervezi meg a horvát mozgalmat, tevékenysége azonban félbeszakad, mert a szkupcsina ülésén egy szerb kormánypárti képviselő agyonlövi. *Sándor* király eltörli az alkotmányt és uralkodói diktatúrát proklamál katonai miniszterelnökkel.

Portugáliában *Carmona* tábornok 1926-ban diktatúrát alapít. *Salazar* miniszterelnök a hadsereg és fasiszták segítségével rendi katolikus szellemben építi ki az új rendszert.

1929. A Vatikán megköti Olaszországgal a *lateráni egyezmény*-t, amely visszaállítja az *Egyházi állam* önállóságát.

Coudenhove-Kalergi gróf páneurópai mozgalmat kezdeményez s az amerikai Egyesült Államok mintájára akarja Európát

átszervezni. Terve nagy visszhangot kelt, de eredményt nem mutathat fel.

A *Young-terv* némileg stabilizálja a német hadikárpótlás problémáját.

Balfour 1917-i deklarációja alapján 1920-ban zsidó állam alakult Palesztinában. Az arab pániszlám mozgalom azonban szintén jogot formál Palesztinára s az ellentétek miatt állandóak az arab zavargások. Az angol védnökség alatt álló palesztinai zsidó térfoglalás elleni harc az egész iszlám világ számára jelképe lesz az önállósági törekvéseknek.

1930. Ebben az évben kezdődik a nagy gazdasági világválság. A krízisnek súlyos okai vannak: a gyáripari technikai racionalizálás túlméretezése, a nemzetközi nagykapitalizmus trösztés kartellszervező tevékenysége, az orosz és japáni dumping, stb.

Ez év birodalmigyűlési választásain aratja Hitler nemzeti szocialista pártja első nagy győzelmeit. A franciák kiürítik a Rajna- és Saar-vidéket.

Nagybritanniában ismét munkáspárti kormány alakul. A tengeri leszerelés kérdése is napirendre kerül és a londoni flottaértekezleten öt nagyhatalom köt ilyen értelmű megegyezést.

Spanyolországban *XIII. Alfonz* király megszünteti Primo de Rivera katonai diktatúráját.

Károly román trónörökösnek évek előtt le kellett mondania fia javára a trón igényéről. Mégis visszatér Romániába, elfoglalja a trónt s azóta is közvetlenül és személyesen irányítja az ország ügyeit.

1931. Az új angol választások a konzervatívok óriási győzelmével végződnek. Anglia feladja a szabadkereskedelem elvét s a többi európai államhoz hasonlóan védővámokkal bástyázza körül a birodalmat.

Spanyolországban köztársasági forradalom tör ki, s ez lemondásra kényszeríti a királyt. Az új kormány polgári köztársaságiakból és szocialistákból áll; legfontosabb programmpontja a földreform, de ezt csak papíron tudja megvalósítani.

A jóvátételi bizottság elveszti hatáskörét Magyarországon.

1932. *Gömbös Gyula* miniszterelnök bejelenti a *„nemzeti munkaterv"*-et; széleskörű külpolitikai tevékenysége Magyarországnak helyet biztosít a nemzetközi politikában.

Németországban a választás ismét Hindenburgot juttatja az elnöki székbe, de Hitler csak mintegy 30 szavazattal kap kevesebbet. A nemzeti szocialista mozgalom rohamosan terjed. Az

antant magatartása, a Német birodalom természetes igényeinek és egyenlőségének merev megtagadása megbuktatja a Brüning-kormányt. *Papen*, az új kancellár eltávolítja a hivatalokból a szocialistákat és támogatja a nemzeti szocialistákat. Utódja *Schleicher* tábornok katonai diktatúrát igyekszik megvalósítani.

1933. A gazdasági válság különösen Amerikában ölt félelmetes méreteket; *Hoover* elnök semmiképen sem tudja a krízis fejlődését megfékezni. Az új elnök, *Franklin D. Roosevelt* szakít az individualista gazdasági felfogással, állami ellenőrzés alá vonja a gazdasági életet és demokratikus diktatúrával, a széles néprétegek igényeire támaszkodva lát hozzá a szociális problémák megoldásához.

Az új spanyol választásokon a baloldali pártok vereséget szenvednek; a jobboldal és a centrum átveszi a kormányzást és leveri a munkásforradalmakat, de a földreform érdekében ez a párt sem tesz semmit.

1934. Ausztriában *Dollfuss* kancellár egyaránt szembeszáll mind a szocialista, mind a nemzeti szocialista elemekkel.

A Német birodalomban Hindenburg kancellárrá nevezi ki Adolf Hitlert. Az új választások meghozzák a nemzeti szocialista párt teljes győzelmét. Hitler rendi szellemben alakítja át a német alkotmányt, fokozatosan megszünteti az összes pártokat a nemzeti szocialista párt kivételével és felépíti a totális államot. Az új államrend alapja a nemzeti szocialista párt (NSDAP), amely befolyását fokozatosan kiterjeszti a köz- és magánélet minden megnyilvánulására. A faji és népi népközösség eszméje egyetemes világnézetté épül ki. A Német birodalom kilép a Népszövetségből.

Olaszország a politikai és gazdasági erősödéssel gyarmati törekvéseit is szeretné megvalósítani. Igényeinek célpontja Abesszínia, amely *Hailé Szelasszié* császársága alatt új fejlődésnek indult. Itália egy határincidenssel kapcsolatban erélyes lépéseket tesz Abesszíniával szemben.

Aláírják a magyar-olasz-osztrák barátsági szerződést.

Hindenburg meghal; most már Hitler kezében egyesül az elnöki és kancellári hatalom. Azóta is diktátori hatalommal kormányozza a Német birodalmat. A Német birodalom tízéves barátsági szerződést köt Lengyelországgal.

Ausztriában a szociáldemokrata védőrség *(Schutzbund)* polgárháborút indít, de Dollfuss koncellár leveri a mozgalmat. A baloldal után a nemzeti szocialisták a hatalom megszerzésére kísér-

letet tesznek és megölik Dollfusst. A kormány hamarosan leveri a felkelést és *Schuschnigg*, az új kancellár katolikus rendi szellemben végrehajtja az alkotmányreformot.

Szovjetoroszország belép a Népszövetségbe és aktív tevékenységbe kezd az európai politikai életben.

Marseille-ben meggyilkolják Sándor jugoszláv királyt; a sikeres merénylet újabb nemzetközi háborús bonyodalmakkal fenyeget.

Az olasz—abesszín ellentétek véres összeütközésekben nyilvánulnak meg.

1935. Olaszország mozgósít Abesszínia ellen; a veszélyeztetett ország a Népszövetséghez fordul védelemért. Az egyeztető kísérletek azonban eredménytelenek maradnak s a Népszövetség elhatározza, hogy büntető szankciókat foganatosít Olaszország ellen. Az olasz seregek elfoglalják Aduát, Adigratot, Axumot és Makallét. Az abesszín háború súlyos feszültséget okoz Olaszország és Anglia között.

Franciaország és Oroszország háború esetére szóló kölcsönös segélynyujtási egyezményt köt.

Csehszlovákia megnemtámadási szerződést köt Oroszországgal. Az új választásokon *Henlein* nemzeti szocialista szudetanémet pártja a csehszlovák országgyűlés második legnagyobb pártja lesz.

A *stresai konferencián* Olaszország, Anglia és Franciaország megállapodnak, hogy Ausztria függetlenségét biztosítani fogják.

A Német birodalom, amely már a katonai ellenőrzés és függőség korszakában is a fegyverkezés és hadi előkészület terén megelőzte a győzteseket (légiflotta), proklamálja teljes katonai önrendelkezését. A Saar-vidéken megtartják a békeszerződés értelmében elrendelt népszavazást; a vidék lakossága óriási többséggel a Német birodalomhoz való csatlakozás mellett dönt.

Görögországban népszavazás állítja vissza nagy többséggel a királyságot. A száműzött *György* király visszatér és demokratikus szellemben kezdi meg uralkodását.

A lengyel választásokon távoltartják a nagy ellenzéki pártokat s így a kormány nagy többséget kap. Pilsudski irányításával új rendi jellegű alkotmányt léptetnek életbe.

1936. A második római paktum megerősíti az olasz—magyar—osztrák együttműködést.

Olaszország végül, noha a bennszülöttek elkeseredetten vé-

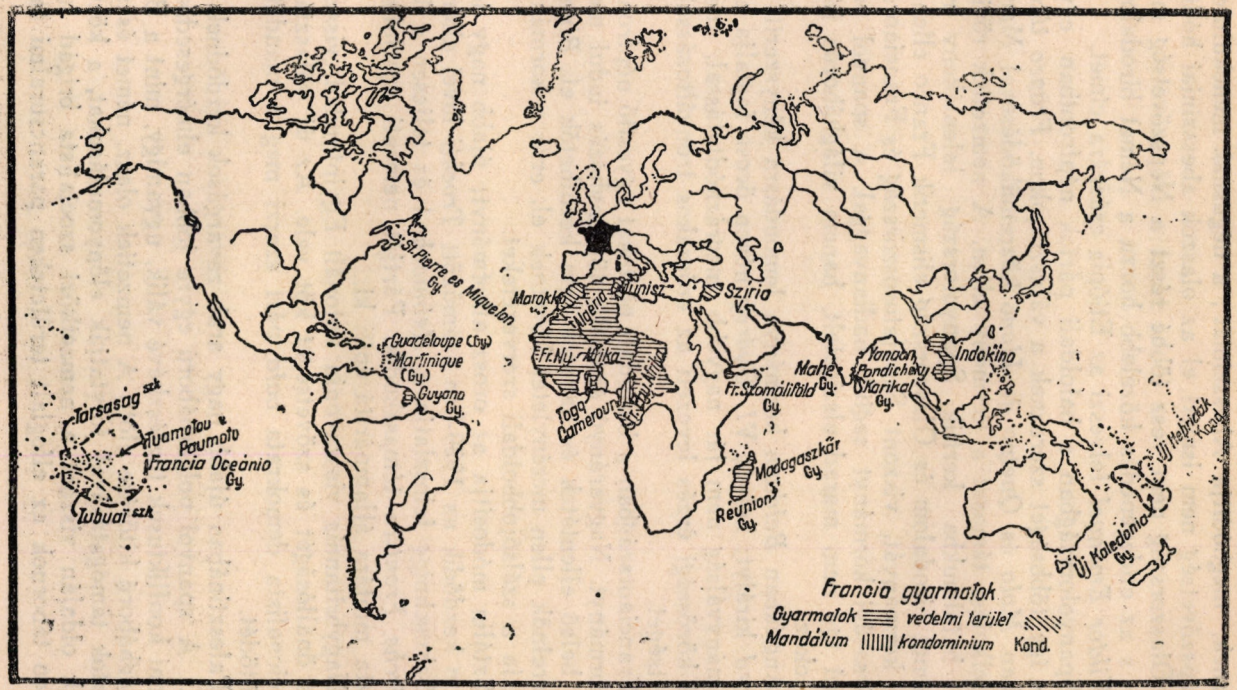
St.Pierre es Miquelon Gy.
Marokkó
Algéria
Tunisz
Szíria
Guadeloupe (Gy)
Martinique (Gy.)
Guyana Gy.
Fr.Ny.-Afrika
Togo
Cameroun
Fr.Szomáliföld Gy.
Mahé Gy.
Yanaon
Pondicheky
Karikal Gy.
Indokína
Társaság szk.
Tuamotu
Paumotu
Francia Óceánia Gy.
Tubuai szk.
Madagaszkár Gy.
Reunion Gy.
Új Hebridák Kond.
Új Kaledónia Gy.
Francia gyarmatok
Gyarmatok
védelmi terület
Mandátum
kondominium
Kond.

dekeznek, meghódítja Abesszíniát; a négusnak menekülnie kell. A Népszövetség nem ismeri el az olaszok abesszíniai hódítását. Erre Olaszország nem vesz többé részt a Népszövetség munkájában s az elidegenedés közelebb hozza a Német birodalomhoz. *III. Viktor Emánuel* felveszi az Etiópia császára címet.

Spanyolországban a baloldali pártok népfrontban egyesülnek s így többséget szereznek a választásokon. *Franco* tábornok azonban *Mola* és *Queipo de Llano* közreműködésével Marokkóban felkelést támaszt a kormány ellen. A nemzetiek rövid idő alatt hatalmukba kerítik Spanyolország jelentékeny részét. A Német birodalom és Olaszország elismerik Franco ellenforradalmi kormányát, viszont Szovjetoroszország és Franciaország a köztársasági kormányt segítik hadianyaggal. A spanyol polgárháború így nem marad elszigetelt, hanem világháborús feszültséget okoz.

Angliában *Baldwin* kormánya lemondásra kényszeríti *VIII. Edward* királyt; helyét *VI. György* néven öccse foglalja el. Az alkotmányválság nem jár nagyobb megrázkódtatással, mert az angol közösségi érzés levezeti az erőszakos trónváltozással járó feszültséget.

Franciaországban a baloldali pártokat egyesítő népfront alakít kormányt. Nagyarányú szociális törvényhozás indul meg, de nagy belső ellentétek és zavarok sem kerülhetők el. *Blum* miniszterelnök ellen merényletet követnek el, erre a kormány feloszlatja a szélsőjobboldali szervezeteket.

Sztálin módosítja az orosz alkotmányt; újabb nagy terrorhullám kezdődik az 1929-ben száműzött *Trockij* hívei ellen.

Schuschnigg feloszlatja a *Heimwehr*-t és teljesen a *Vaterländische Front*-ra támaszkodik. Pártját nemzeti szocialista és fasiszta mintára állampárttá építi ki.

Nagybritannia visszavonja katonáit Egyiptomból, visszaadja teljes önállóságát és szövetséget köt vele. Az új választásokon a nacionalista demokrata *wafd* párt szerzi meg a mandátumok négyötödét.

Palesztinában újabb nagy arab zavargások kezdődnek.

1937. A spanyol polgárháború egyre jobban elmérgesedik s az európai konfliktusok tűzfészkévé válik, ugyanúgy, mint a Balkán a világháború kitörése előtt. A nemzetiek olasz, német és színes csapatok támogatásával folytatják előnyomulásukat, a köztársaságiak oldalán viszont a nemzetközi szocialista brigád harcol. Franco tábornok az elfoglalt területeken parancsuralmi és egy-

pártrendszert vezet be s az ország politikai és gazdasági életét rendi szellemben alakítja át. Bevonul Bilbaóba és leveri a baszkok mozgalmát; erre a köztársaságiak a katalánok függetlenségi törekvéseire támaszkodnak. Anglia semleges marad és biztosítani igyekszik a tengerek szabadságát. A spanyol vizeken állandó kalózkodás folyik s ez súlyos bonyodalmakat támaszt a Földközi-tengeren érdekelt hatalmak között. Anglia, Franciaország, Olaszország és Portugália megegyeznek, hogy a spanyol partok nemzetközi ellenőrzésével megakadályozzák a hadianyagok szállítását és megvédik a semleges hajózást. A semlegességi bizottságban azonban ellentétek támadnak egyrészt Franciaország és Anglia, másrészt Olaszország és Németország között. Utóbbi két állam kilép a nemzetközi ellenőrzésből. A spanyol semlegesség ügyében összehívott *lyoni értekezlet* kimondja, hogy ezentúl minden olyan búvárhajóval, amely figyelmeztetés nélkül elsüllyeszt hajókat, mint kalózhajóval fognak elbánni. Olaszország ismét résztvesz az ellenőrzésben, de a hajók elsüllyesztése és bombázása minden erőlködés ellenére sem szűnik meg.

Németország és Japán antibolsevista egyezményt kötnek egymással s ehhez harmadiknak Olaszország is csatlakozik *(antikomintern paktum)*. A három politikai és gazdasági tekintetben hasonló helyzetű nagyhatalom nagy következetességgel játszik egymás kezére a nemzetközi kérdésekben.

Olaszország tovább folytatja Abesszínia meghódoltatását és megkezdi az új kolónia gazdasági és technikai szervezését. A fasiszta nagytanács határozata alapján megindul Olaszország teljes militarizálása; az angol-olasz ellentét minden vonalon kiéleződik.

A Német birodalomban a nemzeti szocialista kormányzat tovább dolgozik a zsidóellenes árja törvényhozáson. A Népszövetség fennhatósága és népszövetségi biztos irányítása alatt álló Danzigban is nemzeti szocialisták kerülnek uralomra s csatlakoznak a németbirodalmi parancsuralmi rendszerhez.

Nagybritannia példátlan arányú fegyverkezési programmot jelent be, hogy a német fegyverkezés elsőbbségét behozza. A világbirodalmi értekezlet megszervezi az impérium katonai védelmének egységes irányítását és elhatározza, hogy fejleszteni fogja az egyes dominiumok hadseregét. Az új ír alkotmány proklamálja az írek csaknem teljes elszakadását a Brit birodalomtól, megszünteti a kormányzói méltóságot és VI. Györgyöt nem ismeri el Írország királyának.

Az új francia választások ismét a népfrontot segítik győze-

lemre. A váltakozó új kormányok mind erre a pártra támaszkodnak s folytatják a hadiipar államosítását és a küzdelmet a jobboldali szervezetek ellen.

Anglia, Franciaország és a Német birodalom biztosítják háború esetére Belgium területének sérthetetlenségét. A fasiszta jellegű *rexista* mozgalom *Degrelle* vezetése alatt gyorsan előretör, de ugyanolyan hirtelenséggel le is hanyatlik.

A magyar külpolitika tovább munkálkodik az olasz, német, osztrák és lengyel kapcsolatok elmélyítésén.

Jugoszlávia konkordátumot akar kötni a Vatikánnal; pánszerb körök azonban az ortodox egyház védelmében éles harcot kezdenek az egyesség ellen. Jugoszlávia és Olaszország barátságos együttműködése növeli a Róma—Berlin-tengely befolyását a Dunavölgyében és a Balkánon.

Az új román választásokon az uralkodó liberális párt és szövetségesei példátlan vereséget szenvednek. A győztes szélsőjobboldali pártok közül különösen *Codreanu* terrorista *vasgárdája* jut befolyáshoz. Az új kormány feje *Octavian Goga;* a miniszterelnök bejelenti, hogy rendi szellemben óhajtja a román alkotmányt átalakítani és rendeleteket hoz a román faj hegemóniájának védelmére s a zsidóság gazdasági és intellektuális befolyásának megtörésére. A Goga-kormány az eddigi román külpolitikai iránytól eltérően a Róma—Berlin-tengelyhez közeledik.

Oroszországban Sztálin tovább folytatja „tisztító" munkáját; sorra leszámol az önkényuralmát veszélyeztető belső hatalmakkal (Radek-per, Tuhacsevszkij-per).

Az Északamerikai Egyesült Államokban óriási sztrájkmozgalmak törnek ki. Az államhatalom eddig a munkaadók pártján volt, most azonban nem száll szembe a sztrájkolókkal; a munkások megszállják a gyárakat. A kongresszus semlegességi törvényt hoz, s ebben megtiltja a hadianyagok idegen országokba való szállítását.

Diktatúrás államcsínyek követik egymást a délamerikai országokban; legjelentősebb *Getulio Vargas* diktatúrája Brazíliában a szélsőbal és szélsőjobb törekvések ellen.

Az angolok elvetik Palesztina felosztásának tervét; az állam területe három részből állna: zsidó, arab és semleges területből. A tervet az érdekeltek ellenségesen fogadják. Az angolok erélyesen látnak hozzá az arab forradalmi mozgalmak leveréséhez.

Egyiptomban *Nahaz* pasa vezetése alatt a demokratikus és

európai szelemű vafd párt uralkodik. *Faruk*, az új király a vallásos pániszlám mozgalomra támaszkodik és a vafd teljes kikapcsolásával új kormányt nevez ki. Egyiptomot mint önálló államot felveszik a Népszövetségbe.

A keleti világ az európaiakkal való érintkezés óta

A keleti világ egészen a 19. századig tanítómestere volt Európának. Európa a Kelettől, elsősorban Kínától, tanulta mindazokat a technikai vívmányokat, amelyeket később továbbfejlesztett és hatalmi céljaira felhasznált. A nyugati világ bámulatos adottsággal éppen a Keletről importált eszközökkel szerezte meg politikai, gazdasági és szellemi fölényét a Kelettel szemben (lőfegyverek használata, könyvnyomtatás, modern hadszervezet, munkagépek, stb.). A keleti és nyugati szellemiség közötti különbség okozta, hogy a Kelet technikai felfedezései ott elkorcsosultak és Nyugaton fejlődtek tovább. A keleti műveltségek nem tudták továbbfejleszteni és Európával szemben felhasználni saját felfedezéseiket; nem volt meg bennük a nyugati világot jellemző, adott tényekkel számolni tudó realizmus, kalkuláló és racionalizáló tehetség. Legnagyobb hátrányuk azonban az volt, hogy lényegében idegen volt tőlük a *nacionalizmus*, amely oly páratlan lendületet adott a fehérember világuralmi törekvéseinek. Az egyetlen kivétel ebből a szempontból Japán; a szigetország egészen kivételes fejlődése azonban csak erősíti a szabályt. Amint az ázsiai szigetország a fehérek közvetlen befolyása alá kerül, nemzeti öntudata európai módon fejlődik, értékesíteni tudja a nyugati műveltség gyakorlatilag felhasználható javait s azokat rögtön tanítómesterei ellen fordítja. A keleti kultúrák mélyen vallásos eszmeiségből nőttek ki s így nem tudtak a hódító európai nacionalizmus ellen védekezni. A középkori Európa bomlásával egyidőben a keleti szellemiség is hanyatlásnak indult, de itt nem voltak meg az átalakulási lehetőségek, úgy mint Európában. A keleti társadalmak nem voltak képesek politikai és szellemi berendezkedésüket vallásos irányból nemzeti irányba átváltani. Az ókori kezdetek után a kapitalizmus is hiányzott Keleten, pedig Európában ez lett a nemzeti törekvés és uralmi akarat egyik döntő megszervezője. Törökországban, az arab világban, Perzsiában, Indiában, Kínában, Sziámban, Afganisztánban a nacionalizmus csak európai hatás alatt bontakozott ki. Ez az újkeletű, késői keleti nacionalizmus a legutóbbi

években a világpolitika egyik legfontosabb, s egyelőre még beláthatatlan jelentőségű tényezőjévé vált. A nacionalizmus mellett a kapitalizmus is hódít a keleti világban, megbontja ott a társadalom vallásos egységét és növeli az alsó néposztályok nyomorúságát. Nyomában persze Keleten is felbukkan a szocializmus. A bomlasztó folyamatot a bolsevizmus keleti propagandája is nagyon elősegíti, sőt veszedelmesen kiélezi. A modern Keleten sajátságosan egybefonódnak egyrészt a keleti világ ősi vallásos tradíciói, másrészt a Nyugatról importált nacionalista, kapitalista, szocialista törekvések; egyes országokban az új nemzeti középosztályok körében a parancsuralmi eszme is terjed.

Törökország sorsát, amely Konstantinápoly elfoglalása óta teljesen egybefonódott Európa történetével, fentebb már ismertettük.

Arábia

700—1500. Arábia a kalifátus tartománya lesz s innen folytonosan özönlenek az arab törzsek az újonnan meghódított területekre. A birodalom súlyponja mindinkább eltolódik a kultúrterületek felé; ennek következtében egyes arab törzsek és dinasztiák csaknem teljes önállóságot élveznek. Valamennyi uralkodóház közül a mekkai és jemeni dinasztiák játsszák a legfontosabb szerepet.

1517—19. *II. Szelim* török szultán meghódítja Mezopotámiát, Szíriát, Palesztinát és Dél-Arábiát. Ettől az időtől az ázsiai arab világ a török kalifátus fősége alá tartozik. A török uralom azonban csak az arab lakosságú előázsiai területeket tudja kiaknázni és igazán meghódoltatni, maga Arábia csak igen lazán tartozik a törökök fennhatósága alá.

1633—1872. A *zajdita* dinasztia teljesen kiszorítja a törököket a délarábiai Jemenből.

1740. Belső-Arábiában a *vahhábik* harcos puritán szektája kerül uralomra s eredményes harcokat folytat a törökökkel.

1600—800. A török főhatalom hanyatlásával Irak, Szíria és Palesztina csaknem önálló kis fejedelemségekre bomlanak.

1803. A vahábbik átmenetileg Mekkát is elfoglalják s főhatalmukat Szíriára. Dél-Arábiára és Ománra is kiterjesztik.

1819—40. *Mehemed Ali*, egyiptomi khedive visszaszorítja a vahhábikat és maga uralkodik a szultán nevében Szíria, Palesztina és a termékeny arábiai partvidék felett.

1840. Irakban, Szíriában és Palesztínában ismét helyreáll a török főhatalom.

1837. Az angolok elfoglalják Ádent, az India felé vezető hajóutak legfontosabb védőművét. 1857-ben megszállják Perim szigetét a Báb el-Mandeb tengerszorosban. Ettől az időtől kezdve Arábia története az angol imperializmus befolyása alá kerül.

1882—1914. Megindul a palesztinai cionista zsidó terjeszkedés. A pogromok elől menekülő zsidó bevándorlók földművestelepeket alapítanak. Jeruzsálemben és Haifában zsidó városnegyedek keletkeznek, Jaffa közelében pedig új zsidó város épül, Tel Aviv. A cionista települések mellett német keresztény kolóniák is alakulnak.

1900—10. Anglia a független Omán, Koveit (Kuvajt) és az ú. n. Kalózpart kis arab fejedelemségei fölé is kiterjeszti főhatalmát.

1914—18. A világháború harcai Irak, Szíria, Palesztina és Észak-Arábia területére is kiterjednek. Az angolok *Husszein (Huszajn)* mekkai seriff vezetése alatt megszervezik az arab törzsek nemzeti felkelését a török uralom ellen. Az arab mozgalmat a törökök leverik, de a kérdéses területek, Irak, Szíria és Palesztina angol kézre kerülnek.

1917—21. A *Balfour-deklaráció* az araboknak tett ígéretekkel

szemben elismeri a zsidó nép önállósági igényét Palesztinára. Az ország brit mandátumterület lesz angol főbiztos kormányzása alatt. *Husszeint* Hedzsász, idősebb fiát, *Feiszál-t (Fajszál)* Irak, ifjabb fiát, *Abdalláh*-t pedig Transzjordánia trónjára ültetik.

1924. *Ibn* Szaud, a vahhábik, Nedzsd uralkodója, meghódítja Hedzsászt és megalapozza önálló arab birodalmát. Ez az ország ezentúl vezető szerepet játszik a pániszlám mozgalomban.

1923—38. Az angolok fokozatosan meghódoltatják a délarábiai Hadramaut törzsi fejedelemségeit s így szinte észrevétlenül új nagykiterjedésű gyarmatot szereznek Arábiában. Az 1938-i olasz-angol megegyezés szabad kezet ad az angoloknak Dél-Arábiában.

1920—36. Feiszál emír a franciák miatt menekülni kénytelen Szíriából s országa francia uralom alatt álló népszövetségi mandátumterület lesz. Azóta is szakadatlanul követik egymást a franciaellenes felkelések; a szír kérdés rendezése rendkívül nehéz feladat, mert a különböző törzsek, a mohamedán arabok, maronita keresztények, drúzok, törökök, örmények állandó viszályban élnek egymással.

1932—33. Ibn Szaud, Asszír nyugatarábiai fejedelemség miatt háborút indít Jemen zajdita uralkodója ellen és győz a harcban. Asszír beolvad Szaud-Arábiába; a vahhábi birodalom mellett Jemen marad Arábia egyetlen önálló állama.

1936. A francia kormány nagyfokú önállóságot ad Szíriának s a belőle kihasított Libanon államnak. Törökország igényt tart az alexandrette-i szandzsákra s konfliktusba keveredik Franciaországgal és Szíriával.

1932. Irak a Feiszál-dinasztia uralma alatt önálló állam lesz és belép a Népszövetségbe.

1936—37. Irakban átmenetileg angolellenes katonai diktatúra jut uralomra, de hamarosan megbukik, s az angol befolyás ismét erősödik. Az általános politikai irányzat azonban, hasonlóan az arab világ többi részéhez, kimondottan angolellenes. Az ütközőpont a megoldatlan palesztínai kérdés. Irak paktumot köt egyrészt Ibn Szaud arab államaival, másrészt Elő-Ázsia önálló országaival, Törökországgal, Iránnal és Afganisztánnal.

1939. A többségében törököktől lakott Alexandrette-i szandzsák átadása Törökországnak megszünteti a francia-török feszültséget.

1939. A szaadabadi szövetség az összes előázsiai független

iszlám államokat egyesíti. A szövetség elsősorban Szovjet-oroszország közelkeleti terjeszkedési törekvései ellen irányul.
1939—40. Törökország, Irak és Irán a még ismeretlen célkitűzésű nagy angol-francia expedíciós sereg támaszpontjai. Mindenesetre az iraki petróleumforrások fontos szerepet játszanak az angol-orosz ellentétben. Az iraki angol-francia és a kaukázusi angol-orosz petróleummezők közelsége egyik tengelye a feszültségnek. Általában az előázsiai petróleum egyik fűtőanyaga a nagy gazdasági hadiállapotnak, amely a Német birodalom, Olaszország és Szovjetoroszország számításaiban helyet kap. Angol-amerikai petróleumérdekeltségek Szaud-Arábiában és a Bahrein-szigeteken; nagy petróleummezők feltárása Törökországban.
1939—40. Irakban a régens és a bürokrácia az oroszellenes angol tájékozódás híve, a tisztikar javának egyesülése az angol befolyás kiküszöbölésére törekszik.
1939. A brit politika a palesztinai kérdésben fontos engedményt tesz az araboknak: Palesztina nagy részében tilos arab föld megvásárlása zsidók által.

Irán

800—1200. Iránt az arabok hódítják meg; a kalifátus névleges főhatalma alatt dinasztiák alakulnak a terület kisebb-nagyobb részei felett. Nevezetesebb uralkodóházak: *Ghaznavidák*, akiknek uralma Mezopotámiától egészen Indiáig terjed; *Bujidák*, akik majdnem egész Perzsiát leigázzák és a bagdadi kalifák mindenható kormányzói lesznek: türk *szeldzsukok*, akik egy időben uralmuk alatt egyesítik Elő-Ázsia nagy részét.
1220—405. Irán mongol uralom alá kerül és Dzsingisz khán utódainak, az *ilkhánoknak tartománya lesz.* Timur később megdönti uralmukat és elfoglalja Iránt.
1400—500. Perzsia nagyrésze turkomán hordák hatalma alá jut.
1501. *I. Iszmail*, az ilkhánok egyik leszármazottja, megalapítja az *Újperzsa birodalmat.* Az uralkodó az ó-perzsa tradíciókat egyezteti össze az iszlám felfogással. Utódai, a *Szafavidák* hatalmas birodalmat teremtenek s Perzsián kívül Turkesztánra és Irakra is kiterjesztik hatalmukat. Az Újperzsa birodalom Kelet felől éppúgy állandó ellenfele a törökségnek, mint nyugatról a Habsburgok és a magyarság.
1588. I. Abbasz sah uralkodása alatt éli az Újperzsa birodalom fénykorát. Győzelmes hadjáratok folynak a törökök ellen, Mezo-

potámia, Arménia, Turkesztán, Kaukázus és Afganisztán egy része perzsa uralom alá kerül. A birodalom fővárosa Iszpahán, az iszlám egyik legfényesebb városa.

1750 körül Afganisztán függetleníti magát Perzsiától. A turkomán *Aga Mohamed* megalapítja a *Kadzsar* uralkodóházat s ez egészen 1925-ig uralkodik Perzsia felett.

1800—50. Perzsiát északról az orosz, keletről az angol imperializmus fenyegeti; végül kénytelen lemondani Oroszország javára Kaukázus és Örményország perzsa uralom alatt álló részéről.

1838—42. Az angolok megindítják első hadjáratukat az afgánok ellen, mert a rájuk gyakorolt fokozódó orosz befolyás veszélyezteti a britek indiai uralmát. Az afgánok szívós ellenállása meghiúsítja az angolok akcióját.

1878—81. A második afganisztáni hadjárat végén az angolok kiterjesztik befolyásukat erre az országra is.

1893. Az afgán emír angol befolyás alá kerül, viszont az oroszok is igényt tartanak országára s elragadják tőle a pamírvidéki tartományokat. Erre az angolok Kafirisztán annektálásával kárpótolják magukat. Afganisztán állandó orosz-angol vetélkedés színhelye lesz; a két vetélytárs szüntelenül szítja a forradalmakat.

1850—906. Perzsia teljesen az angolok és oroszok gyámkodása alá kerül. *Naszir ed Din* belső reformokkal próbálja ellensúlyozni az idegen befolyást, de az uralkodó hatalmi köre csupán Nyugat-Perzsiára terjed, a birodalom keleti területein a nomád törzsfőnökök garázdálkodnak, akik távol állnak minden civilizációtól.

1906. *Muszaszer ed Din* nemzetgyűlést hív össze, de ennek csak tanácsadó jellege van.

1907. Az angol-orosz megegyezés formailag elismeri Perzsia integritását, de ettől függetlenül orosz és angol érdekszférára osztja az országot.

1908. *Mohamed Ali* sah feloszlatja a nemzetgyűlést, de erre forradalom tör ki, amely megfosztja az uralkodót trónjától és gyermek fiát ülteti helyére. A reformmunka azonban megakad, mert az oroszok minden ilyen irányú komoly törekvést megakadályoznak.

1914—18. A háború alatt Perzsia teljesen az antant hatalmak befolyása alatt áll. Két évig majdnem orosz gyarmat, a bolse-

vizmus győzelme után pedig angol uralom alá kerül.

1919. Anglia kényszeríti Perzsiát, hogy vazallus-szerződést kössön vele, a perzsa nemzetgyűlés azonban ellenáll s így Anglia lemond a szerződésről.

A nagyfontosságú perzsa petróleumforrások kiaknázását azonban biztosítják maguknak az angolok.

1919. *Amanullah* emír orosz segítséggel háborút üzen az angol főhatalmi törekvéseknek. A britek kénytelenek elismerni Afganisztán függetlenségét s az oroszok is visszaadják az elszakított afgán területeket. Az ország orosz befolyás alá kerül. Amanullah követi a perzsa sah példáját és gyökeres reformok útján modernizálni akarja országát.

1922. Iránban gyorsan elhatalmasodó nemzeti mozgalom keletkezik az idegen befolyás ellen; élére a közkatonából miniszterelnökké lett *Riza khán* áll. A vezér teljesen újjászervezi a központi hatalmat, megreformálja a hadsereget és a közigazgatást, majd *Pehlevi* néven trónra lép és dinasztiát alapít.

1923—40. Iránban folytatódik a reformmunka: egymásután keletkeznek az úthálózatok, vasutak, kikötők, népoktatás, egyetemek, nemzeti bank, modern gyártelepek, stb. A kormány szerződéseket köt Oroszországgal és az előázsiai független államokkal. A petróleumforrások miatt konfliktus tör ki Angliával s a viszály lényegében a perzsa álláspont győzelmével végződik.

1928. Az afganisztáni papság fél az angolok és a reformok átalakító hatásától s felkelést szít Amanullah ellen; az uralkodó menekülni kénytelen.

1930. Afganisztánban szakadatlanul küzd egymással az orosz és angol befolyás. A modernizálódás tovább folyik: utak, gyárak, nemzeti bank, stb., mind az új szellem térhódítását bizonyítják.

1934—35. Afganisztánban egyre erősödő japáni befolyás észlelhető.

1939—40. Irán és Afganisztán közvetlenül nagyobb veszélyt látnak a szovjetorosz terjeszkedési törekvésekben, mint az angol befolyásban. Csatlakoznak az Elő-Ázsia szabad államait egyesítő szaadabadi szövetséghez, amely főképen Szovjetoroszország ellen irányul.

India

1498. *Vasco da Gama* megkerüli Afrikát és Indiába jut; a portugálok kiaknázva az indiai fejedelmek egyenetlenségét és a

hindu—mohamedán elentétet, elfoglalják a Malabar-part számos pontját, de a belső területek felé nem hatolnak előre.

1625. Ebben az évben keletkezik az első angol telep Indiában.

1659. *Aurangzeb* nagymogul kegyetlen erőszakkal terjeszti Indiában az iszlámot, a hindu *maráthák* és a fajilag hindu, de vallásilag a mohamedánhoz közelálló *szikhek* azonban fellázadnak ellene.

1707. A hindu konföderáció a maráthák vezérlete alatt nagy győzelmet arat a nagymogulok mohamedán hadserege felett. A hindu államok egy időre függetlenülnek a mohamedán főhatalomtól. A mogul központi hatalom tehát éppen akkor hanyatlik, amikor India népeinek az angolok és franciák előretörése ellen kellene védekezniük.

1650—750. Az *Angol Keletindiai Társaság* s vetélytársa, a *Francia Keletindiai Társaság* egymásután hódítja meg az indiai partvidék fontos kikötőit (Bombay, Kalkutta, Madrász). Egy ideig a franciáké az elsőség; sikereiket *Dupleix* módszerének köszönhetik, aki egymás ellen uszítja a bennszülöttek államait s közben sorra foglalja el területeiket. Az angolok hamarosan maguk is elsajátítják, sőt tökéletesítik ezt a módszert és még a franciáknál is szívósabban és következetesebben alkalmazzák.

1751—59. A két nemzet küzdelme végül az angolok javára dől el. *Clive* már nagy gyarmatterületet szerez Bengáliában és befolyása kiterjed a még önálló indiai államokra is. A delhi nagymogul már csak névleges ura Indiának.

1761. A perzsa *Ahmed sah* legyőzi a harcias maráthákat és a nagymogul seregét. Az angolok előretörése nélkül India egy új iszlám hatalom zsákmánya lenne.

1763. A párisi béke teljesen véget vet a francia befolyásnak Indiában s uralmuk mindössze néhány városra szorul.

1773. Az angol kormány új szervezetet ad a Keletindiai Társaságnak, amelyben magának tartja fenn a hadüzenet és a békekötés jogát s a társaság fennhatósága alá tartozó területek élére kormányzókat állít.

1773—805. Az indiai birtokok első kormányzói *Warren Hastings, Cornwall* és *Wellesley*. A három úttörő továbbterjeszti az angol uralmat, gyengíti a maráthákat és megsemmisíti a legnagyobb önálló mohamedán államot, a *Majszur (Mysore) szultánságot*. A brit uralom egész Bengáliára, Pandzsábra és a déli Indus-völgyre is kiterjed.

1806. Az angolok elfoglalják Delhit, a nagymogulok székhelyét.

1790 körül a kínai fennhatóság alatt álló indokínai államok (Annam, Kokinkína, Kambodzsa, Tonking) francia segítséggel *Gialong* annami király uralma alatt egyesülnek.

1795. Hollandia feloszlatja Keletindiai Társaságát s holland gyarmattá teszi a társaság indonéziai birtokait, közöttük Jávát is.

1814. Az angolok megszállják *Szingapur (Singapore)* halászfalut s fokozatosan távolkeleti pozíciójuk legnagyobb erődjévé fejlesztik. A kis maláji félsziget később a Brit birodalom egyik legértékesebb gyarmata lesz (kaucsuk, ón).

1816. Ceylon angol uralom alá kerül.

1824—80. A magas műveltségű jávaiak eredménytelen szabadságharcokat folytatnak a kíméletlen holland uralom ellen.

1847—58. Az annami uralkodók nagy kereszténytildözései jó ürügyet szolgáltatnak Franciaországnak, hogy katonai expedíciókat vezessen Indokínába s annektálja Kambodzsát és Szaigont.

1849. A szikhek India legkiválóbb harcosai, akik a hindu világszemléletet tetterős és katonás vallási fanatizmussal egyesítik, fellázadnak az egész Indiát behálózó idegen uralom ellen, de az angolok leverik mozgalmukat.

1857—58. Az angol hatalom egész Indiát birtokába keríti. A területek egy részén megszüntetik a fejedelemségeket és közvetlenül uralkodnak, másutt azonban meghagyják a bennszülött maharadzsák uralmát. Ezeken a területeken természetesen éppúgy saját kezükben összpontosítják a tényleges hatalmat, mint a többin s a gazdasági kiaknázás tekintetében sincs a kétfélekép kormányzott országrészek közt lényeges különbség. Ez a rendszer ma is érvényben van. A brit hatalom a bennszülött zsoldos seregen alapszik, csupán a tisztikar és az altisztek egy része angol. A bennszülött katonák fellázadnak és megtámadják az angolokat *(szipoi (sepoy) lázadás)*. A felkeléshez sok bennszülött fejedelem is csatlakozik s a mogul császár is támogatja a mozgalmat. Anglia végül néhány hűséges hindu és szkih állam segítségével leveri a lázadást, leteszi *Bahadur*-t, az utolsó nagymogult, megszünteti a Társaság kiváltságait és Indiát angol gyarmatnak nyilvánítja. A kormányzó alkirály néven szerepel, a birodalmat egy miniszter képviseli az angol kormányban.

1876. Viktória angol királynő felveszi az India császárnője

címet. Ebben az időben India már a Brit birodalom gazdagságának egyik főforrása, az angol ipar és kereskedelem legnagyobb és vetélytársnélküli piaca.

1870. A Filippi-szigeteken *Aguinaldo* vezetésével nemzeti forradalom tör ki a spanyol uralom ellen; a spanyolok nem képesek megbirkózni a felkelés erejével.

1873—74. A franciák elfoglalják az indokínai Hanoit és Tonkingot.

1884—88. A franciák megtörik a kínaiak befolyását Indokínában és előbb Annamot, majd egész Indokínát francia uralom alatt egyesítik.

1886. Az angolok elfoglalják Burmát s ezzel Hátsó-India egy részére is kiterjesztik uralmukat.

1893—96. A franciák kicsikarják Laosz tartományt Sziámtól.

1898. A Filippi-szigetek forradalmi pártja a spanyol-amerikai háború folyamán Amerika mellé áll. A harc eldőlte után a szigetek amerikai fennhatóság alá kerülnek. A bennszülöttek azonban az új uralommal is elégedetlenek és Aguinaldo vezérletével újból fellázadnak. Ezúttal viszont nem a gyenge spanyolokkal, hanem a szívós és erélves Amerikával állnak szemben s mozgalmuk kudarccal végződik.

1907. A franciák megfosztják az annami királyt trónjától.

1907. Amerika alkotmányt ad a Filippi-szigeteknek.

1914. *Gándhi* húszévi harc után kivívja a délafrikai indusok egyenjogusítását és átveszi az indiai nemzeti mozgalom vezetését.

1914—18. Gándhi a világháborúra való tekintettel beszünteti mozgalmát; az angolok megígérik, hogy a háború befejezése után alkotmányt adnak Indiának.

1916. A Filippi-szigetek bizonyos fokú önkormányzatot nyernek az Egyesült Államoktól; a lakosságot azonban ez a viszonylagos önállóság nem elégíti ki. A népesség egy része japáni, más része bolsevista befolyás alatt folytatja tovább a függetlenségi harcot.

1918—24. Az angolok nem teljesítik Gándhinak tett ígéretüket s erre a népvezér megindítja a harcot az indus autonómiáért *(szvarádzs)*. A fegyveres felkeléstől visszatartja a tömegeket, a harc leghatásosabb eszköze, az angolokkal együttműködés megtagadása *(non cooperation)*.

1930—36. Gándhi hindu szabadságmozgalma újból fellángol. Az angolok látják, hogy a mozgalom mindinkább a nacionalis-

ták és bolsevisták kezébe kerül, akik erőszakos megoldást sürgetnek. Igyekeznek tehát megegyezésre jutni Gándhival s meghívják a londoni „kerekasztal" konferenciára. Gándhi azonban itt sem hajlandó engedni követeléseiből s a tárgyalás eredménytelenül végződik.

1935—36. A Baldwin-kormány az erős kéz politikáját próbálja alkalmazni Indiával szemben, de teljesen sikertelenül. Az orosz bolsevizmus szakadatlanul szítja a nacionalista és kommunista zavargásokat. A belső szociális problémák megoldatlansága és a továbbra is fennálló vallási ellentétek azonban maguk a hinduk között is folyton fokozódó ellentéteket idéznek elő.

1937. Az új indiai alkotmány nagy változást hoz, de még mindig nem teljesíti a nemzeti mozgalom mérsékelt szárnyának azt a minimális követelését sem, hogy az anyaország Indiának a többi brit dominiumokkal egyenlő önállóságot adjon. A hindu nacionalista párt nagy többséget kap a választásokon; kezdetben passzív rezisztenciát tanusít az államügyekkel szemben, legújabban azonban mind intenzívebben kapcsolódik bele a kormányzatba. A nacionalista mozgalom követeli, hogy a maharadzsák többnyire züllött és korrupt uralmát szűkítsék vagy teljesen szüntessék meg. Az angolok politikája viszont az, hogy egyrészt a maharadzsákat, másrészt a mohamedán kisebbséget igyekeznek kijátszani a nemzeti törekvésekkel szemben.

1933. Az Únió csaknem teljes függetlenséget ad a Filippi-szigeteknek, csak flottabázisait tartja fenn, amelyeket a japáni terjeszkedés ellen kénytelen megszervezni.

1936—38. Francia-Indokínában és Hollandus Indiában heves forradalmi mozgalmak robbannak ki a francia és holland uralom ellen. A villongásokat nacionalisták vezetik, akik szociális téren kommunista programmot vallanak.

1939—40. Anglia új háborús válsága feléleszti az indiai függetlenségi mozgalmat. A hinduk teljes dominiumi alkotmányt követelnek, azonban az új mozgalom is akárcsak elődei, mind szélsőségesebb irányban tolódnak el. Élén már nem annyira Gándhi személye áll, mint inkább a kongresszuspárt, amely a nemzetgyűlési választáson nagy többséget vívott ki s India népei egyetlen jogos képviselőjének nyilvánítja magát. A hinduk a kongresszuspárt irányításával egységes nemzeti államot követelnek, a mohamedánok azonban nem hajlandók ebben az államban kisebbségként szerepelni s önálló mohamedán államok létesítését kívánják. Anglia államszövetséget tervez dominiumi alkotmány-

nyal, azonban ehhez nem teszi meg az elhatározó lépéseket. A fejedelmek, akiknek a hatalma az önálló nemzeti államban teljesen megszűnne, hűségnyilatkozatot tesznek a Brit birodalomnak és részt óhajtanak venni a háborúban. A kongresszuspárttal szemben amelynek még mindig Indiának az ősi alapokon való megújulását hirdető Gándhi a szellemi vezére, mindjobban tért hódít Bose nacionalista-kommunista mozgalma, amely teljesen leszámol az indiai hagyományokkal és egy túlzottan európai szellemű Indiát akar felépíteni. A kongresszuspárt rangarhi pánindiai kongresszusa kijelenti, hogy Indiának semmi köze az angol hadicélokhoz, megtagad minden együttműködést Angliával s a teljes önállóságot kívánja kiküzdeni. Gándhi ismét megszervezi a brit uralommal szemben való passzív ellenállást.
1940. Japán bejelenti, hogy amennyiben Hollandia idegen fennhatóság alá kerül, igényt tart Hollandus Indiára, a délázsiai hollandus gyarmatbirodalomra. Az Északamerikai Egyesült Államok és Hollandia élesen visszautasítja a japáni igényeket. A bennszülöttek szabadságmozgalmát irányító vezető réteg a japáni-kínai háborúig szívesen kacérkodott japáni kapcsolatokkal, azóta azonban Japántól épp annyira elfordult, mint az európaiaktól. Ugyanezt a hatást váltotta ki a kínai-japáni háború a Filippi-szigetek bennszülött vezető rétegénél is. A Filippi-szigetek nemzetgyűlése Japán ellen irányuló bevándorlási törvényt hoz.

Kína

1368—644. Ezt az időszakot a Ming-dinasztia korát, különösen a hagyományokhoz való merev ragaszkodás jellemzi. Továbbépítik a nagy falat, megindul az első európai terjeszkedés: az oroszok az Amurnál, a portugálok Makaóban telepednek meg.
1644. Kína a mandzsuk uralma alá kerül: ekkor kezdik viselni a copfot, mint a mandzsuknak való meghódolás jelét. Az új vezető réteg harcos kasztot alkot s élesen elkülönül a kínaiakól.
1662—848. Ebben a két évszázadban éli a mandzsu-dinasztia fénykorát s ekkor virágzik ki utoljára a kínai műveltség. A kínai uralom ismét kiterjed Mongólia, Kelet-Turkesztán, Tibet, Nepál, Indokína, Burma és Sziám fölé. A jezsuiták nagy befolyásra tesznek szert a mandzsu udvarban. Az európai nemzetek közül csak az oroszokkal lépnek a császárok gazdasági érintkezésbe és szerződéses viszonyba.

1796—848. Az új piacok meghódítására törekvő európai kapitalizmust izgatja Kína különállása és követelik a birodalom gazdasági megnyitását. A kínaiak azonban magasrendű hagyományos műveltségük tudatában lenézik a nyugati vívmányokat és mereven elzárkóznak az európai hatások elől.

1848—50. A Nyugatról becsempészett ópium borzasztóan rombol a kínai nép között. A kínai kormányzat törvényes úton igyekszik megakadályozni az ópiumcsempészetet, erre azonban Anglia a megsértett szabadkereskedelem nevében megindítja az *ópiumháborút.* A kínaiak látják az európai hadifölényt, de most sem tanulnak. A birodalom végül kénytelen öt kikötőt megnyitni az európai kereskedelem számára.

1850—67. A protestáns misszionáriusok hatása alatt fellobban a szörnyű *Táiping-lázadás,* amely csaknem teljesen elpusztítja a birodalom egy részét. Végül az államhatalom az európaiak közreműködésével leveri a felkelést.

1820—77. Kelet-Tukesztánban és Nyugat-Kínában mohamedán lázadások törnek ki s mohamedán fejedelmek alapítanak ott államokat.

1860. Az európai hatalmak közösen indítanak háborút a Mennyei birodalom ellen. A harc meghozza eredményét, a fehérek elismertetik Kínában az idegenek teljes egyenrangúságát s azt a jogot is kivívják, hogy európai flottabázisok céljaira használhassák fel a kínai kikötőket.

1862—908. A gyermekcsászárok helyett *Cu Hszi* anyacsászárné kormányoz. A reformok abbanmaradnak s az uralkodónő fokozott maradisággal igyekszik az európaiak politikai és gazdasági befolyása elé akadályokat gördíteni. Egy ideig a reformpárt van fölényben, de az anyacsászárné hamarosan ismét kezébe ragadja a hatalmat és eltékozolja a reformokra szánt összeget.

1894—95. Kína nagy zárkozottságával ellentétben Japán alig három évtized alatt pompásan elsajátította a nyugati imperializmus eszközeit s megtámadja a kínai uralom alatt álló Kóreát. A kínai-japáni háború a kínaiak súlyos vereségével végződik. Japán elfoglalja Kóreát, de a teljes annexiót az európai hatalmak közbelépése egyelőre megakadályozza.

1900. Cu Hszi anyacsászárné titkos szervezetekkel szövetkezik, hogy az európaiakat legyilkoltassa *(boxer-lázadás).* Kína tehetetlensége abból tűnik ki legvilágosabban, hogy a csekély számú európai csapat sikeresen leveri a lázadást, elfoglalja Pekinget és megalázó békére kényszeríti a kínaiakat.

1905. Az orosz-japáni háború Kínát is érinti; a békekötésben Mandzsuria északi része orosz, déli része japáni befolyás alá kerül.

1908—12. A durva megaláztatások és az idegenek kizsákmányoló szerepének hatása alatt egyre forradalmibb lesz a hangulat Kínában s az elégedetlenkedők mozgalma főleg a mandzsudinasztia ellen irányul. Az uralkodóházat délen megbuktatják s *Szun Ját-szen* elnökletével délkínai köztársaság alakul.

1912—14. Az udvari reformpárt is szövetkezik a köztársasággal és lemondatja a mandzsu-dinasztiát. Az egységes kínai köztársaság első elnöke *Jüán Si-kái.*

1914. Az elnök feloszlatja a parlamentet és diktátori hatalommal kormányoz. Központosító törekvéseivel sem tudja megakadályozni, hogy egyes távolabbi államok katonai kormány vezetése alatt el ne szakadjanak a központi hatalomtól.

1915. Japán a világháborút használja fel alkalmul, hogy a Mennyei birodalmat hegemóniája alá vonja. Kína nem tud megbirkózni a japáni hadifölénnyel és kénytelen Mandzsuriában, Sántungban és Fukienben gazdasági és politikai előnyöket biztosítani Japán részére. A japáni erőszak kiváltja az első Japán-ellenes bojkottot.

1917—22. Kína képtelen igazi nemzeti állammá alakulni. Az idegenektől megvesztegetett katonai kormányzók és hadseregparancsnokok állandó harcban állnak egymással. Szun Ját-szen Dél-Kínából kiindulva megkísérli, hogy egységesen haladó szociális szellemben alakítsa át a köztársaságot, de próbálkozása eredménytelen marad.

1923. Szun Ját-szen a bolsevistákkal szövetkezik Kína újjászervezése érdekében. Hadseregét az orosz tisztek megreformálják ugyan, de az angoloktól és franciáktól fizetett tábornokok felett nem tud úrrá lenni.

1924—25. A tábornokok újabb harcokat indítanak; különösen kimagaslik közülük a japániaktól támogatott *Csang Co-lin* és a bolsevistákra támaszkodó keresztény *Feng Jü-hsziáng.*

1926. A nemzeti forradalmi párt *Csiang Kái-sek* vezetésével megindítja a harcot a japániaktól pártfogolt északkínai hadvezérek ellen. Célja Kína reformszellemben való egyesítése. Elfoglalja és fővárossá teszi Nankingot, beveszi Sanghájt; szakít a kommunistákkal, akik támogatják a központi hatalomtól elszakadt nyugatkínai államokat.

1928—32. Csiang Kái-sek megküzd a japán intrikákkal és si-

kerül egyesítenie Kína jelentékeny részét. Új alkotmány lép életbe s minden remény megvan a birodalom egyesítésére, csak a japániak és a kommunisták ellenakcióit kell letörni.

1931—34. Csiang Kái-sek le akarja verni a kínai kommunista államokat, ekkor azonban útját állja a japániak inváziója. Japán elfoglalja Mandzsuriát és *Mandzsukuo* néven a Kínából elűzött mandzsu-dinasztia uralma alatt vazallus államává teszi. A japániak nem tűrik tovább a kínai bojkottot, megszálliák Észak-Kína jórészét, Belső-Mongóliát és elpusztítják Sanghájt. Az ideiglenes békeállapotok sem szüntetik meg a japáni befolyást a legészakibb kínai államokban. Csiang Kái-sek megtöri a kínai szovjetállamok hatalmát, de az újabb japáni előretörés miatt nem semmisítheti meg őket teljesen.

1935—38. Csiang Kái-sek nagy eréllyel hajtja végre a hadseregreformot. Nemzeti hadsereg kiépítése az egyetlen eszköz a japániak elleni védekezésre. Viszont a japániak minden módon meg akarják akadályozni, hogy Kína nemzetállammá alakulhasson, mert ez megfosztaná őket a világ legnagyobb gazdasági piacától és lehetetlenné tenné a tervezett keletázsiai világbirodalom megalapítását. Kényszerítik Kínát, hogy egyre újabb területeket ürítsen ki számukra s az egyes államokban szeparatista mozgalmakat szerveznek. Csiang Kái-sek nem akarja országát teljesen kiszolgáltatni s ezért a Szovjettel keres kapcsolatot. Ennek a lépésnek és saját súlyos belpolitikai és gazdasági zavarainak hatása alatt Japán 1937-ben nagy eréllyel és kíméletlenséggel, hatalmas seregek partraszállításával indítja meg a háborút Kína ellen. Egymásután foglalja el Pekinget, Sanghájt és Nankingot s Észak-Kínát japáni vazallus-állammá alakítja át. A nagy japáni fölény ellenére a kínaiak egyetemes hősiességgel állnak ellen és több helyütt sikerül is vereséget mérniük a japáni seregekre.

1938. A japániak elfoglalják Hánkaut s ezáltal Kína ütőere a Jángce-kiáng folyam is fokozatosan hatalmukba kerül.

1939. Nagybritannia és Szovjetoroszország támogatják az elkeseredett harcok között visszavonuló Csiang Kái-seket. A nyugati és déli tartományokat a japániak nem tudják elfoglalni sőt a harcokban mindjobban megedződő kínai nemzeti hadsereg több irányban fokozatosan előnyomul. A kínai tömegek mindinkább megértik és magukévá teszik a nemzeti ellenállás eszméjét, amely alapjában idegen tőlük. Az addigi zsoldos szellemű hadsereggel szemben szinte minden kínai az egységes birodalom

katonájává válik. A szakadatlan gerillaharcok teljesen megbénítják a japáni előretörés lendületét. Japán mind kevésbbé tudja a kínai kérdést gyarmati alapon megoldani. A japániak elől legalább 25 millió kínai vándorol a parti tartományokból a nemzeti uralom alatt álló belső tartományokba.

1940. Japán Vang Csing Vei vezetésével Nankingban ellenkor-

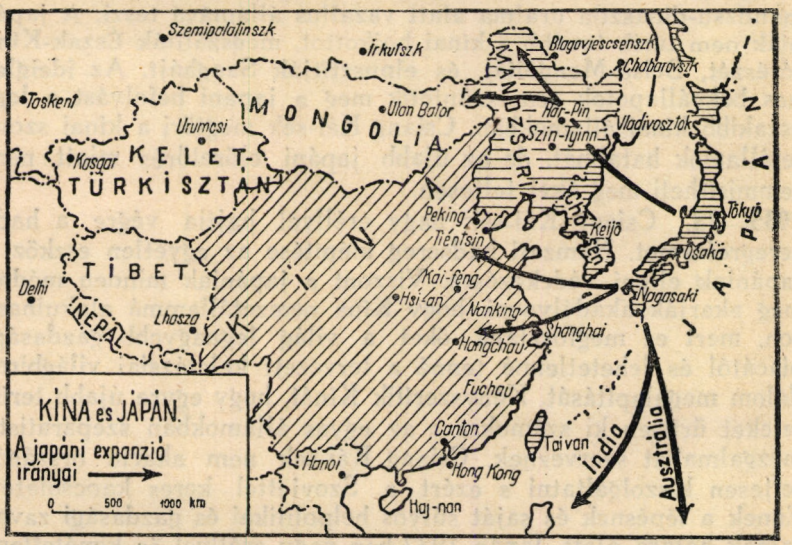

mányt állít fel, amelynek sem Kínában, sem a külföldön nincs tekintélye. Csiang Kái-sek Csungkingból szervezi az ellenállást és valószínűleg ennek a küzdelemnek a folyamán alakul majd Kína — ősi egyetemes hagyományainak feladása nélkül — igazi nemzetállammá.

Japán

1603. *Tokugává Ijejászu* felveszi a sóguni címet s ezzel megkezdődik a konzervatív *Tokugává*-korszak, amely annyira befolyásolta Japán újkori arculatának kialakulását. Az új berendezkedésben a társadalom katonai szervezetet kap, az állami gépezet élén a sógun áll, az állami kiadásokat is ő fedezi saját birtokaiból. A császárt teljesen elzárják a néptől s lényegében megfosztják minden hatalomtól. Az országot 300 részre osztják s a *dajmijók*-nak, hűbéruraknak adják. Önálló hatalmuk ezeknek

sincs, teljesen a sógun uralma alatt állnak. A *számurájok* katonai kasztja a sógunt és a dajmijókat szolgálja. A számurájok az egymásközti terméketlen párviadalokban élik ki energiájukat, mert Japán több mint 200 esztendeig tartózkodik a külső háborútól s jelentősebb belső zendülések sem zavarják nyugalmát. A japáni társadalmi osztályok közül csakis a számurájoknak vannak politikai jogaik. A kereskedő kaszt hivatalosan alacsony rangot képvisel, valójában azonban nagy gazdagságra, szellemi és társadalmi befolyásra tesz szert.

1614—33. A sógunok féltik hatalmukat az európai befolyástól s ezért nagy kegyetlenséggel üldözik a kereszténveket, akik addig bátorságosan meghúzódhattak Japánban. A teljes elzárkózás érdekében még a tengeri hajók építését is megtiltják s ezzel teljesen megbénítják a kiterjedt japáni külkereskedelmet.

1637—38. Az üldözések ellenállást váltanak ki a japáni keresztények között; a sógunok a hollandusok segítségével verik le a mozgalmat s teljesen megsemmisítik a japáni kereszténységet.

1716—45. Ebben az időben hozzák be Japánba az első európai könyveket s ezzel megindul az első bizonytalan s egyelőre még hatástalan érintkezés a nyugati tudománnyal és civilizációval.

1853—54. *Perry* amerikai altengernagy kis amerikai gőzhajójával megjelenik a Jedói öbölben s kényszeríti Japánt, hogy megnyissa kikötőit az európaiak előtt. A sógunok belátják, hogy a fegyveres ellenállás mit sem használ az európaiakkal szemben s így barátsági szerződésre lépnek Amerikával, majd hamarosan további 16 államval is.

1861—65. A császári udvar körül csoportosuló reformpárt elküldi az első követségeket a fehérek világába. A kiküldöttek meggyőződnek a nyugatiak erejéről és hatalmáról és kutatni kezdik annak okait. Az európai civilizáció fanatikus kisajátítása a japániakat mindinkább képessé teszi az európai befolyással szemben való védekezésre. A dajmiiók konzervativizmusa azonban nem szenvedheti az idegen befolyást s mozgalmat indítanak a fehérek eltávolítására. Az európai hatalmak erre ágyúzni kezdik a japáni kikötőket s nagy hadikárpótlás fizetésére kötelezik az országot.

1866—67. Az ifjú *Mucuhito* császár köré erős reformpárt csoportosul; ez leveri a számuráj sereget s kényszeríti hogy adja vissza a hatalmat a császárnak. A császár egységessé akarja tenni országát az idegenekkel szemben, szétveri a sógun számuráj seregét.

1868. Megkezdődik Japán nagy reformkora, a *Médzsi kor.* A császár európai nacionalista szellemben szervezi újjá országát. Eddig tilos volt az egyes tartományok egymással való érintkezése; a császár ezt is megnyitja, eltörli a belső vámokat és bevezeti az egységes pénzt.

1869—78. A reformok szédületes iramban követik egymást. Japán rövidke évtized alatt behozza azt, amit Európa a renaissance óta megalkotott: megszünteti a feudalizmust, egyenlőséget teremt a társadalmi osztályok, kasztok között, átveszi a Nyugat összes technikai és szellemi vívmányait, vasutat, postát, távírót, telefónt, gőzhajózást, iskolakötelezettséget, polgári törvénykönyvet, papírpénzt, bankot, katonakötelezettséget, parlamentet, közigazgatási reformot, polgári pártokat, mezőgazdasági és ipari oktatást, európai sportokat, modern fegyvergyárakat, stb.

1894. Japán kivívja, hogy az európaiakkal kötött hátrányos szerződéseket megváltoztassák s elismerteti teljes egyenlőségét az európai hatalmakkal.

1869. Az európaiaktól tanult vívmányokat Japán is azonnal az imperialisztikus terjeszkedés megszervezésére fordítja. Első eredmény az, hogy a *Rju-Kju (Liukiu)* szigetek japáni fennhatóság alá kerülnek.

1870. Japán megszállja a Bonin-szigeteket.

1869—82. Japán Kóreára is szeretné kiterjeszteni fennhatóságát, ezzel a területtel, amely mintegy hidat alkot az ázsiai kontinens felé, már ősidők óta kapcsolatban állott. Az oroszok azonban egyelőre megakadályozzák ázsiai terjeszkedését. Sikerül ugyan több szigetcsoportot megszállnia, de az oroszok kényszerítésére Szakhálint elcseréli a Kurili-szigetekért.

1882—88. A nacionalizmus kiépítése után a nagykapitalizmus megalapozására kerül a sor. Japán ebbe a régióba is átmenti a feudalizmust; a nagy iparvállalatokat, bankokat, stb. főnemesi családok alapítják.

1890. Ebben az évben alakul meg az első japáni parlament. Egyelőre a lakosságnak csak kis része választó, az igazi hatalom a vének tanácsának kezében van, ez viszont a hadsereg és a flotta akaratát fejezi ki.

1894—95. A japáni imperializmus Kínára is ráteszi kezét. A kínai-japáni háború végén Kína elismeri Kórea Japánhoz tartozását, lemond Formózáról s átadja a Liau-tung-félszigetet Port Arthurral. Ezt a fontos kikötőt azonban Japán az európai hatalmak kényszerítő hatása alatt Oroszországnak engedi át.

1904—05. Az oroszok és japániak érdekellentétei rendkívül nagyjelentőségű háborút váltanak ki. A küzdelem a fiatal modern Japán győzelmével végződik. A súlyos japáni gazdasági válság és az európai hatalmak közbelépése azonban meggátolja a szigetországot sikerei teljes kiaknázásában. Kína visszakapja Mandzsuriát, de a mandzsuriai vasút továbbra is Japán számára biztosítja a döntő befolyást az országban. Kórea önálló lesz, Port Arthur és Szakhálin déli része Japánnak jut.

1910. Japánnak végül mégis sikerül annektálnia Kóreát. A kapitalizmus előretörésével egyenes arányban fokozódik az alsó néposztályok nyomora, ezzel kapcsolatban terjed a szocializmus is. Az általános elkeseredés tanujelei a mikádó ellen elkövetett merényletek.

1914. Japán a világháborúban is résztvesz az antant oldalán, hogy ezt a nagy világégést is felhasználhassa hódító imperialista céljai elérésére. A háború eredményeként elfoglalja a németektől *Kiaocsaut*.

1917—18. Az orosz forradalom kitűnő alkalmat ad Japánnak, hogy Mandzsuriában terjeszkedhessen. A bolsevizmus győzelme után Szibériát is megszállja egészen Irkuckig. Később azonban ezt valamint kínai, sántungi foglalásait is feladni kénytelen.

1927. Megszületik a japáni általános választójog, a választások azonban erőszakosak. A japáni imperializmus újabb céljai Kína, Indonézia és Ausztrália. A területi igények növekedésével a hadsereg és a flotta befolyása is mind erősebb lesz. Az imperialista világbirodalmi programm érdekében a kormányzat szociális diktatúrát állít fel s megtöri a nagyiparos oligarchia uralmát.

1932—35. A hadsereg végül megvalósítja Mandzsuria megszállását és ott *Mandzsukuo* néven japáni vazallus államot alapít. A terjeszkedés Kínában is továbbfolyik, de az elhasznált energiák következtében egyre súlyosbodik Japán belső gazdasági helyzete.

1936—38. A lakosság elégedetlen. Egymást követik a katonai diktátori uralom megalapozására irányuló tiszti összeesküvések. A katonaság lázadásait a kormány leveri, de külpolitikai téren teljesíti imperialista követeléseit. Japán megindítja újabb nagy kínai hadjáratát s felmondja a washingtoni flottaegyezményt. Mind erősebb befolyásra tesz szert a katonai párt, amely sürgeti a leszámolást Oroszországgal, Angliával és az Egyesült Államokkal. Világháborús beállítottságával ellentétben Japán hátat-

fordít az egykori antant-államoknak s szoros együttműködésre lép Németországgal és Olaszországgal (Szovjetoroszország ellen irányuló *antikomintern egyezmény).* Ipari téren valósággal remekel az olcsó tömegcikkek gyártásában és a japáni dumping elárasztja a keleti piacokat. A katonai párt hatalmas, de politikája népszerűtlen a tömegek között. Az új választások győztese az európai polgári középpártoknak megfelelő *Minszeitó*-párt.

1938. Az orosz és japáni imperializmus keletázsiai törekvései Japán kínai terjeszkedése és szovjetázsiai pozíciójának megerősödése folytán mind élesebben összeütköznek. Véres harc folyik a mandzsuriai-kóreai-orosz határon a sztratégiai szempontból fontos Csangkufeng hegy birtokáért. A több mint egy hónapig tartó határviszályt békésen elintézik, mivel egyelőre egyik fél sem óhajtja, hogy kenyértörésre sor kerüljön.

1939. Mind a japáni kapitalizmus, mindpedig a széles néprétegek ellenzése dacára a hadsereg az európai hatalmakkal, elsősorban Angliával való szakításra és leszámolásra törekszik. A hadsereg Kínát s azontúl az egész Kelet- és Dél-Ázsiát kizárólagos japáni érdekszférának tekinti. Tien-cinban a japánok blokád alá helyezik az angol irányítás alatt álló nemzetközi engedményes területet. A harcok a mandzsu határon ismét kiújulnak japániak és oroszok, illetve a japániaktól támogatott mandzsuk és az orosz befolyás alatt álló mongolok között. Az orosz és japáni légihadak között elkeseredett harcok folynak, amelyek elsősorban az ellenfél haderejének kitapasztalását célozzák; mindkét fél csillagászati számokat közöl az ellenfél légi veszteségeiről. Az európai válság és a kínai helyzet a hadviselőket újabb megegyezésre készteti. Japán annak a hatása alatt, hogy a hatalmaktól támogatott kínai nemzeti ellenállással nem tud leszámolni, helyre igyekszik állítani a jóviszonyt Angliával és az Északamerikai Egyesült Államokkal és tárgyalásokat folytat Szovjetoroszországgal megnemtámadási szerződés megkötéséről.

1940. A távolkeleti japáni egyeduralmi törekvések a Egyesült-Államokat azzal a veszéllyel fenyegetik, hogy a Csendes-óceán japáni „élettérré" válik és a cserekereskedelmet is súlyosan érintik. Az Únió felmondja a kereskedelmi szerződést Japánnak, ami válságos következményekkel jár a háború következtében leromlott japáni gazdasági életre. Az Únió Japán fő piaca, egyúttal pedig fő nyersanyag- és hadiszállítója. Japán mindenképen meg akar egyezni az Únióval, azonban ez lehetetlen addig, amíg fenntartja keletázsiai egyeduralmi törekvéseit. Az udvar,

a bürokrácia, a gazdasági tényezők, a flotta és a széles néprétegek egyformán a nemzeti Kínával való megegyezés pártján vannak, azonban a hadsereg presztízs okokból ragaszkodik a kínai háború folytatásához.

Az új háború az európai emberiség nagy válságkorszakának kezdete

Az emberiség történetének minden nagy válsága nemcsak a külső történelemnek, hanem az emberi élet belső fejlődésének is fordulópontja. Minden nagy történeti átalakulásban éppúgy szerepet játszanak a lélektani, mint a társadalmi, gazdasági és politikai hatóerők. Annak a nagy európai válságkorszaknak, mely a mai háborúval kezdődik, az emberi lelkekben és az egyéni emberi sorsokban rejlő okait még nagyon nehéz a külső eseményekből kihámozni. Nemkevésbbé nehéz az ezekkel párhuzamosan érvényesülő és velük kölcsönhatásban álló társadalmi és gazdasági okokat éles és szabatos vizsgálat alá venni. A nagy történeti válságnak néhány felismerhető lélektani, társadalmi és gazdasági forrására azonban mégis rá kell mutatnunk.

I.

Az európai ember értelmi fejlődésével nem halad párhuzamosan erkölcsi és érzelmi tökéletesedése. Mind nagyobb a szakadék az európai emberiség, különösen pedig vezetőrétegének értelmi haladása és erkölcsi és érzelmi elmaradottsága, sőt visszafejlődése között. Ennek a szakadéknak a következménye az egyéni lelkiismeret és felelősségérzet csökkenése. Az egyén a tetteiért, sőt az érzéseiért és gondolataiért való felelősséget szívesen áthárítja a tömegre, a közösségre, a tömeg pedig egyetlenegy vagy kisszámú vezetőre, akik egy kitűzött cél érdekében összpontosítják és kiaknázzák a közösség minden erejét.

II.

Az ember, aki a felelősséget és ezzel együtt sorsának intézését áthárította a közösségre, illetve a közösségen uralkodó vezetőkre, tömegemberré vált, a tömegember pedig sokkal fogékonyabb minden külső hatással és tudatos propagandával szemben, mint az egyéniség. A tömeghatás és a propaganda korsza-

kába jutottunk, ez pedig azt jelenti, hogy az eszme vagy jelszó annál inkább érvényesül, mennél inkább megfelel a kielégítetlen tömegösztönöknek és tömegvágyaknak.

III.

Az európai emberiség nagy tömegei lelkileg és ugyanakkor társadalmilag még kielégítetlenebbek, mint ezelőtt, noha gazdasági helyzetük általában javult. Ezért idomulnak át könnyen minden hatásos propaganda iránt fogékony tömeglényekké. Korunk műveltsége és értelmi fejlődése széles néprétegeket majdnem teljesen elejtett, illetve éhségüket felkeltette, anélkül, hogy lecsillapította volna. A két nagy társadalmilag és szellemileg kielégítetlen éhes réteg a parasztság és a kispolgárság. Ez a korszak elsősorban a kispolgárság korszaka, szemben a jómódú polgársággal, amelynek az ízlése és életformája a felfelé ívelő liberalizmus és kapitalizmus korában uralkodott. Az új rendszerek legfőként a kispolgári tömegekre támaszkodnak. Az ő ízlésüket és igényüket igyekeznek kielégíteni.

IV.

A polgári nacionalizmus és kapitalizmus az államokat az egyénnel szemben mind nagyobb hatalomhoz juttatja. Ennek a fejlődésnek a betetőzéseként ma már a vallást, a világnézetet, a társadalmi és magángazdasági kötelékeket igyekszik pótolni; szuverén gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi közösséggé vált, amelyben az egyes embernek lehetőleg teljesen fel kell oldódnia. A totális állam, a tekintélyállam befelé arra törekszik, hogy alattvalói minden kollektív és egyéni életmegnyilvánulását állami üggyé tegye, az államérdek szempontjából ítélje meg. Vonatkozik ez a sajtóra, irodalomra, művészetre, tudományra éppen úgy, mint a nevelésre és a családi életre. A totális állam azzal a roppant erővel, amit belső befolyásának teljessége ad, kifelé mennél erőteljesebben, dinamikusabban igyekszik érvényesülni. Az államok és társadalmak belső élete teljesen a világpolitikai célkitűzések függvényévé válik. Úgyszólván megszűnnek a belpolitikai célkitűzések, a hatalmi kérdésektől többé-kevésbbé független társadalmi eszmék és szellemi törekvések, amelyek pl. a középkorban vagy a 19. században olyan nagy szerepet játszottak. A 19. szá-

zad német tudományának egy iskolája (Treitschke-Droysen) hirdette, hogy a belpolitika változása és alakulása kizárólag az állam külpolitikai érdekeitől és célkitűzéseitől függ. Ez kétségtelenül érvényes volt a mult század felfelé ívelő porosz imperializmusára, amely minden más szempontot alárendelt a német birodalmi egység kivívásának és a külső előretörésnek. Ma pedig tényleg érvényes ez a felfogás a jelenlegi háborús korszakra. A mai válságkorszakban a belpolitikai és társadalmi eszmék jövője attól függ, hogy az erőviszonyok a háború és az ezt követő további háborúk folyamán hogyan fognak alakulni. Ezért a belpolitikai változásokat az alábbiakban mi is külpolitikai eseményekkel kapcsolatban fogjuk érinteni.

V.

A technika fejlődése mind békés, mind pedig háborús szempontból roppant hatalmat összpontosított az államoknak és az államok vezető rétegének kezében. A technikai hatalom a hatalom új fajtája befelé és kifelé egyformán rendkívül felfokozza az állam erejét. A hatalmas erejét növeli a gyengét pedig teljesen kiszolgáltatja. A mai államnak a technikai hatalom birtokában sokkal kevésbbé kell ellenállással számolnia, mint a 19. század államának. Hasonlóképen külpolitikailag az államok között a gyengébb ellenállása majdnem lehetetlenné válik.

VI.

A gazdasági termelés is teljesen a hatalmi érdekek játékszerévé válik. A nyersanyagokért vívott küzdelem befolyásolja a diplomáciai és a háborús célkitűzéseket. Azok a nyersanyagok kezdenek döntő szerepet játszani, amelyekből csupán az államok egy részének vannak számottevő készletei (ásványolaj, kaucsuk, réz, ón, nikkel, stb.). Nyersanyagokban különösen gazdag a két angolszász birodalom, tehát az Északamerikai Egyesült Államok és a Brit birodalom, azután Franciaország, amely azonban nyersanyag-készleteit csekély mértékben aknázza ki. Hollandia, Belgium, továbbá Szovjetoroszország. Nyersanyagokban különösen szegény a Német birodalom, Olaszország és Japán. Mind a három nagyhatalomnak szükségképen arra kell fordítania a totális államreformok által felfokozott erőit, hogy olyan területekre tegyen szert, ahonnét nyersanyag-hiányát részben vagy egészben

fedezheti. Japán ugyan hivatalosan nem totális állam, de külpolitikailag teljesen ezeknek a módszereit alkalmazza. A Német birodalom, Olaszország és Japán nyersanyagokban szegény; a nyersanyagokban gazdag Oroszországot viszont termelésének szervezetlensége és a világgazdaságtól való elszigeteltsége állítja részben ugyanazon problémák elé, mint a nyersanyag-hiányban szenvedő államokat. A nyersanyag-válság távolról sem jelenti azt, hogy a Föld nyersanyag-készlete elégtelen a szaporodó emberiség ellátására, sőt éppen fordítva. A technikai fejlődés folytán a nyersanyagok termelése olyan mértékben fokozódik, hogy ezzel a szükségletek és igények nem tudnak lépést tartani. Az emberiség szociális és gazdasági megszervezése ugyanis egyáltalán nem tart lépést a technika fejlődésével és a termelés velejáró növekedésével. Az emberiség korlátlanul rendelkezik nyersanyagokkal és energiaforrásokkal, de elzárkózik ezeknek méltányos és értelmes felhasználásától. A fogyasztóképesség növekedése egyáltalán nincs arányban a termelőképesség fokozódásával. A mindinkább elmérgesedő hatalmi verseny teljesen lehetetlenné teszi igazi világgazdaság megalapozását. Bizonyos túlzással azt lehetne állítani, hogy a termelés ma javarészt az emberiség érdekei *ellen* folyik. Ez magyarázza meg, hogy noha a készletek korlátlanok, miért kerülünk az ú. n. pótanyagok korszakába. A pótanyagok térhódításának, amelyek jóval drágábbak és amellett többnyire csekélyebb értékűek, mint a pótlandó anyagok, alapvető oka a világgazdaság anarchiája, ez pedig a végsőkig kiélezett hatalmi verseny eredménye.

Mindaz, ami a világháború óta történt, kezdve a békekötéseken, arra szolgált, hogy feszültséggel telítse a világpolitika légkörét. A győztes nyugateurópai hatalmak, amelyek amúgy is leginkább bővében voltak a gazdasági javaknak, győzelmüket, a békekötéseket és az általuk alapított Népszövetséget arra használták fel, hogy megszilárdítsák fennhatóságukat Európa, sőt lehetőleg a világ népei felett. A háború óta eltelt másfél évtized a Népszövetségen keresztül gyakorolt angol-francia protektorátus korszaka Európában. Ez a rendszer kétségtelenül súlyos hibákat követett el. Alapvető hibája, hogy nem volt őszinte. Hirdette a demokráciát és kiszolgálta a nagykapitalizmust. A világháború utáni demokráciák hiányaiból táplálkoztak és nőttek nagyra ellenfeleik, a különféle parancsuralmi, totális rendszerek.

A mai háborús feszültségnek négy góca van: négy állam, amelyeknek szükségszerűen arra kell törekedniük, hogy a világ

képe általuk és az ő javukra megváltozzék. Tisztában vannak azzal, hogy minden lényeges változás, nemcsak a politikai, hanem a szellemi is, az ő malmukra hajtja a vizet. Mint ahogy az antik világ megsemmisítő népvándorlása Észak-Európa erdei tisztásairól és Kelet-Európa pusztáiról indult ki, úgy ma elsősorban ennek a négy államnak szükségszerű terjeszkedési törekvései hozták létre a nagy viharzónákat.

Japán világpolitikai helyzetét már ismertettük. A mai helyzet megváltoztatására irányuló törekvése közel hozza a Német birodalomhoz és Olaszországhoz (antikomintern egyezmény) és szembeállítja Oroszországgal. A Távolkeleten kettejük érdeke, de egymással ellentétes érdeke, a helyzet teljes megváltoztatása.

Szovjetoroszország a világháború után fokozatosan kapcsolódott bele a nemzetközi politikába és gazdasági életbe. A népszövetségi angol-francia protektorátus mellett ez volt a legfontosabb világpolitikai ténye a világháborút követő időknek. Ez a bekapcsolódás nem volt őszinte. Az orosz ötéves terv elsősorban természetszerűleg a nyugati hatalmak gazdasági hegemóniája ellen irányult. Oroszország a bolsevizmussal akarta gyökeréből kiforgatni és a saját eszmei képére újjáalakítani a Népszövetség által stabilizált világot. Oroszország ezáltal nemcsak külsőleg, hanem belsőleg is megtámadta Európát, ugyanakkor, amikor belekapcsolódott a nemzetközi életbe. Az orosz átalakító törekvéseknek ez a belső arcvonala az oka, hogy a nyugati hatalmak a legveszedelmesebb ellenséget benne látták. A Német birodalmat úgy tekintették, mint az orosz törekvések egyetlen ellensúlyát az európai kontinensen és elsősorban ezért részesítették bizonyos kíméletben. Miután Szovjetoroszország az egész világrend teljes belső és külső átalakítására törekszik, alapjában éppen annyira ellensége a mai állapotokhoz ragaszkodó államoknak mint azoknak a hatalmaknak, amelyek a mai renden változtatni akarnak. Az orosz bolsevizmusnak ezek a felforgató törekvései, amelyek minden más rendszerrel ellentétben állanak, ma egybeolvadnak az orosz nacionalizmussal, ami azt jelenti, hogy elsősorban az orosz határok kiszélesítését szolgálják.

Olaszország volt az egyetlen állam, amely a világháborús győzők közül mostoha elbánásban részesült és egyáltalában nem érte el a békekötésekkel azokat a célokat, amelyekért az antant oldalán a háborúba lépett. Valóságos mostohagyermeke lett a győzteseknek, akik alapjában éppen úgy nem fogadták maguk közé, mint a legyőzötteket. De Olaszország addig is mostoha-

gyermeke volt a legújabb kor történelmének. Utoljára és jobbára idegen támogatással vívta ki nemzeti egységét és ami még sokkal súlyosabban esett a latba, a gyarmati versenyről is lemaradt. A belső reformok terén sem tudott lépést tartani a többi nagyhatalommal. A fasizmus ezt a sok évtizedes külső és belső elmaradottságot igyekezett a legnagyobb gyorsasággal és eréllyel behozni és a háttérbe szorítottság csak növelte feszültségét és lendületét. Az új fasiszta reálpolitika alapelve egy földközi világbirodalom megalapozása, tehát lényegében a római impérium megújítása. Ennek a célkitűzésnek a dinamikáját fokozza a túlnépesedés és egy virágzó nagyipar törekvése nyersanyagok és piacok megszerzésére.

A *Német birodalmat* hagytuk utoljára éppen azért, mert a nagy világkorszak jelenlegi szakaszában kétségtelenül az ő törekvései az uralkodók és irányítszabók és így az utolsó két év alább felfűzött történeti láncán a Német birodalommal kapcsolatos események lesznek túlsúlyban. A Német birodalom is éppúgy „lekésett" nagyhatalom, mint Olaszország. Nemzeti egységét csak 1871-ben vívta ki és ez az egység továbbra is meglehetősen laza maradt. A gyarmati imperialista versenyben csak morzsák jutottak a számára. Ezzel szemben viszont a német gyarmatosítás, amelynek az igazi jelentőségét alig ismerték fel, már évszázadok óta terjeszkedett Európában. A Hohenzollern Németország, amely a jelentéktelen porosz államocskából két évszázad alatt világhatalmat épített ki, katonai államot teremtett és a nagyszerű katonai szervezet érintetlenségét sikerült a köztársasági korszak idején is megőrizni. A Német birodalom a weimari időben is lényegében katonaállam maradt és ez az, amit ellenfelei nem vettek észre vagy nem akartak észrevenni. Szükségképen ennek a német katonaállamnak kellett először megkísérelnie a világ átalakítását. A német nagyipar, amely a birodalom népességének kétharmadát tartja el, épp úgy nélkülözi a nyersanyagok legnagyobb részét, mint Olaszország. A katonai szellem itt egybeolvadt a gyarmatosító szellemmel és a totális állam dinamikájával és megindította a nagy átalakulások folyamatát. A nagy válságkorszaknak ezt az első szakaszát, amelyben most élünk és amelynek fejleményeit és következményeit ma még egyáltalán nem láthatjuk tisztán, a jövő történetírása bizonyára a nagy német előretörés korszakának fogja nevezni.

1938. A nyugati hatalmak fő törekvése természetszerűleg az adott állapotok állandósítása. Amióta a politikai válság kiélező-

dött, a népfrontnak, amely a külső veszély idején a francia állam belső átalakítására törekedett, szükségképen meg kellett buknia. *Chautemps* kormánya (január) már a népfront végét jelzi, *Blum* későbbi kormányalakító kísérlete ellenére. *Daladier* kormányalakításával pedig a marxista pártok kizárásával a demokratikus polgári középpártok uralma megszilárdul. A spanyol polgárháborúban, amely alkalmat adott a demokratikus nyugati hatalmak és a totális tengelyhatalmak közti ellentét kitörésére, Franco nemzeti hadserege, amelyet az olaszok és a németek támogatnak, fokozatosan visszaszorítja az inkább Szovjetoroszország, mint Franciaország befolyása alatt álló köztársaságiakat. Különösen nehéz helyzetben van ezen a téren az angol kormányzat, amely éppoly kevéssé óhajtja a bolsevizmus Nyugat-Európába való befészkelődését, mint a totális államok földközitengeri túlsúlyát. *Eden* külügyminiszternek, aki a spanyol kérdésben erélyes állásfoglalást, esetleg szakítást követel Olaszországgal szemben, le kell mondania. Utódja, *Halifax* Olaszországgal egyezményt köt, amely kiküszöböli a vitás problémákat, anélkül, hogy bármelyiket is megoldotta volna. Anglia elismeri az abesszíniai foglalást.

Miután a spanyol polgárháború bebizonyította, hogy a nyugati hatalmak képtelenek szilárd és egységes állásfoglalásra, a német előretörés megindul. *Schuschnigg*, osztrák kancellár megjelenik Hitlernél Berchtesgadenben. Útja eredményeként megszünteti a nemzeti szocializmus ellen Ausztriában foganatosított intézkedéseket és újjáalakítja az osztrák kormányt, *Seyss Inquart*, az osztrák nemzeti szocialisták vezére, lesz az új belügyminiszter, aki Berlinbe utazik. Schuschnigg továbbra is megőrizni igyekszik Ausztria függetlenségét és kibékülést készít elő a politikailag megsemmisített szociáldemokratákkal. Március 9-én bejelenti, hogy Ausztriában a függetlenség tárgyában 13-án népszavazás lesz. Német ultimátumra azonban le kell mondania. Az új kancellár Seyss Inquart lesz, aki német katonaságot kér a rend fenntartására. A német hadsereg ellenállás nélkül bevonul Ausztriába, a német kormányzat törvényt hoz Ausztriának a birodalomba való bekebelezésére. Az osztrák alkotmányos társadalmi és gazdasági életet teljesen átalakítják a nemzeti szocializmus szellemében. Érvényesítik a fajtörvényt. Az osztrák államférfiakat bíróság elé állítják. Összeütközések a katolikus egyházzal. Mussolini bejelenti (március 16), hogy sohasem vállalt kötelezettséget Ausztria függetlenségének védelmére. Ausztria bekebelezése után a Német birodalom harapófogóként veszi körül Csehszlovákiát.

Az „*Anschluss*" gyors lebonyolítása ismét bebizonyította a nyugati hatalmak tehetetlenségét. A cseh határvidéken lakó szudetanémetség helyzete alkalmat ad a világpolitikai válság újabb kirobbanására. Csehszlovákiában (márc. 19.) kormányrendelet aránylagos részesedést biztosít a németeknek az állami szolgálatban. A csehszlovák kormányzat azonban lényegében nem hajlandó arra, hogy a német, magyar és szlovák kisebbségek egyenjogúsági követeléseit kielégítse. Franciaország és Szovjetoroszország, amelyeknek Csehszlovákia mintegy középeurópai képviselője, ígéretet tesznek, hogyha a csehszlovák államot idegen támadás érné, kötelezettségeinek eleget fog tenni. A szudetanémetek a karlsbadi gyűlésen nyolc pontba foglalják önkormányzati követeléseiket (ápr.). Statárium Csehszlovákiában. Véres összeütközések. A szudetanémet párt határás ultimátumban követeli a statárium megszüntetését. *Hlinka András*, a szlovák autonomisták vezére, harcot hirdet a szlovák önkormányzatért. A Német birodalomban nagy az izgalom a csehszlovákiai németellenes zavargások miatt. A német sajtó nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a helyi eseményeknek. A Német birodalom részleges mozgósítást rendel el, mire Anglia jegyzékben jelenti ki, hogy a cseh válságban nem foglalhat el közömbös álláspontot. Az angol jegyzék után bizonyos enyhülés mutatkozik. A szlovákok megülik a pittsburgi egyezmény 20 éves évfordulóját, amely biztosította a szlovák önkormányzatot. A csehszlovákiai magyar párt önkormányzatot kér. *Runciman* lord Prágába érkezik, hogy közvetítőként lépjen fel a cseh kormányzat és a nemzetiségek között. Hitler és *Chamberlain* Obersalzbergben tanácskoznak a csehszlovák kérdésről. Nem jutnak megállapodásra (szeptember). A szudetanémetek ekkor már a birodalomba való visszatérést követelik. A cseh kormányzat a szudetanémet pártot feloszlatja. Az ellentétek tehát mindkét irányban kiéleződnek. Az angol és francia diplomácia azonban elvben hozzájárul a csehszlovák határ módosításához. Horthy Miklós *Göring* vezértábornagy vendége, *Imrédy* miniszterelnök és *Kánya* külügyminiszter pedig Obersalzbergben kihallgatáson jelennek meg Hitlernél, hogy a csehszlovák kérdéssel kapcsolatban képviseljék a magyar álláspontot (szept. 20).

Csehszlovákia Anglia és Franciaország többszörös demarsjai után hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni a németektől sűrűn lakott határterületeinek a Német birodalom részére való átengedéséről. A magyar és lengyel kormányok a magyar és lengyel

kisebbségek részére a szudetanémetekével azonos elbánást követelnek. Hitler és Chamberlain *godesbergi találkozója* (szept. 20) egyáltalán nem járul hozzá a helyzet tisztázásához, sőt a találkozáson már úgy látszik, hogy a háború a cseh kérdés miatt fog kitörni a Német birodalom és a nyugati hatalmak között. A cseh kormány általános mozgósítást rendel el, Chamberlain felszólítja *Mussolini*-t a békeközvetítésre. Mussolini közbelépésére összeül Münchenben a Német birodalom, Olaszország, Anglia és Franciaország vezető államférfiainak értekezlete. Az egyezmény, amelyet sikerül megkötni, megállapodik a szudetanémetektől lakott területeknek fokozatos kiürítésében és átadásában. Az egyezmény bizonyos jelentéktelen megkötések mellett lényegében teljesen elfogadja a német álláspontot. Nagy jelentősége, hogy a Német birodalom és Olaszország ezáltal a nyugati hatalmakat az állandósítás elvének feladására kényszeríti, amiből szükségszerűen következnek a további lépések Európa német terv szerint való átalakításának az útján. Chamberlain és Hitler külön egyezményt is kötnek, amelyben kijelentik, hogy a két birodalom közötti összefüggő ügyeket ezentúl békés úton intézik el. Október 1-én a német csapatok megkezdik a szudetanémet területek fokozatos megszállását. A müncheni egyezmény kötelezte Csehszlovákiát, hogy három hónapon belül rendezze Lengyelországgal és Magyarországgal függő ügyeit. A lengyelek ultimátumot intéznek a csehszlovák kormányhoz és ennek elfogadása után megszállják Teschen vidékét, amelynek a népessége nem egészen felerészben lengyel nemzetiségű. A magyar kormány erélyes jegyzékére végre megindulnak *Komárom*-ban a tárgyalások a Magyarországtól elszakított részek magyar többség által lakott területeinek visszacsatolására. Magyar csapatok bevonulnak Ipolyságra és Sátoraljaujhely cseh kézen maradt részébe. Miután a komáromi tárgyalások sikertelenek, a magyar kormány területi követelésének rendezését a müncheni hatalmaktól kéri. Már ekkor jelentkezik a közös magyar-lengyel határ követelése. A csehszlovák állam azonban belülről is megbomlik. A szlovákok életformája és társadalmi szervezete a nyelvrokonság dacára teljesen elüt a csehekétől. A szlovák néppárt ultimátumban követeli a kormánytól a szlovák autonómia elismerését. *Benes* elnök, akinek személye teljesen összenőtt a csehszlovák hajthatatlanság eszméjével, lemond. Utódja a politikailag szürke multú *Hácha*, akit ez nem kötelez. A szlovákok proklamálják a dualizmust, *Ciano* olasz és *Ribbentrop* német külügyminiszter

Bécsben a Belvedere-palotában döntőbírósági ítéletet hoz a magyar követelések ügyében. Magyarország megkapja az igényelt területeket Pozsony, Nyitra, Nagyszőllős városok és vidékük kivételével (nov.). A magyar honvédség november 4-én megkezdi bevonulását a visszaszerzett Felvidékre. A csehszlovák válság első állomásának következményeként Csehszlovákia területének és népességének közel egyharmadát veszti el, a megmaradt állam pedig duális rendszerűvé válik, amelyben a két rész, a cseh és a szlovák egymáshoz való viszonya nagyon tisztázatlan és ennélfogva további bonyodalmak csiráit rejti magában.

Általános európai helyzet ebben az évben: a német előretörés megindult anélkül, hogy az állandósítást védő hatalmak részéről megfelelő ellenállásra talált volna. A német előretörés első szükségszerű áldozata Csehszlovákia, az állandósítás népszövetségi elvének legkiemelkedőbb képviselője Közép-Európában. Nagyon fontos, hogy mind Spanyolország, mind pedig az Északamerikai Egyesült Államok magatartása egyelőre passzív a viszályban, noha *Franklin D. Roosevelt*, az Únió elnöke már a válság kezdetén nyomatékosan hitvallást tesz a demokrácia mellett, támadva az új rendszerek hatalmi külpolitikáját.

A Dunavölgyében és a Balkánon a helyzet kiindulópontja az év kezdetén az olasz, magyar, osztrák tömb megújítása és ezzel kapcsolatban a jugoszláv-olasz közeledés. Bulgáriában Borisz király visszaállítja a parlamentarizmust, Romániában pedig megbukik a szélső nacionalista elvek megvalósítására törekvő, diktátori stílusú, németbarát Goga-kormány. Cristea Miron patriarcha kormánya a tekintélyi elvet igyekszik a román közélet hagyományaival összeegyeztetni, nemzetiségi türelmet hirdet és lényegében visszaállítja a régi rendszert.

A magyar belpolitikára is természetszerűleg a nagy külpolitikai fordulat nyomta rá a bélyegét. *Darányi Kálmán* győri programmjának, amely irányt szabott a következő évek belpolitikai vonalvezetésének, két alapvető pontja: a hadsereg fejlesztése és a zsidóság gazdasági térfoglalásának törvényes visszaszorítása. A két ú. n. zsidótörvény az addigi magyar jogalkotással merőben ellentétes új szempontokat érvényesített.

1939. Anglia és Franciaország arra törekszik, hogy a német előretörést megakadályozza és elszigetelje. Különösen nagy gondot okoz a nyugati hatalmaknak, hogy a Német birodalommal szövetséges Olaszország is előállhat a maga követeléseivel, ami az átalakulási folyamatot Dél-Európára, a Földközi-tenger mellé-

kére is kiterjesztené. Franciaország azon igyekszik, hogy az olasz ellentétet kiküszöbölje, Olaszország fő követelése, Tunisz átadása, azonban francia szempontból teljesíthetetlen, mert a francia gyarmatbirodalmat valósággal szíven találná és így az olasz kérdés a válság most következő szakaszában függőben marad.

Csehországnak nem sikerült rendeznie az állami együttélést a szlovákokkal. A cseh belpolitikai életnek ez a sebezhető pontja alkalmat ad újabb német előretörésre. A csehek katonai úton eltávolítják a *Tiso*-kormányt, amely teljesen meglazította Szlovákiának Csehországgal való kapcsolatát. Tiso és társai német beavatkozást kérnek, a szlovák néppárt kikiáltja Szlovákia teljes önállóságát. Az új kormány Tiso elnökletével német védelem alá helyezi Szlovákiát. Hácha köztársasági elnöknek Berlinbe kell utaznia Hitler kancellárhoz. Útjának eredménye, hogy Csehország német védnökség és fennhatóság alá helyezkedik és a német csapatok megindulnak Csehország megszállására. A magyarok viszont Kárpátalját foglalják vissza, ahol Volosin cseh támogatással magyarellenes kormányt alakított. Itt csapataink bizonvos ellenálással találkoznak, azonban ezt hamarosan leverik. A Felvidék egy részének és a Kárpátaljának visszaszerzése Magyarország területét több mint 24.300 km²-rel és népességét 1 350.000 lakossal növeli. Szlovákiának minden kapcsolata megszűnik Csehországgal, önálló lesz, azonban szorosan a német érdekkörbe tartozik. Területének egy részét német katonaság szállja meg. Hitler kancellár 25 évre szavatol az új Szlovákia függetlenségéért. Hitler bevonul Prágába, Cseh- és Morvaország mint birodalmi védnökség német fennhatóság alá kerül, de nem olvad be teljesen a birodalomba. A csehországi németek azonban népi hozzátartozásuknál fogva a birodalom közvetlen alattvalói lesznek. 5 millió cseh és morva kerül ilymódon német uralom alá. A német törvényhozás és társadalmi átalakulás szelleme bizonyos fokig a cseh-morva védnökség területén is érvényesül. Hitler *Neurath* báró személyében birodalmi védnököt állít a protektorátus élére. A német előretörés második felvonásának zárótételeként a Német birodalom a békeszerződésben Litvániához ítélt Memel-vidéket is visszacsatolja. Ezáltal méginkább megerősödik a Németbirodalom helyzete a lengyelekkel szemben a Keleti-tenger mellékén. Anglia, és Franciaország Csehország bekebelezésének hatása alatt felmondják a müncheni egyezményt. A két nyugateurópai hatalom és az Északamerikai Egyesült Államok nem ismerik el Csehország birtokbavételét, azonban az elvi tiltakozásnál tovább nem mennek.

Rodi
Tripoli
Bengasi
TRIPOLITANIA
Socna
CIRENAICA
LIBIA
Bir
Kufra
EGYIPTOM
ANGOL
EGYIPTOMI
SZUDÁN
OLASZORSZÁG
és
AFRIKAI GYARMATAI
0 200 400 600 800 1000 km
Massaua
Asmara
Axum
Gondar
OLASZ
Hafraf
BR.SZOM.
Addis Abeba
ETIOPIA
KELETAFRIKA
Dobbia
Mogadiscio
UGANDA
KENYA

A tehetetlenségnek ebben a légkörében, amelyet a német előretörés kivált, az olaszok is megteszik gyorsan az első lépést az adott helyzet megváltoztatására. Albánia megszállásával biztosítják hegemóniájukat az Adriai-tenger mellékén. *Zogu* albán király elmenekül, Albánia perszonálúnióba lép Olaszországgal. Olaszország így kaput nyitott a Balkánon. Olaszország Albánia megszállása által mintegy kifejezte azt a szándékát, hogy csatlakozik a német kezdeményezéshez és a Német birodalom közép- és északeurópai előretörésével párhuzamosan igyekszik majd a helyzetet a Földközi-tenger mellékén a saját javára megváltoztatni. A Német birodalom és Olaszország szoros katonai szövetséget köt egymással (május).

Európában Csehországnak, a népszövetségi protektorátus korszaka legjellegzetesebb alkotásának, megszünte valóságos pánikhangulatot teremt. Anglia és Franciaország közösen szavatolják két olyan országnak a határát, amelyek nem esnek közvetlenül a német előretörés viharzónájába, Görögországét és Romániáét. Ennek az erősödő angol-francia kapcsolatnak a belső visszhangja Romániában, hogy feloszlatják a németbarát és forradalmi nacionalista „*vasgárdá*"-t, vezérét *Codreanu*-t és többi vezetőjét pedig letartóztatják. Minél jobban elmélyül az angol-francia együttműködés, annál jobban meglazul az orosz-francia szövetségi kapcsolat. Ez a kapcsolat amúgyis éles ellenzéssel találkozott francia polgári körökben és a népfront bukása után Franciaországban is győzedelmeskedett az a felfogás, hogy a bolsevizmussal külpolitikailag sem szabad összefogni, mert ennek feltétlenül bekövetkezik a belpolitikai visszahatása. Ugyanez a félelem tartotta vissza még fokozottabban az angol vezető réteget, különösen az uralmon levő konzervatív pártot az Oroszországhoz való külpolitikai közeledéstől. Hozzájárult ehhez még az angol kormányzóköröknek az a hite, hogy az orosz terjeszkedés és a bolsevista propaganda még Japánnál is súlyosabban fenyegeti az ázsiai angol gyarmatbirodalmat. Franciaország és Oroszország a német veszéllyel szemben ismét közeledik egymáshoz, Anglia azonban nem hajlandó szoros együttműködésre, még kevésbbé katonai egyezmény megkötésére. Amikor pedig az angol kormány elhatározza magát az orosz szerződés megkötésére, akkor is oly sok a meggondolása és megfontolása, hogy ezek a kísérletek eleve halálra vannak ítélve. Az angol magatartás megértéséhez mindig figyelembe kell venni, hogy az orosz bolsevizmustól és az annak támogatásával esetleg végbemenő belső átalakulástól

való félelem a konzervatív kormányzó körök külpolitikai tevékenységét máig is döntő módon befolyásolja.

Időközben azonban már előreveti árnyékát a német előretörés következő szakasza. A német-lengyel ellentétet, amelyet állandóan élesztett a mult sebei mellett a két nép településének keveredése, még a két vezér: Hitler és Pilsudski közeledése sem tudta megszüntetni. Már márciusban felháborodott német jelentések számolnak be a lengyelországi német kisebbség súlyos helyzetéről. Már ekkor előrelátható volt, hogy a Harmadik birodalom akárcsak Csehszlovákiával szemben, úgy Lengyelországgal szemben is a sok százéves német gyarmatosítás örökségét fogja erőteljesen képviselni. A lengyelek azonban nem látták tisztán az erőviszonyokat és éppen ezeket a nehéz időket használták fel arra, hogy a litván kérdést erőszakosan megoldják. A litvánok Vilna elragadása óta Lengyelországgal nem voltak hajlandók sem külpolitikai sem gazdasági kapcsolatba lépni. Lengyelország most kierőszakolja a litvánok passzív rezisztenciájának feladását. Szovjetoroszország felé sem enged tartózkodó magatartásából. Az angolok és franciák Lengyelországnak ígéretet tesznek, hogy német támadás esetén megsegítik; az ígéret meglehetősen felelőtlen, mert elképzelhetetlen, hogy ennek a nyugati hatalmak miképen tehetnek komolyan eleget. Ilyen körülmények között tesznek a németek javaslatot Lengyelországnak a függő kérdések rendezésére. Kívánságaik: Danzig szabad állam beolvadása a Német birodalomba, Kelet-Poroszországot a Német birodalomtól elszakító lengyel korridoron keresztül német főség alatt álló autóút létesítése, továbbá tárgyalások megkezdése a lengyel uralom alatt élő német kisebbségek helyzetéről. Ezeket a kívánságokat a lengyelek csak úgy teljesíthetik, ha államuk hatalmi pozícióját feladják. Visszautasítják a német javaslatot, mire Hitler érvénytelennek jelenti ki a német-lengyel egyezményt. Anglia válasza a német követelésekre az általános hadkötelezettség bevezetése. Napirenden vannak a határösszetűzések, a német nemzeti szocialista uralom alatt álló Danzig és Lengyelország között, akárcsak a cseh válság kezdetén a szudetanémet vidékeken. Egymást követik a jegyzékváltások. Danzigban megkezdik a katonai szervezkedést. *Forster*, danzigi nemzeti szocialista körzetvezető Hitlerhez utazik, hogy átvegye a vezér személyes utasításait. Csak egyetlen gyakorlati módja van annak, hogy a nyugati hatalmak Lengyelországon segíthessenek: az Oroszországgal való megegyezés. Oroszország számára a nyugati szövetség azonban most sok-

kal kevésbbé vonzó, mint néhány hónap előtt. Oroszországnak komoly reménye van arra, hogy jelentősen résztvehet Lengyelország felosztásában, ami nyugati határait egy későbbi támadással szemben hatásosan biztosítaná, a szövetségesek pedig azáltal, hogy biztosították Lengyelország és Románia határait, útját állották a Közép-Európa felé irányuló orosz terjeszkedési törekvéseknek. Miközben az angol küldöttség Moszkvában fontolgat és mérlegel, bekövetkezik a hihetetlen és elképzelhetetlen esemény, Oroszország megnemtámadási szerződést köt a Német birodalommal. Nagyon sokan akkor teljesen tévesen ezt a szerződést a két hatalom között, amelyek közül az egyik a technikai fejlődés legmagasabb fokán áll, a másik pedig úgyszólván minden nyersanyagban bővelkedik, a világtörténelem egyik korszakos eseményének ítélték.

A német—orosz szerződést gyakorlati lépésnek kell tekintenünk, amely az adott helyzetben mindkét fél érdekében állott. Nyilvánvaló volt, hogy a német-orosz szerződés megpecsételte Lengyelország sorsát. Lengyel hadosztály zárja körül Danzigot, amelynek államfője, Forster már elvileg bejelentette a Német birodalomhoz való csatlakozást. Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke már áprilisban, amikor a lengyel válság először jelentkezett tisztán és élesen az európai külpolitika horizontján, felszólítást intézett Hitlerhez és Mussolinihoz, hogy tízéves biztosítékot adjanak arra, hogy 30 általa megnevezett államot nem fognak megtámadni. Felszólításában a békét előkészítő világkonferencia összehívását is javasolta. A visszautasítás dacára Hitlerhez intézett újabb üzenetében sürgeti a békés tárgyalások folytatását. Sor kerül az első német-lengyel határincidensekre. Lengyelország általános mozgósítást rendel el. Angol és francia kormánykörök ismételten hangoztatják, hogy Danzig erőszakos visszavételét és a Lengyelország elleni támadást feltétlen háborús oknak tekintik. Szeptember 1-én azonban az utolsó angol egyezkedési kísérletek meghiúsulása után a német seregek benyomulnak Lengyelországba és megkezdődnek az első légitámadások lengyel városok ellen. Franciaország és Anglia mozgósít és kimondja a hadiállapotot a Német birodalommal szemben. Megkezdődnek a kisebb csatározások a francia Maginot- és a német Siegfried-vonal között. A franciák megszállják a németektől kiürített kisebb határmenti területeket. A Maginot-vonal építését, amely a francia határt a Földközi-tengertől egész az Atlanti-óceánig eddig példa nélkül álló erődövezettel vette körül, a fran-

ciák lényegében 1937-ben befejezték. A németek viszont a kölni zóna megszállása, tehát katonai szuverenitású teljes visszaszerzése után kezdhették csak meg a Siegfried-vonal építését. Lázas iramban csak a cseh válság kitörése óta folytatták a munkálatokat. A Siegfried-vonal többszörös erődsora hihetetlen gyorsasággal épült ki és nagyjában akkor készült el, amikor a Német birodalom megindította a lengyelországi akciót. Az angolok és franciák nem gondoltak komolyan arra, hogy támadást intézzenek a félelmetes erődlánc ellen, ami legalábbis súlyos véráldozatba került volna. De komolyabb segítő vagy tehermentesítő akcióra azért sem kerülhetett sor, mert a vitéz, de meglepően szervezetlen lengyel hadsereg képtelen volt az ellenállásra. A német hadsereg már négy nappal a hadjárat megkezdése után, szeptember 4-én átlépte a Visztulát, 5-én már elfoglalta Lengyelország gazdaságilag legfontosabb területét, a sziléziai iparvidéket, 6-án megszállotta Krakkót, 8-án a német csapatok már Varsó külvárosaiban jártak és a következő napokban megkezdődött Varsó körül a nagy csata, amely a lengyel hadsereg zömének bekerítésével és foglyulejtésével végződött. Az angolok eközben úgyszólván kizárólag arra szorítkoztak, hogy a röpcédulák millióit szórták repülőgépekről a német városokra. Szeptember 12-én megjelennek az orosz csapatok a fehérorosz határon és ezzel a lengyel ellenállás minden hősiessége dacára teljesen reménytelenné vált. Miközben a németek elfoglalják Lengyelország tengeri kikötőjét, Gdyniá-t, beveszik legerősebb erődjét, Breszt-Litovszk-ot és megszállják a petróleummezőket, a szovjetorosz csapatok átlépik a lengyel határt és csupán gyér ellenállásra találva szorítják harapófogóba a lengyel seregeket. 17-én az előrenyomuló orosz csapatok a Vereckei- és a Tatár-hágónál elérik a magyar határt. A lengyel kormányzat Romániába menekül. Mościcki köztársasági elnök, a kormány tagjai és a szerencsétlen hadjárat vezérei itt később lemondanak és Párisban *Raczkievicz*-nak, a szenátus volt elnökének vezetése alatt új kormány alakul, amelyet a szövetséges nyugati hatalmak és az Északamerikai Egyesült Államok elismernek. Az oroszok megszállják Lemberget és az egész lengyel-román határt, Varsó pedig hősies, kétségbeesett ellenállás után megadja magát a németeknek. A lengyel hadsereg maradványai leteszik a lengyel vagy az orosz hadseregek előtt a fegyvert. Lengyelország nagyobb, népességének kisebb része, a túlnyomórészt ukránoktól és fehéroroszoktól lakott terület kerül orosz uralom alá, míg a lengyelektől és németektől lakott nyugati rész a

németek birtokába jut. Az oroszok lengyel területen elkobozzák a nagy- és középbirtokot, államosítják a bankokat és a vállalatokat. A németek viszont az általuk birtokba vett területen megvalósítják a népek egyenlőtlenségének eszméjét, a német népességet a birodalom alattvalóinak nyilvánítják és élesen elkülönítik őket a lengyel lakosságtól. Nyugat-Lengyelországban fokozatosan kisajátítják a lengyel földet és a balti államokból és máshonnét idetelepített németek birtokába adják. A német előretörés újabb felvonását tehát ismét teljes siker koronázta. Ezenfelül további nagy jelentősége, hogy mintegy szárnyat adott az orosz terjeszkedésnek, elsősorban a Baltikum felé, amely felett a balti államok és Finnország önállósága következtében elvesztették hegemóniájukat. Szeptember 29-én, tehát már néhány nappal a lengyel hadjárat befejezése után orosz nyomásra Észtország fontos katonai támaszpontokat ad át területén az orosz hadseregnek és légiflottának és ezáltal kétségtelenül függő viszonyba kerül a Szovjettel. Ezt követik a hasonló szerződések és katonai támaszpontok átadásai Lettországban és Litvániában. Az utóbbi visszakapja a lengyelektől elragadott fővárosát Vilnát, de nem olyan körülmények között, ahogy azt remélte. Vilnát ugyanis a szovjet csapatok továbbra is megszállva tartják. Szovjetoroszország gyors balti előnyomulása a legsúlyosabban veszélyezteti az északi államok önállóságát, a négy északi állam, Finnország, Svédország, Norvégia és Dánia államfőinek stockholmi értekezlete hangoztatja, hogy ezek az államok minden eszközzel megvédik függetlenségüket. A Szovjet Finnországot is, amelynek szigetei és partjai uralkodnak Leningrád tengeri bejáratán, felszólítja a támaszpontok átadására vonatkozó tárgyalásokra. A finnek azonban nem hajlandók olyan engedményekre, amelyeknek az ára nemzeti függetlenségük megszünte, mozgósítanak, kiürítik Helsinkit és Viipurit. A tárgyalások megszakadnak és Oroszország egyoldalúan felmondja a Finnországgal kötött megnemtámadási szerződést. 800.000 főnyi orosz hadsereg áll a finn határon, november 30-án a szovjetorosz csapatok átlépik a finn-orosz határt, azonban épp oly váratlanul kemény ellenállással találkoznak, amilyen váratlanul gyenge volt a lengyel ellenállás Németországgal szemben. Az oroszok megkezdik a finn városok és falvak kegyetlen légi bombázását. Az orosz támadásnak még nagyobb a hatása, az európai közvéleményre, mint a válságos korszak eddigi fordulatainak. A szovjet terjeszkedési törekvései, amelyek az európai államok belső horizontját is lángbaborulással fenyegetik, éles

ellenhatást váltanak ki, hatásuk alatt bizonyos fokig meglazul a Németbirodalom és Olaszország közti rendkívül szoros kapcsolat is. A Népszövetség felszólítja Oroszországot, hogy 24 órán belül szüntesse be az ellenségeskedést, azonban nem fogadja el a Népszövetség meghívását és ezzel teljesen feladja nyugati kapcsolatait. Ezzel szemben finn kommunistákkal ellenkormányt alakít, az általa megszállt területeken és ezt ismeri el Finnország képviselőinek. Északon a szovjet csapatok elérik a norvég határt, másutt azonban a finnek, akiket az északiak és a nyugati hatalmak csupán rendkívül gyéren, mintegy jótékonyságszerűen támogatnak, egymásután verik vissza az orosz támadásokat, majd *Suossalmi*-nál nagy győzelmet aratnak az oroszok fölött. Az év utolsó napjaiban a finnek a Ladoga-tótól északra már orosz területen harcolnak.

Dél-Európában ez az év meghozza *Franco* táborának, a nemzetieknek végleges győzelmét a köztársaságiakkal szemben és a spanyol egységnek az új tekintélyuralom alatt való visszaállítását. Az ellenállás ekkor már elsősorban nem annyira a szocialistákra, a kommunistákra, mint inkább a katalánok szeparatista mozgalmára támaszkodik, akik bizonyos függetlenségre törekszenek a spanyol központi uralommal szemben és főként ezért csatlakoztak a köztársaságiakhoz. Franco azonban elfoglalja a katalán fővárost, Barcelonát. Februárban Anglia és Franciaország elismeri Franco kormányát, amely ekkor már Madrid kivételével majdnem az egész spanyol terület ura. Franco csapatai elérik a francia határt és a köztársaságiakat elzárják a külföldi kapcsolatoktól. Madridban a szélsőséges elemek kezéből katonai junta veszi át a hatalmat és ez meghódol Franco előtt a kommunistákkal vívott harcok után. Márciusban a spanyol polgárháború végetért. Felbecsülhetetlen értékeket pusztított el, emberáldozatainak a számát 1.300.000-re becsülik. Franco totális tekintélyállamot épít fel. Rendszerének körvonalai még homályosak, azonban úgy látszik sok tekintetben más utakon jár, mint példaképei, az olasz fasizmus és a német nemzeti szocializmus. Bizonyosnak látszik, hogy a spanyol katolicizmus sajátos tradícióit igyekszik felújítani.

A Duna völgyében és a Balkánon a mind szilárdabbá váló olasz-magyar-jugoszláv együttműködés a béke főbiztosítéka. Olaszországot főként a szovjet előnyomulás készteti arra, hogy földközitengeri igényeinek fenntartása és a német szövetség ápolása mellett határozott békepolitikát kövessen. Ennek a béke-

politikának nagy jelentőségű kifejezése az olasz királyi pár látogatása a Vatikánban, amelyet *XII. Pius* pápának a Quirinalban tett látogatása követett. A Vatikánt és a Quirinalt elsősorban a közös békeeszme fűzi egybe, amelynek érdekében a Vatikán továbbra is a legnagyobb következetességgel dolgozik. Magyarországon *Teleki Pál* kormánya a világpolitikai ellentétek között szilárdan ragaszkodik a békés semlegesség vonalához. Jugoszlávia nagy belpolitikai eseménye a szerb-horvát megegyezés, amely eltávolította a belső nyugtalanságnak állandó forrását. Ennek a létrejöttében is kétségtelenül nagy szerepe van a viharos égboltozatnak, a veszélyben való összetartozás tudatának.

A Maginot- és Siegfried-vonalakon voltaképen nem viselnek háborút. Ugyancsak nincs jelentősége a nyugati szövetségesek és a Német birodalom közti légi csatározásoknak. Annál nagyobb elkeseredéssel folyik azonban a háború a tengeren. A nyugati szövetségesek elsősorban nyersanyag-háborút igyekeznek viselni. Az ő szükségleteikről hatalmas gyarmatbirodalmaik és az Északamerikai Egyesült Államok gondoskodnak, ők viszont tengeri túlsúlyukkal igyekeznek a Német birodalom nyersanyag-behozatalát teljesen megakadályozni. A szükséges nyersanyagoknak legnagyobb részét és éppen a legfontosabbakat (petróleum, kaucsuk, ón, réz, vasérc, zsiradékok stb.) a Német birodalomnak is tengeri úton kell importálnia. Az angol-francia blokád arra törekszik, hogy teljesen megbénítsa a Német birodalom tengeri kereskedelmét. A németek a félelmetes úszóaknákkal felelnek, amelyek kezdetben nagy pusztítást vittek végbe a szövetségesek és semlegesek hajóállományában. Anglia viszont a nyilt tengeren elkoboz minden német eredetű árucikket és lefoglal minden Német birodalomnak szánt nyersanyagot. Ez a tengeri küzdelem annyira elkeseredett és oly nagy jelentőségű, hogy voltakép ebből bontakozik ki az igazi háború, amely a norvégiai eseményekkel kezdődik.

Az 1939-es válságév mérlege: Csehszlovákia és Lengyelország a német előretörés újabb eredményeként mint önálló állam teljesen megszűnik. Olaszország délen, Szovjetoroszország pedig északon részt kezd venni az Európa átalakítására irányuló törekvésekben. A nyugati hatalmak és a Németbirodalom között csak a tengeren folyik a harc. Finnország példája mutatja, hogy a nagyhatalmak küzdelme a legsúlyosabban veszélyezteti a független, semleges államok önállóságát.

1940. Folytatódik a finnek hősies ellenállása, a szakadatlan

támadások és a talán még veszedelmesebb állandó légi bombacsők dacára. A finnek újabb nagy győzelmet aratnak az oroszokon, ellenfeleiknek súlyos veszteségeket okoznak. A svédek és a többi erősen érdekelt államok támogatják ugyan a finneket, de komoly katonai segítséget nem nyujtanak. Ugyanezt teszik lényegében a nyugati szövetségesek és Olaszország is. A szövetségeseknél felmerül egy expedíciós sereg küldésének a gondolata, azonban ezzel a tervvel is az őket jellemző ezer megfontolás súlyától megbénított lassúsággal foglalkoznak. A finnek *Sallá*-nál nagy győzelmet aratnak és sikerül a második orosz offenzívát is megállítani. Mindinkább érezhetővé válik azonban a hiány emberben és hadieszközökben. Februárban már Viipuri birtokáért folynak a harcok és az oroszok ekkor már több helyütt átlépték a finn seregek parancsnokáról, *Mannerheim* tábornagyról elnevezett vonalat. Márciusban az oroszok benyomulnak Viipuriba és a legyöngült és magárahagyott Finnországot béketárgyalások kezdésére szólítják fel. A moszkvai békében Finnország jóval nagyobb területről kénytelen lemondani, mint amit az oroszok a háború előtt követeltek. Finn Karélia Viipurival együtt, továbbá a Finn-öböl orosz kézbe kerül. A finn lakosság az oroszok által birtokba vett területről kénytelen elköltözni. Szovjetoroszország most már a birtokbavett új támaszpontokról Finnország egész termékeny, sűrűnlakott déli részét ellenőrzés alatt tarthatja. A béke Oroszországnak juttatta a mezőgazdasági területben annyira szűkölködő Finnországnak legjobb termővidékét. Az északi államok között tárgyalások kezdődnek védelmi szövetség megkötéséről, amely megakadályozná az idegen hatalmak további északeurópai előretörését. A tárgyalások azonban semilyen eredményre nem vezetnek.

A három skandináv állam, Dánia, Svédország és Norvégia egyformán fontos a szövetségesek és a Német birodalom számára. Legnagyobb értékük a svédországi és norvégiai vasérc. A Német birodalom vasérc-szükségletének mintegy a felét innen kénytelen fedezni. Anglia a nyersanyagblokádot ki akarja a skandináv vizekre is terjeszteni. Viszont, ha a német előretörés ebben az irányban is sikerül, akkor magát az angol szigetországot az eddiginél jóval nagyobb mértékben veszélyeztetheti. A norvég felségvizeken való hajóút lehetővé teszi, hogy a Németbirodalom és Oroszország között veszélytelen tengeri forgalom létesüljön. Ezt az utat használja fel a német Altmark hajó is, amely angol hadifoglyokat szállít. Az angolok norvég felségvizeken a hajót feltar-

tóztatják és a foglyokat kiszabadítják. Az angolok és franciák kihirdetik a skandináv vizeken a legszigorúbb blokádot. De amint az események mutatják, azt hatásosan nem hajtották végre. Amilyen megfontoltak és óvatosak a szövetségesek intézkedései, annyira villámgyors a német válasz. A Német birodalom okkupálja Dániát, anélkül, hogy ellenállással találkoznék. A német katonai fennhatóság a hadiérdekeken túl nem avatkozik bele az ország belső életébe. Ugyanekkor már német csapatok partraszállnak Norvégia legfontosabb kikötőiben és csomópontjaiban, Oslóban, a fővárosban, Bergenben és Trondhjemben. A norvégok a dánokkal ellentétben felveszik a harcot, a szövetségesek azonnali támogatást ígérnek. Azonban a szövetségesek néhány napi késése a németekkel szemben behozhatatlan hátrányt jelent. A németek nemcsak a legfontosabb fjordokat szállták meg, hanem feljutottak a fjeldre, a belső magas földre is, ahol könnyű az előhatolás. A norvég terepen a szárazföldi hadseregek alig érvényesülhetnek. Itt döntő szerepe van a légiflottának. A szövetségesek a *narviki* nagy tengeri csatában nagy pusztítást visznek ugyan végbe a német flottában, azonban a levegőben kétségtelenül a németek maradnak az urak. A norvég hadsereg, mely katonai multtal nem dicsekedhetik, meglehetősen tehetetlennek bizonyult a Röros és Dombas körüli döntő harcokban. Az angol-norvég csapatok vereséget szenvednek és az angolok visszavonuló csapatait ismét behajózzák és hazaszállítják. Csak északon Narvik, a svéd vasérc nagy kikötője körül tartják még magukat. A norvégiai kudarc megingatja Chamberlain fontolgató és latolgató, állandóan mellékszempontokra figyelő konzervatív jobboldali kormányának a helyzetét. Norvégia és Dánia nagy kereskedelmi flottája túlnyomórészt a szövetségesek birtokába jut. Svédország mozgósít és lázas katonai előkészületeket tesz. Németország azonban biztosítja, hogy függetlenségét tiszteletben tartja.

Az északi haditerületen kívül újabb viharzónák kibontakozásától is tartani kell. Hollandia és Belgium semlegességüket már a mult év vége felé is fenyegetettnek érzi és védelmi intézkedéseket tesz. Azóta többször kísért a megtámadtatásuktól való félelem és ismételten sor kerül az ennek a kivédését célzó katonai intézkedésekre. Belgium, Hollandia és az előbbivel szoros kapcsolatban álló Luxemburg semlegességének veszélyeztetettségére hivatkozva, a május 10-ére virradó éjjelen megindult a német előretörés a három állam ellen, öt nap alatt a németek elfoglalják

Luxemburgot és Hollandiát Zeeland tartomány kivételével, mélyen benyomul Belgiumba és a francia erődvonalat veszélyezteti. A megtámadott országok segítségére törekvő szövetségesek bizonytalan és habozó magatartásával szemben, a németek nagyon impozáns tervszerűséggel készítették elő és hajtják végre hadműveleteiket.

A másik viharzóna Délkelet-Európa. Itt oly bonyolultak és annyira keresztezik egymást a hatóerők, hogy a helyzet itteni alakulásáról teljesen lehetetlen még némileg tiszta és történetileg rögzíthető képet kapni. Az egyik nagy kérdőjel a szövetségesek *Weygand* tábornok vezetése alatt álló hadseregének ismeretlen célkitűzése. A Törökországgal kötött szövetség a nyugati hatalmaknak támaszpontot biztosít a Földközi-tenger mellékének legkritikusabb pontján. Különösen bizonytalan Románia helyzete. A román petróleumnak épp oly döntő fontossága van Németország háborús ellátásában, mint a svéd vasércnek. A petróleumforrások francia, angol, amerikai érdekeltségek kezén vannak. Románia, hogy Németország igényeit kielégítse, a petróleumforrásokat állami ellenőrzés alá helyezte. Románia körül helyi viharzóna támad, mert nem hajlandó a Magyarországtól és Bulgáriától elszakított területek visszaadásáról tárgyalni. A déleurópai válság gyökere azonban Olaszország magatartása. Olaszország ismét felveti azokat a követeléseit, amelyeknek a célja földközitengeri hegemóniájának megalapozása.

Nagy kérdőjel az Északamerikai Egyesült Államok magatartása a válság most következő időszakában. Roosevelt kívánságára az Északamerikai Egyesült Államok megváltoztatta a semlegességi törvényt és megszüntette a fegyverkiviteli tilalmat. Az Északamerikai Egyesült Államok roppant arányokban szállít hadianyagot, különösen repülőgépet a szövetségeseknek. Az amerikai közvélemény egy része a szövetségesek oldalán való részvételt követeli, másik része szigorúan ki akar tartani az elszigeteltség mellett, semmiképen nem óhajt beleavatkozni az európai konfliktusba. Hogy a két álláspont közül a háború további folyamán melyik lesz a győztes, az elsősorban attól függ, hogy vajjon miképen alakul Anglia helyzete. Roosevelt állandóan folytatja békekísérleteit.

A jelenlegi válságkorszakot gyakran hasonlítják össze a római birodalmat és az antik műveltséget megsemmisítő nagy népvándorlással. A hasonlat egy szempontból találó. A válság már eddig is az európai történelemben azóta egyedül álló népvándor-

lással nagy néptömegek áttelepítésével járt. Európa eddigi történeti fejlődésével szöges ellentétben a nemzetek arra törekszenek, hogy zárt településekben éljenek. Németország és Olaszország megegyezik a déltiroli németségnek a Német birodalomba való telepítésében. A balti államokból az ottani német népcsoportot, amely évszázadokon át az uralkodó réteget alkotta, visszaköltöztetik a Német birodalomba és részben az elfoglalt lengyel területeken telepítik le. A németektől elfoglalt lengyel területen a lengyel lakosság egy részének el kell hagynia otthonát. Az oroszoktól elfoglalt Lengyelországban a lengyel népesség nagy részét szétszórják szovjetorosz területen egészen a mongol határig. Ennek az új népvándorlásnak, amelynek valószínűleg csak kezdetén vagyunk, nincsen párhuzama Európa újkori történetében és egyik jele annak, hogy a mai válságkorszak valóban sorsfordulatot jelez a világtörténelemben.

NÉVMUTATÓ

A

I. Abbasz perzsa sah 299
Abbasszidák, kalifa dinasztia 113
Abd el krim marokkói rifkabil vezér 287
Abd el Malik kalifa 113
Abd el Rahman cordoboi kalifa 114
Abdalláh Transzjordánia uralkodója 298
II. Abdul Hamid török szultán 273
Abu Bekr kalifa 111
Achaemenész perzsa fejedelem 25
II. Adadnirari Asszíria királya 16
Adalbert prágai érsek 132
Adzsatastru Magadha fejedelme ... ... 30—31
Aetius germán hadvezér 93, 94—95
Aga Mohamed perzsa sah ... 300
II. (Erős) Ágost szász, lengyel király ... ... 221 222—225
III. Ágost lengyel király 228—229
Szt. Ágoston, Hippo püspöke, egyháztanító, Ágoston-rend alapítója 77
Agricola, római hadvezér ... 82
Agrippa, Menenius római patricius 60
Agrippa, Vipsanius, Octavianus hadvezére 73
Aguinaldo, a Filippi szigetek felkelő vezére 304
Ahmed, perzsa sah 302
II. Ahmoze (Amaszisz), fáraó 12
Aisztulf, longobárd király ... 102
Akbár, a nagy mogul birodalom uralkodója 33
Alarich, gót király ... ... 90—91
Alba, Fernando Alvarez hg., spanyol hadvezér 200
Albert, magyar király 170
Albert, szász király 253
Alboin, longobárd király 99—100
Albrecht (Medve), brandenburgi őrgróf 145
Albrecht, mainzi érsek 175
Alexander Severus, római császár ... ... 84—85
Alexandrosz, Makedónia királya 23, 26, 27, 31, 54—56, 65, 83
Alexejev, Michail, orosz ellenforradalmi vezér ... 283
(Nagy) Alfréd angolszász király 126
Ali, mohamedán vezér ... 111—112
Alkibiadész, athéni oligarcha 52
Allah 111
Almanzár, almohád vezér ... 115
Alvarado, Pedro de, spanyol konkvisztádor 181
Amanullah, Afganisztán emirje 301
Szt. Ambrus, Milano püspöke, egyháztanító 77
I. Amenhotep fáraó 11
IV. Amenhotep fáraó 11
Ampère, André Marie, francia matematikus és fizikus ... 237
II. Anaklét pápa 145
d'Ancre l. Concini ... ...
Ancus Martius római király ... 59
Andrássy Gyula gróf, az osztrák-magyar monarchia külügyminisztere 281
Andronicus, Livius, latin költő 63
Anna, angol királynő 223
Anna (Ausztriai), francia régenskirálynő 212
Anna, orosz cárnő 227
Szt. Antal (Remete) 76
Antigonosz, makedón diadoch (Nagy), Antiochosz Szíria királya 57, 65
Antipatrosz makedón fővezér 55
Antoninus Pius római császár 82—83
Antonius római consul, triumvir 72
Apolló 45, 49
Appius Claudius, római censor 62
Aragóniai Péter, sziciliai király 156
Aranda, Abarca de Bolea, gr., spanyol államférfi 229
Szt. d'Arc, Jeanne, Franciaország felszabadítója 169, 171
Ardesir, új-perzsa király ... 28
Arisztidész, athéni hadvezér 50
Armenius, germán fejedelem 74, 81
Arnulf, keleti frank király 125, 126, 127

Árpád magyar fejedelem 106, 107
Arszakész pártus király ... 28
Artasatrasz l. Artaxerxesz
I. Artaxerxész perzsa király 27
III. Artaxerxész perzsa király 27
Artémisz, ... 49
Artois gróf, a francia emigránsok vezetője. L. X. Károly francia király
Artus, mondai kelta király ... 98
Asikaga, japán sóguni család 39
Asóka indus király 31
Asszarhaddon Asszíria királya 17
Asszur-aché-iddin, l. Asszarhaddon
Asszurbánapli (Asszurbanipál), Asszíria királya 17, 25
II. Asszurnászir-apli, Asszíria királya 16
Asszurnazurpal, l. II. Asszurnászir-apli
Atanarich, gót király 90
Atatürk l. Kemál
Athanasziosz, egyháztanító ... 77
Athaulf, gót király 93
Attila, hún király ... 94—95 127
Attilius Regulus, római hadvezér 63
Augustus, l. Octavianus
Aurangzeb, hindu nagymogul 302
Aurelianus római császár ... 87

B

Beaconsfield lord, l. Disraeli
Babenberg, osztrák őrgrófi ház 130, 137
Báber, mongol uralkodó ... 33
Bádeni Lajos, hadvezér ... 220
Badvilla, gót király 98
Bach, Alexander báró, osztrák miniszter 259
Bahadur, hindu nagymogul ... 303
I. Bajazid, török szultán 121, 166
Baján, avar nagykán 99
Bakócz Tamás, esztergomi érsek 191
Balboa, Vasco, spanyol utazó 179
I. Balduin, Flandriai, bizánci latin császár 109, 150
Baldwin, Stanley, lord, angol miniszterelnök 292, 305
Balfour, Arthur James, lord, angol miniszterelnök 288, 297
Barkochba, zsidó lázadóvezér 23
Baross Gábor, magyar államférfi 269
Basilides, gnosztikus 76
I. Basilius, bizánci császár ... 106
Báthoryak, erdélyi fejedelmi ház 203
Báthory Gáspár, erdélyi fejedelem 203
Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király 203
Battenberg Sándor, Bulgária fejedelme 266
Batu, mongol kán 117, 118 154
Batuta, Ibn, arab utazó ... 177
Bazaine, François Achille, francia tábornok 262
Beauharnais, Eugène, alkirály 266
Beauharnais, Jozefin, francia császárné 244
IV. Béla, magyar király 153, ... 154, 156
Belizár, bizánci hadvezér ... 98
Szt. Benedek, bencések rendalapítója 79
V. Benedek, ellenpápa 130
XV. Benedek, pápa 280
Benedek Lajos, osztrák hadvezér 260
Benes, Eduard, csehszlovák köztársasági elnök 323
I. Berengár, longobárd király 125
II. Berengár, longobárd király 130
Bernadotte, Jean B. J. (XIV. Károly, svéd király) 246
Szt. Bernát (Clairvauxi) apát, egyháztanító 144
Bernsdorff, Andreas Peter gróf, dán államférfi 231
Berthelot, Marcelin Pierre, francia kémikus 237
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 206, 209, 215
Bethlen István gróf, magyar miniszterelnök 283
Bismarck, Otto von herceg, porosz kancellár 259, 260, 262, 265, 266, 267, ... 268
Bleda, hún király 94
Blum, Léon, francia miniszterelnök 292, 321

Blücher, Gebhard Leberecht hg., német hadvezér 248
Bocskay István, erdélyi fejedelem 205
Boleszláv (Chrobry), lengyel király 132
Bolivar, Simon, a spanyolamerikai szabadságharc vezére, köztársasági elnök 249
Bonaparte, l. Napoleon
Bonhomme, Jacques francia paraszt lázdóvezér 162
Szt. Bonifác, Délnémetország térítője 79
VIII. Bonifác pápa ... 138, 157
Bonifatius, római hadvezér ... 93
Borgia, Cesare, VI. Sándor fia 174
I. Borisz, bolgár cár 80
Boulanger, George, francia tábornok 268
Bourbon, francia, spanyol uralkodóház 202, 223, 246, 247, 248, 252, 253, 257, 267
Braunschweigi Ferdinánd hg., német hadvezér 240
Bresciai Arnold, szektaalapító 147
Briennei János, keresztes vezér 152
Brutus, Julius Caesar kegyence 72
Brüning, Karl, német miniszterelnök 289
Buddha, Gautama, vallásalapító 31
Bujidák, perzsa dinasztia 114, 299

C

Caboto, Giovanni, felfedező utazó ... ... 178—179
Caboto, Sebastiano, felfedező utazó 179
Cabral, Pedro Alvares, Brazilia felfedezője 179
Cadamosto, Alvise, portugál utazó 178
Caesar, Caius Julius, római triumvir, majd imperator ... ... 71—72
Calderon, Pedro de la Barca, spanyol drámaíró 190
Caligula, római császár 81
Calles, Plutarco Elias, mexikói köztársasági elnök 287
Camillus, római diktátor ... 61
Cão, Diego, portugál utazó ... 178
Capet, Hugo, francia király 131
Caracalla, római császár ... 84—85
Caraffa, Antonio gróf, magyarországi osztrák helytartó 219
Carmona, Antonio, portugál diktátor 287
Carpini, Piano da, olasz szerzetes utazó 177
Cartier, Jacques, francia felfedező 185
Catilina, római összeesküvő 69—71
Cato, Portius, római censor ... 66
Cavaignac, Louis Eugène, francia tábornok 253
Cavour, Camillo gróf, II. Viktor Emánuel minisztere ... 257
Celsus, római keresztényellenes író 76
Chamberlain, Neville, angol miniszterelnök 322, 323 335
Chaireddin Barbarossa, mohamedán kalózfejedelem ... 197
Chautemps, Camille, francia miniszterelnök 321
I. Clodvig, frank uralkodó 96—97
Ciano, Galeozzo, olasz külügyminiszter 323
Cicero, római szónok 69
Cinna, Cornelius, római vezér 68
Cirill, morvák térítője 79
Civilis, baták fejedelem 82
Claudius, római császár ... 81
Clémenceau, George, francia miniszterelnök 279
Clemens, alexandriai teológus 76
Clive, Robert lord, angol államférfi és hadvezér 302
Codreanu, Zelea, a román vasgárda vezére 294, 327
Colbert, Jean Baptiste, francia pénzügyminiszter ... 186, 217
Coligny, Gaspard de, francia admirális 200
Commodus, római császár 82—83
Concini, Concino, marsall (d'Ancre), Medici Mária kegyence 206
Constantinus, római császár 76, 77 90
Constantius, római társcsászár 89

Cook, James, angol felfedező utazó 187
Coriolanus, római patricius ... 60
Corneille, Pierre, francia drámaíró 190
Cornwallis, Charles marquis, indiai angol kormányzó ... 302
Cortez, Hernado, Mexikó meghódítója 180
Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus gróf, osztrák szociológus 287
Crassus, Licinius, római vezér és triumvir 69, 71
Cromwell, Oliver, angol államfő 209, 211, 212, 215 217
Cu Hszi, kínai anyacsászárné 307
Cusa Sándor, Románia fejedelme 258
Cuvier, George báró, francia zoológus 237
Csatagáj, mongol kán 117, 119, 120
Csandraguptra, ind fejedelem, a Mauria császárság megalapítója 31
Csang Co-liin, kínai tábornok 308
Csau, kínai dinasztia 34
Csák Máté, magyar oligarcha 157
Csemegi Károly, magyar jogász 269
Csiang Káj-Sek, kínai kormányfő ... ... 308—310
Csung, kínai dinasztia 35

D

Daladier, Edouard, francia miniszterelnök 321
Dandolo, Enrico, velencei doge 109, 150
D'Annunzio, Gabriele, olasz író 283
Dante, Alighieri, firenzei költő 155
Danton, George Jaques, francia forradalmi vezér 242
Darányi Kálmán, magyar miniszterelnök 324
I. Dareiosz, perzsa király 12. ... ... 26—27 31
Dárius l. Dareiosz ... ...
Darwin, Charles, angol biológus 237
Daun, Leopold gróf, osztrák hadvezér 229
Dávid, Izrael királya 21
Deák Ferenc, magyar államférfi ... ...
Decebalus, dák fejedelem ... 83
Decius, római császár 76, 86
Degrelle, René, belga rexista vezér 294
Demetriosz, makedón diadoch 56
Denikin, Anton, orosz ellenforradalmi vezér 283
Detre (Berni), l. Theodorich
Diaz, Porfirio, Mexikó köztársasági elnöke 260
Diaz, Armando Vittoria, olasz főparancsnok 281
Diaz, Bartholomeu, portugál utazó 178
Diocletianus, keletrómai császár 76, 86, 87, 89, 90
Dionysziosz, sziciliai kényúr 53
Dionyszosz 45
Disraeli, Benjamin (lord Beaconsfield), angol miniszterelnök 262, 266, 268
Dollfuss, Engelbert, osztrák kancellár ... ... 289—290
Domitianus, római császár 82—83
Szt. Domonkos, dominikánusrend alapítója 151
Dózsa György magyar lázadóvezér 191
Drake, Francis, angol tengernagy 183
Drakon, athéni oligarcha ... 47
Droysen, Johann Gustav, német történetíró 317
Drusus, Livius, Marius utóda 88
Drusus, római hadvezér ... 73
I. Dudhalias, hettita király 42
Dupleix, Joseph François, francia államférfi 302
Dusán, szerb király 110
Dzsaipál, hindu király 32
Dzsimmu enno, mikádó 32
Dzsingisz, mongol nagykán ... ... 116—117 299

E

Echnaton fáraó l. IV. Amenhotep
Eden, Anthony, angol külügyminiszter 321
Edward (Hitvalló), angol király 135
VI. Edward, angol király ... 199

VII. Edward, angol király ... 271
VIII. Edward, angol király 292
Egmont, Lamoral gróf, németalföldi vezér 200
Ejjubidák, egyiptomi türk dinasztia 166, 149
I. Endre, magyar király ... 136
II. Endre, magyar király ... 153
III. Endre, magyar király ... 156
IX. szt. Erik, svéd király ... 147
Erik (Vörös), normann viking 177
Ermanarich, gót király 91
Erzberger, Matthias, német politikus 283
Erzsébet, angol királynő 183, ... 200, 204, 205
Espartero, Baldomero de la Vittoria hg., a spanyol alkotmánypárt vezére 251
d'Espérey, Franchet, francia tábornagy 281
Esték, ferrarai uralkodócsalád 161
Ethelstan l. Guthorm ... ...
Eurich, nyugati gót király ...
Ezdrás, zsidó írástudó 22
Ezra l. Ezdrás ... ...

F

Fairfax, Thomas lord, angol hadvezér 211
Falkenhayn, Erich von, német tábornok 279
Faraday Michel, angol kémikus és fizikus 237
Farnakész, boszporuszi király 72
Farnese, Alessandro, spanyol hadvezér 201
Faruk, egyiptomi király ... 295
Favre, Jules, francia államférfi 262
Feiszál, Irak uralkodója ... 298
Fejérváry Géza, magyar miniszterelnök 272
Feng Jü-hsziáng, kínai tábornok 308
III. Ferdinánd, kasztíliai király 154
I. Ferdinánd, nápolyi király 249
I. Ferdinánd, német-r. császár, magyar király 194, 195, 200
II. Ferdinánd, német-r. császár, magyar király 206
III. Ferdinánd német-r. császár, magyar király ... ...
V. Ferdinánd német-r. császár, magyar király 253—254
Ferdinánd (Aragóniai) spanyol király 171, 172, 175
VII. Ferdinánd, spanyol király 249
Szt. Ferenc, Assisi, Ferencesrend alapítója 151
Szt. Ferenc, Xavéri, misszionárius 40
I. Ferenc, francia király 175, ... 192, 193, 195, 198
I. Ferenc (Lotharingiai), német-r. császár 226, 228, 230
II. Ferenc, német-r. császár, magyar király 246
Ferenc Ferdinánd, osztrák-magyar trónörökös 226
I. Ferenc József, osztrák császár, magyar király 254, ... 259, 251, 272
Ferry, Jules, francia miniszterelnök 267
Filipposz, Makedónia királya ... ... 53—54
Flaminius, Quinctius, római hadvezér 65
Foch, Ferdinand, francia hadvezér 281
Fotiosz, bizánci egyházfő ... 80
Forster, danzigi nemzeti szocialista körzetvezető ... 328, 329
Franco, spanyol tábornok, diktátor 292, 321, 332
Franklin Benjamin, amerikai államférfi 237
Fráter György, magyar államférfi 202
III. Frigyes, dán király ... ...
IV. Frigyes, dán király ... 222
Frigyes, finn trónjelölt 281
I. Frigyes német-r. császár ... ... 146—149
II. Frigyes német-r. császár 149, 151, 152, 153, 154, 160, 162
I. Frigyes, porosz király ... 222
II. (Nagy) Frigyes, porosz király 227, 228, 229, 232, 233
VI. Frigyes (Hohenzollern), brandenburgi őrgróf 168
Frigyes (Bölcs), pfalzi választófejedelem 192

IV. Frigyes, pfalzi választó ... 205
V. Frigyes, pfalzi választó ... 206
(Sváb) Frigyes, német hg. ... 149
I. Frigyes Vilmos, porosz király 209, 225
IV. Frigyes Vilmos, porosz király 254
Fuggerek, német bankárcsalád 175
IV. (Szép) Fülöp, burgundi fejedelem 157
Fülöp, makedóniai király, l. Filipposz
(Szép) Fülöp, német császár 174
Fülöp, német király 149
II. Fülöp (Habsburg), spanyol király ... 199—200, 202, 204
V. Fülöp (Bourbon), spanyol király 222, 224
Fülöp, hesseni tartománygróf 192, 196, 199
II. Fülöp Ágost, francia király 149

G

Galba, Sulpicius, római császár 82
Galerius, római társcsászár 76 89
Galicin, Vaszilij, orosz herceg 221
Galla Placidia, Athaulf neje 93
Galvani, Luigi, olasz fiziológus 237
Gama, Vasco da, spanyol utazó 179, 301
Gambetta, Leon, francia államférfi 262
Ghandi, Mhandász Karamcsand, a hindu népi ellenállás vezére 304, 305, 306
Garibaldi, Giuseppe, az olasz szabadságharc vezére 254, 257
Gaumata, perzsa mágus, lázadó 26
Ghaznavidák, arab uralkodóház 299
Geiserich, vandál király ... 93
Gerbert, reimsi érsek, l. II. Szilveszter pápa
Nagy Szt. Gergely pápa ... 79
V. Gergely, pápa 132
VII. Gergely pápa 137, 138—139
IX. Gergely pápa 153
Germanicu, római hadvezér ... 81
Geron, szyrakuszai kényúr ... 50
Géza, magyar fejedelem ... 131
Gialong, annami király 303
Gladstone, William Edward, angol miniszterelnök 261, ... 266, 267
Godoy, Manuel de, Alcudia hercege, spanyol államférfi 242
Goethe, Johann Wolfgang von, német költő 237
Goga, Octavian, román miniszterelnök 294, 324
Gonzagák, mantuai uralkodócsalád 161
Gordon, Patrick, orosz hadvezér 221
Gordon, Charles George, angol tábornok 268
Gömbös Gyula, magyar miniszterelnök 288
Göring, Hermann, német vezértábornagy 322
Görres, Joseph von, német író 237
Gracchus, Caius Sempronius, római patricius 67
Guise-ek, francia hercegi ház 200, 202
Gundikar, burgund király ... 94
III. Gusztáv, svéd király ... 231
II. Gusztáv Adolf, svéd király ... ... 207—208
Gutenberg, Johannes, a könyvnyomtatás kifejlesztője ... 170
Guthorm, normann király ... 126
Güjük, mongol nagykán ... 118
VI. György, angol király 292, 293
György, görög király 290
II. Gyula, pápa 174

H

Habsburg, német uralkodóház 96, 156, 158, 171, 173, 189, 189, 195, 200, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 212, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 225, 227, 232, 235, 238, 241, 244, 246, 250, 251, 253, 254, 255, 259, 283
Habsburgi Frigyes, német császár 171
Habsburg Rudolf, l. II. Rudolf
Hácha, csehszlovák köztársasági elnök 323, 325
Hadrianus, római császár ... ... 23, 32—83

Hadsrubal, karthagói hadvezér 64
Hailé Szelasszié, abesszíniai négus 289
Halifax, angol külügyminiszter 321
Hamilkar Barkas, karthagói hadvezér 64
Hammurapi, Babilonia királya 15, 24, 43
Hampden, John, angol politikai vezér 209
Han, kínai dinasztia ... ...
Hannibál, karthagói hadvezér 64, 65
Hannover, angol uralkodóház 223
Harald, angolszász király ... 135
Hardenberg, porosz államférfi 246
Haremhob, egyiptomi főhivatalnok 11
Harun al Rasid, bagdadi kalifa 114
Hasszán, Ali fia 112
Hastings, Warren, indiai angol kormányzó 302
I. Hattusil, hettita király ... 43
III. Hattusil, hettita király ... 43
Haynau, Julius báró, osztrák tábornok 255
Heraclius, keletrómai császár 36, 105
Hedvig, lengyel királyné, Nagy Lajos leánya 166
Heliogabalus, római császár 84—85
Helmholtz, Hermann von, német fizikus 237
Henlein, Konrad, a szudétanémet párt vezére 290
II. Henrik, angol király ... 148
III. Henrik, angol király ... 152
IV. Henrik, angol király ... 168
VII. Henrik angol király ... 172
VIII. Henrik, angol király 194, 199
II. Henrik, francia király ... 199
III. Henrik, francia király ... 202
IV. Henrik, francia király 202, ... 204, 205
I. Henrik, német király 129
III. Henrik, német-mómai császár ... ... 136—137
III. Henrik, német-római császár 138, 141
V. Henrik, német-római császár ... ... 140, 144—145
VII. Henrik, német-r. császár ... ... 148—149 151
X. Henrik, német-r. császár ... 158
Henrik, sziléziai herceg — 118
Henrik (Tengerész), portugál hg., utazó 178
Hidejosi, japán hadvezér, nagyfejedelem 40
Hieron, szyrakuszai kényúr ... 50
Szt. Hilarius, teológus 77
Hildebrand, l. VII. Gergely pápa ... ...
Hindenburg, Paul von, német tábornagy, köztársasági elnök ... 277, 281, 286, 288, 289
I. Hirám, Tyrusz királya ... 21
Hitler Adolf, német vezér és kancellár 284, 288, 289, 321, ... 322, 323, 325, 328, 329
Hlinka András, a szlovák autonomisták vezére ... 322
Hodzsók, nagy japáni nemzetség 39
Hofer, Andreas, a tiroli szabadharc vezére 246
Hohenstaufen, német uralkodóház 138, 146, 147, 155
Hohenzollern, német uralkodóház 158, 168, 279, 320
Homérosz, görög epikus költő 63
Honorius, ny. római császár ... 91
Hoorn, Philippe de Montmorency gróf, németalföldi nemes 200
Hoover, Herbert, amerikai köztársasági elnök 289
Hóra, Nikoláj, román parasztlázadóvezér 233
Horthy Miklós, Magyarország kormányzója ... 280, 282, 322
Hötzendorff, Conrad von, német tábornok 279
Hulagu, mongol vezér ... 118, 119
Hunyadi János, hadvezér, Magyarország kormányzója, főkapitánya ... ... 169—170, 193
Husz János, cseh hitujító ... 168
Husszein, arab trónkövetelő, Ali 2. fia 113
Husszein, mekkai arab sheriff, Hedzsász uralkodója 297, 298
Hutten, Ullrich von, protestáns

író, szellemi vezér 192

I

Szt. Ignác, Loyolai, a Jezsuita-rend alapítója 197
Igor, orosz fejedelem 128
Ildikó, burgund királylány 95
I. Imre, magyar király 150
Imrédy Béla, magyar miniszterelnök 322
III. Ince, pápa 151, 152, 153
XI. Ince, pápa 219
Irenaeus, keresztény teológus 76
Iréne, bizánci császárnő ... 105
Szt. István, magyar király 80, ... 131, 134—134, 136
Italicus, germán fejedelem ... 81
I. Iszmail, újperzsa uralkodó 299
III. (Nagy) Iván, orosz cár 110, 171, 172
IV. (Rettenetes) Iván, orosz cár 183, 196. 203
Izabella, magyar királyné ... 194
Izabella (Kasztiliai), spanyol királynő 171, ... 172

J

Jagello, lengyel uralkodóház 203
I. Jakab (Stuart) skót és angol király 203, 205
II. Jakab (Stuart), angol király 220
III. Jakab (Stuart) angol király 223
Jameson, angol szabadcsapatok vezére 270
Jang Ti, kínai császár 37
Szt. János apostol, evangelista 75
Szt. János (Nepomuki), cseh vértanu 166
János (Földnélküli), angol király 152
János főherceg, német kormányzó 253
János Zsigmond, erdélyi fejedelem 202
IIII. Jazdegesd, új-perzsa király 28
Jefferson, Thomas, amerikai köztársasági elnök ... 239, 258
Jellachich József, horvát bán 255
Jermak, Timofejev, kozákvezér 183
Jerôme (Bonaparte) vesztfáliai fejedelem 245
Szt. Jeromos, teológus, rendalapító ... ... 77—78
I. Jezid, kalifa 113
Jézus Krisztus 74, 75, 77
Jofre, Joseph, francia hadvezér 226
Johanna, spanyol trónörökösnő 174
I. József, osztrák császár, magyar király 223
II. József, német-r. császár, magyar király 230, 233, 239, 241
József (Bonaparte), nápolyszicíliai király, majd spanyol király 245, ... 246
Don Juan d'Austria, spanyol hadvezér 201
Juarez, Benito, Mexikó köztársasági elnöke ... 259, 260
Judonics, Nikoláj orosz ellenforradalmi vezér 283
Jugurtha, numidiai trónbitorló ... ... 67—68
Julianus (Apostata), római császár 90
Julianus, magyar dominikánus utazó 177
Justinianus, keletrómai császár ... ... 98, 104—105
Jü, kínai császár 34
Jüan, kínai dinasztia 38

K

Kadzsar, perzsa uralkodóház 300
Kalinin, orosz ellenforradalmi vezér 283
Kálmán, magyar király 141
Kálvin János, francia hitújító 195
Kambyszész, perzsa király ... 26
Kaniska, indoszkita uralkodó 32
(Nagy) Kanut, norvég király 135
Kánya Kálmán, magyar külügyminiszter 322
Kapp, Wolfgang, német ellenforradalmi vezér 283
Karlmann, keleti frank király 103, 123
Karoling, frank uralkodóház 106, 123, 130, 132
I. Károly (Stuart), angol király 208, 209, 210, 212
(Nagy) Károly, frank király

79, 103, 121, 123—124, 128, 129
(Együgyü) Károly, nyugati frank király 126
(Kopasz) Károly, nyugati frank király ... ...
VII. Károly, francia király 169, 171
X. Károly, francia király 250, ... 252
III. Károly, magyar király
(Anjou) Károly, nápoly-sziciliai király 154—155 156
l. VI. Károly
IV. Károly német-r. császár ... ... 161—162, 164, 166
V. Károly, a Habsburg világbirodalom ura 175, 189, 192, 193, 195, 198, 199, 200, 201, 223
VI. Károly, osztrák császár, magyar király 223, 225, 226, 227
IV. Károly, osztrák császár, magyar király 281, ... 283
Károly, román király 288
II. Károly, spanyol király ... 222
XII. Károly, svéd király 222, ... 224, 225
XIII. Károly, svéd király ... 246
XIV. Károly, svéd király, l. Bernadotte
(Merész) Károly, Burgundia fejedelme 171
Károly főherceg, osztrák hadvezér 246
Károly Albert, szász király ... 254
Károly Róbert (Anjou), magyar király 157—158, 159, 168
Károlyi Mihály, magyar köztársasági elnök 280, 281, 282
II. Katalin, orosz cárnő 229, 239
III. (Nagy) Kázmér, lengyel király 159, 164
Szt. Kelemen, pápa 75
II. Kelemen, pápa 137
VII. Kelemen, pápa 193
Kellogg, Frank Billings, amerikai külügyi államtitkár ... 287
Kemál Atatuürk, török köztársasági elnök 284
Kerenszkij, Alexandr Fjodorovics, orosz fővezér 280
II. Keresztély, dán király ... 192
VII. Keresztély, dán király ... 230
Kestut, litván fejedelem ... 159
Kierkegard, Sören Aaby, dán vallásbölcsész 237
Kitchener, Horatio Herbert, lord, angol tábornok 268, ... 270, 271
Kleiszthenész, athéni polgárvezér 49
Kleopatra, Egyiptom uralkodója 72
Kloska, román paraszt lázadóvezér 233
Knox, John, skót hitújító ...
Kolcsak, Alexandr. Vaszilijevics, orosz ellenforradalmi vezér 283
Kolumbusz Kristóf, Amerika újra felfedezője 178, 179
Komnenosz, bizánci uralkodóház 107
Konfucius, l. Kung Fu-ce ...
Konrád, lengyel fejedelem ... 153
II. Konrád, német király ... 136
III. Konrád, német király ... ... 139—140
IV. Konrád, német király ... ... 145—146
(Nagy) Konstantin, l. Contantinus
VI. Konstantin, bizánci császár 105
VII. Konstantinosz Porfyrogennetosz, bizánci császár és történetíró 106
Konstanza, Nápoly-sziciliai trónörökösnő 148
Kornilov, Lavr Georgevics, orosz ellenforradalmár ... 283
Korvin János, Mátyás király fia 172
Kossuth Lajos, magyar államférfi 255
Kroiszosz, lydiai király 47, 49
Krüger, Paulus, búr államférfi 271
Kublaj kán, a kínai mongol birodalom uralkodója 38, 39, ... 118—119
Kun Béla, a magyar tanácsköztársaság irányítója ... 282
Kung Fu-ce, kínai erkölcstanító 35. 36

Kurus, l. Kyros
Kyaxarész, Média királya ... 17
Kylon, athéni kényúr 46
III. Kyrosz, perzsa király 18, 22, 25—26, ... 49

L

Laczfi András, magyar hadvezér 159
I. Lajos, bajor király 253
VI. Lajos, francia király ... 144
VII. Lajos, francia király ... 145
IX. Szt. Lajos, francia király 153, 155
XI. Lajos, francia király 171, 173
XII. Lajos, francia király ... 174
XIII. Lajos, francia király ... 206
XIV. Lajos, francia király 207, 212, 217, 218, 220, 221, ... 222, 223, 224, 227
XV. Lajos, francia király 228, ... 232
XVI. Lajos, francia király 232, ... 238, 239—240
XVIII. Lajos (Bourbon), francia király 247
Lajos (Bonaparte), holland király 245
I. (Nagy) Lajos, magyar király 159, ... 162—163
II. Lajos magyar király 193, 194
IV. Lajos, német-r. császár ... 161
Lajos Fülöp, francia király 250, 252
Lamarck, Jean Baptiste, francia zoológus 237
Lamennais Róbert, francia vallásbölcsész 237
Lancaster, angol uralkodóház 171, 172
Lao-ce, kínai vallástanító ... 35
Laszkarisz VII. János, bizánci császár 109
Laud, William, angol érsek, politikus 209
Laudon, Gideon Ernst, báró, osztrák hadvezér 229
Lavoisier, Antoine, francia kémikus 237
Szt. László, magyar király ... 141
IV. László (Kun), magyar király 156
V. László, magyar király ...
Lee, Robert Edward, amerikai hadvezér 258
Lefort, Franz, Nagy Péter genfi munkatársa 221
Leif, normann viking 177
Lenin, Vladimir Iljics (Uljanov), orosz szovjet diktátor 283, 286
Leó (Bölcs), pápa 95
III. Leó, pápa 124
VIII. Leó, pápa 130
III. Leó, bizánci császár ... 105
VI. Leó (Bölcs), bizánci császár 106, 107
Leonidász, spártai király ... 50
Lepidus, Aemilius, római triumvir 72
Leszczinszki Szaniszló, lengyel király 224, ... 225
Liao, hun kínai dinasztia ... 36
Licinius, római császár 76
Lincoln, Abraham, amerikai köztársasági elnök 258
I. Lipót, belga király 250
II. Lipót, belga király ... 267
I. Lipót, német-r. császár, magyar király 219, 221, 223
II. Lipót, német-r. császár, magyar király 240 241
Lipót (Ausztriai), osztrák h. 149, 158, ... 164
Liu Pang, kínai császár ... 35
Lindolf, sváb herceg 130
Llano, Queipo de, spanyol tábornok 292
Lloyd George, David, angol miniszterelnök 279
Lokietek Ulászló, lengyel király 159
Lotharingiai Ferenc, német császár, l. I. Ferenc ... ...
Lotharingiai Károly hg., Bécs felmentője 219, 221
Lucullus, Licinius, római vezér 69
Ludendorff, Erick, német tábornok 281
Lugalzaggiszi, uruki papkirály 14
Szt. Lukács, evangelista ... 75
Lutatius Catullus, római hadvezér 63

Luther Márton, hitújító ... 192
Luxemburg, német uralkodóház 158, 161
Luynes, Charles d'Albert hg., XIII. Lajos kegyence ...
Lykurgosz, spártai törvényhozó ... ... 45—46
Lyszimachosz, makedón diadoch 56

M

Mac Mahon, Patrice Maurice, marquis, francia hadvezér 262
Machiavelli, Niccolo, olasz író 174
Macdonald, Ramsay, angol miniszterelnök 286
Mackensen, August, német tábornok 279
Magalhaes l. Magellán ...
Magellán, Fernao de (Magalhaes), spanyol földkörüli utazó ... ... 180—181
Mahmud Ghazi, Afganisztán szultánja 32
Mannerheim, Karl Gustav, báró, tábornagy, a finn seregek parancsnoka 334
Mansfeld, Ernst von, német protestáns fővezér 207
Manzur, bagdadi kalifa ... 113
I. Mánuel, bizánci császár 107, 145
II. Mánuel, portugál király ... 274
Mao-Tun, mongol nagykán ... 94
Marbod, germán fejedelem 74, 81
Marchand, Jen Baptiste, francia őrnagy 270
Marcon, gnosztikus 76
Marco Polo, velencei utazó 177, 178
Marcus Aurelius, római császár 37, 82 83
Mardoniász, perzsa hadvezér 50
Mária (katolikus), angol királynő 199
Mária, magyar királynő ... 166
Mária, burgundia örökösnője, német császárné 171
Mária Antoinette, francia királyné 241
Mária Lujza, francia császárné 246
Mária Terézia, osztrák császárnő, magyar királynő 225, 226, 227—229, 230, 231, 232, 241
Marius, római consul ... 68, 69
Szt. Márk, evangelista 75
Marlorough, John, hg., angol hadvezér 223
Martell Károly ,frank majordomus 102
Martinovics Ignác, magyar összeesküvő vezér 241
Szt. Máté, evangelista 75
I. Mátyás, magyar király 170, ... 171, 172
I. Maximianus, nyugatrómai császár 89
I. Maiminus Thrax, római császár 86
Mazarin, Jules, bíboros, franca államminiszter ... 207, 209, 210, 211, 212, ... 217
Mazeppa Jan, kozák hetman 225
Mediciek, firenzei uralkodó család 161
Medici Katalin, francia anyakirálynő 202, 202
Medici Mária, francia anyakirálynő 206
Mehemed Ali, egyiptomi alkirály 251, 296
Menelik, abesszíniai négus ... 270
Menesz, fáraó 10
Mensikov Aleander, Nagy Péter orosz kegyence 221
Meroving, frank uralkodóház 96, 87, 103
Meskó, lengyel fejedelem ... 131
Method, morvák térítője ... 79
Metternich, Klemens von, hg. osztrák államminiszter 246, ... 248, 249, 253, 255
Mayer Róbert, német fizikus 237
Mezannipada, szumir uralkodó 13
Miáhly, szerb király 138
Miltiadész, athéni hadvezér 50
I. Miklós, pápa 80
II. Miklós, pápa 137
I. Miklós, orosz cár ... 250, 256
II. Miklós, orosz cár 271
Miksa, mexikói császár ... 259
I. Miksa, német-r. császár 171 ... ... 172, 175
II. Miksa, német-r. császár, magyar király 202, 203

Miksa, bajor hg. 205
Miksa Emánuel, bajor választó 223
Minamotok, nagy japáni nemzetség 39
Ming, kinai dinasztia 306
Minosz, krétai király 41
Minszeitó, japán pártvezér ... 314
Miron Christea, patriarka, román miniszterelnök 324
Mithradatész, Pontus királya 68, 69
Mithras, keleti istenség ... 78
Mohamed, az iszlám alapitója 110, 111, 112
II. Mohamed, török szultán 110, 121
V. Mohamed, török szultán ... 273
Mohamed Ali perzsa sah ... 300
Mola, spanyol tábornok ... 292
Molière, Jean Baptiste Poquelin, francia komédiairó ... 190
Moltke, Helmuth von, porosz hadvezér 260
Monferrati Bonifácius, keresztes vezér 150
Monk, George, Albemarte hercege, angol tábornok ... 217
Monroe, Jacques, amerikai köztársasági elnök 249
Montalembert, Charles, gróf, francia államférfi 237
Monte Corvino, Johannes, olasz szerzetes utazó 177
Moreau, Jean, francia hadvezér 243, 244
Móric, szász hg. 199
Moscicki, Ignacy, lengyel köztársasági elnök 286
Möngke, mongol nagykán ... 118
Muávija, kalifa 112
Mucuhitó, japán császár ... 311
Murat Joachim, Napoleon sógora, nápolyi király 246, 247
Mussolini, Benito, olasz miniszterelnök 284, 321, 323, ... 329
Muszazszer ed Din, perzsa sah 300
Musztafa Kemál, l. Kemál Atatürk ... ...
Münzer, Thomas, az ujrakeresztelők szektájának alapitója 192

N

Nabukuduriuszur, l. II. Nebukadnezár ... ...
Nabunaid, Uj-Babilónia királya 18
Nabupolasszár, Babilónia királya 17
Nádasdy Ferenc, országbiró 215
I. Napoleon, francia császár ... 225, 235, 236, 241, 243, 248
II. Napoleon, római király ... 246
III. Napoleon, francia császár 254, 256, 257, 259, 260, 261 262
Naramszim, Akkád király ... 14
Nahaz pasa, egyiptomi államférfi 294
Narses, bizánci hadvezér ... 98
Naszir ed Din, perzsa sah ... 300
Navarrai Henrik, l. IV. Henrik
I. Nebukadnezár, Babilónia királya 15
II. Nebukadnezár, Uj-Babilónia királya 18, 12
Nehémiás, zsidó irástudó ... 22
II. Nekó, fáraó 12
Nelson, Horato, angol tengernagy 243, 245
Nero, római császár 78, 81, 82
Nerva, római császár ... 82, 83
Neurath Konstantin von, báró, a cseh protektorátus német birodalmi védnöke 325
Newmann, John Henry, angol hittudós 237
Nikolajevics Miklós, orosz nagyherceg 277
Nobunaga, japán hübérúr ... 40
Numa Pompilius, római király 59

O

Octavianus Julius, római triumvir, majd császár 72, ... 73, 81
Odovaker, itáliai germán uralkodó 95, 96
Ogotáj, mongol nagykán 117, 118
Olgand, litván fejedelem ... 159
Omajjádok, kalifa-dinasztia 112, 113, 114
Omár, mohamedán vezér, m.

kalifa 111
Oraniai Vilmos, l. III. Vilmos
II. Orbán, pápa 139, 142
IV. Orbán, pápa 154
Orestes, római patricius ... 95
Origenész, alexandriai teológus 76
Oroszlán Henrik, bajor hg. 146, 148
Oszmán, török szultán 119
Otho Salvius, római császár 82
I. Ottó, német-római császár 129, 130, 131
II. Ottó, német-római császár 131
IV. Ottó, német-római császár 132
IV. Ottó, német ellenkirály 149, 151
Ottokár, cseh király 154
II. Ottokár, cseh király 156
Ozanam, Frédéric, francia író 237

P

Szt. Pál, apostol 74, 75
Pál, orosz cár 243
Szt. Pachomius, első szerzetalapító 76
Palaiilogosz, bizánci uralkodóház 109
Pálffy János, magyar hadvezér 225
Palmerston Henry, lord, angol miniszterelnök 257
II. Paskál, pápa 140
Pasics Nikola, szerb miniszterelnök 272
Papen Franz von, német kancellár 289
Szt. Patrik, Irország térítője 78
Szt. Paulinus, Nólai rendalapító 77
Paulusz, római jogász 85
Paulus Aemilius, római hadvezér 65
Peel Robert, angol miniszter 256
Pehlevi, l. Riza khán
Peiszisztratosz, athéni kényur 47, 49
I. Perdikasz, Makedónia alapító királya 46
Periklész, athéni diktátor ... 51
Perry, Mathew Calbraith, amerikai altengernagy ... 311
Pétain Henry, francia táborok 280
Szt. Péter apostol, pápa ... 75
Péter, magyar király ... 136, 141
I. (Nagy) Péter, orosz cár 221, 222,224, 225
III. Péter, orosz cár 229
I. Péter (Karagyorgyevics), szerb cár 272
Philipp, Arthur, Ausztrália kormányzója 187
Pichegru Charles, francia tábornok 242
Pilatus Pontius, jeruzsálemi helytartó 74
Pilgrim, passaui püspök ...
Pilsudski, Joseph, lengyel államférfi 286, 287, 328
Pinto Menendez, portugál utazó 182
Pippin (középső), frank majordomus 101, 102
Pippin (ifjabb), frank majordomus, maid király ... 79, 102
Pitt, ifj. William lord, angol miniszterelnök 244
VI. Pius, pápa 243
VII, Pius, pápa 244, 245
IX. Pius, pápa 255, 261
XII. Pius, pápa 333
Pizarro, Francisko, Peru meghódítója 181
Platon, görög filozófus 52
Plautius, római hadvezér ... 81
Podjebrád György, cseh király 170
Polykratész, számoszi kényur 49
Pombal, Sabastiao gróf, portugál államférfi 229
Pompeius, római vezér és triumvir 23, 69, 71, 72
Poniatovszky Szaniszló, lengyel király 229
Pordenone, olasz szerzetes utazó 177
Porosz, indus király 31
Porsenna, etruszk fejedelem 60
Potiorek, Oskar, osztrák hadvezér 277
Probus, római császár 87
Ptolemaiosz, makedón diadoch 56
I. Puzurasszur, Asszur királya 15
Pym, John, angol politikai vezér 200
Pyrrhosz, Epeirosz királya ... 62

R

Racine, Jean, francia drámaíró 190
Raczkievicz, lengyel miniszterelnök 330
Radagais, germán vezér ... 91
Radetzky, Johann Joseph, gróf, osztrák hadvezér 253
Radics tepan, horvát parasztpárti vezér 287
II. Rákóczi Ferenc, szabadsághős, fejedelem 219, 224, 225
II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 215
II. Rákóczi György, erdélyi fejedelem 215
Raleigh, Walter, angol gyarmatosító 185
I. Ramzesz, fáraó 11
III. Ramzesz, fáraó 12
Rathenau, Walter, német politikus 283
Ratiszláv, északi szláv fejedelem 126
Redl, osztrák vezérkari ezredes 275
Remus, Róma társalapitója ... 58
Ribbentrop, Joachim von, német külügyminiszter 323
(Oroszlánszivü) Richárd, angol király 149
Richelieu Armand Jean du Plessis, biboros, francia államminiszter 186, 207, 208, ... 209, 217
Rienzo Cola di, római néptribün 162
Rivera, Primo de, spanyol katonai diktátor 286, 288
Riza khán, iráni király ... 301
Rhodes, Cecil, délafrikai aranybánya vállalkozó ... 269
(Ördög) Róbert, normandiai hg. 135
II. Róbert, sziciliai fejedelem
Roberts, Frederik Sleigh, angol hadvezér 271
Robespierre, Maximilien, a francia forradalom vezére 242
Rockefeller, John, amerikai nagyvállalkozó 287
Romulus, római király ... 58, 59
Romulus Augustulus, ny. római császár 95
Roosevelt, Franklin D., amerikai köztársasági elnök 289, ... 321, 329, 336
Rubruk (Rubruquis), Willielmi de, szerzetes utazó 177
I. Rudolf, német király 156
II. Rudolf, német-r. császár, magyar király 203, 205
Rudolf, sváb hg., német ellenkirály 139
Runciman, Walter, lord, angol államférfi 322
Rurik, normann vezér ... 126, 128

S

Salamon, Izrael királya 21
Salamon, magyar király ... 141
Salazar, Antonio de Oliveira portugál miniszterelnök ... 287
Salisbury, Robert Arthur marquis, angol miniszterelnök 268
Samo, szláv király 100
VI. Sándor (Borgia), pápa 174, 182
(Nagy) Sándor, l. Alexandrosz
Sándor, jugoszláv király 287, 290
I. Sándor, orosz cár 225, 247, 248
II. Sándor, orosz cár 267
III. Sándor, orosz cár 258
II. Sándor, szerb cár 272
Sang, kinai dinasztia 35
Savonarola, Girolamo, firenzei dominikánus prédikátor ... 174
Savoyai Jenő, osztrák hadvezér 220, 223, 225
Schleicher, Kurt von, német tábornok 289
Schliemann, Heinrich, német régész 41
Schlieffen Alfred gróf, német hadvezér 226
Schuschnigg Kurt von, osztrák kancellár 290, 292, 321
Scipio Aemilianus, római hadvezér 66
Scipio Cornelius, római hadvezér 64, 65
Scipio Nasica, római patricius 67
Septimius Severus, római császár 84, 85
Sarrail, Maurice Paul, francia

tábornok 279
Sertorius, Marius-párti vezér 69
Servius Tullius, római király 60
Seyss Inquart, osztrák belügyminiszter 321
Sforzák, milánói uralkodócsalád 161
Sforza, Francesco, milanói fejedelem 192
Shakespeare, William, angol drámairó 190
Si Hoáng Ti, kinai császár 35, 36
Sickingen, Franz von, protestáns lovagok vezére 192
Simeon, bolgár cár 106
Sinens, normann vezér 126
Sobieski János, lengyel király 219
Spartacus, római felkelővezér 69
Spurius Cassius, római consul 60
Stadion, Johann Philipp, gróf, osztrák államminiszter ... 246
Starhemberg, Rüdiger, osztrák hadvezér 219
Stein, Karl báró, porosz államminiszter 245, 246
Stilicho, vandál-vezér 91
Strafford, Thomas (Wentworth), angol politikus ... 209
Struensee, Johann Friedrich, gróf, dán miniszter ... 230, 231
Stuart, angol uralkodóház 205, ... 217
Sturt Mária, skót királynő ... 203
Sulla, római consul 68, 69
Sully, Maximilien de Bethune, francia miniszter 204

Sz

Szafavidák, perzsa uralkodóház 299
Szaladdin, egyiptomi türk szultán 116, 149
Szalmanasszár, l. III. Szulmán Asszarid
Szanhérib, Assziria királya ... 17
Szardanapál, l. Asszurbánapli
I. Szapor, szasszanida perzsa király 86
Szargon, akkád vezér, majd uralkodó 14
II. Szargon, l. II. Szarrukin
II .Szarrukin, Assziria királya 16
Szaud, Ibn Arábia uralkodója 298
Szeldzsuk, türk vezér 115
Szelenkiosz, makedón diadoch 56
Szelim, török szultán ... 190, 191
II. Szelim, török szultán ... 296
Széchenyi István gróf, magyar államférfi 250
II. Szilveszter, pápa 80, 132, 134
Szófia, bizánci hercegnő ... 110
Szofoklész, görög drámaíró ... 155
Szokratész, görög filozófus 52, ... 155
II. Szolimán, török szultán 190, 191, 193
Szólon, athéni törvényhozó 47, ... 49
Sztalin, Joszif Visszaronovics, orosz szovjet-diktátor 286, ... 292, 294
Sztambulijszki, Alexander, bolgár miniszterelnök ... 286
Sztroganoff fivérek, orosz vállalkozók 183
Szui, kinai dinasztia 37
Szuiko, japán császárné ... 38
Szun Ját-szen, délkinai köztársasági elnök 308
Szung, kinai dinasztia 37
III. Szulmán Asszarid, Asszíria királya 16
Szvatopluk, szláv fejedelem 126, 127

T

Taaffe, Eduard von, gróf, osztrák miniszter 267
Tai Cung, kinai császár ... 37
Tairák, japáni nemzetség ... 39
Tait-ho, l. Hidejosi
Talleyrand-Périgord, Charles Maurice, hg., francia külügyminiszter 247, 248
Szt. Tamás, Becket, canterbury-i érsek 148
Tamerlán, l. Timur Lenk
Tarik, nyugati gót király ... 101
Teleki Pál, magyar miniszterelnök 333
Temudzsin, l. Dzsingisz
Teja, gót király 98
Tertullianus, keresztény teológus 76
Thang, kinai dinasztia 37

Theodebald, ausztráliai fejedelem 99
Theoderich, keleti gót király 96, 97
Theodora, bizánci császárnő 104, 106
I. Thedosius, keletrómai császár 91
II. Theodosius, keletrómai császár ... ...
I. Theophilus, bizánci császár 105, 106
Themisztoklész, athéni archon 49, 50
Thiers, Adolphe, francia köztársasági elnök 262
Thököly Imre, magyar felkelővezér 218, 219
Thrasziblylosz, athéni demokrata vezér 52
Thurn, Heinrich Matthias, gróf, protestáns vezér 206
Tiberius, római császár 73, 74, 81
Tiglátpileszár, Asszíria királya 16
III. Tiglátpileszár, Asszíria királya 16, 21
Tigranész, Arménia királya 68, 69
Tilly, Johann Tserclaes, német császári vezér 206, 207
Timur Lenk, mongol uralkodó 3, 110, 120, 121 299
Tiso, szlovák miniszterelnök 325
Tisza István gróf, magyar miniszterelnök ... 272, 274 281
Titus, római császár 82
Tokugává Ijejászu, japáni sógun 40, 310
Trajanus, Ulpius, római császár 75, 82, 83
Tretischke, Heinrich, német történetiró 317
Trockij, Leo Davidovics, orosz forradalmi vezér 292
Truvor, normann vezér 126
Trygvasson, Olaf, norvég király 80
Tudor, angol uralkodóház 172, ... 195, 205
I. Tukulti Apilleszara, l. I. Tiglátpileszár ... ...
III. Tukulti Apilleszara, l. III. Tiglátpileszár
Tullus Hostilius, római király
Tuluj, mongol kán 118
Turenne, Henry de Latour, vicomte, francia hadvezér 211, ... 212, 217
Tut-Anch-Amon, fáraó 11
Tyler, Wat, angol paraszt lázadó vezér ... ...

U

IV. Ulászló ,cseh király, l. I. Ulászló, magyar király
II. Ulászló, lengyel és litván király 164, 166, 168
I. Ulászló, magyar király ... 172
Ulpianus, római jogász 85
Urengur, Ur királya 15
Urkhán, török szultán ... 119
II. Urosz, szerb király 110
Urseolo, velencei doge 135
Urukagina, lagaszi papkirály 14

V

Vahab, Ibn, arab utazó 177
Valens, k. római császár ... 91
Valentinianus, római császár 90
III. Valentininus, ny. római császár 93
Valerianus, római császár ... 86
Valois Henrik, lengyel király, l. III. Henrik, francia király
Valois Margit, francia királyné 202
Vang Csing Vei, nankingi ellenkormányfő 310
Vargas, Getulio, brazíliai diktátor 294
Varus, germániai helytartó 74
Vauban, Sébastien Leprestre de, francia tábornagy ... 217
Volso, Manlius, római hadvezér 63
Vei, tunguz kinai dinasztia 36
Vega, Lope de, spanyol drámairó 190
Vencel, német király, cseh v. fejedelem 166
Vercingetorix, kelta hadvezér 71
Vespasianus, Flavius, római császár 81, 82

Vespucci, Amerigo, délamerikai felfedező 179
II. Viktor Emánuel, olasz király 254, 257
III. Viktor Emánuel, Olaszország királya és Etiópa császára 292
Viktória, angol királynő 256, ... 260, 266, 271, 303
Villibrod, Délnémetország térítője 79
Vilmos (Hódító!, norman hg., angol király 135
II. Vilmos, angol király ... 144
III. Vilmos (Orániai), angol király, hollandiai vezérlő helytartó 200, 201, 220
I. Vilmos, német császár ... 262
II. Vilmos, német császár 268, ... 270, 272, 281
Viscontiak, milánói uralkodó család 161
Vitellius, Aulus, római császár 82
Vitigis, gót király 98
Vladimir, kievi fejedelem ... 80
(Nagy), Vladimir, orosz cár 131, 132
Volosin, ruszin miniszterelnök 325
Volta, Alessandro, gróf, olasz fizikus 237
Vu Ti, kínai császár ... 36, 37

W

Wallenstein, Albrecht von, a német császári hadak fővezére 207, 208, 209
Wasa Gusztáv, svéd király 192
Wasák, svéd uralkodóház ... 192
Washington, George, az USA köztársasági elnöke ... 232, 239
Wekerle Sándor, magyar miniszterelnök 280
Welf, bajor hercegi család 139, 147
Wellesley, indiai angol kormányzó 302
Wellington, Arthur, hg., angol hadvezér 247, 248
Werbőczy István, magyar nádor 191
Wesselényi Ferenc, magyar nádor 215
Weygand, Max, francia tábornok 283, 336
Wiclif, John, angol hitújító 164, 168
Widukind, szász király 123
Wilson, Woodrow, amerikai köztársasági elnök 279, 280, 281
Windischgrätz, Alfred herceg, osztrák hadvezér ... 254, 255
Wittekind, l. Widukind
Wittelsbachok, bajor választófejedelmi ház 233
Wittelsbach Ottó, bajor hg. 148
Wrangel, Heinrich Ernst, gróf, német tábornok 254
Wrangel Peter Nikolajevics báró, orosz ellenforradalmi tábornok 283
Wulfila, gót ariánus püspök 77

X

I. Xerxesz, perzsa király 27, 50
Xiarsza, l. Xerxesz

Y

York, angol uralkodóház ... 171
Young, Herbert, amerikai államférfi 288
Zalán, bolgár fejedelem 127
Zarathustra, perzsa vallásalapító 25, 28
Zápolya János, magyar király 191, 194, 202
Zenobia, Palmyra uralkodónője 87
Zeusz 46
Zogu, Ahmed, albán király 287, 327
Zoroaszter, l. Zarathustra
Zrinyi Péter, horvát bán ... 215
Zwingli, Ulrich, hitujító ... 195
Zsimond, német-r. császár, magyar király 166, 168
Zsófia, orosz régens főhercegnő 221

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
A jégkor	5
Őskori műveltségek	7
Egyiptom	9
Mezopotámia	13
Zsidók, föniciaiak és ókori arabok	18
Irán	24
India az európaiakkal való érintkezés koráig	29
A Távolkelet az európaiakkal való érintkezés koráig	33
Kína	34
Japán	38
Európa és Kisázsia a történeti görögség koráig	40
A történeti görögség	44
A hellenizmus	54
A köztársasági Róma	57
A kereszténység Európa megtérítéséig	74
A római császárság a későrómai nagy átalakulásig	81
A későrómai császárság és népvándorlás	87
A bizánci birodalom	103
Az iszlám népvándorlás Konstantinápoly meghódításáig	110
A keresztény Európa a középkorban. A nyugati hűbériség	121
A keresztes háborúk. A városi polgárság kialakulása. A nemzeti állameszme harca a hűbériséggel	141
A késő középkor és a renaissance	160
A felfedezések kora	175
A reformáció és ellenreformáció kora	188
Az abszolutizmus kora	212
A polgári forradalmak és ellenhatásaik	234
Az imperializmus kora. A világháború. Az új politikai rendszerek	263
A keleti világ az európaiakkal való érintkezés óta	295
Arábia	296
Irán	299
India	301
Kína	306
Japán	310
Az új háború az európai emberiség nagy válságkorszakának kezdete	315
Névmutató	338

Fontos hibajavítás:

168. oldal *A lengyel—litván nagyhatalom és ellenfelei* fejezetcím nyomdai tévedés folytán került ide; itt nem kezdődik fejezet.

190. oldal. *A török birodalom megalapozása és fénykora* fejezetcím: mint fentebb.